ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ

تارىخ ۋە خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى

تۈزگۈچى: سىدىقھاجى روزى

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى

ھەربىر دەۋر تارىخنىڭ ئۆزىگە خاس سەۋىيىسى بولىدۇ، ھەقىقىي تارىخچىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ ئۆز دەۋرى تەلەپ قىلغان تارىخنىڭ مەنزىرىسىنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ. ھەر بىر مەدەنىيەت بىلەن ھەر بىر دەۋر ھەر قايسىسىنىڭ تارىخنى ئۆزىگە خاس بىلىش يولى بولىدۇ.

—— ئوسۋالد شپېڭگېلر ـ گېرمانىيە

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى
2011 يىل 4 ـ ئاي ئىستانبۇل

Nuri paşa Mh 10. Sok No: 11 /1
Zeytinburnu/İstanbul-Türkiye
Tel: 0090212 6798688

Baskı-Cilt
Bayrak Matbaası
Davutpaşa cad. No:14/2
Topkapi-İstanbul

مۇندەرىجە

سۆز بېشى 7

بىرىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇرلار مۇستەقىللىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ
تارىخ ئاساسلىرى ئەجدىھا بىلەن بۆرە.............. 36
بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى .
41 ....
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇش تارىخى.
53 ....
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر مەدەنىيىتى................... 58
تۆتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ مېمارچىلىق ۋە
ئۇلتۇراق ئادەتلىرى 70
بەشىنچى باب ساياھەت رايونلىرى ۋە ئاسارە -
ئەتىقىلىرى 72
ئالتىنچى باب ئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىن - تۇپراقلار .
81 ....
يەتتىنچى باب ئۇيغۇرىستاننىڭ جۇغراپىيەلىك
تېررىتورىيىسى.................................. 83

سەككىزىنچى باب ئۇيغۇرلار تارىختا ئىشەنگەن دىنلار
88 ....
توققۇزىنچى باب ئۇيغۇرىستاننىڭ قىسقىچە
19 ـ ئەسىر تارىخى 93
ئونىنچى باب بەدۆلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ
قۇرۇلۇشى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 104
ئون بىرىنچى باب ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى
ۋە چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى 131
ئون ئىككىنچى باب جاھانگىر دۆلەت چار روسىيىنىڭ
كېڭەيمىچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن يىراق شەرققە يۆتكەلدى
143 ....
ئون ئۈچىنچى باب زوزۇڭتاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز
قىلىشى.. 147
ئون تۆتىنچى باب ئۇيغۇرىستاننىڭ مۇستەملىكە
بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبلىرى 150
ئون بەشىنچى باب چار روسىيە بىلەن ئۇيغۇرىستان
ئوتتۇرىسىدا چېگرا مۇناسىۋەتلىرى ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرى
176 ....
ئون ئالتىنچى باب چار روسىيە بىلەن مانجۇ ـ خىتاي
ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا، لېنىن، ستالىن روسىيىسى بىلەن
خىتاي گومىنداڭى ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرى ئوتتۇرىسىدا،

ئۇيغۇر دۆلىتىگە مۇناسىۋەتلىك تۈزۈلگەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي شەرتنامىلار 191
ئون يەتتىنچى باب ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر دۆلىتى توغرىسىدا روسىيە ئالىملىرىنىڭ ئېيتقانلىرى 199
ئون سەككىزىنچى باب روس-ياپون ئۇرۇشى ۋە بۇ ئۇرۇشنىڭ ئۇيغۇرلارغا كۆرسەتكەن تەسىرى 210
ئون توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر مىللى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشى 220

ئىككىنچى بۆلۈم

يىگىرمىنچى باب مۇستەملىكە خىتايدا شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى 237
يىگىرمە بىرىنچى باب گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ قانۇنىدا نىمە دېيىلدى؟ 251
يىگىرمە ئىككىنچى باب ئۇيغۇرىستاندا ئىككىنچى جۇمهۇرىيەتنىڭ قۇرۇلىشى 266
يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرىستاندا ئۈچىنچى جۇمهۇرىيەتنىڭ قۇرۇلىشى 305
يىگىرمە تۆتىنچى باب ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋە يالتا ستېمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشى..................... 319

يىگىرمە بەشىنچى باب بىرىنچى قېتىملىق «جۇڭگو- سوۋېت شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى............ 337

يىگىرمە ئالتىنچى باب ئىككىنچى قېتىملىق «جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى»نىڭ ئىمزالىنىشى............ 425

يىگىرمە يەتتىنچى باب خىتاي بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان سۆھبەتكە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار 449

يىگىرمە سەككىزىنچى باب ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرۇلغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى لازىم 462

پايدىلانغان كىتابلار ۋە ماتېرىياللار 477

سۆز بېشى

1

تاغلىق، تۆپىلىك، دېڭىز، دەريا، ئوكياندىن تەشكىللەنگەن يەر شارىنىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىسى بۇ باشقا بىر ئىش، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت قۇرۇلمىسى بۇ باشقا بىر ئىش ئىكەن. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى قانداق قۇرۇلما ئۇ؟ ھەربىر خەلق ياكى ھەربىر مىللەت خۇدا تەقسىم قىلىپ بەرگەن زېمىن ئىچىدە دۆلەت قۇرۇپ، بىر-بىرىنىڭ دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلىپ ياشايدىكەن. دۆلەت قۇرۇش شەرت-شارائىتلىرىنى تەييارلىغان بولسىمۇ، دۆلەت قۇرۇشقا ھوقۇقلۇق بولسىمۇ، ھەتتا تارىختا دۆلەت قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قۇرغان دۆلەتكە ئىگە بولالماي باشقا ياۋايى مىللەتلەرگە مۇستەملىكە بولۇپ قېلىپ خارۇ-زار ياشاۋاتقان ئۇيغۇردەك مىللەتلەر ھەر نەگە بارسا داۋاملىق دۈشمەنلىك ئىچىدە ياشايدىكەن.

دېموكراتىك دۆلەتلەردە ئادەملەر سىياسەتنىڭ ئاستىدا ئەمەس، قانۇننىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ياشايدىكەن، قانۇن يول قويغان دائىرىدە نېمە ئىش قىلسا قىلالايدىكەن، نېمە

دىسە دېيەلەيدىكەن. چۈنكى، دېمۆكراتىك دۆلەتلەردە قانۇن ئىنسان تەبىئىتىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلىدىكەن. مۇستەبىت سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە بىر پارتىيە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاۋاتقان ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى ـ"تارتىپ ئېلىش، سېتىپ ئېلىش "تىن ئىبارەت رەھىمسىزلىكنى بەلگە قىلغان قۇرۇلمىدىن تەشكىل تاپىدىكەن. قانۇن بۇنداق ئەلدە سىياسەتنىڭ قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىدىكەن.

ئوبىيېكتنى قولغا چۈشۈرۈش زۆرۈر بولۇپ قالغاندا، مۇبادا ئوبىيېكتنى سېتىپ ئېلىشقا توغرا كەلسە پۇلنىڭ، ئالتۇن زەر، كۈمۈچنىڭ قۇدرىتىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ، شۇڭا پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك جۇڭگودا دۆلەتنىڭ ئىككىنچى بىر خىل "ئەخلاقى "بولۇپ قالدى. ئوبىيېكتنى تارتىپ ئېلىشقا توغرا كەلگەندە ھەربى كۈچ، ئادەتتىن تاشقىرى قوراللىق كۈچ، ماددى كۈچنىڭ قۇدرىتىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىككى كۈچنىڭ ئالدىدا سوتسىيالىستىك جەمئىيەت جۇڭگودا پەقەت شۇ كۈچكە ئېرىشكەن ئادەملەردىن باشقا ئادەملەر، پەقەت شۇ كۈچكە ئېرىشكەن مىللەتلەردىن باشقا مىللەتلەر بىر نېمە دېيىشكە چارىسىزدۇر، ئامالسىزدۇر. بۇنداق جەمئىيەتتە ئەخلاقنىڭ كۈچى قاچان، قانداق شارائىتتا رول ئوينايدۇ، بىلگىلى بولمايدۇ.

كېيىنكى 10 يىل ئىچىدە چەت ئەللەردە ئۇيغۇرنىڭ كىشىلىك ھوقۇق بويىچە دەۋا ـ دەستۇرى، ئۇيغۇرنىڭ ئەقلى يەتكەن، ئۇيغۇرنىڭ كۈچى يەتكەن دائىرىدە، يەنى ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان بۇ مىللەت غەرپ دۇنياسىدىلا خەلقئارا قوللاشنىڭ چەك ـ چېگرىسى ئىچىدە دەۋا قىلىپ، دەۋانىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىپ ئۇيغۇرنىڭ مەسىلىسىنى خەلقئارا لاشتۇردى.

ھازىرغىچە ئەقىللىق بىر ئۇيغۇر ئوتتۇرىغا چىقىپ، سىياسى ھوقۇق دەۋاسى قىلىۋاتقان بۇ، بىر گورۇپپا ئادەملەر نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ، نېمە قىيىنچىلىق تارتىۋاتىدۇ، نېمىسى ئارتۇق، نېمىسى كەم دەۋا قىلىۋاتىدۇ، دەۋاغا نېمە يېزىۋاتىدۇ، ماتېرىيالنى قانداق تەييارلاۋاتىدۇ، بۇ ماتېرىياللارنى ئەيمى خانىم، ئالىم سېيتوپ، رابىيە قادىر ۋە خېنىرۋى ئەپەندىلەر قانداق ھۆججەتلەشتۈرۈۋاتىدۇ، دېمەكتە يوق، بەزى كىشىلەر تور بېتىنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋېلىپ مۇستەقىللىق تەلەپ قىلمىدىيەي، ئاپتونومىيە تەلەپ قىلدىيەى، مۇستەقىللىق ئىدىيىسى يوق ياكى ئاپتونومىيە ئىدىيىسى يوق، دېيىشتى. بۇ كىشىلەر ئۆگىنىۋالغان تىل بويىچە ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ سۆزىچە: دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئىدىيىسى يوق، ستراتېگىيىلىك پىلانى يوق ئىمىش.

ھەتتا ۋەتەن ئىچىدىكى غەيرەت نىياز ئەپەندىمۇ دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ ئىدىيىسى يوق، دېگەن گەپلەرنى شياڭگاڭلىق مۇخبىرلارغا سۆزلەپ بەرگەن بولدى.

ئىدىيە دېگەن نېمە ؟ ئەگەر بىر ئادەم ياكى بىر گۇرۇپپا كىشىلەر كىشىلىك ھوقۇق ۋە سىياسى ھوقۇق تەلەپلىرى بويىچە ھەرىكەتلەر قىلىدىكەن، بۇ كىشىلەردە ئىدىيە بولمىسا قانداق ھەرىكەت قىلىدۇ؟ پەقەت «مۇستەقىللىق» دەپ، توۋلىسىلا، پەقەت ئاپتونومىيە دەپ توۋلىسىلا ئىدىيە بولغان بولامدۇ؟ سەن كىم؟ دۇنيا ياكى ئەتراپىڭدىكى مۇھىت سېنى كىم دەپ، تونۇيدۇ؟ ئۆزۈڭنىڭ كىملىكىنى ئۆزۈڭ بىلمەي، ھازىرغىچە ئۆزۈڭنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئۆزۈڭ ئاڭقىرالما ي يۈرگەندە، سېنىڭ كىم ئىكەنلىكىڭنى غەرب دۇنياسى نەدىن بىلىدۇ، شەرق دۇنياسى يەنە نەدىن بىلىدۇ؟ سېنى ھېچ كىم بىلمەيدۇ، شۇنداق ئىكەن، ھېچ نېمىدىن ھېچ نېمە يوق، يەنە كېلىپ مۇستەقىللىق ياكى ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىش بۇ قانداق مەنتىقە ئەپەندىلەر؟ سەن كىم، تۈركمۇ ياكى ئۇيغۇرمۇ؟ سەن تۈركچە مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىۋاتامسەن ياكى ئۇيغۇرغا مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىۋاتامسەن؟ تۈركنىڭ تۈركىيە دەپ دۆلىتى بار. بۇ دۇنيانىڭ ياكى غەرب دۇنياسىنىڭ تۈركچە يەنە بىر قېتىم دۆلەت قۇرۇپ بېرىش

مەجبۇرىيتى يوق! يازغان يازمىلىرىڭدا ھە دېسە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيتى» نى قۇرغان، "شەرقىي تۈركىستان خەلق جۇمھۇرىيتى"نى قۇرغان دەپ يازىدىكەنسەن. ئەلۋەتتە شۇنداق. مەن ھەم، سەن ھەم تارىختا دۆلەت قۇرغانلىقىمىزنى يېزىشىمىز كېرەك. قېنى بۇ قۇرغان دۆلىتىڭ؟ نېمىشقا قۇرغان دۆلىتىڭنى ساقلاپ قالالمىدىڭ ئەپەندى؟ بۇ قۇرۇلغان دۆلەتلەر قانداق يوقىتىلدى، كىملەر تەرىپىدىن، قايسى دۆلەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى؟ نېمىشقا، سەن قۇرغان دۆلەت زادى نېمىشقا يوقىتىلدى، بۇ يولدا ئىزدىنىپ باقتىڭمۇ؟

ئىدىيە دېگەن نېمە؟ ئىدىيە دېگەن پىكىر دېگەنلىكتۇر. پىكىر قانداق پەيدا بولىدۇ؟ ئىنساننىڭ ئەسلى ماھىيتى ئەركىنلىك بولىدىغانلا بولسا بۇ توغرىدا ئىنساننىڭ ئېڭىدا پەيدا بولغان پىكىر-ئىدىيەلەر تەبئىي بولىدۇ. بىراق، ئىنساننىڭ ئېڭىدا تەبئىي پەيدا بولغان پىكىر -ئىدىيەلەر تاشقى دۇنيادا چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا ئىنسان ئۆزىنىڭ پىكر -ئىدىيەلىرىنى تاشقىرى دۇنيا رېئاللىقىغا كۆپ ھاللاردا ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما دۇنيا، مەنىپەئەت قوغلىشىشنىڭ، مەنپەئەتپەرەستلىكنىڭ، مەنىپەئەت ئۈچۈن كۆرەش قىلىشنىڭ ئۇستىگە قۇرۇلغان دۇنيا ئىكەن، شۇڭا سىياسەت

بۇ يەردە، مەنپەئەت تالىشىش بابىدا، مەنپەئەت قوغلىشىش مەيدانىدا، ئۆزۈڭنىڭ مەنپەئەتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشنىڭ بىرخىل شەكلى بولۇپ قالىدۇ.

بىز ئۇيغۇرلار يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا ياكى 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمى ئىچىدە مانجۇ ـ مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ مىللىي ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۈچ قېتىم مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرغان ئىدۇق، دېگەن پىكىر ـ ئىدىيىگە كىمنى ئىشەندۈرەلەيسەن؟ دۆلەت قۇرۇش تارىخىنى كىشىلەرگە قايسى ئۇسۇلدا سۆزلەپ بېرەلەيسەن ئەپەندى؟ دۆلەت قۇرۇش تارىخىڭ بىلەن ئۆزۈڭنىڭ ئېتنىك مىللەت ئۇيغۇر ئىكەنلىكىڭنى كىشىلەرگە قايسى ئۇسۇلدا چۈشەندۈرۈپ قويالايسەن ئەپەندى؟

مەن، سىنىڭ ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىشىڭ خاتا، مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىشىڭ خاتا دېگىنىم يوق. بۇنداق تەلەپ قىلىش پۈتۈنلەي بىر مىللەتنىڭ ھوقۇقى دائىرىسىدىكى ئىش. نېمە ئۈچۈن ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىسەن يەنە نېمە ئۈچۈن مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىسەن ياكى كىمدىن مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىسەن ياكى كىمدىن ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىسەن، بۇ تەلەپلەرنى كىشىلەرنىڭ

ئالدىدا زامان ۋە ۋاقىتقا تۇغرىلاپ ئىسپاتلاپ بېرىشىڭ كېرەك، خۇددى ئۇيغۇرنىڭ ئۆرۈمچى ۋە پۈتۈن ئۇيغۇرىستانلىق ئەزىمەت ئەركەكلىرىدەك سىياسى كۆرەش ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىشىڭ كېرەك، دېمەكچىمەن. سۇنى كۆرمەي تۇرۇپ ئۆتۈك سېلىۋەتمەي ھەر ئىشنىڭ ۋاقتى - سائىتى كەلگەنىدە قىلىش كېرەك، سۆزلەش كېرەك، دېمەكچىمەن ئەپەندى.

ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىللىقى ۋاشىنگتۇننىڭ كوچىلىرىدا ئىشقا ئاشمايدۇ، ئۇيغۇرنىڭ ئاپتونومىيە تەلەپلىرى بېرلىننىڭ كوچىلىرىدا ئىشقا ئاشمايدۇ. ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىللىق، ئاپتونومىيە تەلەپلىرى قەشقەرنىڭ كوچىلىرىدا، غۇلجا- ھەرەمباغ كوچىلىرىدا، خوتەن قاراقاش، پىچان، تۇرپاننىڭ كوچىلىرىدا ئىشقا ئاشىدۇ. ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىللىقى ئەنە شۇ يەردە. دېموكراتىك ئەللەر خەلقلىرىنىڭ ساقا قىلىپ بېرىدىغان ۋە ساقا قىلىپ بېرەلەيدىغان ئىشى شۇكى، دۆلەت ئەخلاقى دائىرىسىدە ساقا ۋە سېنىڭ تەلەپلىرىڭگە مەسئۇل بولىدۇ. كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداشنى ئاساس قىلغان تاشقى سىياسەتنىڭ دائىرىسىدە ساقا مەسئۇل بولىدۇ. گېزى كەلگەندە خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن سەن ئېلىپ بارىدىغان سۆھبەتنىڭ شارائىتىنى يارىتىپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئەگەر

خىتاينى پارچىلاشنى نىيەت قىلغان بولسا، غەرب دۇنياسى خىتاينى پارچىلاشنىڭ خەلقئارا شارائىتىنى يارىتىپ بېرىدۇ. شۇ ۋاقىتقا يەتكەندىلا سېنىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن تاشلىغان قەدىمىڭ مۇئەييەن دەۋر ئىچىدە رول ئوينايدۇ.

2

دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى ۋە رەھبىرىمىز رابىيە قادىرنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئۇيغۇرنىڭ تارىختا قۇرۇلغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەھەتتە، ۋەتەنداشلىرىمىزنىڭ پىكىر-تەلەپلىرىنى بىر نوختىغا جەملەپ، "ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ تارىخ، خەلقئارا سىياسەت، خەلقئارا قانۇن ۋە مۇستەملىكە رېياللىق ئاساسلىرى " ناملىق چوڭ ماۋزۇ ئاستىدا تۆت قىسىمغا بۆلۈپ 1- ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ تارىخ ئاساسلىرى 2- ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى 3 - ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە قارشى كۆرەشلىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ نۆۋەتتىكى مۇستەملىكە رېئاللىقى 4- ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا قانۇن ئاساسلىرى قاتارلىق ماۋزۇلار ئاستىدا ماتېرىيال خاراكتېرلىك، ھۆججەتلىك بىر ئەسەر

يېزىپ چىقىش (تۈزۈپ چىقىش) ئۈچۈن قولۇمغا قەلەم ئالدىم. خۇدادىن ئۆزۈمگە كۈچ قۇۋۋەت تىلەيمەن.

ئۈشبۇ يازمىدا ئاۋۋال ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن مۇستەملىكە بولۇپ قالدى، دەپ قويۇلغان سوئالغا جاۋاب ئىزلەيمىز. ئاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشقا هوقۇقلۇق مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايمىز. ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۈچ قېتىم دۆلەت قۇرغانلىقىنى تارىخى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلايمىز. بۇ ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ قانداق شارائىتتا، قانداق ئۇسۇل بىلەن، كىملەر ۋە قايسى دۆلەتلەر تەرىپىدىن يۇقىتىلغانلىقىنى، قانداق ئەهۋالدا چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى سودىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ قېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە قانداق ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى تارىخى يوسۇندا ئىسپاتلايمىز. ئۇيغۇرنىڭ سىياسى ئادەملىرى، ئۇيغۇرنىڭ هەربى ئادەملىرى، ئۇيغۇرنىڭ تەشكىلاتچىلىرى، ئۇيغۇرنىڭ دىنى ئاكابىرلىرى ۋە ئادەتتىكى دىنى ئادەملىرى، ئۇيغۇرنىڭ ئومۇمىي پۇقرالىرى ئۆزلىرى قان تۆكۈپ قۇرۇپ چىققان دۆلەتلەرنىڭ يۇقىلىشىدا سىياسى جەهەتتە گۇناھ سادىر قىلىپ، قۇرۇلغان دولەتلەرنىڭ هالاك بولىشى مەسىلىسىدە قانداق رول ئوينىدى ۋە دىنىي جەهەتتە قانداق رول ئوينىدى؟ بۇ مەسىلىلەرنى يازغاندا ئىنجىلەرگە ئايرىمايمىز،

بابلارغا ئايرىمايمىز، پەقەت يۇقىرىدىكى ماۋزۇ بويىچىلا بابلارغا ۋە ئىنجىلەرگە ئايرىيمىز. ئوقۇرمەنلىرىمىز يازمىلىرىمىزنى ئەستايىدىل ئوقۇپ، پەقەتلا ئومۇمى بايان ئىچىدىن يۇقىرىقى مەسىلىلەرگە جاۋاب تېپىپ ئالسا بولىدۇ.

مەن يىلنامە تارىخچىلىقىنى قىلماي تارىخنى، تارىخ پەلسەپىسى بويىچە تەتقىق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇش هوقۇقىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ قانۇنۇنلىرى ئاساسىدا، قوشۇمچە قانۇن پەلسەپەسى بويىچە تەتقىق قىلىپ، ئۇيغۇر تارىخچىلىرى يېزىپ قالدۇرغان تارىخى ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلا توغرىسىدا نېمە دەپ يېزىپ قالدۇرۇلغان بولسا، بۇ يازمىلارنى ئاساس قىلىپ، بەزى مۇناسىۋەتلىك خىتايچە ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەييارلانغان ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ماتېرىياللارنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ، قوشۇمچە هوقۇق ۋە هوقۇقشۇناسلىق ئىلمىغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇشبۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم.

يۇقىرىقى تۆت ماۋزۇ ئىچىدە بولۇپمۇ 4 - ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا قانۇن ئاساسلىرى (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تۈزۈپ تارقاتقان قانۇنلارنى ئاساس قىلىپ) خالىسا يەنە

باشقا ۋەتەنداشلىرىمىز بىلەن بىرلىكتە قەلەم تەۋرىتىپ بۇ ماۋزۇنى تولۇق، مۇكەممەل يېزىپ چىقىش ئۈچۈن ئورتاق كۈچ چىقىرىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. لېكىن يەنىلا بىز قانۇنشۇناسلار ئەمەس، يەنىلا بىز بۇ توغرىدىكى قانۇنلارنى كۆپ بىلمەيمىز. شۇڭا خەلقئارا ياردەمگە تايىنىپ خەلقئارا قانۇنلار ۋە نىزامنامىلار ئاساسىدا ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ قانۇن ئاساسلىرىنى خەلقئارادىكى دوستلارنىڭ يېزىپ چىقىشىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەسەر ھۆججەتلەشكەن ماتېرىيال سۈپىتىدە ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن فرانسىيە خەلقئارا قانۇنشۇناسلار جەمئىيىتىگە ۋە ئىتالىيە خەلقئارا زىيالىلار ۋە قانۇنشۇناسلار جەمئىيىتىگە ئەۋەتىپ بېرىلىدۇ. بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ ھەقسىز ياردەم قىلىشى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرۇلغان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىشقا ھەقلىق ئىكەن، دەيدىغان ھۆججەتلەشكەن ماتېرىيالنى ئوتتۇرىغا چىقارغاندا، قانۇنشۇناسلارنىڭ قولىدىن چىققان قانۇنلۇق ھۆججەتلەرگە ئاساسلىنىپ، ئامېرىكىنىڭ دۆلەت مەجلىسى ۋە ياۋروپا پارلامېنتى ئەزالىرىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا سىياسەت خاراكتېرلىك قانۇن لايىھە

ماقۇللىشىغا يول ئېچىلغان بولىدۇ. (ئالاھىدە ئەھۋالدا يەنە باشقىچە بولىشىمۇ مۇمكىن) بىز بۇ يولدا مېڭىپ بېقىشىمىز، ئىسپاتلاپ بېقىشىمىز كېرەك.

تىبەتلەر بۇ يولدا قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى ئاللىقاچان ئورۇنلاپ بولغان ئىكەن. يېقىندا خىتايغا تاپشۇرغان ئۇلتىماتۇم -تىبەتلەرنىڭ خىتايلار تۈزۈپ تارقاتقان قانۇن- نىزامنامىلار ئاساسىدا خىتايدىن ئالى ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىشىغا ئاساسەن يېزىپ چىقىلغان ئۇلتىماتومنى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتىتى قانۇن پاكولتىېتىنىڭ قانۇنشۇناسلىرى يېزىپ بەرگەن ئىكەن.

تىبەتلەر شۇنداق ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، -1991 - يىلى 10 - ئاينىڭ 28- كۈنى ئامېرىكىدا ئىككى پالاتانىڭ ئەزالىرى 1992 - يىللىق مالىيە يىلىغا ئالاقىدار "دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە ھوقۇق بېرىش قانۇنى" نى ماقۇللىغاندا،"جۇڭگونىڭ تىبەتنى قانۇنسىز ئىشغال قىلغانلىقى"نى ئۇشبۇ قانۇننىڭ 33 - بۆلۈمى 7 - ماددىسىغا كىرگۈزۈپ، "تىبەت ئىشغال قىلىنماستىن بۇرۇن ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەت " ئىدى، دەپ كۆرسەتكەن.

1992 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئامېرىكا كېڭەش پالاتاسىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، كېڭەش پالاتاسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتى تارىختا تۇنجى بولۇپ، "جۇڭگونىڭ

ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى تىبەت مەسىلىسى" توغرىسىدا، گوۋاھلىق بېرىش ۋە گوۋاھلىق ئېلىش يىغىنى ئۆتكۈزدى.

(‹قىزىق نۇقتىلا› خىتايچە نەشرى ئاپتورى، لىن جىلىڭ لۇڭ، لۇبىن)

ئۇيغۇرلار توغرىسىدا ئامېرىكىنىڭ دۆلەت مەجلىسىدە ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان گوۋاھلىق ئېلىش ۋە گوۋاھلىق بېرىش يىغىنى ھازىرغىچە ئاساسى جەھەتتىن كىشىلىك ھوقۇقتا مەركەزلەشتى ياكى شۇ دائىرىدە داۋاملاشتۇرۇلدى.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، «جۇڭگونىڭ تىبەتنى قانۇنسىز ئىشغال قىلغانلىقى»، «تىبەت ئىشغال قىلىنماستىن بۇرۇن ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەت ئىدى»، «جۇڭگونىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى تىبەت مەسىلىسى» دەيدىغان سىياسەت خاراكتېرلىك سىياسى ئۇقۇملار تىبەت توغرىسىدا ئامېرىكىنىڭ دۆلەت مەجلىسىدە بەلگىلەنگەن سىياسەتتۇر. بىزنىڭ ھەم دۆلەت مەجلىسىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا شۇنداق سىياسەت بەلگىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىنتايىن كۆپ، ئىنتايىن ئىنچىكە، ئىنتايىن مۇرەككەپ خىزمەتلەرنى ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

3

دۇنيا تارىخى دېگەندە ئەلۋەتتە يەر شارىدا ياشاۋاتقان، ياشىغان ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇشبۇ

دۇنيا، دۇنيا بولۇپ يارالغاندىن بېرى، دۇنيادا ئىككىنچى مىللەتنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىمىغان، مۇستەملىكە بولۇپ باقمىغان بىر مىللەتنى ئىزدەپ تاپقىلى بولمىسا كېرەك. شۇنداقلا ئەبەدىي-ئەبەت مۇستەملىكە بولۇپ، لېكىن مۇستەقىل بولۇشقا سالاھىيەتلىك مىللەت بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئازادلىقنىڭ، تاڭ نۇرىنىڭ تەمىنى تېتىماي بۇ ئالەمدىن غايىپ بولۇپ كەتكەن مىللەتمۇ بولمىسا كېرەك. شۇڭا بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا بىر مىللەتنىڭ يەككە ھالدا، ئۆز ئالدىغا ياراتقان تارىخى بولىشى مۇمكىن. لېكىن شۇنداق بولغان ھالەتتىمۇ شۇ مىللەتنىڭ تارىخى ئىككىنچى بىر تاشقى كۈچنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي، ئۆز ئالدىغا يەكمۇ-يەك تارىخ بولۇپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا ھەر قانداق مىللەتنىڭ تارىخى بۇ ئەمەلىيەتتە دۇنيا تارىخىنىڭ بىر قىسمىدۇر.

دۇنيادا چوڭ دۆلەتلەر ئارىسىدا، رايونلاردا، چوڭ دۆلەتلەرگە يىراق-يېقىنلاردا، شۇنداق جۇغراپىيىلىك كەڭلىكتە ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا سۆز ئېچىشقا توغرا كەلسە، ئىنتايىن پاجىئەلىك دەيدىغان ۋە ئىنتايىن بەختلىك دەيدىغان جۈمللەر بىلەن سۆپەتلەشكە بولىدۇ. چۈنكى بۇ تىپلىق كىچىك مىللەتلەر ھە دېگەندە ياكى چوڭ مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ

مۇستەملىكە قىلىنىۋېلىش قىسمەتلىرىگە دۇچار بولىدۇ ياكى پاجىئەلىك تەقدىرگە يۇلۇقىدۇ ياكى چوڭ مىللەتلەرنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ ياكى چوڭ مىللەتلەر شۇ ئاجىز -كىچىك مىللەتلەرنىڭ ھامىيسى بولۇپ قالىدۇ.

ھەممىدىن پاجىئەلىك تەرىپى شۇ بولىدۇكى، كىچىك مىللەتلەر رايونلاردا، چوڭ دۆلەتلەر ئارىسىدا قولدىن-قولغا ئۆتۈپ سېتىلىپ تۇرىدۇ، كىچىك مىللەتلەر، چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك، سىياسى مۇناسىۋەتلەردە سىياسى بېدىكلەرنىڭ قولىدا سىياسى يەمچۈككە ئايلىنىپ قالىدۇ.

تارىخنى كىتاب قىلىپ پۈتۈپ، يېزىپ تارشى پۈتۈكلەرگە ئايلاندۇرۇپ قاتلاپ تاختى بېشىغا ئېلىپ قويىدىغان نەرسە ئەمەس. ئەكسىچە تارىخ ئۆزلۈكسىز، بەلكى دەۋر قىلىپ، ئايلىنىپ تۇرىدىغان دائىمىي، زامان خاراكتېرلىك ھەرىكەتتۇر. تارىخ بۇ دېمەك، ھەرىكەتتۇر .تارىخ توغرىسىدا ماركىس: «تارىخ، ھەرگىزمۇ ئۆز مەقسىتىگە يېتىشنىڭ قورالى، دەپ پايدىلىنىدىغان مەلۇم ئالاھىدە سالاھىيەت ئەمەس. تارىخ ـــ ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە ئىزدىنىۋاتقان ئادەمنىڭ پائالىيىتى خالاس» دەپ، دەل جايىدا كۆرسەتكەن. يەنە شۇ ماركىس: «تارىخى ۋەقەلەر بەزىدە كومېدىيىلىك تۈستە تەكرارلانسا، بەزىدە

تراگېدىيىلىك تۈستە تەكرارلىنىدۇ» دەپمۇ كۆرسەتكەن. شۇڭا كىچىك مىللى دۆلەتلەرنىڭ، چوڭ دولەتلەرنىڭ قولىدا قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ تۇرۇشى، قولدىن ـ قولغا سېتىلىپ تۇرۇشى دۇنيا ۋەزىيىتىنى يىرىكلەشتۈرىدىغان، ئۆز نۆۋىتىدە دۇنيانىڭ ۋەزىيىتى ئاجىز مىللەتلەرنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ئىش ــــ چوڭ دۆلەتلەر ئارا ھوقۇق ئۈچۈن كۈرەشنىڭ ئالاھىدە شەكلى بولۇپ كەلگەن. بۇنداق ئالاھىدە شەكىل يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇ چوڭ دولەتلەرنىڭ ئىچكى سىياسىتىگىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ.

مەسىلەن، مانجۇ ـ توڭغۇسلارنىڭ جۇڭگودىكى مىللى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ چىققان جىياڭ جېشى، (ئامېرىكىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن)، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسىنى دەۋر قىلغان ھالدا جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدا قانات يايدۇرۇلغان ئىچكى كۆرەشتە، ئىككىنچى بىر خىل كۈچ كوممۇنىست خىتايلاردىن) سابىق سوۋېتلەر ستالىنىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن (يېڭىلىپ، جىياڭ جېشى، 1949 ـ يىلى ئامېرىكىلىقلار بوشتىپ بەرگەن تەيۋەنگە كېلىۋالدى. جىياڭجېشىنىڭ تارىخى پائالىيتى باشتا كومېدىيىلىك رەۋىشتە باشلانغان بولسا، ئاخىرلاشقاندا تراگېدىك

رەۋىشتە ئاخىرلاشتى. ئەينى يىللاردا "ھوقۇقنىڭ ئۈستىدە گۈلپەرى" بولۇپ ئولتۇرغان ماۋزېدۇڭنىڭ خوتۇنى جياڭچىڭ، تۈرمىدە ئۆلۈۋېلىپ ھاياتىنى تراگېدىيىلىك رەۋىشتە ئاخىرلاشتۇردى.

دۇنيا، ئەنە شۇنداق بىرىدى - بىرىگە ئۆتۈپ تۇرىدىغان، بىرىدىن - بىرى پايدىلىنىدىغان، بىرىدىن - بىرى ياردەم ئالىدىغان، بىرى - بىرىنى بوزەك قىلىدىغان، بىرى - بىرىنى ئۇلۇغلايدىغان، بىرى - بىرىنى ھالاك قىلىدىغان، بىرى - بىرىنى ئالقىشلايدىغان دۇنيادۇر. بىر تامچە ياش بىر يەردە تۆكۈلمىسە، ئىككىنچى بىرسىنىڭ كۆلكىسى كۈلكە بولمايدۇ، ئىككىنچى بىرسى كۈلۈپ تۇرمىسا ئۈچىنچى بىرسىنىڭ كۆزىدىن ياش تۆكۈلمەيدۇ. ياكى ئاللاھ دۇنياۋى مۇناسىۋەتلەرنى شۇنداق رەھىمسىز ياراتتىمۇ ياكى ئادەملەر ياكى بەندىلەر خۇدانىڭ ئالدىدا گۇناھكار بولدى، ۋاپاسىزلىق قىلدىمۇ.

ئۇيغۇر مىللىتى، ئۇيغۇرنىڭ ئوغلى (ياقۇپبەگنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى تارىخچى سابىت ئۇيغۇرى ئىسپاتلىدى) بۇيۇك سەركەردە ياقۇپبەگ دەۋرىدە ئاكوپقا چۈشۈپ، مانجۇ - خىتاي چېرىكلىرىنى ئۇيغۇر دۆلىتىدىن ئۈزۈل - كېسىل قوغلاپ چىقىرىپ، مۇستەقىل بەدۆۋلەت ياقوپبەگ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان ئىدى). بۇ ھاكىمىيەت 12 يىل

مەۋجۇت بولۇپ تۇردى (ئۇيغۇرلار يەنە ئاكوپقا چۈشۈپ قوراللىق قوزغىلاڭ ئارقىلىق 1933 ـ يىلى قەشقەردە مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرغان بولسا، ئۇيغۇرلا يەنە بىر قېتىم ئاكوپقا چۈشۈپ، قورالىق قوزغىلاڭ ئارقىلىق 1944 ـ يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىدە، غۇلجا شەھرىنى مەركەز قىلىپ مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرغان ئىدى. بىراق خەلقئارا بېسىم، ئامېرىكا، روسىيە، ئەنگلىيە، خىتاي قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ سىياسى سودىسى، چوڭ دۆلەتلەرنىڭ دىپلوماتىك مەنپەئەتلىرى، چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تەسىر دائىر بۆلۈشۈۋېلىشى ئالدىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قۇرغان دۆلەتلىرى مۇنقەرز قىلىندى. قورالىق كۈرەش ــ ئۇيغۇرلار ئۇرۇش ئارقىلىق غەلىبە قىلىپ، يەنە قولىدىكى قورالنى تاشلاپ گومىنداڭ خىتايلىرىغا تەسلىم بولغان بۇ تارىخ ـــ كومېدىيىلىك تۈستە ئاخىرلاشقان تارىخ بولۇپ ھېسابلىنامدۇ ياكى تراگېدىيەلىك رەۋىشتە يەنە باشلىنىدىغان تارىخ بولۇپ ھېسابلىنامدۇ؟ ئادەملەر دىققەت! تارىخى ۋەقە، تارىخى شەيئى ۋە تارىخى ھادىسىلەر ئاخىرلاشقان، تۈگىگەن يەردە، ئىككىنچى بىر خىل تارىخى ۋەقە، تارىخى شەيئى، تارىخى ھادىسە يەنە باشلىنىدۇ، يەنە تۇغۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرنىڭ تارىختا قۇرۇلغان لېكىن، خەلقئارا جاھانگىر كۈچلەر

تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان، چار روسىيە ئىمپېراتورلۇقى، ئەنگلىيە ئىمپېراتورلۇقى، مانجۇ-مەنچىڭ خاندانلىقى قاتارلىق ئۈچ دۆلەت ئوتتۇرىسىدا مۇنقەرز قىلىنغان ياقۇپبەگ بەدەۋلەت ھاكىمىيىتىنى ۋە ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇش ھوقۇقىنى، 1933 - يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان شۇ ھامان ستالىننىڭ ئەسكەر چىقىرىپ باستۇرۇشى ئارقىلىق مۇنقەرز قىلىنغان ئۇيغۇر دۆلىتىنى، ئاۋۋىلى سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ياردەم قىلىپ 1944 - يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىدە قۇرۇلغان لېكىن، خەلقئارادا تۇرغۇزۇلغان "يالتا سىستېمىسى" نىڭ رامكىسى (1945) ئىچىدە سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى بىلەن خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتى "موسكۋا شەرتنامىسى"نى (1945) ئىمزالاپ ئۇنىڭدىن كېيىن سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبىرى ستالىن بىلەن خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمىتىنىڭ داھىسى ماۋزېدۇڭ 1950 - يىلى موسكۋادا ئىمزالىغان، ئىككىنچى قېتىملىق "جۇڭگو - سوۋېت شەرتنامىسى" ئارقىلىق يۇقىتىلغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇش ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان خىلمۇ-خىل كۆرەشلەردە پايدىلىنىش ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان، خەلقئارا ستىراتېگىيىلىك سىياسەتلەرگە ئالاقىدار، ئۇيغۇرنىڭ

سىياسى قوللانمىسىنى تـۈزۈپ چىقىـش ۋەزىپىسـى بۆگـۈن، 20 مىليون ئۇيغۇرنىڭ ئىرادىسى تەرىپىدىن كـۈن تەرتىـپكە قويۇلدى.

4

مىسال سۈپىتىدە تۆۋەنـدە كەلتۈرىـدىغان نەقىلـمىزدىن بۈيـۈك سـەركەردە يـاقۇپبەگ قـۇرۇپ چىققـان بەدەۋلەت، دۆلەت سـەلتەنەتىنىڭ چـوڭ دۆلەتـلەر ئوتتۇرىسـىدىكى دىپلوماتىـك ۋە مەنـپەئەت مۇناسـىۋەتلىرىگە بـاغلىق هالـدا قانداق مۇنقەرز قىلىنغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيسىلەر.

ئەنگىلىيىلىـك چـارلىز بـولگېر هېكايىسـىنى مۇنـداق باشلايدۇ:

...."لـېكىن بىزنىـڭ قـولىمىز ئوتتـۇرا ئاسـىيادا بوغۇچلىنىـپ قـالغىنى بىـلەن، بېيجىڭـدا بوغۇچلىنىـپ قالمىـدى. جۇڭگولۇقلارنىـڭ غەلىبىسـىنى تەبرىكلىمەكچـى بولسـاق، چوقـۇم ئۇلارنىـڭ تەگرىتـاغلىرى ئەتىراپىـدىكى ئۇلـۇغ غەلىبىلىرىنـى تەبرىكلىشـىمىزگە تـوغرا كېلىـدۇ. بۇنىڭدىن بەلكىم، بەزى پايدىلىق نەتىجىلەر چىقىپ قـالار. بىزنىڭ هەم يېڭى خوشنىمىز، هەم كونا خوشنىمىز بولغـان جۇڭگولـۇقلار بىـلەن دوسـتانە بـاردى-كەلـدى قىلىـش ئارزويىمىز ئۇلارنىڭ قىزغىن ئالقىشلىشىغا مۇيەسسەر بولىشـى

مۇمكىن. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى هۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىز پۈكۈپ بىز بىلەن ياراشمايدۇ؛) ئاپتور بۇ جۈملىدە سىياسى مەقسىتىنى يوشۇرۇۋاتىدۇ (ئەمما ئۇلار روسلار بىلەن ئازارلىشىپ قالغاندا، بىز بىلەنمۇ ئازارلىشىدۇ، دەپ قاراش ئەقىلغا سىغمايدۇ. بىز تەنتەكلىك قىلمىساقلا، جۇڭگولۇقلارنىڭ بىر تارماق قوشۇنىنى يېڭىپتۇمىش دېگەن ھېلىقى يېرىم مۇستەقىل خوتەن ئاقساقالى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىمىز دەپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويمىساقلا، جۇڭگولۇقلارنىڭ غۇلجا مەسىلىسى (1871) يىلى چار روسىيىنىڭ گېنېرالى كولپاكوۋىسكى ئىلى سۇلتانلىقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، خەلقئارادا پەيدا بولغان ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسى ـــ غۇلجا مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇدۇ ـــ تۈپەيلىدىن بىز تەرەپكە ئېغىشى تۇرغان گەپ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەرىيە هۆكۈمرانى بىلەن سۆهبەت ئۆتكۈزگەندە شۇنى ئەستە ساقلاش زۆرۈركى، سودا-سېتىقتىن كېلىدىغان پايدىغۇ مۇھىم، لېكىن سىياسى پايدا ئۇنىڭدىنمۇ چەكسىز مۇھىم. قىسقىسى، بىزنىڭ ياقۇپبەگكە ھامىيلىق قىلىشىمىزدىن مەقسەت پەقەت كانگىرا(1)نىڭ چېيى ئۈچۈن بازار تېپىپ بېرىشتىنلا ئىبارەت. ئەمما بىزنىڭ سودا

جەھەتتە ئېرىشكەن بۇ كىچىككىنە ئەرزىمەس پايدىمىز بىزنىڭ ئاتىلىق غازىنى ئېتىراپ قىلىپ قويۇپ، (دېمەك بۇ يەردە ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى بەدەۋلەت ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلغان دېگەن سۆزمۇ يالغان بولۇپ چىقىدۇ) سىياسى جەھەتتە تارتىدىغان زىيىنىمىزنى مەڭگۈ قاپلىيالمايدۇ... بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ تۇرغان جۇڭگو بىلەن دوستانە بېرىش-كېلىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىشتۇر. ئۇلار (جۇڭگولۇقلار) ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسى (غۇلجا شەھرىنى چار روسىيىنىڭ قولىدىن) غۇلجىنى قايتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئۆزلىرى ئېرىشمەكچى بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئېرىشىدۇ-دە، روسىيىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان كېڭەيمىچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇشتا چوقۇم بىزگە مايىل بولىدۇ ۋە بىز تەرەپتە تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭگو بىلەن ئەنگلىيىنىڭ يارىشىشىدىن كېلىدىغان مەنپەئەتتۇر"، «ئافغانىستان مەسىلىسى نۇرغۇن جەھەتلەردە (ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھرى بىلەن) غۇلجا بىلەن ئالاقىدار بولغان مەسىلە، ھازىر بۇ ئىشنى ھەل قىلىش توغرىسىدىكى سادالار بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتىدۇ» (‹ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى› ئۇيغۇرچە نەشرى. ئاپتورى چارلىز بولگېر، ئەنگلىيە.)

ئـاپتور بـۇيەردە نـېمە دېمەكچـى؟ جۇڭگـونى قـوللاپ، جۇڭگوغـــا بۇلىشـــىۋاتقان ئەنگىلىـــيە ئىمپېراتـــورلىقى ئۇيغۇرىسـتاننىڭ غۇلجـا شـەھىرى مەسىلىسـى بـويىچە چـار روسـىيە ئىمپېراتورلىقىغـا بېسـىم ئىشـلىتىپ غۇلجىـدىن چىكىنىـپ چىقىـپ كېتىـپ، غـۇلجىنى مـانجۇ-مەنچىـڭ خانىـدانىغا بوشـىتىپ بېرىشـكە مەجبۇرلايـدۇ. ئەگەر چـار روسىيە ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھرىدىن چىكىنىپ چىقىپ كەتمەيدىغان بولسا، ئەنگىلىيە ئىمپېراتـورلىقى ئافغانىسـتان ئىشـلىرىغا ئارىلىشـىدۇ. شـۇڭا ئافغانىسـتان مەسىلىسـى نۇرغۇن جەھەتلەردە ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھىرى بىـلەن ئالاقىـدار بولغـان مەسـىلە، غۇلجـا شـەھىرى مەسىلىسـىمۇ نۇرغـۇن جەھەتـلەردە ئافغانىسـتان مەسىلىسـىگە ئالاقىـدار مەسىلە بولۇپ قالىدۇ. چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسـىدا سىياسـى سودا قانداق بولىدىكەن ۋەتەنداشلىرىم؟

..."ئافغانىستان مەسىلىسىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى هـېچ بولمىغاندىمۇ ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شـەھەر مەسىلىسـىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزەتتى.

ئەگەر روسـيە شــر ئەلىنــى (2) (شــر ئەلىخــان ئافغانىسـتاندا ئـۆتكەن ئەمىرلەرنىـڭ بېـرى.) بـۇ توغرىـدا بىزنىـڭ پىكرىمىـز مۇنـداق: سېلىشتۇرسـاق ئېهتىمـال شـۇ دەۋىردە ئەمىر شىر ئەلىخان ئەنگىلىيىگە قارشى تۇرۇپ چـار

روسىيىگە گۇماشتى بولۇشنىڭ يولىنى تاللاپ ئالغان بولسا كېرەك. (ساقلاپ قالىمەن دەپ ئۇرۇش قىلماقچى بولىدىكەن، كېسىپ ئېيتالايمىزكى، زوزۇڭتاڭ ئارمىيىسى ھەرگىز قاراپ تۇرمايدۇ، گېنېرال كولپاكوۋىسكى ئالمۇتىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ، يا ئەسكىرى كۈچىگە تايىنىپ قىلچىمۇ ئەھمىيىتى يوق ئۇرۇشنى قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەگەر روسىيە شىر ئەلىنى قوغداش ئۈچۈن ئافغانىستانغا ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق ئارىلىشىدىغان بولسا، ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھىرىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشى شەرت، بولمىسا چار روسىيە يان تەرەپتىن قاقشاتقۇچ زەربىگە ئۇچرايدۇ). بۇ نېمە دېگەنلىك...؟ چار روسىيە يان تەرەپتىن كىمنىڭ زەربىسگە ئۇچرايدۇ، ئەنگلىيىنىڭمۇ ؟ (جۇڭگولۇقلار بۇنداق پۇرسەتنى ھەرگىز قولدىن بەرمەيدۇ. شۇڭا ھازىر (ئۇيغۇرىستاننىڭ ئۆلكىسى) ئىلىدىكى ۋەقەمۇ، كابولدىكى ۋەقەمۇ چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زومىگەرلىك ئورنىنىڭ تىكلىنىشىگە ياكى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تەھدىت سېلىۋاتىدۇ. ئەنگلىيە ئافغانىستاننى ياكى ئېھتىمالغا يېقىنراقى ئافغانىستاننىڭ بىر قىسمىنى ئىشغال قىلىۋالسا، چار روسىيىنىڭ غەربى تۈركىستاندىكى نوپۇزى ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلايدۇ. جۇڭگو ئەگەر (ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسى) غۇلجىنى ئىشغال قىلسا،

چار روسىيىنىڭ ئالمۇتا، نارىن شۇنىڭدەك قىرغىزلار ئارىسىدىكى ئورنىغا تەھلىكە يېتىدۇ" ("... ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى"ئاپتورى چارلىز بولگېر. ئەنگلىيە)

كۈرۈپ ئۆتتۇق. دۆلىتىمىز ئۇيغۇرىستاننىڭ ھەتتا ئىلى ئۆلكىسىنىڭ شۇ ۋاقىتتا چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدا قانداق سودىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. بۇ كىتاپنى يازغان ئاپتور چارلىز بول گېر، ئادەتتىكى يازغۇچى ئەمەس، بەلكى شۇ چاغدا ئافغانىستان ۋەقەلىرىگە، ئۇيغۇرىستان ۋەقەلىرىگە باغلىق ئىستراتېگىيىلىك مەسىلىلەر بويىچە، ھەربى ئارىلىشىش مەسىلىلىرى بويىچە، چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدىكى تالاش تارتىشلارغا ئەنگلىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ بىۋاستە قاتناشقان ئادەمدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە مانجۇ-خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشىنى قوللاپ، ئۇيغۇرنىڭ دولەت قۇرۇشىغا قارشى تۇرۇش، بە دەۋلەت ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇش، بۇ مۇناپىق يازغۇچىنىڭ ئاساسلىق مەيدانى ئىكەن. يۇقىرىقى تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا زوزۇڭتاڭنى چار روسىيىگە قارشى كۈشكۈرتكەنمۇ ئەنگلىيە ئىكەن، زوزۇڭتاڭنى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشقا كۈشكۈرتكەنمۇ ئەنگلىيە ئىكەن، چار روسىيىنى غۇلجىنى

تاشــلاپ چىقىــپ كېتىشــكە زورلىغــانمۇ ھەتتــا غۇلجــا مەسىلىســىنى ئافغانىستان مەسىلىسىگە باغلاپ، ئەنگلىيە بىلەن چار روسىيە تالىشىدىغان مەسىلىگە ئايلاندۇرغانمۇ ئەنگلىيە ئىكەن. تۆۋەندىكى ئابزاسلارغا نەزەر ئاغدۇرساق يۇقىرىدىكى پىكىرلىرىمىز تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا يۇز بىرىش ئالدىدا تۇرغان ۋەقەلەر، شــەكىللىنىۋاتقان ئەنگلىــيە- جۇڭگــو ئىتتىپاقىنىــڭ ئىستىقبالى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن ئەڭ پايدىلىق، ئەلۋەتتە. ئەمما ئىنگلىزلار جۇڭگولۇقلارنىــڭ بــۇيەردە (ئۇيغۇرىســتاندا) ئوتتۇرىغــا چىقىشــىنى «ئوتتــۇرا ئاســيا مەسىلىســىدىكى پايــدىلىق ئامــل» دەيــدىغان قاراشقا كېلىشتىن بۇرۇن، بىزنىــڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىز مىسلىسىز دەرىجىدە مۇستەھكەم، دوستانە ئاساسقا ئورنىتىلىشى لازىم. بىز بۇنى قىلىشقا قادىرمىز. روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا كۆندىن -كۈنگە كېڭىيىۋاتقان چاك بىزنىڭ ۋەزىپىمىزنى بىر مۇنچە ئاسانلاشتۇرۇپ بەردى. كۆڭلەرنىــڭ بىرىــدە، روســيە غۇلجــا مەسىلىســىنىڭ ھەرگــز كىچىــك مەســىلە ئەمەسلىكىنى چۈشىنىدۇ، ئەنگلىيىمۇ روسىيە بىلەن ئۇزۇن مۇددەت كۈچ سىنىشىش جەريانىدا غۇلجا مەسىلىسىنىڭ ئەڭ پايــدىلىق ئەھۋاللارنىــڭ بىــرى ئىكەنلىكىنــى ئــۆزى ئۈچــۈن

مسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە رول ئوينايدىغانلىقىنى (مۇبادا ئەنگىلىيە غۇلجىنى دىپلوماتىك يېسىم ئارقىلىق چار روسىيىنىڭ قولىدىن ئېلىپ مانجۇ-خىتايلارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بېرەلىسە، يىراق شەرقتە جۇڭگودىن ئىنتايىن كۆپ نەپ ئالالايدىغانلىقىنى، ئاپتوردىن) چۈشىنىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ چېگرىسىدا جىددى ۋەزىيەت شەكىللەنگەن چاغدا،كابۇللۇق ئەمىرنى (شىر ئەلىنى دېمەكچى بۇ يەردە مېنىڭ يۇقىرىقى تەھلىلىم توغرا بولۇپ چىقتى) جازالاش ئۈستىدە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئويلىنىۋاتقان چېغىمىزدا، روسىيە ئۆز ئورنىنىڭ جۇڭگو بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ دىققەت نەزەرىنى يەنە باشقا تەرەپكە قاراتمىسا بولمايدىغانلىقىنى سەزگەنىدى. ئۇلارنىڭ (چار روسىينىڭ) جۇڭگولۇقلار تەلەپ قىلغان نەرسىگە ماقۇل دېگۈسى كەلمەيدۇ، لېكىن ئۇنى رەت قىلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدۇ؛ جۇڭگولۇقلار روسىيە تاكى باشقا بىر ئورۇندا قىيىنچىلىققا بوغۇلۇپ قالغىچە كۈتۈپ تۇرالايدۇ. جۇڭگولۇقلار غۇلجىنى كېلەر يىلنىڭ ئاخىرى (1881 ـ يىلى) ياكى ئۇنىڭغا قالماي تىنچ يول بىلەن ياكى قورال كۈچى بىلەن قايتۇرۇپ ئالىدۇ دېسەك، ھەرگىزمۇ قارىسىغا ھۆكۈم قىلغان بولمايمىز. شۇ چاغدا ئاسىيادىكى ئۈچ چوڭ دۆلەتنىڭ

ئىككىسى ئاسىيانىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىتتىپاق تۈزىدۇ.

(مانجۇ - مەنچىڭ بىلەن ئەنگلىيە دېمەكچى) بۇ ئىتتىپاق ئالدىدا، ئۈچىنچى دۆلەت (چار روسىيە دېمەكچى) قوينىڭ قۇزىسىدەك باش ئىگىپ تەقدىرىگە تەن بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇ كۈنلەر يېتىپ كەلگەندە، بۇرۇنقى ساۋاقلىرىمىزنى تەلتۆكۈس، ئۆز ۋاقتىدا قۇبۇل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. (ھەي، ئەنگلىيە، ئۇيغۇرنى مانجۇ - مەنچىڭغا سېتىپ بەرگەن ئەنگلىيە! ئۇيغۇرلار ھازىرغىچە ئۇيغۇرنى كىمنىڭ قانداق ساتقانلىقى توغرىسىدا تېخى تولۇق پاكىتقا ئېرىشمىگەن ئىكەن. ئەمدى بۈگۈن ئاز بولسىمۇ دەسلەپكى چاغلاردا ياكى 19 - ئەسىردە ئەنگلىيە بىلەن چار روسىيىنىڭ تۈنجى بولۇپ ئۇيغۇرىستاننى مەنچىڭ - مانجۇ خانىدانلىقىغا ساتقانلىقىنى بىلىۋالدۇق. ئەگەر چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيە، مەنچىڭ-مانجۇ خانىدانلىقىغا يان تاياق بولمىغاندا ئىدى، مانجۇ -مەنچىڭ ئۇيغۇرىستانغا قانچە قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بولسا، ئۇيغۇرلار تاجاۋۇزچىلارنى يەنە شۇنچە قېتىم ئۇرۇش بىلەن قوغلاپ چىقارالىغان بولاتتى.)

ياقۇپبەگ دۆلەت قۇرغان دەۋىردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك ئىدى.

روسىيە، مانجۇ -مەنچىڭ سولالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن مەزگىلدە، يەنە ئەنگىلىيە بىلەنمۇ مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇيغۇر دۆلىتىگە تەئەللۇق (كىتابىتا جۇڭگوغا تەۋە دېيىلگەن) پامىر رايونىنى مەخپىي بۆلۈشىۋالغان. 1895 - يىلى 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئىككى تەرەپ (ئەنگىلىيە-روسىيە كېلىشىمى) نى ئىمزالىغان. كېلىشىمدە ئەنگىلىيە (ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق) ۋە روسىيىنىڭ پامىردىكى "چېگرا سىزىقى "بەلگىلىنىپ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پامىر رايونى ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ، جەنۇبىتىكى ۋاھان پامىر ئەنگىلىيىنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىلگەن، قالغان لانكۆل پامىر، ئالچۇر پامىر، چوڭ پامىر، كىچىك پامىر، سالىز پامىرنىڭ بىر قىسمى روسىيىگە ئايرىپ بېرىلگەن. (ئەنگىلىيە-روسىيە كېلىشىمى) ئەينى چاغدا ئىككى جاھانگىر دۆلەتنىڭ ئۇيغۇرلاردىن يوشۇرۇن ھالدا ئىمزالىغان ئۇيغۇرلارنىڭ پامىر رايونىنى بۆلۈشۈۋېلىش كېلىشىمى، بولۇپ ھېسابلانغان.

(«جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى» ئاپتورى لى شېڭ ئۇيغۇرچە نەشرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2006يىلى.)

بىرىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇرلار مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ تارىخ ئاساسلىرى ئەجدىها بىلەن بۆرە

«.... ھۆكۈمدارلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بولساق، شىنجاڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60-يىلىدىن باشلاپلا جۇڭگونىڭ بىر قىسمى، ئەمما ئەڭ توغرىسى ئۇنى ئىككى مىڭ يىل ئىچىدە جۇڭگونىڭ 60- ياكى 70- قېتىملىق تاجاۋۇزى ئارقىلىق بېسىۋېلىنغان بىر دۆلەت دېگەن تۈزۈك.

بىرىنچى قېتىملىق خىتاينىڭ تاجاۋۇزى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 102-يىلى پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولغان. ئىككىنچى قېتىم مىلادى 1-ئەسىردە خىتاينىڭ تاجاۋۇزچى ئەسكىرى بەن چاۋنىڭ قوماندانلىقىدا ۋاقىتلىق غەلىبە قىلغان. 7-ئەسىرنىڭ بېشىدا تاڭ سولالىسى قىسقا ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 13-ئەسىردە بۇ زېمىننى مۇڭغۇللار ئىگەللىۋېلىپ ئىشغال قىلىۋالغان. ئەمما 19-ئەسىردە ياقۇپبەگ مانجۇلارنى قوغلاپ چىقىرىپ (بە دەۋلەت- ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىققان) زوزۇڭتاڭنىڭ قايتا ئىشغال قىلىشى (1884-يىلى) بولسا ئەسىر ئاخىرىدا پادىشاھلىقنىڭ

ئاغدۇرۇلىشى (مانجۇ- خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئاغدۇرۇلىشى) بىلەن تەڭلا كۈچىنى يوقاتقان.

پەقەت 1949-يىلىدىن كېيىنلا (شىنجاڭ) نىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى (قىزىل خىتاي) جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر قىلىشىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ «يېڭى زېمىن» (شىنجاڭ) نىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدا قولدىن-قولغا ئۆتۈپ تۇرغان. مىلادىدىن كېيىنكى 2000 يىللىق تارىخ ئىچىدە جۇڭگونىڭ شىنجاڭنى ھەقىقى كونتىرول قىلغان ۋاقتى 500 يىل ئەتراپىدا دېيىشكىمۇ پەقەت بولمايدۇ. (بۇ يەردە ئاپتور كىرىستىن تەيلېر، خىتايچە يېزىلغان تارىخى مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ، غەربتە يېزىلغان تارىخى كىتابلاردىن پايدىلانغان بولۇشى مەمكىن. خىتاي يازغان ئۇيغۇرغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق تارىخنى يالغان دېيىشكە ھەقلىقمەن. بۇنىڭ پاكىتىنى تۆۋەندە كەلتۈرۈمەن) پەقەت بۇنىڭدىن 250 يىل ئىلگىرى، چيەنلۇڭ خان غەرب تەرەپتىن (پادىشاھ ئوردىسىغا بىر كېلىن -ئىپارخاننى ئېلىپ كەلگەن) ئۇنى تاكى بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن يەنە بىر قاسقان شەپكىلىك، قىزىل يۇلتۇز تاقىغان خىتاي خان كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا (ئەسلا) بويسۇندۇرالمىغان. يېڭى

كەلگەن كوممۇنىست خان، بۇ نازىنىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، (كۆڭلىنى) ئالالماي، بويسۇنۇشقا قاتتىق مەجبۇرلىغان بولسىمۇ، ئاخىرى (بويسۇندۇرالمىغان) بۈگۈن بۇ نازىنىن (بۇ يەردە ئاپتور خىتاي ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار دېمەكچى) جەمئىيەتنىڭ بۇلۇڭ- پۇشقاقلىرىغا ھەيدەلمەكتە. «ھەقىقى ئىتتىپاقلىشىمىز» دەپ ئۇيغۇرلارغا بەرگەن يالغان ۋەدىلەرمۇ بۈگۈن پۈتۈنلەي ئۇنتۇلدى.

ماۋزېدۇڭ مىللى مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ماركسىزم- لېنىنىزم ئىدىيىسىنىڭ سېھىرلىك پورمۇلىسىنى قوللانغان بولسىمۇ، ئاخىرى بۇ پورمۇلا مەغلۇپ بولدى. ئەمما بۇنىڭلىق بىلەنلا قالماستىن، ماۋزېدۇڭنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئىجتىمائىي ئىدارە قىلىشقا ئىنتايىن زىيانلىق بولدى ۋە ئۇنىڭ ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى بۈگۈن ھەممە يەردە ئەۋج ئالغان مىللى كەمسىتىش ۋە ئىرقى ئايرىمچىلىققا يول ئېچىپ بەردى. بۇ رايوننىڭ ئەسىرلەردىن بېرى قولدىن- قولغا ئۆتۈپ تۇرغان ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، ئەبەدى (ئۆزىنىڭ كونتۇروللىقى ئاستىغا ئېلىشنى) نىيەت قىلغان ماۋزېدۇڭنىڭ ۋارىسلىرى، بۇ رايوننى خىتايلاشتۇرۇش ئۈچۈن «غەربى رايوننى ئېچىش» دەيدىغان سىياسەتنى بەلگىلەپ، غەربكە قاراپ يۈرۈش

قىلىش شۇئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆچمەنلەرنى كۆچۈرۈپ ئىش باشلىۋەتتى.

ئۇيغۇرىستاندا (شىنجاڭ) دا مىللەتچىلىك يەر ئاستىدا ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ-يۇ، ئەمما يەر يۈزىگە چىقىشتىن يىراق ئەمەس. ئەگەر جۇڭگونىڭ مەقسىتى (ئۇيغۇرلارنى) تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش بولسا، ياتلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان ياكى ئىدارە قىلىنغان باشقا ئەللەرنىڭ ئاچچىق تەجرىبە-ساۋاقلىرى ئۇنىڭغا (جۇڭگوغا) خوش ياقمايدۇ. مەسىلەن: نەچچە يۈز يىل ئىنگلىز ھاكىمىيىتى ئاستىدا تۇرغان بولسىمۇ، ئېرلاندىيىلىكلەر كۈچلۈك بىر دۆلەتتىن مۇستەقىللىقىنى تارتىپ ئالغان چاغدا، ۋېلىشلەر يەنىلا ۋېلىش، شوتلاندىيىلىكلەر يەنىلا شوتلاندىيىلىك پېتى قالدى. ئۇيغۇرلار، مانا مۇشۇنىڭدەك قېلىشى مۇمكىن. گەرچە تۇرمۇش ئۇسۇلى جەھەتتە بىر ئاز ئۆزگەرسىمۇ، ئەمما زۇلۇمغا ئۇچرىغان بىر ئۇيغۇر مىللىتى ئىككەنلىكىدىن ئىبارەت بىر ئوبرازنى ئىلگىرىكىدىن تېخىمۇ كۈچلۈك ھېس قىلالىشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار بىلەن خىتايلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت پەرقى يەنە چوڭقايمايدۇ. رىمنىڭ قۇرغۇچىسى روموُلوُس بىلەن رېمۇسقا ئوخشاش ئۇيغۇرلار، ئۆزىنىڭ ئاتا-بوۋىسىنىڭ ئۆتمۈشتە بۆرە تەرىپىدىن ئېمىتىلگەنلىكىنى

سۆزلەيدىغان ئەپسانىلەرگە قولاق سالىدۇ. خىتايلاردا بولسا ئەجدىھا خاقانغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ ئىككى مىللەت ئۆز ئالدىغا پەخىرلەنگەن جانىۋارلار بىر زېمىندا بىللە ياشىيالمايدۇ.» («تىنجىماس ئۇيغۇر دىيارى» ئۇيغۇرچە نەشرى. كىرستىپن تايلېر. ئەنگلىيە)

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى

قايسى مىللەتنىڭ قانداق كېلىپ چىقىشى يەر شارىنىڭ يارىلىشىغا، يەر شارىدا ھاياتلىقنىڭ پەيدا بولۇشىغا باغلىق بولغانىدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى يەر شارىدا ھاياتلىقنىڭ، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. ھەرگىز خىتايلارغا ئوخشاش "بېيجىڭ ئادىمى"، "جۇكۇدىيەن ئادىمى" پەيدا بولغانىدىن كېيىن، يەر شارىدا باشقا ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر توپى پەيدا بولغان، يەنى يەر شارىدا ياشىغۇچى ئىنسانىيەت پەقەت "جۇكۇدىيەن ئادىمى" دىن تارالغان، "بېيجىڭ ئادىمى" ئىنسانلارنىڭ ئاتا- بوۋىسىدۇر، (ئوتتۇرا مەكتەپتە شۇنداق ئوقىغان ئىدىم) دېگەنىدەك، ئادەملەر بىر ئۇرۇقتىن تارالغان ياكى بىرلا قەبىلىدىن تارالغان دەيدىغان سەپسەتەلەرگە ئىشەنمەسلىك كېرەك.

ئۇيغۇرلار ئۇرۇقتىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن مىللەتكە تەرەققىي قىلغۇچە زامان-زامانلار ئىچىدە تىل تەرەققىياتىنىڭ، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ، ئىقتىسادقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى ئۆز گىرىشىنىڭ، ئاڭ ئۆزگىرىشىنىڭ مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەم ماددى ئېھتىياجىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ھەم ئاڭ

قاتلىمىدا پىكىر، تەپەككۇرنىڭ ئۆزگىرىشىگە باغلىق ھالدا بارلىق ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن مىللەتتۇر. تارىختا تالاي-تالاي قېتىم تاجاۋۇزچىلارنى ئۇرۇش بىلەن چېكىندۈرگەن بۇ مىللەت ئۇيغۇرلار، بۈگۈنكىدەك مۇستەملىكە بولۇپ قالغىچە ياكى تىلىنى يوقاتماي، ياكى مەدەنىيىتىنى يوقاتماي، ياكى ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۇسۇلىنى يوقاتماي ياشاپ كېلىۋاتقان مىللەت ئىدى. ئەمدى ھازىر بۇ مىللەتنىڭ يەر شارىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئىنتايىن زور تەھدىتكە دۇچ كەلدى.

مىللەتنىڭ دىنى ئېتىقادى، مىللەتنىڭ سىياسى ئېتىقادى، سىياسى تەجرىبىلىرى (تارىختا جامائە بولۇپ ئۇيۇشمىغان، جەمئىيەت تەشكىللىمىگەن، خانلىق، سۇلالە، پادىشاھلىق دۆلەت ۋە ھازىرقى زامان دۆلىتى قۇرمىغان بىرمۇ مىللەت بولمىسا كېرەك) ئىقتىسادى، بەدىئى سەنئەت، ئىلىم-پەن، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، تېخنىكا، يەرلىك تېبابەت، مائارىپ، تىل، دىن، ئۆرپ-ئادەت، تۇرمۇشنى تەشكىللەشكە مۇناسىۋەتلىك يوسۇن-قائىدىلەرنىڭ ھەممىسى نۆۋەتتە زامانىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ مىللى مەدەنىيىتىنى تەسۋىرلەپ ئانالىز قىلىپ، بۇ مىللەتنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىغا ئىزدىنىشتە ئېتنوگرافىيىلىك مەنبە بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىرخىل

مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى شۇ مەدەنىيەتنى ياراتقان مىللەتنىڭ ئىتنىك كېلىپ چىقىشىغا باغلىق بولىدىكەن، پەقەت شۇ خىل مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىقلا يەنە شۇ مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىلىشنىڭ يىلتىزىغا يەتكىلى بولىدۇ.

ئەگەر بىزنىڭ يېتىپ بارىدىغىنىمىز يۇقىرىقى ئامىللارنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى ئەمەلىيەت بولىدىغان بولسا، بىز شۇ نەرسىنى ئېنىق كۆرۈپ ئالالايمىزكى، دېمەك، بىزنىڭ يېتىپ بارىدىغىنىمىز مۇھىمى- بىر مىللەت ھەرىكىتىنىڭ ئەندىزىسى يەنى بىر مىللەت ھەددى- ھەرىكىتىنىڭ شەكلىدۇر. ئىدىيىۋى پىكىرلەرنىڭ ئەندىزىسى ۋە ھېسسىياتنىڭ ئەندىزىسى ئىچكى دۇنيا - روھىيەتنىڭ ھەرىكەت ئالاھىدىلىكىدۇر. بىر مىللەتنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ماددى بەدەن بىلەن روھنىڭ بىرلىكىدىن ۋە مىللى روھ ئىجات قىلغان شۇ مىللەتكە تەئەللۇق بولغان مەدەنىيەت ئامىللىرىنى تەكشۈرۈشتىن، تەتقىق قىلىشتىن باشقا يەنە نېمىنى پاكىت قىلغىلى بولىدۇ؟

1- ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىغا ئائىت رىۋايەتلەر ۋە ھەقىقەتلەر.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق ھەرخىل مەنبەلەردە ھەر خىل رىۋايەتلەر ئېيتىلىدۇ... بىرىنچى رىۋايەت "تارىخ تەبەرى"دە ئېيتىلىدۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمكى زاماندا يەر يۈزىدە تۇپان بالاسى بولۇپ، نۇرغۇن ئەللەرنى سۇ بېسىپ كەتكەن ئىكەن. نوھ پەيغەمبەر كېمە ياسىتىپ، ھەر بىر جانلىقلاردىن بىر جۈپ جانلىقنى كېمىگە چىقىرىپ ئالغان ئىكەن... بۇ رىۋايەت بويىچە ئۇيغۇرلار نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ياپەسنىڭ ئەۋلادى بولۇپ چىقىدۇ.

"ئوغۇزنامە داستانى" دا ئېيتىلىشىچە: كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇزخان ئوۋغا چىقتى... ئۇ بىر جايدا تەڭرىگە سېغىنىۋاتاتتى... ئالەم قاراڭغۇلىشىپ ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى. ئوغۇزخان قېشىغا بېرىپ بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىزنىڭ تەنھا ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى... بۇ رىۋايەت بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ دادىسى ھەم خاقانى ئوغۇزخان، ئانىسى بولسا، كۆكتىن چۈشكەن ئىككى نەپەر ھۆر پەرى قىزلار بولۇپ چىقىدۇ.

" ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق ھەقىقەت شۇكى، خىتاي مەنبەلىرىگە، ياۋرۇپا تارىخچىلىرىنىڭ ئىلمى ئەمگەكلىرىگە، ئالىملار قېزىپ چىققان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار بىلەن يازما يادىكارلىقلارغا ۋە سېلىشتۇرما

تىلشۇناسلىق ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ئەجدادلىرىنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى مۇنۇ ئىككى رايوندا ياشىغان قەۋملەردىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلار بولۇپ، كاسپى دېڭىزىدىن بايقال كۆلىگىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا ياشىغان دى، دىلى،دىڭلىڭ، گاۋجۈي، تىلى، ئوغۇز، قۇمان، داغار، قامىق، هازار، هون، ئاۋار، ئۇيغۇر، قاز، پېچىنەك ۋە باشقا قەۋملاردۇر. يەنە بىرى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بولۇپ، هازىرقى چىڭخەي «كۆكنۇر» دىن تارتىپ تارىم ۋادىسى ئارقىلىق قاراقۇرۇم تېغىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ياشىغان: ئېۋۇ، جۇشى، يۆجى، دى، چاڭ ۋە باشقا قەۋملاردۇر. مۇشۇ ئىككى جۇغراپىيىلىك دائىرىدە ياشىغان تۈرلۈك- تۈرلۈك قەۋملەرنىڭ ئوز ئارا قوشۇلىشىدىن هازىرقى ئۇيغۇر مىللىتى شەكىللىنىپ چىققان. بىز مۇشۇ مەلۇماتنى هەقىقەتكە يېقىن بولسا كېرەك دەپ ئويلايمىز. چۈنكى قەدىمكى زاماندا مۇشۇ رايوندا مۇشۇنداق نام بىلەن ئاتىلىدىغان قەبىلىلەر ياشىغانلىقى راست. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىۋاستە، بەزىلىرى ۋاستىلىك هالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان بولىشى تەبىئى"(ئۇيغۇر ئالىمى ئىمىن تۇرسۇن) "). ئۇيغۇرنامە " دىن ئېلىندى. ئاپتورى: سابىت ئۇيغۇرى.)

مەلۇمكى خىتاينىڭ تارىخ مەنبەلىرىدە ئەڭ قەدىمكى زامانىدىكى «توققۇز ئۇيغۇر»، قەبىلىلىرىنى «دىڭلىڭ» دەپ، «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنى بولسا، «دىلى» دەپ ئاتىغان. بۇ قەبىلىلەر ئۆز ئارا قوشۇلۇپ «تۇرا» دېگەن ئورتاق نامغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، خىتاي تارىخچىلىرى ئۇلارنى "تىلى" دەپ ئاتىغان. «تىلى» لارنى جايلاشقان ماكانلىرىغا قاراپ «شەرقىي تىلىلار»، «غەربىي تىلىلار» دەپ ئاتاشقان. مىلادى 5 ـ ئەسىردە «تىلى» قەبىلىلىرىدىن ئۇيغۇر، بۆكە، توڭرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى بىر ئىتتىپاق تۈزۈپ، «ئۇيغۇ» دېگەن ئورتاق نام ئوتيۇتىغا چىققان. مىلادى 6ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇرلار چوڭ قاغانلىق بولۇپ، تارىخ سەھنىسىگە چىققان . (يۇقىرىقى كىتابتىن) (2)

تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماسمۇ «ئۇيغۇرلار» ماۋزۇلۇق تارىخ ئەسىرىنىڭ (34ـ35ـ بەتلىرىدە) ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىغا ئائىت يۇقىرىقى رىۋايەت ۋە ھەقىقەتلەر توغرىسىدا ئوخشاش توختىلىپ ئۆتكەن.(3)

2ـ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى ئۇزاق ۋە مۇرەككەپ جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەن. ئەڭ قەدىمى زامانلاردا تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغار دالاسىدا، ئىلى

ۋادىسى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدا، پەرغانە ۋادىسى بىلەن ئىسسىقكۆل بويلىرىدا يەتتە سۇ بىلەن ئالتاي تېغى ئارىسىدىكى ئوتلاقلاردا چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، «توققۇز ئۇيغۇر»، «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرى ياشايتتى. ئەنە شۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ زېمىنلارنىڭ تۇپلۇك ئاھالىسى، ھەقىقى ئىگىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ يەرلىك ئۇيغۇرلارغا مىلادىيىدىن 1000 يىل ئاۋۋال (ھازىردىن 3000 يىل ئاۋۋال) شىمالى تەرەپتىن ساك قەبىلىلىرى كېلىپ قوشۇلغان. مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا (ھازىردىن 2000 يىل ئاۋۋال) شەرق تەرەپتىن ھون قەبىلىلىرى كېلىپ قوشۇلغان... شۇنىڭدەك، تۈرلۈك دەۋرلەردە تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن غەرب تەرەپتىن ئارىيانلار، سوغدىلار، تۇخارلار ۋە باشقىلار كۆچۈپ كېلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى قىسمىغا ئورۇنلاشقان ۋە ئاستا-ئاستا يەرلىك ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ سىڭىپ كەتكەن. يېڭىدىن كېلىپ قوشۇلغان بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەسلى ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەردىن كېلىپ چىققان بولغانلىقتىن، يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن ئاسانلا ئۆزلىشىپ سىڭىپ كېتىشكەن.

3-ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقى ئالاھىدىلىكى

... ئەمدى، ئۇيغۇرلار دۇنيادىكى ئىرقى تىپلارنىڭ قايسىغا كىرىدۇ، دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، شۈبھىسىزكى، ئۇيغۇرلار مەنسۇپ بولغان ئانتروپولوگىيىلىك تۈركۈمى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شارائىتلىرىدىن كېلىپ چىققان. يېقىنقى زاماندىكى ئانتروپولوگىيە ئالىملىرى مەركىزى ئاسىيانىڭ يەر ئاستىدىن تېپىلغان قەدىمكى زامانغا ئائىت ئىنسانلارنىڭ باش سۆڭەكلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، قەدىمكى زاماندا بۇ تەۋەدە ياشىغان ئىنسانلارغا «ئارىيان- تۇران ئىرقى تىپى» دەپ نام بېرىشتى.

بىز ياخشى بىلىمىزكى تۇرانلار - شەرقىي ئۇيغۇرلار؛ ئارىيانلار - غەربىي ئۇيغۇرلاردۇر. ئۇنداق بولغاندىن كېيىن «ئارىيان- تۇران ئىرقى تىپى» دېگەنلىك، ئۇيغۇر ئىرقى تىپى دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇلار (يەنى تەتقىقاتچىلار) «ئارىيان-تۇران ئىرىق تىپىدىكى بۇ ئىنسانلار شەرقىي ئاسىيادىكى سېرىق تەنلىكلەر جىنسىغا ئەمەس، بەلكى ياۋرۇپادىكى ئاق تەنلىكلەر جىنسىغا كىرىدۇ» دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى.

يەنە بىر پاكىت 1984-يىلىدىن كېيىن خىتاينىڭ ئىنسانشۇناس ئالىملىرىدىن خەن كاڭ شىڭ، زۇ چۇڭ شىن قاتارلىق ئالىملار، خۇتەننىڭ سامپۇل قەدىمى

قەبرىستانلىقدىن تېپىلغان، ۋاقتى ئېرامىزدىن ئاۋۋالقى 3 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدىغان باش سۆڭەكلەرنى تەكشۈرۈپ، تەھلىل قىلغاندىن كېيىن بۇ قەدىمى ئىنسانلار ئانتروپولوگىيىلىك تۈزۈلۈش جەھەتتە قازاقىستاندا تېپىلغان ئاندىرونوۋ تىپىدىكى ئىنسانلار بىلەن تامامەن بىردەك ئىكەنلىكىنى، يەنى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئىنسانلار، ياۋروپا ئىرقىنىڭ يەر ئوتتۇرا دېڭىز تارمىقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. بۇ يولدا بىزنىڭ "ئۇيغۇرلار ھىندى- ياۋروپا تىپىدىكى ئاق تەنلىك ئىنسانلار بولۇپ، شەرقىي ئاسىيادىكى سېرىق تەنلىك ئىنسانلارغا قايناتسا قېنى قوشۇلمايدۇ» ، دېگەن پىكرىمىزنى تەستىقلايدۇ.

ئامېرىكا تارىخشۇناسى ماك گوۋرىننىڭ كۆرسىتىشىچە: «ئارىيانلار بۇ ھىندى- ياۋرۇپا تىپىدىكى دىڭلىڭلار يەنى توققۇز ئۇيغۇرلاردۇر.»

يەنە بىر تارىخچىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن بولسا، «ئارىيان-تۇران» بۇ ئىسىم ئانتېرپولوگ ئالىملىرى تەرىپىدىن قويۇلغان ئىرقى كاتوگۇرىيىنىڭ نامى. ئەسلى بولسا، ئارىيانلارنىڭ تىلى كېيىنكى تۇران- ساكلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ تىلى ئىدى» ، دەيدۇ. («قەدىمكى مەركىزى ئاسىيا» ، 77 ـ بەت) قىسقىسى، ئۇيغۇر ئاتالغۇسى

يالغۇز مىللەتنىڭلا نامى بولۇپ قالماستىن، ئوتتۇرا ئاسىيا تىپىدىكى ئىنسانلار تۈركۈمىنىڭ يەنى ئىرقىنىڭ نامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ("ئۇيغۇرنامە" ئاپتورى: سابىت ئۇيغۇرى)

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى توغرىسىدا تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرنىڭ يېزىشچە، پىروفېسسور ئا. ن. بېرنىشتام قولىدىكى ئىشەنچىلىك دەلىل ـ ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ تۆۋەندىكىدەك جاۋاب بەرگەن: «مەركىزى ئاسىيانىڭ كەڭ فازاسىغا(قوينىغا) تارقىلىپ ياشىغان ئۇيغۇرلار ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا سىياسى، ئىقتىسادى، مەدەنىي، تىل، پىسخىكا جەھەتلەردە ئورتاقلىققا ئېرىشىپ، بۇقاخان (ئەپراسىياپ) دەۋرىدىلا مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن، ھونلارنىڭ دەۋرىدە بۇ جەريان تاماملاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخى، كەم دېگەندە ھونلارنىڭ قەبىلىۋى ئىتتىپاقى دەۋرىدىن باشلىنىشى كېرەك. شە رقىي تۈركىستان دەپ (ئاتىلىشمۇ شۇ چاغدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ) بۇ زېمىنىنىڭ ئىسمى ئۇيغۇرىستان دەپ ئاتالغان. يازما مەنبەلەردە بولسا، شەرقىي تۈركىستان (دەپ ئاتالماي) ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ نامى بىلەن ئۇيغۇرىستان دەپ ئاتىلىشى مىلادى 5ـ ئەسىردىن

باشلىنىدۇ» ، (ئا. ن. بېرنىشتام كىتابى 33 ـ بەت) . باتۇر تەڭرىقۇت مۇدەخان تەشكىل قىلغان ھون ئىمپېرىيىسى 500 يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈردى. مۇشۇ 5 ئەسىرلىك بىرلىشىپ ياشاش جەريانىدا كۆپلىگە ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر ئۆز ئارا يۇغۇرۇلۇپ (قوشۇلۇپ) بىر مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى ئەينى ھەقىقەت.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە، ئاساس بولغان ھونلار ئىتتىپاقىدىن، ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان (ئوغۇزخاندىن) مىننەتدار بولۇشى كېرەك. (نەقىل "ئۇيغۇرنامە"دىن ئېلىندى)

ئەمدى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى توغرۇلۇق مەسىلىگە كېلەيلى، ھازىرقى دۇنيا ئالىملىرى ئارخېئولوگىيىلىك دەلىل ـ ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ، تارىم ۋادىسىدا بۇنىڭدىن 6 ـ 7مىڭ يىللار بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغان شەھەر دۆلەتلىرى بار ئىدى دەپ، ھېسابلىماقتا. دەسلەپكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغىمۇ سەل كەم 5000 يىل بولدى، ئەگەر بىز، دۆلەت مىللەتنىڭ مەھسۇلى دەيدىكەنمىز، ئۇ چاغدا شەرقىي ئۇيغۇرىستاندا ئۇيغۇر

مىللىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىگە كەم دېگەندە 3000 يىل بولىدۇ.(4) ("ئۇيغۇرنامە"دىن ئېلىندى)

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇش تارىخى

«دۆلەت مەنتىقى، ئەقىدە- ئېتىقادنىڭ رېئاللىقى بولۇپ ئاشكارىلانغاندا، ئۆزىنى بىلگۈچى ھەقىقى ئىرادىنىڭ قائىدىلەشكەن روھى سۈپىتىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ، بۇنداق قائىدىلەشكەن روھ ئۆزىنى تەپەككۇر قىلىدۇ ۋە ئۆزىنى بىلىدۇ، ھەمدە ئۇ بىلگەن بارلىقنى بەلكى ئۇ بىلىدىغان بارلىقنى تاماملايدۇ. دۆلەت بىۋاستە ئۆرپ -ئادەتلەرنىڭ ئىچىدە بولىدۇ، بەلكى ۋاستىلىق ھالدا شەخسنىڭ، ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ، ئۇنىڭ بىلىم-ئەقلىنىڭ، ھەددى- ھەرىكىتىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ. ئوخشاشلا شەخسنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى، سىياسى كەيپىياتقا ئىگە بولغانلىقتىن دۆلەت ئىچىدە بولىدۇ، يەنى ئۇ، (شەخسنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى) ئۆزىنىڭ ماھىيىتى ئىچىدە بولىدۇ، ئۆزىنىڭ ھەرىكەت قىلىش مەقسىتى ۋە نەتىجىلىرىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ، ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى (دۆلەت ئارقىلىق) ئەركىنلىكىگە ئىگە بولىدۇ.

قوشۇمچە شەرھى: ئائىلىۋى روھ، ئىچكى ۋە تۇۋەن دەرىجىلىك روھتۇر؛ مىللى روھ ئۆزىنى بىلگۈچى ۋە ئۆزىگە تەلەپچان، ئۆزىگە ئېھتىياجلىق مۇقەددەس نەرسىدۇر. ئائىلىۋى قائىدە يوسۇنلارغا ئەمەل قىلىش سەزگۈ-

سەزگۈلەردە ئىپادىلەنگەن قائىدە-يوسۇنلار؛ سىياسىي ئەخلاققا كەلسەك، ئۆزىدە ئۆزى ئۈچۈن مەۋجۇدىيەت تەپەككۇر قىلىنغان مەقسەتنىڭ تەلەپلىرىدۇر.» ("قانۇن پەلسەپەسىنىڭ قائىدىلىرى" ئاپتورى: گېگىل)

يۇقىرىدىكى نەقىلدە كۆرۈپ ئۆتكەن دۆلەت، ئەقىدە، ئەقىل، قائىدىلەشكەن روھ، ئۆزلۈك ئېڭى، سىياسىي كەيپىيات دېگەندەك ئۇقۇملاشقان ئاڭ شەكىللىرىنىڭ ھەممىسىنى باشقا مىللەتلەر قاتارىدا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ۋۇجۇدىدىن تاپقىلى بولىدىغانلىقىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بېرىكى دۆلەت قۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ پاكىتلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

1- ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتلەر

ئوتتۇرا ئاسىيا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن قەدىمى ئانا يۇرتى- ۋەتىنىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھەممىدە قېرىنداشلىرى بولغان تۇرالار، ھونلار، ساكلار، ئۇزاق تارىختىن بېرى ئوتتۇرا ئاسىيادا دۆلەت قۇرۇپ ياشاپ كەلگەن:

1) ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 204- يىلىدىن مىلادى 216- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

2) ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادى 375- يىلىدىن 468 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

3) ئاق هون (ئېفتالىت) ئىمپېرىيىسى (مىلادى 420-يىلىدىن 565-يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)

4) ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادى 551-يىلىدىن 745-يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)

5) ئۇيغۇر- ئورخۇن قاغانلىقى (مىلادى 646-يىلىدىن 845-يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)

6) ئۇيغۇر- ئىدىقۇت دۆلىتى (مىلادى 850-يىلىدىن 1335-يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)

7) ئۇيغۇر قارا خانىلار دۆلىتى (مىلادى 850-يىلىدىن 1212 -يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)

8) غەزنىۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادى 960-يىلىدىن 1187-يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)

9) ئۇلۇغ سالچۇقلار سۇلتانلىقى (مىلادى1040- يىلىدىن 1157-يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)

10) خارەزىم دۆلىتى (مىلادى 1172-يىلىدىن 1231-يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)

11) ئالاھىدىن ئەرتۇگا سۇلتانلىقى (مىلادى 1341-يىلىدىن 1381-يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)

12) سەئىدىيە ئۇيغۇر قاغانلىقى (مىلادى 1504-يىلىدىن 1678-يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن). (ئابدۇلھەكىم باقى «شەرقىي تۈركىستان قوللانمىسى» ، «شەرقىي

تۈركىستان ۋەخپى تەتقىقات مەركىزى تۈركىيە- ئىستانبۇل . 1999).(5)

13) غوجا جاھان - با تۇرخان ئۇيغۇر دۆلتى 1753- يىلىدىن 1759- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

14) ياقۇپبەگ يەتتە شەھەر دۆلىتى بەدەۋلەت (1865- يىلىدىن 1877- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

15) شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى (1933- يىلىدىن 1934- يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ دۆلەتنى 1934- يىلى ستالىن ئارمىيە ئەۋەتىپ باستۇرغان)

16) غۇلجا شەھرىدە قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى (1944- يىلىدىن 1949- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

ئىچىدىن چىققان خائىنلارنىڭ يۈزسىزلىكى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر خەلقى قۇدرەت تاپقان سەئىدىيە خانلىقىدىن 1678- يىلى ئايرىلىپ قىلىپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. 1759- يىلىغا كەلگەندە مانجۇ - تۇڭغۇسلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى.

17) دانىيال خوجا 1698- يىلى قەشقە ردە ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ 37 يىل قورچاق خان بولۇپ، 1735- يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، جۇڭغار خانىنىڭ ئەمرى بىلەن دانىيال

خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى غوجا جاھان ئەرشى قەشقەرىيە خانلىقىنىڭ پادىشاھى بولدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن جوڭغار قالماقلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنىڭ يوللىرىنى داۋاملىق ئىزدىدى. 1753-يىلىغا كەلگەندە خوجا جاھان ئەرشى قەشقەردە مۇستەقىللىق جاكارلاپ باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقتى. خوجا جاھان ئەرشى بۇ دۆلەتنىڭ تۇنجى پادىشاھى بولدى.

فرانسۇز تارىخچىسى رېنى گىروسىس مۇشۇ تارىخنى قەلەمگە ئېلىپ: «جوڭغارلار بىلەن مانجۇ-خىتايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، بورھانىدىن بىلەن خوجا جاھانلار مىللى مۇستەقىللىقنا قول يەتكۈزگەن، بىراق بۇ كۈنلەر ئۇزاققا بارالمىدى، مانجۇ - مەنچىڭ جوڭغارىيىنى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن، مۇستەقىل بولغان قەشقەرىيىگىمۇ ئەسكەر ماڭغۇزدى» دەيدۇ. («ئۇيغۇر ئاۋازى گېزىتى» 2003-يىلى 29- نويابىر، ئالمۇتا) باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ دۇنياغا كېلىشى قەشقەرىيەدە قالماقلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدىغان تارىخى بەلگە ۋە تارىخنىڭ بۇرۇلۇش پەيتى بولۇپ قالدى.(6) (نەقىل "ئۇيغۇرنامە"دىن ئېلىندى)

ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

«جەمئىيەت» دېگەن بۇ ئىسىم ياكى ئۇقۇم قارىغاندا كىلىشتۈرگۈچىلىك رولىنى ئوينىشى مۇمكىن. لېكىن بەك ئاددى ئېيتقاندا «جەمئىيەت» بىر توپ ئادەمگە قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ ئادەملەر مۇئەييەن زامان، مۇئەييەن ماكان ئىچىدە يەنە مۇئەييەن تەرەپتىن تاشقى، يات ئادەملەر توپىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا كۆپ هاللاردا بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا بۇنداق تەسىر كۆرسىتىش هەرخىل، هەر شەكىللىك، چوڭ ياكى كىچىك، ئادەملەر پائالىيىتىنى-قەبىلىلەردىن مىللەتكىچە، مىللەت توپلىرىدىن ئىجتىمائى سىنىپلارغىچە، ئاممىۋى ئورگانلار، گۇرۇپپىلار، قۇرۇلغان جەمئىيەتلەر، ئاددى هۆجەيرە ئائىلىلەرگىچە، هەتتا كوچىنىڭ دوقمۇشىدا تۇرۇپ پاراڭلىشىدىغان ئاددى ئىككى- ئۈچ ئادەمگىچە پاكىتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر جەمئىيەت ئادەملەردىن تەشكىللەنگەن بولىدۇ، بۇ ئادەملەرنىڭ هەددى -هەرىكەتلىرى يەنى هەرىكەت شەكىللىرى - بۇ دېمەك، مەدەنىيەتتۇر (" مەدەنىيەت ۋە تارىخ" ئاپتورى: فىلىپ بەيجىبى، ئامېرىكا. "مەدەنىيەت - تارىخنىڭ كۆلەڭگىسى" ماۋزۇسىدا خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان)

1 ـ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرى

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان، قەدىمى شەرقتە ياشىغان ئۇيغۇرلار، ئۆزلىرى ياشىغان زېمىن- تېررىتورىيىدە ئارقا-ئارقىدىن كۈچلۈك سىياسى ھاكىمىيەتلەرنى قۇرۇپ، پارلاق ۋە شانلىق "يايلاق مەدەنىيىتى"، ۋە "شەھەر مەدەنىيىتى"، "دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى"، "مىمارچىلىق مەدەنىيىتى" (ئارخىتوكتۇرلۇق) نى ياراتقان. ئاسىيا، ياۋرۇپانى تۇتاشتۇرغان يىپەك يولىنى ئېچىپ، "سودا- تىجارەت مەدەنىيىتى"نى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇيغۇرلار ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول سانائىتى، سودا -تىجارەت بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى يارىتىش بىلەن بىرگە، ئەجدادلىرى تۇرالار، ھونلار، ساكلار، سوغدىلار دەۋرىدىن باشلاپ شەكىللەنگەن شانلىق تارىخ ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار تارىختا 500 قېتىمدىن ئارتۇق، يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچرىغان، 56 قېتىم بۈيۈك كۆچ -كۆچنى باشتىن كەچۈرگەن، 5 خىل دىنغا ئېتىقاد قىلغان، 26 خىل يېزىق ئىشلەتكەن. بۇ جەرياندا تاكى بۈگۈنگە قەدەر ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئانا تىلىنى، ئۆرپ-

ئادەتلىرىنى يوقاتماي قوغداپ ۋە بېيىتىپ كېلىۋاتقان مىللەتتۇر.

2ـ ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى

ئۇيغۇر تىلى ـ ئالتاي تىل سىستېمىسى، تۈرك تىل ئائىلىسى، غەربىي ھون تىل تارمىقى، ئۇيغۇر ـ قارلۇق تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ۋەتەن ئىچى ۋە تەن سىرتىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار قوللىنىۋاتقان تىلدۇر. مىلادى 5ـ ئەسىردىلا تاۋۇشلارنى يېزىق بىلەن خاتىرىلەشكە باشلىغان ئۇيغۇر تىلى، ھون ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن باشلاپلا ئورخۇن، قاراخانىيلار، ئىدىقۇت، كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلەتلىرىدە دۆلەت تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان، قاراخانىيلار دەۋرىدە خاقانىيە تىلى، قەشقەرىيە تىلى دەپ ئاتالغان بولسا، سەئىدىيە دەۋرىدە سەئىدىيە تىلى دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇر تىلى پۈتكۈل تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنىڭ مۇكەممەل فونېتىكا، گىرامماتىكا ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلى بولۇپ قالدى.

بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلى قەشقەر، ئاتۇش، ئاقسۇ، قۇمۇل، تۇرپان، ئىلى ۋە ئۈرۈمچى شېۋىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەركىزى دىئالېكىت ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۈرۈمچى تەلەپپۇزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ

يېتەكچى تەلەپپۇزى ھېسابلىنىدۇ. ھازىر بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان "ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى"، "ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى" يېقىندا نەشىردىن چىقتى.

ئۇيغۇر يېزىقى- ئارخېئولوگىيىلىك يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا مىلادى 5-ئەسىردە ئىشلىتىلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ئەمما بەزى رىۋايەتلەرگە كۆرە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بۇرۇن ئىجاد قىلىنغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. چۈنكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 49-يىلى ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن دۇنيادا تۇنجى قېتىم (سەيلۇن بېگىم قەغىزىدىن 150يىل بۇرۇن) لوپنۇر- چىگە تالالىق ياپراق قەغەز توغرىسىدا توختالغاندا، ئەلۋەتتە يېزىقىمىزنى، تاۋۇشلىرىمىزنى خاتىرىلەش ئېھتىياجىدىن قەغەزنىڭ كەشىپ قىلىنغانلىقىنى ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار تارىختا، بىراھمى يېزىقى، قۇچۇ يېزىقى، كاروشتى يېزىقى، ئەرەپ يېزىقى، فارىس يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، مانى يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، سوغدى يېزىقى، ئورخۇن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى، تۇخرى يېزىقى، ساك يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان.

1960 ـ يىللاردىن 1980 ـ يىللارغىچە لاتىن ئېلىپبەسىنى قوللانغان. ئۇيغۇرلار ئۇنىڭدىن بۇرۇن ۋە كېيىن ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئۆزگەرتىلگەن مۇكەممەل ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانماقتا.

3 ـ ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كىلاسسىك ئەدەبىياتى دۇنياغا مەشھۇر دېسەك ئاشۇرۇۋەتكەن بولمايمىز. ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى زامانغا ئائىت كىلاسسىك قوشاقلار، بوز قۇرت توتېمى، ئوغۇزنامە داستانى، باتۇر تەڭرىقۇت، بۆكە خان رىۋايەتلىرى، دەدە قورقۇت، ئالىپ ئەرتۇڭا داستانلىرى، مەڭگۇ تاش ئەدەبى يادىكارلىقلىرى، ئىدىقۇت ئەدەبىياتى ـئىرىق پۈتۈك، ئىككى تېكىننىڭ هېكايىسى، چېستانى ئىلىك بەگ داستانى، ئالتۇن يارۇق، قاراخانىيلار ئەدەبىياتى ـ فارابى ئەسەرلىرى، دىۋانى لۇغاتىت تۈرك، قۇتاتقۇ بىلىگ، دىۋانى هېكمەت، ئەتەبۇتۇلھەقايىق، چاغاتاي ئەدەبىياتى، قىسەسۇل ئەنبىيا، دىۋان غەزەلىيات، سەككاكى، ناۋايى ئەسەرلىرى...، يېقىنقى زامان ئەدەبىياتى، ئابدۇرېھىم نىزارى، غەرىبى، مۇللا بىلال، مۆجىزى، قاراقاشى، مۇللا ئىمىن، دىلبەر دورغا، خەستە، سايرامى، سەبۇري، زىيائى، نىيازى، گۇمنام، خىسلەتى، نازۇگۇم، مۇللا

شاكىر، سادىر پالۋان، ناقىس، تەجەللى قاتارلىق ئەدىپلەرنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ۋە دۇنيا ئەدەبىياتىدا قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلار قاتارىدا تەتقىق قىلىنماقتا.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئابدۇلقادىر داموللام، ئابدۇ خالىق ئۇيغۇرى، (ھەم ئەدىب ھەم ئىنقىلابچى) قۇتلۇق ھاجى شەۋقى، مەھەممەت ئىمىن بۇغرا، مەمتىلى توختاجى تەۋپىق، (ھەم ئەدىب ھەم ئىنقىلابچى) لوتپۇللا مۇتەللىپ (ھەم ئەدىپ ھەم ئىنقىلابچى) نىم شېھىت ئارمىيە داموللا قاتارلىق ۋەتەنپەرۋەر ھەم يازار شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى، زۇنۇن قادىرى، ئەھمەت زىيائى، ئىبىراھىم تۇردى، ساتتار بۇلبۇل، چوپان، زىياسەمەدى، تۇرغۇن ئالماس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، زوردۇن سابىر، ئىمىن ھۇسەيىن قارى، مەھەممەت ئىمىن ئىسلامى، تۇردى سامساق، تېيىپجان ئېلىيۇپ قاتارلىق يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى.

ئۇيغۇرىستان (شىنجاڭ)دا ئەۋلادتىن- ئەۋلادقا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ناخشا مۇزىكىلار، بولۇپمۇ ئۇيغۇرنىڭ ئەنئەنىۋى تارىخى مۇزىكىلىق داستانى "ئون ئىككى مۇقام"، دەۋر خۇسۇسىيىتى قەدىمى، مىللى پۇراق، مىللى روھنى ئىپادىلەش جەھەتتە ئۆزگىچە، تېكىست- سۆزلىرى باي

مەزمۇنغا ئىگە، مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى مۇكەممەل ۋە مۇرەككەپ ئىنسان ھېسسىياتىنى رام قىلغۇچى بۇ مۇزىكىلىق داستان دۇنيا سەنئەت سەھنىسىدە ئالاھىدە باھاغا ئېرىشىپ 2005-يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئالاھىدە مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىدا تىزىمغا ئالدى.

"نورۇز بايرىمى"، ۋە "مەشرەپ" ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممۋى سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقى دوستلۇق ۋە سەمىمىيىتىنى، دەرت-ئەلەم، قايغۇ ھەسرەتلىرىنى، ئارزو-ئىستەكلىرىنى بۇ بايرام پائالىيەتلەردە ناخشا، مۇزىكا، ئۇسسۇل بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ داپ، دۇمباق، غېجەك، نەي، قالۇن، ساتار، دۇتتار، تەمبۇر، راۋاپ، چاڭ، قوبۇز، ساپايى، تاش ئود، سوناي قاتارلىق 27 خىل قەدىمى چالغۇ-مۇزىكا ئەسۋابلىرى بار. دۇتتار، تەمبۇر، راۋاپ ھەر بىر ئۇيغۇر ئائىلىسىگىچە ئومۇملاشقان.

4-ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى

ئا) توي مۇراسىمى:

ئىسلام دىنى شەرىئىتى بويىچە نىكاھ ئوقۇش، توي زىياپىتى، توي پائالىيىتى، قىز-يىگىت ئولتۇرۇشى، قىز كۆچۈرۈش، رازىلىق ئېلىش، ئۈزۈتۈش، يول توسۇش، يۈز ئاچقۇ، سالام بېرىش، چىللاق چىللاش قاتارلىق

جەريـــانلاردا داۋام قىلىـــدۇ. يىگىـــت بىـــلەن قىزنـــى ئۇچراشتۇرۇشـتىن ئـاۋۋال قىـز تەرەپـكە ئەلچـى ئەۋەتىـش، كىچىك تازىم (قىز تەرەپكە تـازىم قىلىشقا بېـرىش)، چوڭ تازىم (قىز تەرەپكە تويلۇق تەقدىم قىلىشقا بېرىش)، توققۇز تازىم رەسمىيەتلىرى بىجىرىلىدۇ.

ب) تۇغۇت مۇراسىمى :

ئىسرىق سېلىش، (تازىلىق تەييارلىقى)، ياغ پۇرۇتـۇش، (پوشـكال سـېلىش)، كىنـدىك ئانىسـىنى تەكلىـپ قىلىـش، قىرىـق سـۇيى، ئـات قويـۇش، بۆشـۈك تـوي، يـۈز ئـاچقۇ پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

س) سۈننەت مۇراسىمى:

بالا يەتتە ياشقا كىرىشتىن ئاۋۋال، ئوغۇل بالىلار ئىسلام دىنى قائىدىلىرى بويىچە سۈننەت قىلىنىدۇ. بۇ خەتنە تـوي ياكى ئوغۇل بالىنىڭ خەتنىسىنى قىلىش دېيىلىـدۇ، مېهمـان چاقىرىــپ زىيـاپەتتىن كېـيىن ئوغـۇل بالىنىــڭ خەتنىســى قىلىنىدۇ. هال ئوقتى ياخشى ئـائىلىلەر ئـوغلاق تارتىـدۇ. (بىر تۇياق ئـۆچكىنى ئۆلتـۈرۈپ بويـۇن تەرەپنـى تىكـۋېتىـپ ئاتلىق چەۋەنداز يىگىتلەرگە تاشلاپ بېرىلىـدۇ، ئـۇلار ئـات چـاپتۇرۇپ بـۇ ئـوغلاقنى تارتىشــپ ئوينايــدۇ. بـۇ ئـوغلاق تارتىششى ئويۇنى دېيىلىدۇ)

د) ئۇستاز تۇتۇش مۇراسىمى:

يېڭـى هـۈنەر ئۆگەنگۈچىنىـڭ ئاتـا-ئانىسـى، مەھەلـلە جامائەتنى ۋە هۈنەر ئۆگەتكۈچى ئۇستامنى ئـۆيگە چاقىرىـپ داسـتقان تارتىـپ، ئۇسـتازغا تـون كىيـدۈرۈپ، بالىسـىنى (يـاكى ياغـاچچىلىق يـاكى مۇزدوزلـۇق ۋە يـاكى تۇمـاقچىلىق هۈنىرىنى ئۆگىنىشكە) تاپشۇرىدۇ.

ئې) شاگىرت چىقىرىش مۇراسىمى:

شـاگىرت بولغـان كىشـى هـۈنەر ئۆگىنىـپ كامـالەتكە يەتكەندە ئۇستازى مېھمان چاقىرىـپ، مېمانلارنىـڭ ئالدىـدا ئۇستازى شاگىرتىغا بىر يۈرۈش ئەسۋاب- سايمان تەقـدىم قىلىـدۇ ۋە شـاگىرتنىڭ مۇسـتەقىل ئىشـلەش هوقـۇقى بارلىقىنى جاكارلايدۇ.

ف) سۇ، يامغۇر تىلەش مۇراسىمى:

هەر يىلى 22-مارت كۈنى مەھەللىـدىكى جامـائەت دەريـا بويى ياكى تاغ باغرىدا قـوي-كـالا سويۇپ، قـاننى دەرياغـا ئېقىتىپ، كـۆك تەڭرىسـى، سۇ ئىلاھىـدىن، ئىسـلامىيەتتىن كېيىن ئاللاھتىن سۇ، يامغۇر تىلەپ دۇئا تىلاۋەت قىلىدۇ.

گ) سودا - تىجارەت باشلاش مۇراسىمى:

سـودا- تىجـارەت، دۇكـان ئېچىشـتىن ئـاۋۋال يـۇرت ئاقسـاقاللىرى، مەھەلـلە جامـائىتى، كەسـىپ ئەھلىلىـرىگە چاي- زىياپەت بېرىپ، كەسىپ رىسالىسى ئوقۇلىـدۇ، دۇئـا ئوقۇلىدۇ.

خى) ئۆي سېلىش مۇراسىمى:

ئۆي سالغۇچى تەييارلىقنى پۈتتۈرۈپ، جامائەتنى چايغا چاقىرىپ، قىبلىنى بەلگىلەپ ئۇستامغا قوزۇق قاققۇزىدۇ. مەھەللە ئادەملىرى قولمۇ-قول ھەمكارلىشىپ ھەقسىز ياردەم قىلىپ ئىشلەيدۇ. ھەقسىز ئىشلىشىپ بېرەلمىگەنلەر، ياغاچ، تاش، يېمەك ئەۋەتىپ ياردەملىشىدۇ. ئۆي پۈتكەندە جامائەتكە چاي بېرىلىدۇ. مېھمانلار سوۋغا بىلەن تەبرىكلەيدۇ.

ج) دەپنە مۇراسىمى:

ئادەم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھازىدارلار بىلىگە ئاق باغلاپ، يىغا-زارە قىلىدۇ. ئۇرۇق-تۇغقان، خۇلۇم-خوشنا، تونۇش-بىلىشلىرى كېلىپ ھازىدارلاردىن ھال سورايدۇ. مېيىت(جەسەت) ئىسلام قائىدىلىرىگە يارىشا نامىزى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن يەرلىككە دەپنە قىلىنىدۇ. ھازىدارلارنىڭ بىلىگە باغلانغان ئاق يەتتە نەزىرىگىچە يېشىلمەيدۇ. قىرىق نەزىرىگىچە ھازىدارلارنىڭ چاچ-ساقىلى ئېلىنمايدۇ. يىل نەزىرىگىچە ھازىدارلار تويغا، تاماشاغا بارمايدۇ. تۇپراق بېشىدا بىر نەچچە كۈن خەتمە قۇرئان ئوقۇلىدۇ.

ئۆلۈمدىن ئاۋۋال ئۆلگۈرەلىگەنلەر ۋەسىيەت قىلىش، قۇرئان ئوقۇپ رازىلىق بېرىش، ياسىن ئوقۇپ دەمىدە

ئىچكۈزۈش ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈۋالسا، ئۆلۈمدىن كېيىن يەتتە كۈن تولغانىدا، قىرىق كۈن ۋە يىل تولغانىدا جامائەتكە نەزرە بېرىپ، دۇئا ئوقۇلىدۇ. جۈمە كۈنى، ھېيت-ئايەم كۈنلىرى تۇپراق بېشىغا چىقىپ، رەھمەتلىككە دۇئا ئوقۇلىدۇ.

ك) ئۇيغۇرلارنىڭ بايرام پائالىيەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ نورۇز بايرىمى، روزى ھېيت بايرىمى، قۇربان ھېيت بايرىمى قاتارلىق بايراملىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا مەشرەپ، باراۋەت، بەزمە، باھار سەيلىسى، مايسا سەيلىسى، گۈل سەيلىسى، دالا سەيلىسى، باغ سەيلىسى، چېلىشىش، دارۋازلىق، جانبازلىق، ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى، چەۋگەن ئويۇنى، چاقپىلەك ئويۇنى، ئىلەڭگۈچ ئويۇنى، چۆكچۆك، لىڭگىر تاخ-تاخ، گۇمپا كۆرسىتىش، ئوردىكام ئويۇنى، مالاي توپ، ياڭاق ئويۇنى، تەپكۈچ، قوشماق ئاداش، توققۇز قاتار، مۇز تېيىلىش، ئاق سۆڭەك، سۇ ئۈزۈش قاتارلىق ئويۇن ۋە پائالىيەتلىرى بار.

ل) ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىكلىرى

ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 3000يىللار ئىلگىرىلا سۇ،سۈت،ماي، تۇخۇم بىلەن يۇغۇرۇلغان بۇغداي نېنىنى چەككۈچ (تۈكچە) بىلەن زىنىنەتلەپ تونوردا پىشۇرۇپ

يېگەن. گۆشنى ياغاچ زىققا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلىپ يېگەن.
ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك تۈرلىرى تۆۋەندىكىچە:

نان تۈرلىرى: نان، گىردە، توقاچ، گۆش نان، قاتلىما، خو يىلما، كۆمەچ، ھەمەك، ياغ نان، قايماق نان، قاتلىما نان، ھونان...

گۆش تۈرلىرى: قوي گۆشى، كالا، ئات گۆشى، تۆگە، بېلىق، توخۇ، غاز، ئۆدەك گۆشى،جەرەن كېيىك، بوغا، مارال، ئارقار بۆكەن، كەكلىك، قىرغاۋۇل، بۆدۈنە گۆشى، چىل ئولار، توشقان، كىرپە، كەپتەر، قۇشقاچ گۆشلىرى...

كۆكتات تۈرلىرى: سەۋزە، چامغۇر، پىياز، سامساق، كاۋا، پۇرچاق، تۇرۇپ، شوخلا، پىدىگەن، مۇچ، قىزىلمۇچ، كۈدە، ماش، بىدە (بىخلىغاندا) يېسىۋىلەك، يۇملاق يېسىۋىلەك قوشۇمچە يېمەكلىكلەر: تۇخۇم، شېكەر، مۇراببا، قۇرۇت، سېرىقماي، مېغىز، قۇرۇق ئۈزۈم.

ق) ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم- كېچەكلىرى:

باش كىيىملىرى: دوپپا، گىلەم دوپپا، چىمەن دوپپا، ئۈنچە دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا، تاجلىق دوپپا، قالپاق، كولا، قاسقان تۇماق، سەرپۇش تۇماق، قۇلاقچا، پاپاق، ئاياللارنىڭ داكا ياغلىق، يىپ ياغلىق، شايى ياغلىق، پەرەڭ ياغلىق، تىۋىت شال، غىجىم رومال، لىچەك، چۈمبەل، پەرەنجە قاتارلىق مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە باش كىيىملىرى بار.

تۆتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ مېمارچىلىق ۋە ئولتۇراق ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا ئوردۇ بالىق كەبى چوڭ شەھەرلەرنى بىنا قىلغان. ئۇيغۇرلار قەدىمدە ئىككى ئاچىغا بىر لىم ياغاچ قويۇپ، ئىككى يېنىغا قومۇچ يۆلەپ چېدىر شەكلىدە، كېيىن ئۆڭكۈر ئۆي، سوقما تاملىق ئۆي ياساپ، ئىشىك، تۈڭلۈك بېكىتىپ ياشىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىلا ھۇل قويۇپ تامنى قېلىن، ئېگىز قىلىپ، ئىككى - ئۈچ ئېغىز قىلىپ، ئويۇق، تەكچە، لىمتاق چىقىرىپ، مۇرا، ئوچاق چىقىرىپ، تۈڭلۈك دېرىزە ئورنىتىپ، تۈرۈس ۋە تۈۋرۈكلەرگە نەقىش چىقىرىپ، تاملارنى ئاقارتىپ ئۆي ياسىغان. ئۆينىڭ سېلىنىشىنى ئېھتىياجغا ماسلاشتۇرۇپ، كۆركەملىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن. كېيىنچە ئۆينىڭ ئىچى-تېشى سۇۋىلىدىغان، سۇۋاققا ھاك، قۇم، سېغىز توپا، توزغاق، ئۇن، تۇخۇم، ناۋات شەربىتى ئىشلىتىپ ئالى سىمۇنت ياسىلىدىغان بولدى. ئىشىك - دېرىزىلەر ياغاچتىن ياسىلىدىغان، ئۆي ئۈستى ۋاسىجۇپ ۋە تاختايلىق قىلىنىدىغان، يازلىق، قىشلىق، مېھمانخانا، ئاشخانە ئۆيلەر ئايرىپ سېلىنىدىغان، تۈز ۋە ئەگمە پېشايۋان ياسىلىدىغان، دەرىزىگە قەغەز چاپلىنىدىغان كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەينەك سېلىنىدىغان كۆتۈرمە، ئىككى

قەۋەتلىك ئۆيلەر (مەنزىرلەر) سېلىنىدىغان بولدى. كىمىر ئۆي شەكلىمۇ (تولاراق تۆرپان، توقسۇن تەرەپلەردە) تەڭلا بارلىققا كەلدى. باغ-ۋارانلىق، هويلا-ئاراملىق ئۆيلەر ئومۇملاشتى.

ئۇ زامانلاردا ئۇيغۇرلاردا مېمارچىلىق، بىناكارلىق، تامچىلىق، ياغاچچىلىق، هاكچىلىق، تاشچىلىق، نەققاشچىلىق سەنئەتلىرى بارلىققا كېلىپ ۋە تېخىمۇ بېيىپ ئەتراپلارغا تارقىلىشقا باشلىغان.

ئۇيغۇرلاردا ئۆي ئىشىكىنى جەنۇپقا قارىتىش ئادىتى ئومۇملاشقان، ئۆيلەرگە بورا ئۈستىگە پالاز ياكى كىگىز، گىلەم سالىدۇ. تېمىغا نەفىس گىلەم ئاسىدۇ. يېزىلاردا ئوچاق ئالدىغا ئېيىق تېرىسى، ئىت تېرىسى سېلىنىدۇ. ئەستەرلىك يوتقان كۆرپىلەر، كەشتىلىك ياستۇقلار ئىشلىتىلىدۇ.

مېھمانلار ئۈچۈن مەخسۇس ئالاھىدە يوتقان-كۆرپە، ياستۇقلار زاپاس هازىرلىنىدۇ. بۇلار ئويۇققا ياكى كارۋاتقا قاتلاپ تىزىلىپ، ئۈستىگە ئەديال يېپىلىدۇ. ("شەرقىي تۈركستان قوللانمىسى")

بەشىنچى باب ساياھەت رايونلىرى ۋە ئاسارە ـ ئەتىقىلىرى

1 ـ ساياھەت رايونلىرى

بوغدا كۆلى ـ تەڭرىتاغنىڭ ۋە ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىكى بوغدا چوققىسى ئۈستىگە، دېڭىز يۈزىدىن 1980 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان.سۇ يۈزى 5 كۋادرات كىلو مېتىر كېلىدۇ. چوڭقۇرلۇقى 105 مېتىر بولۇپ، ئاپپاق قارلىق چوققىلار، قاتار ـ قاتار قارىغايلىق تاغ گۈللىرىگە ئورالغان بۇ چىرايلىق كۆل، رىۋايەتلەردىكى ئوماي ئانىنىڭ گىرىم ئۈستىلىدىكى خاسىيەتلىك ئەينەك دەپ تەسۋىرلەنگەن. تۇرپان تېكىستلىرىگە يېزىلغان رىۋايەتلەردە، بۇ كۆلنىڭ ئوغۇز خاننىڭ شىكار سەيلىگاھى ئىكەنلىكى، ئىسمىنىڭ بوغدا كۆلى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان.

سايرام كۆلى ـ تەڭرىتاغنىڭ غەربىدىكى ئارشاڭ ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، ئىلى ۋادىسىغا ئۆتىدىغان كەڭساي تاغلىرىنىڭ كىرىش ئېغىزىغا، دېڭىز يۈزىدىن 2070 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. كۆلمى 454 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ساياھەت مەنزىرىسى ئالاھىدە گۈزەل بولغان بۇ كۆل ـ قېلىن ئورمانلار ۋە چەكسىز يايلاقلار ئارىسىدا كۆپ ـ كۆك كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

بـايىن بـۇلاق يـايلىقى ـ تەگرىتاغنىـڭ ئوتتۇرىسـىدىكى يۇلتۇز ئويمانلىقىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. مىلادى 9 ـ ئەسىردە ئەجدادلىرىمىز بۇ يەردە پايتەخت بەرپا قىلغان ئىدى. قـارا شـەھەر دەرياسـى بـايىن بـۇلاق يايلىقىـدىن باشلىنىدۇ. كۆللىرىدە ئاققۇلار ياشايدۇ، گۈل ـ چېچەكلەرگە تولـۇپ تۇرىـدىغان بـۇ گـۈزەل يايلاقتـا ھەر يىلـى چارۋىچىلارنىڭ ئەنئەنىۋى يايلاق يەرمەنكىسى ئۆتكۈزىلىدۇ.

2 ـ ئاسارە ـ ئەتىقىلىرى

كـۇرورەن شـەھرى ـ تـارىم ئويمانلىقىنىـڭ شـەرقىي شـىمالىغا، لوپنـۇر (خىتـاي ئـاپتوم سـىناق مەيـدانىغا ئايلانـدۇرۇۋالغان) كۆلىنىـڭ غەربىـي شـىمالىغا جايلاشـقان. مىلادىيىدىن 4 مىڭ يىلـلار ئىلگىـرى، ئەجـدادلىرىمىز بەرپـا قىلغـان بـۇ قەدىمـى شـەھەرنىڭ سـېپىل ئىزلىـرى، ئـوردا خارابىلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغـان. مەركىـزى كـۆلىمى 330 كــۋادرات مېتىــر. مىــلادى 108 ـ يىلــى تــارىخلاردا خاتىرىلىنىشىچە بۇشەھەر ئەڭ ئـاۋات سـودا شـەھەرلىرىدىن بىــرى ھېســـابلىنىدىكەن. مىـــلادى 4 ـ ئەســـىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىـدا قـۇم ـ بـوران ئـاپىتى يـۈز بېرىـپ ئاھالىسى ئەتراپلارغـا كۆچـۈپ كەتــكەن. خــارابىلىكتىن قەدىمــى جەسەتلەر قېزىۋېلىنغـان بولـۇپ، خارابىلىقتا ئايلانغـان بـۇ شــــەھەر دۇنيانىـــڭ قەدىمـــى مەدەنىـــيەت تەتقىقـــات

مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ("شەرقىي تۈركىستان قوللانمىسى")

3- ئىدىقۇت شەھىرى- تۇرپاننىڭ 45 كىلومېتىر شەرقىدە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىردە ياسالغان، ئەسلى ئىسمى قارا خوجا بولۇپ، شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 5 كىلومېتىر. ئوردا شەھىرى، تاشقىرىقى شەھەر ۋە مەركىزى شەھەردىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن شەكىللەنگەن. شەھەر سېپىلى، ئىبادەتخانا، شەھەر خارابىلىرى ھازىرغىچە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

تۇرپان -يارغول شەھرى- تۇرپان ناھيىسى بازىرىنىڭ شەرقىدىكى ئىككى دەريا ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز ئارالغا جايلاشقان. ئۇزۇنلىقى مىڭ مېتىر، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ مەركىزى شەھەرلىرىنىڭ بىرى. شەھەر يوللىرى زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ خارابىلىرى ھازىرغىچە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

نىيە خارابىسى- خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نىيە ناھيىسىنىڭ 150 كىلومېتىر شىمالىدا، نىيە دەرياسىنىڭ ئايىقىغا جايلاشقان. شەھەرنىڭ كەڭلىكى 2 كىلومېتىر، ئۇزۇنلىقى 10 كىلومېتىر. مىلادىيەنىڭ بېشىدا ياسالغان بۇ شەھەرنىڭ يەرلىك ۋە مىللى ئۇسلۇبقا ئىگە قۇرۇلۇشلىرى شەھەرنى كېسىپ ئۆتكەن دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان.

قەدىمى تاش قورااللار- پامىر، تۇرپان، مورى، نىيە، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىن تاش قورال، ساپال، ياغاچ قاچىلار، چۈشەك، چۈلۈك، هايۋان سۆڭەكلىرى تېپىلغان. بېيجىڭ، ئۈرۈمچى مۇزىلىرىغا قويۇلغان كاربۇن 14 ئوكسىدلىق خىمىيۋى ئانالىز ئارقىلىق 6-7 مىڭ يىلدىن ئاۋۋالقى بۇيۇملار ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. تاشقورغان تىزناپ يېزا جىرغال مەھەللىسى ئەڭ قەدىمى ئىزلاردۇر.

تاش گەمە سەنئىتى- ئۇيغۇرىستاننىڭ تاش گەمە سەنئىتى دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ، هەر يىلى مىڭلارچە چەت ئەللىك مەخسۇس تاش گەمە سەنئىتىنى تەتقىق قىلىش ياكى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش مەقسىتىدە ئۇيغۇرىستانغا زىيارەتكە كېلىدۇ. تارىم، قارا شەھەر تۇرپان ئويمانلىقلىرىدا 17 ئورۇندا 700 نەچچە تاش گەمە بار، بۇ گەمىلەردىكى سەنئەت ئەسەرلىرى ئاساسەن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

قىزىل مىڭ ئۆي-باي ناهىيىسىنىڭ ئۆگەن دەرياسى بويىدا. مىڭ ئۆدەك تېغىدىكى هاڭ ئۈستىدە. قەۋەت- قەۋەت جايلاشقان پەللەمپەيسىمان 236 تاش گەمىگە نومۇر قويۇلغان. 10 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېقىن جايدا ساقلىنىپ

قالغان تام سۇرەتلىرى مىلادى 5-ئەسىردە تەرەققى قىلغان ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ نامايەندىلىرى ئىدى.

4- بېزەكلىك مىڭ ئۆي

تۇرپان ناھىيە بازىرىدىن 25 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يالقۇنتاغ ئېتىكىدە. سىڭگىم ئېغىزىغا يېقىن مۇرتۇقتىكى ھاڭغا جايلاشقان. ھازىرغىچە 57 گەمە رەتلەنگەن بولۇپ، مىلادى 7-ئەسىرگە تەئەللۇق ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى زامانلارغا ئائىت بولغان ئۇيغۇر بۇددا سەنئىتى رەسىملىرى ۋە يېزىقلىرى بار.

تەگرىتاغ سۆرەلمە ھايۋان سىكلىتى — 1934-يىلى ئۈرۈمچىنىڭ بوغدا كۆلى يانباغرىدىن قېزىۋېلىنغان، بۈيۈك سۆرەلمە ھايۋان سىكلىتى ئۇيغۇرىستاندىن ئېلىپ كېتىلىپ (ھازىر خىتاينىڭ بېيجىڭ شەھىرىدە مۇزىدا ساقلانماقتا) ئىنسانلار دەسلەپتە ياشىغان زېمىنلاردىن تېپىلدىغان بۇ سىكلىت دۇنيادا زور مۆجىزىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئاتۇش ئادىمى باش سۆڭىكى — قەشقەرنىڭ ئاتۇش رايونىدىن تېپىلغان ئادەمنىڭ باش سۆڭىكى ھازىر ئۈرۈمچى مۇزىدا ساقلانماقتا. بۇ باش سۆڭەكنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇنىڭدىن 30 مىڭ يىللار ئىلگىرى بۇ رايونلاردا قاندىاق ئىنسانلارنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) ياشىغانلىقى ئىسپاتلاندى.

كىروورەن گۈزىلى ــ ئۇيغۇرىستاننىڭ كورلا رايونىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئىلكەل مازارلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئايال كىشىنىڭ جەستى، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتىتى جۇغراپىيە پاكولتىتىنىڭ كاربۇن 14 تەجرىبە خانىسىدا تەھلىل قىلىنغاندىن كېيىن 6412 يىل بۇرۇنقى ئادەمنىڭ جەستى ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇپ ئىلان قىلدى. يۇڭ توقۇلما، كىيىم ۋە سېۋەت ئىچىدە بۇغداي دانلىرى سۈۋەت بىلەن بىللە قەۋرىدىن قېزىۋېلىندى. بۇ جەسەت، ئارىيانلار ئۇيغۇرىستانغا كېلىشتىن 4 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا بۇ زېمىندا ئاق تەنلىك ئىرقتا مەنسۇپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ۋە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ياشىغانلىقىنى پۈتۈن دۇنياغا جاكارلىدى. جەسەت ھازىر ئۈرۈمچى مۇزېيدا ساقلانماقتا.

تۇنجى مەتبەئە ھەرپلىرى ــ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەدەنىيەت ـ مائارىپ يىغىنىدا، دۇنخۇاڭدىن (دەشت ئاتا) دىن تېپىلغان 6 دانە ياغاچ مەتبەئە ھەرپلىرى ھەممىسى ئۇيغۇرچە بولۇپ، ياۋرۇپادىن 400 يىل بۇرۇن ئۇيغۇرلا تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغانلىقى قەيت قىلىندى.

قىيا تاش رەسىملىرى

ئۇيغۇرىستاننىڭ تەڭرىتاغ، ئالتاي، قاراقۇرۇم تاغلىرى، كوئىنلۇن ۋە چۆلتاغ قاتارلىق تاغلىرىدا بىر نەچچە 10 مىڭ پارچە قىياتاش رەسىملىرى بار.

رەسىملەردە ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوبرازى، ھەر خىل قىياپەتتىكى ئادەملەر (غەلىتە نىقابلانغان) ئۇسسۇلچىلار، سېرىكچىلار، ئوۋچىلار، مال پادىلىرى ۋە چوپانلار، ئىپتىدائى ئېتىقادقا دائىر رەسىملەر، قەدىمى قەبىلە- ئۇرۇقلارنىڭ جەڭدە ئېلىشىشلىرى، ئەجدادلىرىمىز ئىشلەتكەن بەلگە، تامغا قاتارلىقلار ئويۇلغان بولۇپ، يىل دەۋرىدىن ئېيتساق ئەڭ قەدىملىرى 8000 يىللار غا قەدەر بارىدۇ. كۆكتوقايدىكى "تامغىلىق تاش"، چاغانتوقايدىكى "قىزىل تاش بۇلاق"، قورغاستىكى"قولۇستۇ"، ئۈرۈمچىدىكى "دىڭگەك"، چەرچەندىكى "ئالتۇنتاغ"، قۇمۇلدىكى "تاشۋېلىق"، پىچاندىكى "سىركىپ"، توخسۇندىكى "پەنجىرتاغ"، "توغراق بۇلاق" قاتارلىق قىياتاش رەسىملىرى جاي-جايلاردا مەشھۇردۇر.

نوراساي مىس كان — ئىلى ۋىلايىتى نىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 3 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى نوراساي جىلغىسىدا 10 نەچچە جايدا تېپىلغان مىس كانلىرىنىڭ، كاربۇن 4 ئوكسىدى ئانالىزى ئارقىلىق 3000 يىل بۇرۇنقى زاماندا ئېچىلغانلىقى ئىسپاتلاندى. (يۇقىرىقى نەقىللەر

"شەرقىي تۈركىستان قوللانمىسى" دىن ئېلىندى. ئاپتورى : ئابلىكىم باقى ئىلتەبىر 1999 ـ يىلى ئىستانبۇل نەشرى)

تاش ھەيكەل (بالبال) سىنتاش قەبرە تاشلىرى ــ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇلكۈرە ناھىيىسى تېكەس يايلاقلىرىدا نىلقا، قورغاس، توققۇز تارا ناھىيىلىرىدە، كىچىك خونۇقاي، سىنتاش، بۆرتالا ئارشاڭ، مىلچىك، شوتا، قوڭۇر بۇلاق قاتارلىق جايلاردا زور بىر تۈركۈم تاش ھەيكەللەر، قەبرە تاشلىرى تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئالتاي، تارباغاتاي، بۆرتالا، ئاراتۈرك، بارىكۆل، ئۈرۈمچى، خۇتۇنسۇمبۇل قاتارلىق جايلاردىمۇ بۇخىل سىنتاشلار كۆپلەپ تېپىلدى. يىل دەۋرىنى مىلادى 6 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە ئىزدەشكە بولىدىغان بۇ خىل تاش ھەيكەل ۋە سىنتاشلار ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك تارىخي مەنبەلەر بىلەن تەمىنلىدى.

قەدىمكى شەھەر ئالمىلىق ـــ ئىلى ۋىلايىتى كونا قورغاس ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 15 كىلومېتىر يىراقتىكى مازار يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، 5 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ، ئەجدادلىرىمىز پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزى شەھەرلەرنىڭ بىرى، بۇ شەھەر چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ، بولۇپمۇ چاغاتاي خان ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ دەۋرىدە تېخىمۇ مۇھىم رول

ئوينىغــــان. 1363 ـ يىلــــى ۋاپـــات بولغـــان تۇغلــۇق تۆمۈرخاننىڭ قەبرىسى بـۇ شـە ھەرنىـڭ شـىمالىدا بولـۇپ، 1262ـ يىلى قۇبلەيخاننىڭ ئىنىسى ئـارىغ بۇقـا قوشـۇنلىرى بىـلەن بـۇ شـە ھەرگە بېسـىپ كىرىـپ، شـەھەر خەلقىنـى تـارقىتىۋەتكەن، شـەھەر 16ـ ئەسـىرلەردە ئۇزىـل ـ كېسـىل ۋەيران بولغان. ("شە رقى تۈركىستان قوللانمىسى")

ئالتىنچى باب ئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىن ـ تۇپراقلار

1 ـ ئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىن ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدا چۈشەنچە

ـ قەتئىي ئۆزۈپ ئېيتىش كېرەككى، دەپ باشلايدۇ رەھمەتلىك تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ـ ئوتتۇرا ئاسىيا.

بۇ مەسىلىنى تەپسىلىرەك بايان قىلىشتىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنى كۆر سىتىپ ئۆتۈش كېرەك.

ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ نام توغرىسىدا ھېلىغىچە غەرب ۋە شەرق ئالىملىرىنىڭ كۆز قاراشلىرى بىردەك بولمىسىمۇ، لېكىن بىر قەدەر ھەقىقەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان كۆز قاراش بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنىڭ كۆلىمىنى بەلگىلەش مۇمكىن.

جۇغراپىيە ئالىملىرى ئاسىيا قىتئەسىنى شەرقىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا قاتارلىق قىسىملارغا بۆلىدۇ.

مېنىڭچە، ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە كاسپى دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھىمالايا تاغلىرىغىچە

بولغان جايلار ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدۇ. مانا شۇ ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدىغان چەكسىز زېمىنىنىڭ مەركىزى قىسمى ـ ئۇيغۇرىستان، (مۇستەملىكە) يەتتە سۇ، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنى باغرىغا ئالغان.

ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا تەڭرىتاغلىرى بىلەن قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارىلىقىدىكى تارىم ۋادىسىدا، تەڭرىتاغلىرى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى جايلاردا، جەنۇبى سىبىرىيىدە، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى سېلىنگا، ئورخۇن، تۇغلا، قۇرۇلۇن دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا، كەڭسۇ(خىتاي تىلىدا گەنسۇ)دا، ياشاپ كەلگەن. (تۇرغۇن ئالماس "ئۇيغۇرلار" 2010ـ يىلى ئىستانبۇل قايتا نەشرى. 1ـ بەت)

يەتىنچى باب ئۇيغۇرىستانىنىڭ جۇغراپىيەلىك تېررىتورىيىسى

ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ئۇيغۇرىستان ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ماكانى بولۇپ، سىياسى ۋە ستېراتىگىيىلىك ئورنى، تەبىئى جۇغراپىيىسى، شانلىق تارىخى، ئېتنىك تەركىبى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى يەرئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلىرى شۇنىڭدەك بۆگۈنكى مۇستەملىكە ھالىتى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان بىر دۆلەتتۇر.

1 ـ ئۇيغۇرىستانىنىڭ جۇغراپىيىۋى ئورنى

ئۇيغۇرىستان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرق تەرىپىگەرەك، خىتاي دۆلىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان. شەرق ۋە جەنۇپ تەرىپى كەڭسۇ(خىتاي تىلىدا گەنسۇ)، كۆكنۇر (خىتاي تىلىدا چىڭخەي)، تىبەت قاتارلىق ئۆلكىلەر بىلەن؛ شەرقىي شىمالدىن، غەربىي جەنۇبىغىچە موغۇلىستان(تاشقى موڭغۇلىيە)، روسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان، پاكىستان، كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن 5700 كىلومېتىرلىق مۇساپىدا چېگرىلىنىدۇ. شەرقتىن ـ غەرپكە قەدەر 1900 كىلومېتىر، جەنۇبتىن ـ شىمالغا قەدەر 1500 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ھەيۋەتلىك ئېگىز تاغلار، ئەڭ چوڭ ۋە

ئەڭ تـۆۋەن ئويمـانلىقلار، ئەڭ ئـۇزۇن ئىچكـى دەريـا، ئەڭ چـــوڭ قۇملـــۇق ۋە قەدىمـــى تـــارىخى شـــەھەرلەردىن شەكىللەنگەن. يەر مەيدانى 1 مىلىيون 828 مىڭ كۋادرات كىلـومېتىر بولـۇپ هـازىر خىتـايلار 1 مىليـون 650 مىـڭ كۋادرات كىلومېتىر دەپ ئېلان قىلماقتا.

2- دەريا ۋە كۆللىرى

ئۇيغۇرىســتاندا قــېلىن قــار- مــۇز بىــلەن قاپلانغــان تــاغلاردىن ئېرىــپ ئېقىــپ چۈشــكەن ســۇلاردىن هاســىل بولىدىغان 570 تىن ئارتۇق چوڭ-كىچىك دەريا بار. تـارىم دەرياســى، قەشــقەر دەرياســى (تــۈمەن دەريــا)، يەركەن دەرياسى (زەرەپشان)، ئاقسۇ دەرياسى، ئۆگەن دەرياسى، يۇرۇڭقاش دەرياسى، چەرچەن دەرياسى، قايدۇ دەرياسى، كـۆنچى دەرياسـى، ئىلـى دەرياسـى، ئېـرتىش دەرياسـى، ئۇلۇنغـۇر دەرياسـى، مانـاس دەرياسـى، ئـۈرۈمچى دەرياسـى قاتارلىق چوڭ دەريالار بولۇپ، ئۈرۈمچى دەرياسىنىڭ سۈيى تارتىلىپ كەتكەن.

تــارىم دەرياســى تــارىم ئويمانلىقىنىــڭ شــىمالى چېتىنــى بــويلاپ غەربــتىن -شــەرققە قــاراپ ئېقىــپ لوپنــۇر كــۆلىگە قۇيۇلــدۇ. ئومــۇمي ئــۇزۇنلىقى 2300 كىلــومېتىر، ئــېقىن مىقدارى 5 مىليارد كىلومېتىردىن ئارتۇق.

ئىلى دەرياسى — تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىلى ۋادىسىنى ئايلىنىپ ئېقىپ، دەريا سۈيى ئەڭ كۆپ بولۇپ، سۇ ئېقىن مىقدارى يىلىغا 15 مىليارد 800 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىپ بارىدۇ. ئەمما 12 مىليارد كۇبمېتىر سۇ قازاقىستانغا ئېقىپ چىكىتىدۇ.

ئېرتىش دەرياسى – شىمالى مۇز ئوكيان سىستېمىسىغا مەنسۇپ. ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى باغرىدىن باشلىنىدۇ. ئېقىن سۇ مىقدارى يىلىغا 12 مىليارد 600 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، 10 مىليارد كۇب مېتىر سۈيى قازاقىستانغا ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ. جەنۇبىي ئۇيغۇرىستاندا بىر قانچە دەريالارنىڭ سۈيى تاجىكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ. (دىمەكچىمەنكى، دەرياسى كۆپ سۈيى كەمچىل ئۇيغۇرىستان كۆچمەن خىتايلارنى باقالمايدۇ. شۇڭا بۇ ۋەتەندە ئېكولوگىيلىك ئاپەت يۈشۈرۈپ تۇرۇپتۇ. تۈزگىچىدىن)

ئۇيغۇرىستاندا يۈزدىن ئارتۇق كۆل بار، كۆپىنچىسى دەريالارنىڭ چۈشۈرگىسىگە جايلاشقان. ئەڭ چوڭ لوپنۇر كۆلى (ئاتوم سىناق قىلىش رايونىدا) هازىر قۇرۇپ كەتكەن. ئېبنۇر كۆلى (خىتاي كۆچمەنلىرى كۆچۈپ كېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ قۇرۇپ كەتكەن)، ئايدىڭكۆل، باغراش كۆلى قاتارلىق كۆللەرنىڭ سۇ يۈزى 1000 كۋادرات

كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇلۇڭغۇر كۆلى، ماناس كۆلى، سايرام كۆلى، بوغدا كۆلى، قاناس كۆلى، بۇرۇلتوقاي كۆلى، باركۆل، ئوتۇنكوزا كۆلى (خىتاي كۆچمەنلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ قۇرۇپ كەتكەن) قاتارلىق كۆللەر گۈزەل مەنزىرىلىك ساياھەت رايونلىرىنى ۋە سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش مەيدانىنى ھاسىل قىلغان.

3- ھاۋا كىلىماتى

ئۇيغۇرىستان دېڭىزدىن يىراق، ئېگىز تاغلار ئارىسىدا بولغانلىقى ئۈچۈن ھاۋا كىلىماتى تىپىك قۇرغاق ھاۋا خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. يامغۇر ئاز ياغىدۇ. نەملىك نىسبىتى تۆۋەن. قىش ئۇزۇن، ئەتىياز، كۈز كۈنلىرى قىسقا، كۈن نۇرى چۈشىدىغان ۋاقىت ئۇزۇن، يۇقىرى- تۆۋەن تېمپىراتورا پەرقى چوڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. يىللىق ئوتتۇرىچە يۇل-يېغىن مىقدارى 145 مىللىمېتىر بولۇپ، ھۆل-يېغىن غەربتىن شەرققە، شىمالدىن جەنۇپقا قاراپ ئازىيىپ بارىدۇ. ئىلى رايونىدا يىللىق يېغىن مىقدارى 1000 مىللىمېتىر بولسا، توخسۇن ناھىيىسى تەرەپلەردە ئاران 7 مىللىمېتىر يامغۇر ياغىدۇ. ياققان قارنىڭ قېلىنلىقى 25.5 سانتىمېتىر بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ نەملىكىنى ساقلاشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. دەريا سۇلىرىنىڭ ئاساسى مەنبەسى يازدا ئېرىيدىغان تاغدىكى

مــۇز- قــارلاردىن ئىبــارەت بولــۇپ، ئېتىزلىقلارنــى سۇغىرىدىغان سۇنىڭ 80% نى ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇرىســتاننىڭ شــىمالى ســوغۇق مۆتىــدىل بەلۋاغقــا، جەنۇبى ئىسسىق مۆتىدىل بەلۋاغقا مەنسۇپ بولۇپ، شــىمالدا يىللىــق تېمپېراتــورا سىلســيە 7 گــرادوس، ئەڭ تــۆۋەن تېمپېراتــورا 0 دىــن تــۆۋەن 20.15 گــرادوس بولىــدۇ. ئومــۇمەن ئۇيغۇرىســتاننىڭ هــاۋا كىلىمــاتى يــاز پەســلى ئىسســىق، قــىش پەســلى ســوغۇق، كۈنــدۈزى ئىسســىق، كېچىســى ســوغۇق بولۇشــتەك خۇسۇســيەتلەرگە ئىــگە. ("شەرقىي تۈركىستان" قوللانمىسى)

سەككىزىنچى باب ئۇيغۇرلار تارىختا ئىشەنگەن دىنلار

ئۇيغۇرىستاندا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن، ھەرخىل توتېملارغا، شامان، زەردوشت (ئاتەشپەرەستلىك)، مانى، خرىستىيان، بۇددا قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى. ئەسىرلەر بويى داۋاملىشىپ خەلقىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە قەدەر سىڭىپ كەتكەن بەزى دىنى قائىدىلەر ياكى دىنى ئادەتلەر ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ھالا بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەسلەپكى چوقۇنۇشى "ئالەم - تۇپراق، سۇ ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت مەنزىلدىن تەركىب تاپقان" لىقتەك رىئاللىق ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرىستاندىكى ئەڭ چوڭ تاغنىڭ "تەڭرىتاغ" دەپ ئاتىلىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇنىڭغا چوقۇنۇشى، ئاسمانغا، ئايغا، ئوتقا چوقۇنۇشلار ئەنە شۇنداق ئاساسلارنى پاكىت قىلغان. ئەجدادلىرىمىز ئۇنىڭدىن باشقا ئوخشىمىغان تارىخى دەۋرلەردە كۆك بۆرە، بۇغرا، يولۋاس، شىر، ئارقار، تاغ تېكىسى، قارچىغا، شۇڭقارلارنى تۇتېم قىلغان، ئۇيغۇرىستاندا تېپىلغان 3 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە بىر ساقال تاغىقىنىڭ سېپىغا چۈشۈرۈلگەن

بۆرىنىڭ سۈرىتى بىزگە كۆك بۆرە تۇتېمىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

1 ـ زەردوشت (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى: ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانلاردا زەردۇشت دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ئوتقا چوقۇنغان ئىدى. قورقۇنچلۇق تەبىئەت ھادىسىلىرى، چاقماق چېقىنلىرى، يانار تاغ لاۋىللىرى قاتارلىقلار شۇنىڭدەك يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ يېيىش ئادەتلىرى بىرلىشىپ ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئوتتىن مەدەت تىلەش ئەقىدىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئوت بىلەن ئۇچۇغداش، توي قىلغان قىزنى ئوت گۈلخانىدىن ئايلاندۇرۇش قاتارلىق ئادەتلەر ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىن قالغان ئادەتلەر ئىدى.

2ـ شامان دىنى:

ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى. "كۆن تەڭرى" شۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ خۇداسى ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۇرۇشقا ماڭغاندا ئاق بوز ئاتنى قوشۇنىنىڭ ئالدىدا يېتىلەپ ماڭاتتى. ئاق بوز ئاتقا ئالتۇندىن جىيەك تۇتۇلغان قىزىل دۇخاۋا يوپۇق ئارتىلاتتى. يازما خاتىرىلەردە شامان دىنى ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا 2000 يىل داۋاملاشقان. ئىسرىق سېلىش، پېرىخونلۇق، داخانلىق، ئۇخلاۋاتقان بوۋاقنىڭ بېشىغا

پىچاق قويۇپ قويۇش قاتارلىق ئادەتلەر شامان دىنىدىن قالغان دىنىي مۇراسىم ئادەتلىرى ئىدى.

3- مانى دىنى:

ئۇيغۇرلار 4-5- ئەسىرلەردە دىنىنى مانى دىنىغا ئۆزگەرتكەن. ئۇيغۇرلاردا يورۇقلۇقنى ئۇلۇغلاش، كۈن، ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىنى مۇقەددەس بىلىش ئادىتى مانى دىنىدىن قالغان. خىتاي تارىخ مەنبەلىرىدە "... هون تەڭرىقۇتى هەر كۈنى ئەتىگەندە يېڭى چىققان قوياشقا، كەچتە ئايغا چوقۇنىدۇ، ئايغا چوقۇنۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ" دەپ خاتىرىلەر قالدۇرغان.

4- خىرىستىيان- نېستورىيان دىنى:

مىلادىيە 1- ئەسىردە ئوتتۇرا شە رقتە دۇنياغا كەلگەن خىرستىيان دىنى داۋاملىق كېڭىيىپ شەرققە تەسىر كۆرسەتكەن. مىلادىيەنىڭ 334- يىلى خۇراساندىكى مەرۋە، تۇس دېگەن جايلاردا چېركاۋلار بارلىقى خاتىرىلەنگەن. 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شەرقى رىم پادىشاھى مائۇرىك بىلەن پارس پادىشاھى خىسراۋ بىرلىشىپ، ئۇيغۇرىستاننىڭ قارا شەھەر- يۇلتۇزدا خانلىق تىكلىگەن ئۇيغۇر خاقانى بەھرام بىلەن سوقۇشقاندا، ئەسىر چۈشكەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى كونستانتىپۇلغا ئېلىپ كەتكەن.

ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى رىم پادىشاھى مائۇرىك بىلەن ئىران پادىشاھى خىسراۋغا ئەسىر چۈشكەندە ئۇلارنىڭ پېشانىسىدىكى كىرست بەلگىسىگە قاراپ ھەيران قالغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى رىم تارىخچىلىرى خاتىرىلىگەن. شۋېدسىيىلىك ئېكسپېدىيىچى سىتەيىن ۋە لىكوكلار مىرەن، خوتەن، باي، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن خرىستىيان دىنىنىڭ چوڭ مەزھەپلىرىدىن بىرى بولغان نېستورىيان دىنىغا ئائىت رەسىملەر، فىراگمېتلار، ئىنجىل پارچىلىرى، ئىزوپ مەسەللىرى، كىرست قەبرە تاشلىرىنى تاپقان.

5. بۇددا دىنى:

غەربىي ئۇيغۇرلار مىلادى 1 ـ ئەسىردىن باشلاپلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. 4 ـ ئەسىرلەردە بۇددا دىنى ئومۇملىشىپ، خوتەن، كۇچا، تۇرپانلار بۇددا دىنىنىڭ دۇنياۋى مەركەزلىرىگە ئايلانغان. بۇددىزىم نوملىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇيغۇرىستاندا بۇددا دىنى بىلەن مانى دىنى ئۇزۇنغىچە تەڭ ياكى ئارىلىشىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئۇيغۇرلار 10 ـ ئەسىرلەردە بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىشكە باشلىغان بولۇپ، بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار

ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە مەدەنىيەت تۆھپىلىرىنى ياراتقان.

6- ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى

مىلادى 914- يىللىرىدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. ئىران سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ شاھزادىسى سامانى ئوردا قالايمىقانچىلىقتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن. ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قاغانى ئوغۇلچاق قاغان ئۇنى قارشى ئېلىپ ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇرغان. شۇ كۈنلەردە ئاتۇشتىكى تاغقا ئوۋغا بىللە چىققان شاھزادە سۇتۇق بۇغراخان، ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن تونۇشۇپ، ئىسلام دىنىنى ئۇنىڭدىن قوبۇل قىلغان. 920- يىلى سۇتۇق بوغراخان تاغىسى ئوغۇلچاقنى ئوردا ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شاھلىق تەختىگە چىقىپ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ ئىلان قىلغان. ("شەرقي تۈركستان قوللانمىسى")

توققۇزىنچى باب ئۇيغۇرىستاننىڭ قىسقىچە 19 ـ ئەسىر تارىخى

نېمىشقا ئۇيغۇرىستاننىڭ 19 ـ ئەسىر تارىخىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇق. 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مانجۇ ـ خىتايلار ئۇيغۇرىستانغا بىر ـ ئىككى قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ھەر قېتىمدا ئۇزۇن مۇددەت تۇرالمىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن كېيىنكى يېرىمىغىچە ئەنگىلىيە بىلەن چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاۋۋال ئافغانىستانغا قاراتقان سىياسى ھەرىكەتلىرى، ھەربىي ھەرىكەتلىرى، دىپلوماتىك ئېلىشىشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرىستاننىڭ كېيىنكى تەقدىرىنىڭ نېمە بولۇشىنى بەلگىلەپ قويغان ئىدى. شۇڭا بىز ئۇيغۇرلارنىڭ 19 ـ 20 ـ ئەسىر تارىخىنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىشنى لايىق تاپتۇق.

روسىيىلىك تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى 25 يىلىدا باشلاندى. چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى شۇنىڭ ئۈچۈن كېچىكىپ قالدىكى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، شىمال تەرەپتە پايدا ـ مەنپەئەتكە ئېرىشتۈرىدىغان يۇڭ ـ تېرە سودىسىغا سېلىشتۇرغاندا، ئىقتىسادىي غىدىغلاش،

مەنپەئەتكە ئېرىشىش ئوتتۇرا ئاسىيادا كەم بولغانلىقتىن، چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى بىر مەزگىل كېچىكىپ قالدى. تاجاۋۇز قىلىشتا كېچىكىپ قېلىشقا سەۋەب بولغان ئىككىنچى سەۋەپ شۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھاۋا كىلىماتى ۋە تەبىئەتتە ئۆسكەن ئۆسۈملۈكلىرى روسىيىلىك موژىكلار ياشىغان، ئادەتلەنگەن تەبىئەت ۋە ھاۋاكىلىماتىغا ئوخشىمايتتى. ئۇرۇسلار ياشىغان تەبىئى مۇھىتقا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئى مۇھىتى ئوخشىمايتى. ("دۇنيانىڭ ئومۇمى تارىخى" 15-ئەسىردىن كېيىنكى دۇنيا، خىتايچە نەشرى)

1- چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى

بۆرىنىڭ ئالدىدا قوزىچاققا ھاياتلىق يولى يوق بولغاندەك، بىر تاجاۋۇزچى دۆلەتنىڭ ئالدىدا ئاجىز، مەھكۇم مىللەتلەرگىمۇ ھاياتلىق يولى يوق ئىدى. تاجاۋۇزچى چار پادىشاھنىڭ ئەسكەرلىرىگە سىبىرىيىنىڭ جەنۇپ تەرىپىدە پايانسىز قازاق دالاسى سوزۇلۇپ ياتاتتى. توختىماي جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە قۇملۇقلار، چۆللۈكلەر، بۇخارا، خىۋە، قوقان قاتارلىق قەدىمى مۇسۇلمان خانلىقلىرىنى بېقىپ تۇرغان مۇنبەت بوستانلىقلار يېيىلىپ ياتاتتى. لېكىن، 19 -ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇرۇن بۇ خانلىقلار سىلىشتۇرغاندا ھەربى جەھەتتە

چېچىلىپ كەتكەن سىبىرىيە قەبىلىلىرىدىن كۆچلۈك ھېسابلىناتتى. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ تەرىپى چار روسىيىگە يېقىنلىشىشتىن ساقلىنىپ قالالايتتى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 1824 ـ يىلىدىن 1854 ـ يىلىغىچە 30يىل ئىچىدە چار روسىيە قازاق دالاسىنى بويسۇندۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. گاھى ـ گاھىدا پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان ياكى دائىمى خاراكتېرلىك پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان ئەتراپتىكى مىللەتلەرنىڭ تەھدىتى ياكى روسىيىلىكلەرنىڭ ۋە پېتىر بورگنىڭ ئەندىشىلىرىگە ياكى ئەنگلىيىنىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈشلىرىگە قارىماي، چار پادىشاھنىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى جەنۇپقا يۈزلىنىپ بار كۈچ بىلەن ئىلگىرلىدى. ھەتتا ئەنگلىيە سىياسىئونلىرى شۇ ۋاقىتتا "ئەمەلىي توسقۇنلۇق بولمىغانلىقتىن، دۈچ كەلگەن دۈشمەننىڭ ھاياتلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇسۇلى پەقەت، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشنىڭ مەنىسىگە تەڭ بولغانلىقتىن، ئەنگلىيىلىكلەر مەغلۇبىيەتتىن باشقا دىپلوماتىيە مەنتىقىسىنى چۈشەنمىگەنلىكتىن... خۇددى يەر شارى قوياشنى ئايلانغاندەك ئايلىنىپ چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى، ئىلگىرلىمىسە بولمايدىغان تەخىرسىز ھالەتكە كەلگەن ئىدى" دېيىشكەن.

ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى شەھەرلىرى، يېزا-قىشلاق دالالىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئىلگىرىلەش ئىچىدىكى چار روسىيە ئارمىيىسىنىڭ قولىغا چۈشتى. 1865-يىلى تاشكەنت قولغا چۈشتى، 1868-يىلى بۇخارا بويسۇندۇرۇلدى، 1873-يىلى خىۋە خانلىقى بويسۇندۇرۇلدى.

شىددەتلىك تاجاۋۇزچىلىق ھىندىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئەنگلىيىنى چۆچىتىۋەتتى. چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا ئەگىشىپ كوچيا خەۋەرلىرىمۇ تارقىلىشقا باشلىدى، مەسىلەن، چار روسىيە تىبەتكە تاجاۋۇز قىلىدىكەن دېگەندەك، لېكىن بۇ ئەسىر (19-ئەسىر) ئەنگلىيە بىلەن چار روسىيە ئاشكارا توقۇنۇشمىغان بىر ئەسىر بولۇپ ئۆتۈپ كەتتى. چۈنكى، ئەنگلىيە (ھىندىستاندا) بىلەن چار روسىيىنىڭ ئارىلىقى ئىنتايىن يىراق بولۇپ، قاتناش قوراللىرى يەنە ئىنتايىن چەكلىك ئىدى. چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىشىشى قورال كۈچىنى سىناق قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ياشاۋاتقان كىچىك دۆلەتلەرنى كىم تىزگىنلەيدۇ دېگەن، مەقسەتلەر بويىچە كەسكىنلىشىپ كەتكەن ئېلىشىش ئىدى.

بولۇپمۇ ئىران بىلەن ئافغانىستاننى قايسى دۆلەت قانداق تىزگىنلەش مەسىلىسىنى دەۋر قىلغان، ئىستىراتېگىيىلىك مەقسەتنىڭ ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرغان ھالدا ئېلىپ بېرىلغان كۆرەش ۋە قانات يايدۇرۇلغان ئېلىشىشلار ئىدى. ("دۇنيانىڭ ئومۇمي تارىخى" 15 ـ ئەسىردىن كېيىنكى دۇنيا خىتايچە نەشرى، شاڭخەي ئىجتىمائى پەنلەر نەشرىياتى 1995 ـ يىل)

ئەجەپلەنمەڭ كىتابخانلىرىم، تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە بويسۇندۇرۇشى ئۇيغۇرىستاننىڭ مانجۇ ـ توڭغۇسلارغا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىردىنبىر سەۋەب ئىدى. غەربلىك دىۋە چار روسىيىنىڭ بىر پۇتى، لېكىن دىپلوماتىك رەۋىشتە، شەرقنىڭ دىۋىسى مانجۇ ـ توڭغۇسنىڭ بىر پۇتى ھەربى كۈچ بىلەن شۇ كۈنلەردىن باشلاپ ئۇيغۇرىستانغا قويۇلدى. ھىندىستاننى بويسۇندۇرغان بۈيۈك بىرىتانىيە، يۇقىرىقى ئىككى جاھانگىرنىڭ ئۇيغۇرىستاننى ئارىلىق رايونغا ئايلاندۇرۇشىغا سۈكۈت قىلدى. سۈكۈت قىلدىلا ئەمەس ھەتتا ئۇيغۇرلارغا پايدىسىز ئەھۋالدا ئارىلاشتى.

چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا 1882 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئىككى دۆلەت كېلىشىمىنىڭ بىر ماددىسىدا:

«ئەنگلىيە ئافغانىستانغا قول ئۇزا رتماسلىق؛ چار روسىيە ئۇيغۇرىستانغا قول ئۇزارتماسلىق مەجبۇرىيەتلىرىنى دىپلوماتىك يوللار بىلەن كېلىشكەنلىكتىن روسىيە، ئىلى ئۆلكىسىنى ھەتتا پۈتۈن ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ئىدى.» ("ئۇيغۇرنامە" 336 ـ بەت. سابىت ئۇيغۇرى)

ئىككى جاھانگىر دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان كېلىشىم ئۇيغۇرىستاننىڭ كېيىنكى تەقدىرىگە قانداق تەسىر كۆرسەتتى؟

ئەمدى كېلەيلۇق ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىگە، ئۇنداقتا مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭ ئارقىلىق مانجۇلارنى ۋەتىنى ئۇيغۇرىستاندىن قوغلاپ چىقارغانلىقى توغرىسىدا، مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا يەنە تاجاۋۇز قىلغانلىقى ئاقىۋەتلىرىدە 1884 ـ يىلىدا ئۇ تەرەپتىن چار روسىيىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق بۇ تەرەپتىن ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق زوزۇڭتاڭ ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇيغۇرىستاننىڭ مانجۇلارغا مۇستەملىكە بولۇپ قالغانلىقى توغرىسىدا، يۇقىرىقى پارچىلارغا مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىــــڭ تۆۋەنــــدە "يـــاقۇپ بەگنىــــڭ تەرجىمھـالى" مـاۋزۇلۇق كىتـابتىن نەقىـل كەلتـۈرۈلگەن بىـر ئـــابزاس ســۆزنىڭ مەنىســـگە تېخىمــۇ چوڭقــۇر دىقــقەت قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

"بــۇ كىتابنىـــڭ ئـــاخىرقى بىـــر بابىـــدا، ئەنگىلىـــيە ھۆكۈمىتىنىڭ ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى يۆلەپ، تۇرغـۇزۇش جەھەتتىكــى تەجــرىبە ـ ســاۋاقلىرىنى يەكــۈنلەپ كېلىــپ ئـــاپتور، ئەنگىلىــيە مۇســتەملىكىچىلىرىگە ئەقىــل ۋە يــول كۆرســـتىدۇ. چــارلىز بــولگېر ئەنگىلىيىنىــڭ يــاقۇپ بەگ ھـاكىمىيىتىنى قـوللاپ، سـودا جەھەتـتە ئالغـان پايدىسـى، يـــاقۇپ بەگ ھـــاكىمىيىتىنى ئېتىـــراپ قىلىـــپ، سىياســـى جەھەتــتە تارتقــان زىيىنىنــى قاپلىيالمايــدۇ، دەپ قارىغــان. شــۇڭا ئــۇ ئەنگىلىــيە ھۆكــۈمىتىگە "روســيىنىڭ ھەددىــدىن ئېشـــىپ كەتـــكەن كېڭەيمىچىلىكىنـــى (جۇڭگـــو بىـــلەن بىـــرلىكتە) چەكـــلەپ" (ئىنگىلىـــزچە نوسخىســـىنىڭ 299 ـ بېتىگە قارالسۇن) ئاندىن جۇڭگودىن نەپ ئېلىش ئۈچۈن، روسىيە جۇڭگونىڭ ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىـپ كىرىـپ، جۇڭگــو روســيە مۇناســۋىتىنى جىددىيلەشــتۈرۈپ قويغــان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭگـو بىـلەن ئۆزئـارا چۈشـىنىش ھاســـل قىلىـــش توغرىســـدا تەكلىـــپ بەرگەن. ("يــاقۇپ

بەگىنىڭ تەرجىمھالى" ئەنگىلىيە، ئاپتورى چارلىز بولگېر، 4 ـ بەت)

2 ـ مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا بىرىنچى قېتىم تاجاۋۇز قىلىشى

" 1038 يىل ھەر قانداق تاجاۋۇزچىلىقتىن خاتىرجەم، خالىي ياشىغان ئۇيغۇرىستان خەلقى، دەپ باشلايدۇ رەھمەتلىك تارىخچى مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، 1758 ـ يىلى مانجۇ لارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى.

1758 ـ يىلى مانجۇلارنىڭ قۇماندانى جاۋخۇي قەشقەرگە يېقىنلاپ كېلىپ، قەشقەر ـ يەكەن خەلقىنى ئېغىر دەرىجىدە مەغلۇپ قىلىپ، بۇ خەلقنىڭ تولىسى ئۆلتۈرۈلدى.

1815 ـ يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مانجۇلارغا قارشى قوراللىق ئىنقىلاب قوزغالدى. جاھانگىر خوجا ئۆزىنى پادىشا ئېلان قىلدى. 1824 ـ يىلى مانجۇلار شەرقىي تۈركىستانغا يەنە تاجاۋۇز قىلىپ، جاھانگىر خوجىنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىپ ۋەھشىلەرچە شېھىت قىلدى.

خىتايدا تۇپىلاڭلار داۋام قىلىۋاتقان بىر چاغدا 1839 ـ يىلى ئەنگىلىيە بىلەن مانجۇ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا " ئەفيۇن ئۇرۇشى" پارتلىدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستاندا مانجۇ ئەسكەرلىرى ئازلاپ كەتتى. ئۇيغۇرلار

تەرەپ-تەرەپتىن قوزغىلىپ چىقىپ، ئۈرۈمچى ۋە ئىلى شەھىرىدىن باشقا پۈتۈن جايلارنى مانجۇلارنىڭ ئىشغالىدىن پۈتۈنلەي تازىلىدى. لېكىن شەرقىي تۈركىستان خەلقى يەنە پۈتۈنلەي بىرلىشىپ كېتەلمىدى.

«ئەپيۇن ئۇرۇشى» ئاياقلىشىپ مانجۇلار بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، 1846-يىلى مانجۇ ئىمپېراتورى شەرقىي تۈركىستانغا يەنە 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ تاجاۋۇز قىلدى. دېمەك 36 يىلدىن كېيىن، ئۇيغۇرىستان مانجۇلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى. («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»)، (جاھانگىر خوجىنى تۇتۇۋېلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەن 1824-يىلدىن ھېسابلىغاندا 22 يىل بولىدۇ، جاھانگىر خوجا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغان 1815-يىلدىن ھېسابلىغاندا 31يىل بولىدۇ.)

تۆنۈگۈنلا ئەنگلىيە بىلەن مانجۇلار ئوتتۇرىسىدا پارتلىغان ئەپيۇن ئۇرۇشىدا شۇنچە تالاپەت تارتقان مانجۇ ھۆكۈمىتى ئارىدىن 6 يىل ئۆتە -ئۆتمەيلا يەنى مەسىلەن، 1842-يىلى ئەفيۇن ئۇرۇشى توختاپ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن مانجۇ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا "نەنجىڭ شەرتنامىسى" ئىمزالاندى. ئۇنداق بولغاندا

ئارىدىن 4 يىل ئۆتە- ئۆتمەيلا يەنە 100 مىڭ كىشىلىك
ھەربىي قوشۇننى 1846-يىلى ئۇيغۇرىستانغا قانداق
ئەۋەتەلىدى؟ تارىخنى خاتىرىلەشتە خاتالىق كۆرۈلگەنمۇ
ياكى راستىنلا مانجۇ ھۆكۈمىتى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن
بىلەن ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغانمۇ؟ بۇ، 100 مىڭ
كىشىلىك ھەربى قوشۇننى ئەنگىلىيە تەشكىللەپ بەرگەن،
ئەنگىلىيە تەربىيەلەپ بەرگەن، ئەنگىلىيە ماددىي ئىقتىساد
بىلەن تەمىنلىگەنمۇ يا؟! شۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇ ھۆكۈمىتى
ئەنگىلىيە بىلەن «نەنجىڭ شەرتنامىسى» نى ئىمزالاپ
خوڭكوڭنى ئەنگىلىيگە كېسىپ بەرگەنمۇ يا؟!)، تارىخنىڭ
مەخپى تەرەپلىرى پەقەت تارىخقا تەۋە بولىدۇ.

1853-يىلى پۈتۈن (ئۇيغۇرىستان) مىقياسىدا قوراللىق
ئىنقىلاب قوزغالدى. تۆت يىل داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن
كېيىن، ئاخىرى (ئۇيغۇرىستان) ئىنقىلابچىلىرى غەلىبە
قىلىپ، خوتەندىن تۇرپانغىچە بولغان جايلاردا مانجۇلارنى
ئۈزۈل-كېسىل يوقىتىپ خاتىرجەم بولدى. ئەمما ئۇيغۇر
ئىنقىلابچىلار بۇ قېتىممۇ بىر كۈچ ئاستىغا بىرلىشەلمىدى.
شۇڭا دۈشمەن 5 يىل قالمايلا يەنە ھۇجۇم قىلدى.

1872-يىلى ئۇيغۇرلار يەنە بىر قېتىم قوراللىق ئىنقىلاب
قوزغىدى. باشتا ئۇيغۇرلار تاغ ئارىسىدىكى مۇداپىئە
قىلغىلى بولىدىغان جايلارغا يەرلىشىۋېلىپ پارتىزانلىق

ئۇرۇش تاكتىكىسى بىلەن مانجۇ ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىپ ئېغىر زەبە بەردى. (بۇگۈنلەردە يەر نامى چەيلەڭزە دەپ ئاتىلىدىغان بۇ شەهەرنى) تارىختا پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىپ، ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلارنىڭ 80000 دىن ئارتۇق مانجۇ-خىتاينى ئۆلتۈرگەنلىكى هازىرغىچە رىۋايەت قىلىنىپ كەلمەكتە. («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»)

ئونىنچى باب بەدۆلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

تــــارىخ شـــۇنداق قىزىقـــارلىق ھادىســـىكى، شـــۇ ھادىسـىلەرنىڭ مەسـىلەن، يـۈز بەرگەن ۋە يـۈز بېرىۋاتقـان ياكى كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ھادىسـىلەرنىڭ بەلكـى شـۇ ھادىسىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى ھادىسىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئامەت ۋە ئاپەتتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئامىـل يۇشـۇرۇنغان بولىـدىكەن. تـارىخنى يـاراتقۇچى يـاكى تـارىخنى ئۇيـان-بۇيـان قىلغـۇچى شەخسـلەرنىڭ ئـايرىملىرى تـارىخىي پۇرسەت ۋە ئامەتنىڭ يېتىـپ كېلىشـىنى سـەزگۈرلۈك بىـلەن كـۆرۈپ يېتىـپ، تـارىخىي تەرەققىياتنىـڭ تەلەپلىـرىگە ماسلىشـىپ ھەرىـكەت قىلىـپ غەلىـبىگە ئېرىشـىدىكەن. تـارىخىي شەخسـلەرنىڭ ئـايرىملىرى بولسـا، تـارىخىي تەرەققىياتنىـڭ قـانۇنىيەتلىرىنى كـۆرۈپ يېتەلمەيـدىكەن، بەلكـى تەرەققىياتقـا قارشـى تەتـۈر ئـېقىم پەيـدا قىلىـپ مەقسەتلىرىگە يەتمەي تۇرۇپ مەغلۇپ بولىدىكەن.

تارىختـا ئۇيغۇرنىـڭ ۋەتىنىـى تاجاۋۇزچىلىققـا دۇچـار بولغـان چـاغلاردا، تاجـاۋۇزچىلارنى كەينىـى-كەينىـدىن ئـۇرۇش بىـلەن قـوغلاپ چىقىرىـپ ئۆزلىرىنىـڭ شـانلىق تارىخنى ياراتقان ئۇيغـۇر خەلقىنىـڭ ئەڭ چـوڭ كەمچىلىكـى

شۇكى، بۇ خەلق- ئۇيغۇر خەلقىنى، ھەتتا ھازىرغىچە تارىختىن ئىبرەت ئالغان خەلق دېيىشكە بولمايدۇ.

گەرچە تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل بولغان ياكى تارىخىي ماتېرىياللار تولۇق بولغان ئەھۋالدا يېزىلغان تارىخ ئەسەرلىرى بولسۇن بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرنى يورۇتقاندا سىڭدۈرۈدىغان كۆز قاراشلىرى خىلمۇ خىل بولغانلىقتىن، تارىخىي ۋەقەلەردىن چىقىرىدىغان نەتىجىلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى.

ياقۇپ بەگ، ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ بۈيۈك شەخس ئىدى. زامان ياقۇپ بەگنىڭ ئۇلۇغلىقى، دانالىقىنى يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن بولسا، ماكان جەھەتتە ئۇيغۇرستان شۇ زامان ئىچىدە غەرب تەرەپتىن چار روسىيە موژىكلىرىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلگەندەك، شەرق تەرەپتىن مانجۇلارنىڭ يەنە بىر قېتىملىق تاجاۋۇزىغا دۇچ كەلگەن. شۇنداق ئېغىر بىر ۋەزىيەت ئاستىدا ياقۇپ بەگ، ئىككى جاھانگىر دۆلەت، چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن مانجۇ-خىتاي ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدا قەشقەرىيەدە مۇستەقىللىق جاكارلاپ (1865-1877-يىللىرىدا) بەدۆلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىققان.

تارىخنىڭ بۇ ۋەقەلىرى توغرىسىدا بىزنىڭ ئىككى نەپەر تارىخچىمىزنىڭ كۆز قاراشلىرى قانداق بولدى؟

«شەرقىي تۈركىستاندا، «بەدۆلەت» لەقىمى بىلەن تونۇلغان ۋە «ئاتىلىق غازى» دەپمۇ ئاتالغان ياقۇپ بەگ دەۋرىدىكى ۋەقەلەرنى ئۇزاقتىن كۆزىتىپ تەتقىق قىلغان چەت ئەل تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، ياقۇپبەگنى خاتا تەخمىن قىلىپ، ئۇنى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىسى ۋە مىللى ھۆكۈمدارى دەپ كۆرسىتىدۇ. ياقۇپ بەگ ئەسلىدە پەرغانىلىك بولۇپ، قوقەنت خانى خۇدايارخاننىڭ قۇش بىگى(ۋەزىرى ياكى قوماندانى) ئىدى. خانغا خىيانەت قىلغانلىقى ئۈچۈن جازالىنىپ، تۈرمىگە تاشلانغان، بۇزرۇكخان تۆرە بىلەن كونا بىر دوستلۇق مۇناسىۋىتى يۈزىسىدىن بۇزرۇكخان تۆرە، خانغا ئىلتىماس قىلىپ، ئۇنى تۈرمىدىن چىقىرىپ، خىزمەتكە تەيىنلەپ بىللە قەشقەرگە ئېلىپ كەلگەن" («شەرقىي تۈركىستان تارىخى» 328 ـ بەت، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا)

" ياقۇپ بەگنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق ئىنگلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى چارلىز بولگېر «ياقوپبەگنىڭ تەرجىمىھالى» ماۋزۇلۇق كىتابىدا ــ ياقوپ بەگ تەخمىنەن 1820 ـ يىلى قوقەنتتىكى پىسكەنت دېگەن يۇرتتا پىر مۇھەممەت دېگەن بىر تاجىكنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، دەپ يازغان... 1876 ـ يىلى روسىيىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ يەتتە شەھەر دۆلىتىنى زىيارەت قىلغان روس

گېنېرالى ئا. ن كىروپاتكىن بولسا «قەشقەرىيە» ماۋزۇلۇق كىتابىدا ياقۇپ بەگ تەخمىنەن 1826 ـ يىلى خوجەنتتە تۇغۇلغان ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسمىتۇللا دېھقان كىشى ئىدى دەپ يازغان. ئۇنىڭ مىللى تەۋەلىكى توغرۇلۇق ھېچ نەرسە دېمىگەن. (ئېھتىمال مىللى تەۋەلىكى توغرۇلۇق ھېچ نېمە دېمەيدىغان ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئادىتىگە ماسلاشقان بولسا كېرەك) نۇرغۇنلىغان كىشىلەر چارلىز بولگېرنىڭ يۇقىرىقى مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ «ياقۇپبەگ تاجىك ئىكەن دەپ قاراپ كەلگەن.»

يېقىندا تارىخچىمىز، ئارخېئولوگ ئابدۇكېرىم سابىت «ئۇيغۇر ئاۋازى گېزىتى»نىڭ 2003 ـ يىللىق 23 ـ سانىدا ئېلان قىلغان، ئۇزۇن يىللار ئىزدىنىپ، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق يازغان «ياقۇپبەگ زادى كىم؟» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدا: ياقۇپ بەگنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى تاجىك ئەمەس، قەشقەرلىق ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ چىقتى. ئالىمنىڭ يېزىشىچە، ياقۇپبەگنىڭ دادىسى قەشقەرلىق يۇسۇپ تاشچى دېگەن كىشى بولۇپ، ياش ۋاقتىدا مىللى ئازادلىق كۆرەشلەرگە قاتنىشىپ، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ يۇرتداشلىرى بىلەن بىللە پاناھلىق ئىزدەپ قوقەنت خانلىقى تەۋەسىگە ئۆتۈپ

كەتـكەن ئـكەن... دەپ كۆرسـەتتى. دېـمەك يـاقۇپ بەگ، ئۇيغۇر پەرزەندى بولۇپ چىقتى. ("ئۇيغۇرنامە"330ـ بەت)

«ئەسـكىرى قىسـىملارنىڭ ۋە غەربىـي ئوتتـۇرا ئاسـىيالىق مۇھاجىرلارنىڭ تۇرمۇشـىنى ياخشىلاش ئۈچۈن (يـاقۇپبەگ) ھەرخىـل بـاج ۋە ئـالۋاڭ ـ سـېلىق ئېلىشـنى يولغا قويـدى. مەسىلەن: يەر بېجى، تىجارەت بېجى، چـارۋا مـال بېجـى ۋە باشقا ھەر خىل ئىسىملار بىلەن خەلقتىن ئالـدىغان بـاج ۋە ئـالۋاڭ سـېلىقلار، خەلـق كۆتۈرەلمەيـدىغان دەرىجىـدە ئېغىرلاشـتى. دېھقـانلار يەرلىرىنـى تاشـلاپ تەرەپ ـ تەرەپـكە قېچىپ كەتتى. بازار كاساتلىشىپ تىجارەت ئازلىدى، خەلـق قىممەتچىلىك ۋە ئاچارچىلىق ئـاپەتلىرىگە دۇچـار بولـدى.»

(«شەرقىي تۈركىستان تارىخى» 335 ـ بەت)

"بەزى تارىخچىلار ياقۇپ بەگنىڭ مەملىكەتنى بىـرلىككە كەلتـۈرۈش جەريانـىدا خۇسۇسـەن يەكەن، خـوتەن، كۇچـا خانلىقلىرىنى ئۆزىگە بىقىندۇرۇشتا ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، ئالــدامچىلىق ئۇســۇللىرىنى قوللانغــانلىقىنى، قارشــىلىق قىلغـان ئـاممىنى ئاياۋسـىز قىرغـانلىقىنى، دېھقـانلاردىن ئېلىنىـدىغان بـاج سـېلىقىنىڭ ئېغىـر بولغـانلىقىنى ۋە باشـقا دەلىللەرنـى كەلتـۈرۈپ، ئـۇنى تـارىختىكى سـەلبى شـەخىس دەپ باھالايـــدۇ. يەنە بەزى تـــارىخچىلار يـــاقۇپ بەگ ئۆمرىنـىڭ ئاخىرىـدا شـەرقتىن بىسـىپ كىلىۋاتقـان زوزۇڭ

تاڭنىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىگە قارشى ئاكتىپ جەڭ قىلماي، ئەسكەرلىرىنى تۇرپاندىن كورلىغا چېكىندۇرۇپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھەربىي سىياسىي خاتالىقى دەپ باھالايدۇ. ("ئۇيغۇرنامە" 330 ـ بەت)

ياقۇپ بەگكە مۇشۇ نۇقتىدا قانداق باھا بېرىش كېرەك؟

ياقوپ بەك ئۇيغۇر ئوغلى ئىدى، شۇنداقلا تارىخنىڭ ئوغلى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنداق دەيمىزكى، ياقۇپ بەگنى تارىخنىڭ تاسادىپ ۋە زۆرۈرى تەلەپ- ئېھتىياجى ياراتتى. ياقۇپ بەگنى تارىخي زامان ياراتتى . ياقۇپ بەگ ياشىغان دەۋىر، 15 ـ ئەسىردە باشلانغان مۇستەملىكىچىلىك 19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە تېخىمۇ ۋەھشىلىشىپ ئەۋزەيلىگەن بىر دەۋىر، ياۋرۇپادىن مۇستەملىكە قىلىش كۈچى ۋە مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى ئاسىياغا يۆتكەلگەن ۋە بۇ سىياسەتنى بۇ دەۋرلەردە سىبىرىيىنى ئەمدىلا بويسۇندۇرۇپ قايتقان چار روسىيە ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭەيمىچىلىك قىلىش ھەربىي ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرغان بىر دەۋردە ياشىغان ئىدى. ھىندىستاننى بويسۇندۇرغان ئەنگىلىيە، ئافغانىستان ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز تىكىپ تۇراتتى، دەل مۇشۇنداق پەيتتە، روسىيىنىڭ ئۇزۇق ـ تۈلۈك ياردىمىگە تايىنىپ، ئەنگىلىيە بۇستۇن بانكىسىنىڭ پۇلىنى خەجلەپ، يىراققا ـ ئۆزىنىڭ

تېررتورىيىسى بىلەن ھەر قانداق ئالاقىسى بولمىغان پەقەت تاجاۋۇزچىلارغا ئوبېيكت بولۇپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا يۈرۈش قىلغان مانجۇ ـ خىتاي خاندانلىقىنىڭ ياللانما، خىتاي ئەسكىرى قۇماندانى زوزۇڭ تاڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلدى. بۇنداق نازۇك بىر ۋەزىيەتتە ياقۇپ بەگ، بۇ پاسىبانىنىڭ قىلىدىغان ئىشى-قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش ۋە قۇرغان دۆلەتنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن قايتا-قايتا تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئىدى، خالاس.

ئارمىيە قۇماندانى ياقۇپ بەگ، شۇ ۋاقىتتا قانداق ئويلىدى، بىز ئۆزىمىزنى شۇ ۋاقىتتىكى ياقۇپ بەگنىڭ ئورنىغا قويالمايمىز، ھەمدە ئۆزىمىزنى شۇ ۋاقىتتىكى ماكان زامانىنىڭ ئىچىگە قويالمايمىز. شۇنداقلا سوبيېكتىپ ئىدىيىلىرىمىزنى، ئارزۇلىرىمىزنى تارىخنىڭ شۇدەۋىر ئەمەلىيىتىگە مەجبۇرلاپ تاڭالمايمىز. ئەمما شۇ نەرسە ئوقۇغۇچىلارغا ئېنىق بولىشى كېرەككى، ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغان مانجۇلارنىڭ تاجاۋۇزىغا خاتىمە بېرىلىشى كېرەك ئىدى، ئۇيغۇرىستاندا قۇدرەتلىك ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى، بۇنىڭ ئۈچۈن جاي-جايلاردا ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولىۋالغان ھازىرقى زامانىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا مىللىتارىست ھاكىمىيەتلەرگە قارشى ئۇرۇش ئېچىپ باستۇرۇپ ئۇيغۇرىستاندا ھاكىمىيەتنى

بىرلىككە كەلتۈرگەندىلا ئاندىن قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولاتتى.

1758-يىلىدىن 1865-يىلىغىچە ھەر قېتىم ئۇرۇشتا يېڭىلىپ تۇرسىمۇ، ئۇيغۇرىستانغا ھەر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە بىر نەچچە قېتىم قوغلاپ چىقىرىلغان بولسىمۇ، يەنە توختىماي تاجاۋۇز قىلىپ تۇرغان مانجۇ تاجاۋۇزچىلىرىنى ئاخىرقى قېتىم تارمار قىلىپ ئۇيغۇرىستاندا بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك بىر دۆلەتنى قۇرۇپ چىققان كىشى - ياقۇپ بەگ "تە ڭرىنىڭ قامچىسى" ئىدى.

بۇ توغرىدا سابىت ئۇيغۇرى "ئۇيغۇرنامە" دە: «بۇ مەسىلىگىمۇ تارىخچى- ئارخېئولوگ ئابدۇكېرىم سابىتنىڭ «يېڭى ھايات گېزىت»نىڭ 2003-يىللىق 4-سانىدا ئېلان قىلغان «ياقۇپ خوجام نېمىشكە چېكىندى؟» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «زوزۇڭتاڭ قوشۇنلىرى ياقۇپ بەگكە قارشى جىددى ئۇرۇش باشلاش ئالدىدا تۇرغاندا، چار روسىيە ئىمپېرىيىسى ئۆزى بېسىۋالغان قوقەنت تېررىتورىيىسىدىن قەشقەرىيەگە بېسىپ كىرىشكە تەييارلىنىپ قويغان. مانا مۇشۇ ئەھۋال ياقۇپ بەگنى قايمۇقتۇرۇپ، ئىككىلەندۈرۈپ قويدى. ئەگەر چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا بېسىپ

كىرىش ئېھتىمالى بولمىغانىدا، ياقۇپ بەگ شەرقتىن كېلىۋاتقان مانجۇ ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش ئاچقان، ئۇرۇشتا خىتاي ئەسكەرلىرى ئۈستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلغان بولاتتى.» ("ئۇيغۇرنامە" 330 ـ بەت)

1 ـ ياقۇپ بەگنىڭ چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى

"مىلادى 1870 ـ يىلى ياقۇپ بەگ، تۈركىيە سۇلتانى ۋە شۇ چاغدىكى ئىسلام خەلىپىسى ئابدۇلئەزىز خاننىڭ ئالدىغا ھەيئەت ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلام خەلىپىلىكىگە تەۋە بولىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىپ، ئۇيغۇرىستاننى مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى دەپ ئېتىراپ قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى.

سۇلتان ئابدۇلئەزىز، بۇ ھەيئەت بىلەن كۆرۈشتى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ ئىلتىماسىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا «ئەمرۇلمۇسلىمىن» يەنى مۇسۇلمانلار ئەمىرى دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. خۇتبىنى مۇسۇلمانلارنىڭ خەلىپىسى نامىدا ئوقۇشنى ۋە پۇلغا خەلىپىنىڭ ئىسمىنى چۈشۈرۈشنى بۇيرىدى. ياقۇپ بەگ، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، خۇتبىنى سۇلتان ئابدۇلئەزىز نامىدا ئوقۇتتى ۋە قۇيدۇرغان كۆمۈش تەڭگىگە خەلىپىنىڭ ئىسمىنى چۈشۈردى. ئۈستىدە «سۇلتان ئابدۇلئەزىز» ئىبارىسى

چۈشـۈرۈلگەن كۆمـۈش تەڭگىـلەر ھـازىرمۇ خەلقىنـىڭ قولـىدا بار.

ئۇنىدىن كېيىن ياقۇپ بەگ، ھىندىستان ۋە روسىيىگە بىـردىن ئەلچـى ئەۋەتتـى. ئەنگىلىـيە ۋە روسـىيە ئۇيغۇرىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى تونۇدى (ئېتىراپ قىلىدى). ھىندىسـتان ھۆكـۈمىتى بىـلەن تىجـارەت كېلىشـىمى ئىمزالانـدى. ئىككىنچـى يىلـى، چـار روسـىيە ۋە ھىندىسـتاندىن يـاقۇپ بەگـكە رەسـمى ئەلچـى كەلـدى. ھىندىستاندىن تۆت مىڭدىن كۆپرەك كارتوشلۇق ۋە يىگىرمە مىڭ پىستانلىق مىلتىق ۋە باشقا نۇرغۇن مىقداردا ھەربىي لاۋازىمات بويۇملىرى سېتىۋېلىندى. بىراق، مانجۇ ھۆكـۈمىتى ئۆزىنىڭ جاھىللىقىـدا چىـڭ تـۇرۇپ، (ئۇيغۇرىسـتان) نىـڭ مۇستەقىللىقىنى تونۇمىدى.

لېكىن گۈدەك ياشـىنىكى ئىمپېراتـور تۇڭشـىغا ۋاكـالىتەن ئىـش بېجىرىۋاتقـان كـۇڭ، ئوسـمانلى ئىمپېراتـورلىقى، ئەنگىلىيە ئىمپېراتـورلىقى، چـار روسـىيە ئىمپېراتورلىقىنىـڭ ئېتىراپ قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇيغۇرىستانغا ئەسكەر يوللىمايدىغانلىقىنى رەسمى ئېلان قىلدى. ئۇچاغـدا مـانجۇ-خىتايـدا ئىچكـى ئىـنقىلاب ۋە ئەنسـىزلىك سـەۋەبىدىن ۋە چەت ئەللەرنىڭ سەۋەبىدىن (بولسـىمۇ) مەنچىـڭ سولالىسـى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغـا (شـۇ دەرىجىـدە) يـول قويۇشـقا مەجبـۇر

ئىدى. (مانجۇ مەنچىڭ) ھۆكۈمىتىنىڭ بۇنداق قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان چاغلىرىدا ئىككى يۈزلىمە سىياسەت قوللىنىدىغانلىقىدىن، ياقۇپ بەگ خەۋەرسىز ئىدى. دۇنيانىڭ ئۈچ چوڭ دۆلىتى مۇستەقىللىقىمىزنى ئېتىراپ قىلدى، (گۇمان بىلەن قارايمەن، تۈزگۈچى) چىن (مانجۇ) دۆلىتىنىڭمۇ تونۇماقتىن (ئېتىراپ قىلماقتىن) باشقا چارىسى يوق دېگەن چۈشەنچە بىلەن (ئۇيغۇرچە) بىپەرۋالىق قىلماقتا ئىدى.» («شەرقىي تۈركىستان تارىخى» 336-بەت)

1876-يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇرنىڭ قولىدىكى ئامەت ئۇيغۇرنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى. چۈنكى ئامەت ئاۋۋال بۈيۈك سەركەردە ياقۇپ بەگنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتكەن ئىدى. مەنچىڭ (مانجۇ) دۆلىتىنىڭ ياللانما گېنېرالى زوزۇڭتاڭ 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ، "بىر مىليونغا يېقىن ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈپ" 1884-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسى تەسىس قىلدى. شىنجاڭ دېگەن خىتايچە سۆزنىڭ مەنىسى — يېڭى يەر، يېڭى مۇستەملىكە دېگەنلىك بولاتتى.

ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان بەدۆلەت، سەركەردە ياقۇپ بەگ دۆلىتى ئاغدۇرۇلدى. نىمشىقا، چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى، ئوسمانلى ئىمپېراتورلىقى، ھىندىستاننى

بىسىپ ياتقان ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى، ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان ياقۇپبەگ دۆلىتىنى" ئېتىراپ قىلغان" بۈيۈك ئىمپېراتورلۇقلار بولۇپ تۇرۇقلۇق، مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى توغرىسىدا، ئوچۇق - ئاشكارا نارازىلىقىنى ئىپادە قىلمىدى؟ گۇمانىمىزغا پاكىت تېپىپ بەرسەك، دەل شۇ كۈنلەردە غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيانى زەپتە قىلىپ چار روسىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرغان چار روسىيە، شەرقىي ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ھەرگىز خالىمىغاندەك، ھىندىستاننى مۇستەملىكە قىلىپ ياتقان ئەنگلىيىمۇ ھىندىستانغا قوشنا شەرقىي ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ھەرگىز خالىمايتتى. چۈنكى، ئۇيغۇرىستانغا قوشنا ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىپ، ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندىكى مىللىي مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتەتتى. چار روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋە ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ، مانجۇ-خىتاي خاندانلىقى ئۇيغۇرىستاننى قوراللىق بېسىۋالغاندا سۈكۈت قىلغانلىقىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى يەنە باشقا سەۋەبلەردىنمۇ ئىزدەشكە توغرا كېلەتتى.

2ـ چار روسىيىنىڭ يىراق شەرقنى بۇيسۇندۇرۇش ھەرىكىتى بىلەن، مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستاننى بۇيسۇندۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتى

"...كېيىنەز گوبېرناتور مۇراۋيېۋنىڭ ھوقۇقى چوڭ بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ، يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ چار روسىيىنىڭ بايرىقىنى باشقىلارنىڭ تۇپرىقىغا تىكلىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئوفتسېر نېۋىرسكى (كېيىن دېڭىز ئارمىيە گېنېرالى بولغان)، كامچاتكا يېرىم ئارىلىدا پېتىر پاۋلوۋىسكى قورۇقنى قۇرۇپ، ساخالىن ئارىلىدا ئولتۇرۇشلۇق ياپونىيە پۇقرالىرىنى قوغلىۋېتىپ بۇ ئارالنى ئىگىلىدى. يەل پاراخۇتقا ئولتۇرۇپ، (ئامۇر دەرياسى ۋە يەنە بىر ئامۇ دەرياسى، بۇنىڭ ئىچىدە ئامۇر دەرياسى يىراق شەرقتە كورىيىگە ۋە ھازىرقى خىتاينىڭ چېگرالىرىغا تۇتۇشىدىغان تۇپراقلاردىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريا بولۇپ، ئامۇ دەرياسى تاجىكىستاندىن، جۇملىدىن ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرىستاننىڭ تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ تاغلىرىدىن باشلىنىپ كاسپى دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان دەريانىڭ ئىسمىدۇر. بۇ ئىككى دەريانىڭ ئىسمىنى پەرقلەندۈرۈپ چۈشىنىشىمىز كېرەك) ئامۇر دەرياسىدا ئۈزۈپ،

مۇستەملىكىچى روسىيە پۇقرالىرىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىدا ماكانلىشىپ ئولتۇراقلىشىشقا رىغبەتلەندۈردى. ئامۇ دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزى بىلەن كورىيە چېگرىسى ئارىلىقىدا نۇرغۇنلىغان سودا ـ تىجارەت پونكىتلىرىنى قۇردى. ناھايىتى ئاز بىر قىسىم كىشىلەرنىلا ئىشلىتىپ بىپايان تېررىتورىيىنى ئىگىلەش بۇ، مۇراۋىيوۋپىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. مەسىلەن، نېۋىرىسكى پاراخوتتىكى ئادەملەرنىلا تىزگىنلىيەلەيتتى. شۇڭلاشقا ئۇ(6)ئادەمنى ئەۋەتىپ بىر سودا پونكىتىنى قوغداشقا سالاتتى، يەنە (8)ئادەمنى ئەۋەتىپ يەنە بىر سودا پونكىتىنى قوغداشقا سالاتتى. پۈتكۈل بىپايان رايون (ئامۇر دەرياسىنىڭ بويلىرى) جۇڭگولۇقلارغا نىسبەتەن مۇجمەل، مىترووپولوگىيىلىك كۆلەڭگىدە تۇراتتى. (بۇ جۈملىنى ئېھتىمال خىتاي تەرجىمان قوشقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداق بولمىسا مانجۇ ـ خىتاي خاندانلىقىنىڭ بۇ چېگرالار ۋە زېمىنلار بىلەن نېمە ئالاقىسى بار؟) بۇ رايونلار ئادەم ياشىمايدىغان رايون بولغاچقا، مۇراۋىيوۋپىنىڭ ئۇسۇلىدەك، كىچىك كۆلەملىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش مۇمكىن بولىدىغان ئىش ئىدى. ئەمەلىيەتتە بولسا مانجۇ ـ خىتاي خاندانلىقىنىڭ ئوردىسى، چار روسىيىنىڭ بۇ رايونلاردا قىلىۋاتقان ئىشلىرىدىن بىخەۋەر بولۇپ، 1851 ـ يىلى5 ـ

ئايغا كەلگەنـدە ئانـدىن چـار روسـىيە بـۇ رايونـدا قىلغـان ئىشلىرىنى جۇڭگو تەرەپكە ئۇقتـۇرۇپ قويـدى. ("دۇنيانـىڭ ئومۇمىي تارىخى" ئون بەشىنجى ئەسىردىن كېيىنكى دۇنيا، خىتايچە نەشرى 291-بەت)

تەھلىـل: بىـر جاھـانگىر دۆلەت بىـر رايونغـا يـاكى بىـر تېررتورىيىگە كېڭەيمىچىلىـك قىلىۋاتقانـدا، ئىككىنچـى بىـر جاھانگىر دۆلەتكە ئۇقتۇرۇپ قويۇش خەلقئارا قائىـدە بولسـا كېـرەك. يـۇقىرىقى رايـونلار يـاكى چـار روسـىيىنىڭ تەسـىر دائىرىسىدە ئەمەس ياكى مانجۇ-خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىر دائىرىسـىدە ئەمەس پەقەت بـۇ قېـتىم چـار روسـىيە تاجـاۋۇز قىلىــدىغان ئوبيېكىتقــا ئايلىنىــپ قالغــان بــۇ زېمىــن، خىتاينىڭ دۆلەت چېگرىسـىغا تۇتـاش رايـون بولغاچقـا چـار روسىيە، مەن بۇ ئىگىسىز رايونلارنى ئىگىلىدىم دەپ خىتـاي تەرەپكە ئۇقتۇرۇپ قويغان بولسا كېرەك.

بەش يىلــدىن كېــيىن 1856-يىلــى جۇڭگــو بىــلەن ئەنگىلىــيە ئوتتۇرىســىدا ئــۇرۇش پارتلىــدى. ئۇرۇشــتا جۇڭگولۇقلار يېڭىلىپ، 1858-يىلى ئىمزالانغان" تىـيەنجىن شەرتنامىســى" بــويىچە، مــانجۇ خانىــدانلىقى غەربلىــك سـودىگەرلەرگە تېخىمـۇ كـۆپ پـورت، قولتـۇقلارنى ئېچىـپ بېرىپ يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

مۇراۋيېۋپ بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇۋېلىپ مانجۇ ئوردىسىغا ئاگاھلاندۇرۇش بىرىپ: جۇڭگولۇقلار ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ئامۇر دەرياسىنى تىزگىنلىۋېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىشى كېرەك، دىدى. ھەمدە چار روسىيىلىكلەر تەكلىپ بىرىپ: جۇڭگو، روسىيە ئىككى دۆلەت بۇ رايوننى ئورتاق مۇھاپىزەت قىلىشىمىز كېرەك دىدى. نەتىجە شۇ بولدىكى 1858 ـ يىلى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا «ئەيخۇي شەرتنامىسى» ئىمزالاندى. بۇ شەرتنامىگە ئاساسلىنىپ چار روسىيە ئامۇر دەرياسىدىن ئۇسسۇرى دەرياسىغىچە سول قىرغاق تەرەپكە ئېرىشتى. ئۇنىڭدىن باشقا چار روسىيە بىلەن جۇڭگو، ئامۇر دەرياسىدىن تاكى شەرقى دېڭىزغىچە ئىككى قىرغاققا ئورتاق ئىگىلىك ھوقۇق يۈرگۈزىدىغان بولدى.

مۇراۋيېۋپ بۇ كۈنلەردە يېڭى ئېرىشكەن تېررىتورىيىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىپ، ئامۇر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنى تىزگىنلەشنىڭ دەريا قاتنىشى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتتى. ئۇ كورىيىگە يېقىن دېڭىزدا ئەپچىل بىر قولتۇقنى بايقاپ، 1860 ـ يىلى بۇ يەردە بىر شەھەر قۇردى. بۇ شەھەرگە «ۋىلادى ۋوستوك» يەنى «شەرقنىڭ خانىشى» دەپ ئىسىم قويدى. بۇ چاغدا جۇڭگو غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر بىلەن تالاش ـ تارتىش

ئۇچىگە كىرىپ قېلىپ، 1860 - يىلى فرانسىيە، ئەنگلىيىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى بېيجىڭنى بېسىۋالدى. چار روسىيىنىڭ بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى، كېنەز نېكولاي ىگنادىئېپ ياراشتۇرغۇچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، مانجۇ - خىتاي ئوردىسىغا ياردەم قىلىپ، ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر ئارمىيىسىنى غەلىبىلىك ھالدا بېيجىڭدىن چېكىندۈردى. تەسىرلىنىپ كەتكەن جۇڭگو ياخشىلىققا ياخشىلىق قىلىشقا رازى بولۇپ، 1860 - يىلى «بېيجىڭ شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ، ئامۇر دەرياسىدىن ئۇسسۇرى دەرياسىغىچە تاكى شەرقى دېڭىزغىچە ئىككى قىرغاقنى ھەتتا ئامۇر دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدىن كورىيە چېگرىسىغىچە ئارىلىقتىكى زېمىنلارنى چار روسىيىگە "ئۆتنە" بەردى. يېڭى زېمىنلارغا ئېرىشىشكە ئەگىشىپ چار روسىيە يىراق شەرقتە كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى توختاتتى. تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى يەنە بىر قېتىم باشلاپ چار روسىيىنىڭ پادىشاھى نېكولاي (2 -) 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇبقا، كورىيىگەۋە مانجۇرىيىگە تاجاۋۇز قىلىشقا ئۇرۇنغاندا ياپونىيە بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدا 1904 - يىلى ئاپەت خاراكتېرلىك دېڭىز ئۇرۇشى پارتلىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن " ئۆتۈنۈپ بېرىش" مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۆزىگە ئەسلا تەۋە بولمىغان زېمىن تېررىتورىيىنى يەنە باشقا بىر تاجاۋۇزچى جاھانگىر دۆلەتكە "ئۆتۈنۈپ بېرىش" قالتىس ئىش ئىكەن... ھەي، تارىخ! دۇنيا چوڭ دۆلەتلەر ئارا بۆلۈشۈۋېلىشقا بولىدىغان دۇنيا، خۇدانىڭ تەقسىماتىنىمۇ كۆزگە ئىلمەيدىغان دۇنيا، يەنە تېخى بىر-بىرىگە تەۋە بولمىغان زېمىنلارنى بىر-بىرىگە ئۆتۈنۈپ بېرىپ، جاھانگىر دۆلەتلەر بىر-بىرىنى قوللايدىغان دۇنيا ئىكەن، بۇ دۇنيانىڭ ماھىيىتى ئەسلى شۇنداق دۇنيا ئىكەن.

3- ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن مانجۇ خاندانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى

... جۇڭگولۇقلار تاشقى دۇنياغا ھەرگىز قىزىقمايتتى. ئۇلارنىڭ ياۋروپا ۋە ياۋروپالىقلار توغرىسىدا ھېچ قانداق بىلىمىنىڭ يوقلىقى بۇ نۇقتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. ياۋروپانىڭ جۇغراپىيىۋى ئورنىنىڭ قەيەردىلكىنىمۇ بىلمەيتتى. بۇ توغرىدا سوراپ- ئۇقۇشنىمۇ خالىمايتتى. ياۋروپادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىمۇ پەرقلەندۈرمەي، قارا-قويۇقلا «قاڭشارلىق ياۋايىلار» دەپ ئاتايتتى.

ئىشىك تاقىۋېلىپ، ئۆزلىرى ئۆزىگە كۆرەڭلەپ بېرىپ، 3 قېتىملىق ئاپەتلىك ئۇرۇشقا دۇچ كەلگەندىن كېيىن جۇڭگولۇقلار بېشى قايغان ئادەمدەك سىلكىنىشكە باشلىدى. 1839 ـ يىلىدىن 1842 ـ يىلىغىچە ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش؛ 1895 ـ يىلى جۇڭگو بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش؛ 1856 ـ يىلىدىن 1858 ـ يىلىغىچە ئەنگلىيە، فرانسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۈچىنچى قېتىملىق ئۇرۇش؛ بۇ ئۇرۇشلاردا جۇڭگونىڭ ئېغىر دەرىجىدە مەغلۇپ بولۇشى جۇڭگونى ئىشىكنى ئېچىۋېتىشكە مەجبۇرلىدى.

ئەنگلىيە شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگونىڭ ئىشىكىنى ئاۋۋال ئېچىۋەتتىكى، چۈنكى ھىندىستاندا ئەنگلىيىنىڭ كۈچلۈك ھەربىي بازىسى بار ئىدى، دېڭىز ئوكيانىنى تىزگىنلەپ تۇراتتى. ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگوغا زوراۋانلىق بىلەن ئىنغۋاگەرچىلىك قىلىشى، سودا ـ تىجارەت يولىدا جۇڭگونىڭ توسقۇنلۇق قىلىشىنى كۆزدىن يىراق قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى.

ئەفيۇن سودىسى مەسىلىسى ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگونى بىۋاستە ئۇرۇشقا ئېلىپ كىردى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەفيۇنغا چۈشكەن ئېھتىياجى، ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگو تاۋارلىرىغا

تۆلەيدىغان نەخ پۇلنىڭ ئورنىنى ئالاتتى. بۇنىڭدىن بۇرۇن ئەنگىلىيە، جۇڭگودىن سېتىپ ئالغان تاۋارغا ئالتۇن ۋە كۆمۈچ بىلەن پۇل تۆلەيتتى. نۆۋەتتە ئەفيۇن بازىرى سودا-تىجارەتتىكى تەتۈر بالانسنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ، ئەنگىلىيىگە پايدا ياراتتى.

مانجۇ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى، 1729-ۋە 1799-يىللىرى بۇيرۇق چىقىرىپ، ئەفيۇن ئىمپورت قىلىشنى چەكلىدى. لېكىن، 1833- يىلىغا كەلگەندە ئەفيۇن سودىسى 1 مىليارد 5 يۈز مىليون دوللارغا يەتتى.

جۇڭگولۇقلار زوراۋانلىق بىلەن ئەفيۇن سودىسىنى توختىتىشقا ئۇرۇنغاندا، بىرىنچى قېتىملىق ئەفيۇن ئۇرۇشى پارتلىدى. ئۇرۇشنىڭ كېيىنكى جەريانى "جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۈمىدسىز ھەربى ئاجىزلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى". ئەنگىلىيىلىكلەر بىر نەچچە تارماق ئەترەتنى ياكى بىر نەچچە مىڭ ئادەمنى ئىشقا سېلىپ، پورتلارنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ئىگىلىدى.

1842-يىلى مانجۇ خاندانلىقى ئەنگىلىيىگە تەسلىم بولۇپ "نەنجىڭ شەرتنامىسى" نى قوبۇل قىلدى.

"نەنجىڭ شەرتنامىسى" غا ئاساسلىنىپ، جۇڭگولۇقلار شاڭگاڭنى ئەنگىلىيىلىكلەرگە كېسىپ بەردى. گۇۋاڭجۇ، فۇجۇ، نىڭپو، شاڭخەي قاتارلىق سودا پورتلىرىنى

ئەنگىلىيىگە ئېچىپ بەردى. ئىمزالانغان شەرتنامىلار جۇملىدىن سودىدا ئېتىبار بېرىش ماددىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ھەتتا ئەنگىلىيىلىكلەرنىڭ باشقا دولەتلەر ئېرىشەلمە يدىغان ئىمتىيازلاردىن تولۇق بەھرىمەن بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. بۇ شەرتنامىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا مۇرەككەپ بىر ۋەزىيەتكە- چەت ئەللىكلەرگە ئايرىپ بېرىلگەن ئولتۇراق رايونلار، ئىجارە بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ھەممىسى چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى چەت ئەل شەھەرلىرىگە ئايلىنىپ كېتىدىغان بىر مۇرەككەپ ۋەزىيەتكە ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ھېچ كىم ئويلىمىغان ئىدى.

"نەنجىڭ شەرتنامىسى" جۇڭگولۇقلار بىلەن ياۋروپالىقلار ئوتتۇرىسىدىكى سۈركىلىشنى تۈگىتەلمىدى. شۇ چاغدا "مانچېستىر سودا جەمئىيىتى" باياناتى ئېلان قىلىپ "بىزنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان سودىمىز، ئېلىپ -سېتىش ھوقۇقىمىز كېڭىيىپ، بىزنى چەكلەپ تۇرغان پورتلارنىڭ تاشقىرىسىغا يەتكەندە ئاندىن تولۇق تەرەققى قىلغان ھېسابلىنىدۇ" دېگەن.

ئەنگىلىيىلىكلەر بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدا ئۆرلەپ تۇرغان بىر-بىرىگە قارشى ئېغىر كەيپىياتتىن 1856-يىلى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر قېتىم

ئۇرۇش پارتلىغانلىقىغا ئەجەپلىنىپ كەتمىسەكمۇ بولىدۇ. ئەنگلىيىلىكلەر گۇۋاڭدۇڭنى توپقا تۇتتى. فرانسىيىلىكلەر ئەنگلىيىلىكلەرگە بولۇشۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. بىرىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىغا ئوخشاشلا جۇڭگولۇقلار بۇ ئۇرۇشتىمۇ ئارتۇقچە قارشىلىق كۆرستەلمىدى. 1858 ـ يىلى جۇڭگولۇقلار "تيەنجىن شەرتنامىسى"نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى، لېكىن شەرتنامىنىڭ ماددىلىرىنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلىپ، تەستىقلاش ۋاقتىنى كەينىگە سۈرۈۋەتتى. فرانسىيە، ئەنگلىيە ئارمىيىسى شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ 1860 ـ يىلى مانجۇ خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بېيجىڭنى ئىگىلىدى. جۇڭگو" بېيجىڭ شەرتنامىسى" نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى." بېيجىڭ شەرتنامىسى"، "تيەنجىن شەرتنامىسى" بويىچە، مانجۇ ـ خىتاي خاندانلىقى يەنە بىر قانچە سودا پورتىنى ئېچىۋېتىپ،"باشقۇرۇشنىڭ سىرتىدىكى قانۇنلۇق ھوقۇق" نىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، بېيجىڭدا چەت ئەل ئەلچىخانىلىرىنى قۇرۇشقا، دىن تارقاتقۇچى دىنى تەشكىلاتلارنى قۇرۇشقا رۇخسەت قىلدى.

كىشىلەر ئويلاپ يېتەلەيدۇكى، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا روسىيىلىكلەر پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ جۇڭگونىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دىپلوماتىك يوللار ئارقىلىق ئامۇر دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرى ۋە تىنچ ئوكيان

قىرغاقلىرىدا ھەرىكەت قىلىپ ئىنتايىن زور تېررىتورىيىگە ئېرىشتى. (بۇ ئىككى جۈملە خىتاي تىلىغا شۇنداق تەرجىمە قىلىنغان ئىكەن. ئەسلى كىتابتىمۇ شۇنداق يېزىلغانمىدى، بۇ تەرىپى ماڭا قاراڭغۇ. ئامۇر دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرى، تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرى جۇڭگوغا تەۋە تېررىتورىيىلەرمىدى، جۇڭگونىڭ زېمىنىمىدى ياكى تەرجىمان تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق بۇ زېمىنلار جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىدى دېمەكچىمۇ؟)

4 - ياپونىيە پادىشاھلىق دۆلىتى بىلەن مانجۇ خاندانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى

جۇڭگو دۇچ كەلگەن ئۈچىنچى قېتىملىق مەغلۇبىيەت ئىنتايىن ھاقارەتلىك بولدى. چۈنكى بۇ قېتىم قوشنىسى ياپونىيىگە يېڭىلىپ قالدى. 1894-يىلى كورىيە خاندانلىقى قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا، مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىغا ئىلتىماس قىلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو كورىيىگە ئاز بىر گۇرۇپپا ئەسكىرى قىسىم ئەۋەتكەندە، ياپونىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتا جەڭ قىلغۇچى بىر تارماق قىسمى كورىيەدە قۇرۇقلۇققا چىقتى. ياپونىيە، مانجۇ خاندانلىقى ئەسكىرى قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا، كورىيە زېمىنىدا توقۇنۇش يۈز بېرىپ،

1894 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئىككى دۆلەت بىر ـ بىرىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ئەسكىرى قىسىملىرى ئوڭۇشسىز تىرە ـ پىرەن بولدى. 1895 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، مانجۇ خاندانلىقى ـ بېيجىڭ "ماگۇەن شەرتنامىسى"نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شەرتنامىنىڭ ماددىلىرىدا جۇڭگودىن ئۇرۇش چىقىمىنى تۆلەش، كورىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش، تەيۋەن ئارىلى، پىڭخو تاقىم ئاراللىرى، ۋە لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى ياپونىيىگە كېسىپ بېرىش يەنە باشقا تۆت سودا پورتىنى ئېچىۋېتىش تەلەپ قىلىندى. قاراپ تۇرۇڭ بۇ ھېكمەتكە! ياۋرۇپادا بەزى كۈچلۈك دۆلەتلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ جۇڭگودا ئىجارە ئالغۇچى ئىككىنچى دۆلەت بىلەن رىقابەت قىلالايدىغان يېڭى بىر كۈچنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىدىن نارازى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن چار روسىيە، فرانسىيە ۋە گېرمانىيە بىرلىشىپ، ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. (ھەيرانمەن. ھازىر بۇ دۆلەتلەر نېمىشقا تاجاۋۇز قىلىپ بېسىپ ئېلىنغان ئۇيغۇرىستاننى ئۇيغۇرغا قايتۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا خىتايغا بېسىم ئىشلەتمەيدۇ؟) ياپونىيە ئىلاجسىز بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ياپونىيىلىكلەر ئىبلان قىلغان ئۇرۇش، كورەك، ھاكاۋۇر مانجۇ-خىتايلارغا ئەجەللىك زەربە بەردى. كەمسىتىشكە ئۇچرىغان مانجۇ خانىدانلىقى، غەربنىڭ تېخنىكىسىغا لايىق ئۇرۇش قوراللىرى بىلەن قوراللانغان قوشۇنىسى ياپونىيىنىڭ ئالدىدا ئىنتايىن ئىقتىدارسىز ئىدى. بەلكى بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىللار ئىلگىرى ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر مانجۇ خانىدانلىقىنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئەنئەنە جەھەتتە بېيجىڭنىڭ مىتروپولوگىيىلىك ھوقۇقى ئېتىراپ قىلىنغان يىراق چېگرالارنى يۇتۇپ كەتتى. فرانسىيە ۋە ئەنگلىيە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھىندىچىنى تاقىم ئاراللىرى ۋە بېرمانى يۇتۇپ كەتتى (توۋا، بۇ دۆلەتلەرمۇ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ كەلگەنمىدى؟ خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلغۇچى تەرجىمان ئەپەندى، تارىخنى ئۆزگەرتىۋاتامسىز ياكى تەرجىمە قىلىۋاتامسىز؟) چار روسىيە ئامۇر دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىنى، دېڭىز بويىدىكى ئۆلكىلەرنى يۇتۇۋېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلى دەرياسىنىڭ ۋادىلىرىنى بىر مەزگىل ھەربىي ئىشغالىيەت ئاستىغا ئالغان ئىدى. (توۋا، ئىلى دەرياسىنىڭ ۋادىلىرىمۇ يەنە كېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلى دەرياسىنىڭ "ئۇيغۇرىستاننىڭ بىر ئۆلكىسى" ئىلى ئۆلكىسىنىڭ، ئىلى دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىمۇ مانجۇ-خىتاينىڭ تېررىتورىيىسىمىدى، تېخى

يېقىندىلا بۇ زېمىنلاردا "تەڭرىنىڭ قامچىسى" ياقۇپ بەگ، بەدۆلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرغان ئەمەسمىدى، بۇ دۆلەت نەگە كەتتى، كىم، قايسى دۆلەتلەرنىڭ سۇيىقەستى بىلەن مۇنقەرز بولدى؟)

ياپونىيە كورىيىدە جۇڭگونى مەغلۇپ قىلىپ، ياپون دۆلىتىنىڭ ئۇستۇنلىكىنى تىكلىگەندىن كېيىن، 1910 ـ يىلى كورىيىنى يۇتۇۋېلىپ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇردى. يۇقىرىقىدەك تېررىتورىيىلەرگە ئېرىشكەندىن باشقا، غەرب دۆلەتلىرى جۇڭگونىڭ ئۆزىنى بىر قانچە تەسىر دائىرىگە ئايرىۋالدى. بۇ تەسىر دائىرىلەردە جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئەڭ ئالىي هوقۇقلىرى ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشتى. يۇنىنەن ۋە ھىندىچىنى تاقىم ئاراللىرى چېگرالىرىغا يېقىن رايونلار فرانسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى، گۇاڭدۇڭ، چاڭ جىياڭ بويلىرى ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە، مانجۇرىيە، سەندۇڭ، فۇجىيەن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا چار روسىيە، گېرمانىيە، ياپونىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىلدى.

ئىلى دەريا ۋادىسى تىلغا ئېلىنغاندا، بىر پاكىتنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۇچۇن يەنىلا سابىت ئۇيغۇرىنىڭ تارىخ ئەسىرى "ئۇيغۇرنامە" گە مۇراجىئەت قىلىمىز. يۇقىرىقى دۆلەتلەر ئارا ئۇرۇش،

دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەرگە، بىر-بىرىگە بېسىم ئىشلىتىشلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيادا چار روسىيە يەنىلا ئۇيغۇرىستاننى تەسىر دائىرىسىگە ئېلىپ، خالىغاندا سىياسىي جەھەتتە سىڭىپ كىرەلەيدىغان، خالىغاندا ئىقتىسادىي جەھەتتە سىڭىپ كىرەلەيدىغان ئىگىسىز، ئىگىسى بولسىمۇ قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىغان، گەپ قىلالمايدىغان رايونغا ئايلاندۇرۇۋالدى.

ئون بىرىنچى باب ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

جەنــۇبى ئۇيغۇرىســتاندا دەپ باشــلايدۇ، تــارىخچىمىز ســابىت ئۇيغــۇرى: كۆتــۈرۈلگەن مىللــى ئــازادلىق كۈرەشلىرىنىڭ تەسىرى ۋە ئىلهامى ئاستىدا 1864 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا، ئىلى ۋىلايىتىدىمۇ مــانجۇ ـ خىتايلارنىــڭ مىللــى زۇلۇملىرىغــا قارشــى مىللــى ئازادلىق قوزغىلىڭى باشلىنىپ كەتتى. ئىلى ئۇيغۇرلىرىدىن ئابدۇروســۇل ھــېكىم، ســادىر پــالۋان، ئەلا پــالۋان ۋە نەسىرىدىن ئەلەم ئــاخۇنلار، تۇڭگــانلاردىن يــاگور ئــاخۇن بىلەن خەنجە ئاخۇنلار بۇ قوزغىلاڭغا باشلامچى بولغان. مانجۇ خاندانلىقىنىڭ تۇڭگانلارنى ئامىۋى يوسۇندا قىرىپ تاشلاش توغرۇلۇق پەرمان چىقارغانلىقى، تۇڭگانلارنىڭ مىللى ئازادلىق ھەرىكىتىگە قاتنىششىغا مۇھىم سەۋەب بولغان ئىدى. قىرىلىپ كېتىشتىن قورققان تۇڭگانلارنىڭ چــوڭلىرى ئابدۇرۇســۇل ھېكىمنىــڭ ئالــدىغا كېلىــپ يالۋۇرۇشــتى. "ئۇيغــۇرلار بىــلەن ئىتتىپاقلىشــىپ كــۈرەش قىلىمىز، بۇ دوستلۇققا ھېچ قاچان خىيانەت قىلمايمىز!" دەپ قەسەم قىلىشتى... مانجۇ ـ خىتايلارنى يۇقىتىپ ئىلى ۋىلايىتى تامام ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن 1865 ـ يىلى

ھەرقايسى يۇرتنىڭ ئاقساقاللىرى يىغىلىپ ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ سۇلتانلىق مانجۇ خاندانلىقىدىن بارلىق مۇستەملىكە ئالاقە ـ مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزدى... 1867 ـ يىلى ئىلى خەلقىنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان ئەلا پالۋان بۇ دۆلەتنىڭ سۇلتانى بولۇپ سايلاندى.

ئىلى ۋادىسى ــ تەبىئىتى گۈزەل، تۇپرىقى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى مول، ياشاشقا ئىنتايىن قولايلىق بىر تۇپراق بولۇپ، يەر يۈزىدىكى 8 جەننەتنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى... سۇلتانلىقنىڭ يەر مەيدانى 180 مىڭ كىۋادرات كىلومېتىر، ئاھالىسى 8 يۈزمىڭدىن ئوشۇق بولۇپ... ئىلى سۇلتانلىقى 1865 ـ يىلىدىن 1871 ـ يىلىغىچە 6يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى.

ئىلى سۇلتانلىقى شۇ ۋاقىتتىكى سۇلتانلىقلار ئىچىدە (مىللتارىستلىق شەكلىدە) نىسبەتەن كۈچلۈكرەك سۇلتانلىق بولسىمۇ ياقۇپ بەگ، بۇ سۇلتانلىق بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش غايىسىنى غەلىبىلىك تاماملىغان. بۇ چاغدا مانجۇ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى ختايىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولۇپ، (ئەمەلىيەتتە مۇشۇ مەزگىللەردە مانجۇ

خاندانلىقى ھۆكۈمىتى، چار روسىيە، ياپونىيە، ئەنگلىيە، فىرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ زېمىن تەلەپ قىلىش بېسىمى ئالدىدا پاراكەندە بولۇپ، ئىلى ئۆلكىسىنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا ئامالسىز ئىدى) شۇنداق سەۋەبلەردىن مانجۇ ـ خىتاي خاندانلىقى يەنە بىر ئىمپېرىيە چار روسىيە ئىمپېرىيىسىگە يالۋۇرۇپ ئىلتىماس قىلىپ، ئىلى ئۆلكىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ مانجۇ خاندانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ توغرىدا مانجۇخاندانلىقىنىڭ خانى گۇۋاڭ شۈخان 1870 ـ يىلىنىڭ بېشىدا چار روسىيە پادىشاھىغا مۇراجىئەت قىلىپ، بىر مەكتۇپ ئەۋەتتى. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

«... بىزنىڭ غەربىي تەرىپىمىزدىكى ئۇيغۇرلار باش كۆتۈرۈپ، بىزگە (خانغا) قارشى چىقىپ، قەشقەرىيىدە ۋە ئىلىدا مۇستەقىل دۆلەتلەرنى قۇرۇۋېلىشتى. ئەمدى بىزنىڭ بېيجىڭدىن ئەسكەر تارتىپ بېرىپ، ئۇ يۇرتلارنى قايتا بېسىۋېلىشىمىز قىيىن. يول يىراق، چۆل جەزىرە ۋە باشقا قىيىنچىلىقلىرىمىز بار. شۇنىڭ ئۈچۈن روس پادىشاھىنىڭ چېگرا ئەسكەرلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئىلىنى بىزگە ئېلىپ بېرىشنى سورايمىز.

مەرھەمەتلىك پادىشاھ جانابلىرىنىڭ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن بىز مىننەتدارلىق بىلدۈرەتتۇق ھەم جانابلىرىنى رازى قىلغان بولاتتۇق.

مەنچىك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى گۇاڭ شۈخان.»

بۇ ستاتا 1962-يىلى موسكۋادا نەشىر قىلىنغان ("كولونىزاتورىسكايا پولىتىكا روسسىكوگۇ ئىمپېرىيالىزىما ناۋوستوكى" ماۋزۇلۇق كىتابتىن ئېلىندى. ("ئۇيغۇرنامە")

ئىككى ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق سۆزلىششىلەردىن كېيىن، چار روسىيە ئېمپېراتورلىقى ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىشنى ماقۇل كۆردى.

ئەسلىدە چار روسىيە، ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىگە خېلى بۇرۇنلا كۆز تىككەن. بىراق روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا 1882- يىلى تۈزۈلگەن كېلىشىمنىڭ بىر ماددىسىدا «ئەنگلىيە ئافغانىستانغا قول سالماسلىق، چار روسىيە ئۇيغۇرىستانغا قول سالماسلىق» مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغانلىقتىن، چار روسىيە ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان. (بۇ جۈملىنى بىر ئاز تۈزىتىشكە توغرا كەلدى، شۇڭا رەھمەتلىك ئاپتورىمىزنىڭ روھىدىن ئەپۇ سورايمەن. كېلىشىم چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدا 1882-يىلى تۈزۈلگەن. ئەمما، چار روسىيە چېگرا رايون

ئارمىيىسىنىڭ گېنېرالى كولپا كوۋىسكى 1871 ـ يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىگە تاجاۋۇز قىلغان. ئەسلىدە ئىككى جاھانگىر دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى پارچىلاپ بۆلۈۋېلىش مىلادىنىڭ 1830 ـ يىللىرى باشلانغان، چار روسىيە بىلەن ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش شۇ ۋاقىتتا ئافغانىستانغا مەركەزلەشكەن.

ئەنگىلىيە، ئوتتۇرا ئاسىيادا كېڭەيمىچىلىك قىلىۋاتقان چار روسىيىدىن ئېھتىيات قىلىپ، مۇستەملىكىسى ھىندىستاننىڭ ئەتراپىدا قوغدىنىشقا بولىدىغان ئارىلىق رايون قۇرۇپ چىقىشقا ئۇرۇناتتى. بۇنداق ئۇرۇنۇش 1839 ـ يىلى ۋە 1879 ـ يىلى ئىككى قېتىم ئەنگىلىيىنىڭ نېمىشقا ئافغانىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. كېيىن ئەنگىلىيە ئافغانىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، بۇ دۆلەتكە پۇل ياردەم قىلىپ، ئافغانىستاننىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرىنى تىزگىنلىمەكچى بولدى.)

چار روسىيىنىڭ "ئۇيغۇرىستانغا قول سالماسلىقى، ئەنگىلىيىنىڭ ئافغانىستانغا قول سالماسلىقى" توغرىسىدىكى دىپلوماتىك تەھدىتلەر ۋە ئۆزئارا ھەربىي تەھدىتلەر شۇ ۋاقىتتا باشلىنىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز

قىلماقچى بولغان چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى چەكلەپ قويغانلىقى بىرىنچىدىن، ئەنگىلىيىنىڭ قەشقەرىيىدە بىر مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇش تونغرىسىدا مانجۇ خاندانلىقىغا تەكلىپ بەرگەنلىكىگە، (بۇ جۈملىنى بىر كىتاپتىن ئوقۇغان ئىدىم ھازىر ئېسىمدىن چىقىپ قالدى. ئەسلەشكە قىينالدىم) ئىككىنچىدىن، ئەنگىلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىنىڭ ياللانما ھەربىي سەركەردىسى زوزۇڭ تاڭنى ئۇيغۇرىستان ئۆلكىسىگە باشلاپ كىرمەكچى بولغانلىقىغا باغلىق بولسا كېرەك. نېمىشقا ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى قەشقەرىيىدە بىر دۆلەت قۇرۇش توغرىسىدا مانجۇ خاندانلىقىغا تەكلىپ بەرگەن، يەنە نېمىشقا زوزۇڭ تاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشىغا يول تۈزلەپ بەرگەن؟) تۆۋەندە مۇشۇ قۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك تارىختىن خۇلاسە چىقارغاندا توختىلىپ ئۆتىمىز.

مانا ئەمدى دەپ، يەنە داۋاملاشتۇرىدۇ رەھمەتلىك تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى، "ئۇيغۇرنامە" ماۋزۇلۇق كىتابىدا: مانجۇ-خىتاي ئىمپېراتورىنىڭ رەسمى ئىلتىماس قىلغانلىقى، چار روسىيىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىگە ئەسكەر كىرگۈزۈشكە بىر سەۋەب بولغان بولسا، ئەسكەر كىرگۈزۈشكە يەنە بىر باھانىمۇ تېپىلدى. 1871-يىلى چار

روسىيىنىڭ مۇستەملىكىسى قازاقىستان قازاقلىرىنىڭ قىزاي قەبىلىسى- جان سېرىكى دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا ئىلى ئۆلكىسىگە كۆچۈپ بېرىپ سۇلتان ئەلاخاندىن سىياسى پاناھلىق تىلىگەن. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئالبان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تازابېك بوسۇرمانوپ، 1000دىن ئۇشۇق ئائىلىنى باشلاپ ئىلى ئۆلكىسىگە كىرىپ، ئۇمۇ ئەلاخان سۇلتاندىن سىياسى پاناھلىق تىلىدى. ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىشقا باھانە تاپالماي تۇرغان چار روسىيىنىڭ گېنېرالى كولپاكوۋىسكى، سۇلتان ئەلاخانغا بىر پارچە مەكتۇپ يوللاپ مەقسەتلىرىنى بايان قىلدى:

"ئىلى سۇلتانى ئەلا ئابىل ئوغلىغا!

مەن 7 يىلدىن بېرى شوھرەتلىك پادىشاھىمىز ئالىكساندىر 11نىڭ ئەمرى -پەرمانلىرىغا سادىق بولۇپ، ئۇلۇغ چار روسىيە دۆلىتى بىلەن مانجۇ-مەنچىڭ دۆلىتى چېگرىسىدا خالىس خىزمەت قىلىپ كەلدىم. بۇ جەرياندا ئىككى چوڭ دۆلەت قوشنىدارچىلىقىغا نوقسان يەتكۈزمەسلىككە تىرىشتىم. بىراق، سىلەرنىڭ توپىلاڭچىلىرىڭلا بىزنىڭ چېگرا رايونلىرىمىزدا قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، ئاھالىمىزنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالاپ كۆپ زىيان يەتكۈزدى. بۇ خۇسۇستا سىزنى

ئاگاھلانـدۇرغان بولسـامۇ، قوپـال جـاۋاب قـايتۇردىڭىز. بۇنـداق كۆڭۈلسـىزلىك يەنە تەكرارلانسـا، ئىككـى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىـپ چىقىشى شۈبھىسىز. ئۇچاغدا بۇ ئىشـقا بىـز ئەمەس، سـىز جاۋابكـار بولـىدىغانلىقىڭىزنى قەتئىي ئەسكەرتىمەن.

ئىككىنچـى مەسـىلە، يېقىنـدا تازابېـك دېـگەن بىـر جىنـايەتچى بىـزدىن سـىلەر تەرەپـكە قېچىـپ بېرىـپ، سـىلەردىن پانـاھلىق ئـالغىنى ۋە ئـۇنى سـىلەرنىڭ ئـۆز ھىمايەڭلارغـا ئـالغىنىڭلار ئېنىقلانـدى. ئاشـۇ تـازابېكنى ئۆزىنىـڭ قەبىلىسـى بىـلەن قوشـۇپ، بىـزگە ئەۋەتىـپ بېرىشىڭلارنى تەلەپ قىلىمەن.

يەتتە سۇ گوبىرىياسىنىڭ گوبېرنـاتورى گېنېـرال مـايۇر: كولپاكوۋىسكى 1871 ـ يىل، 15 ـ ماي"

مانا بـۇلار گېنېـرال كولپاكوۋىسـكىنىڭ ئىلـى ئۆلكىسـىنى بېسـىۋېلىش ئالدىـدىكى دىپلوماتىـك پوپۇزىسـى ئىـدى، ئارخىپ ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە:

ئىلى سۇلتانلىقى چار روسىيە گېنېرالىنىـڭ بـۇ نوتىسـىغا مۇنداق جاۋاب بەرگەن:

"يەتـــتە ســـۇ گوبېرنىياســـىنىڭ گوبېرنـــاتورى ۋ. كولپاكوۋىسكى جانابلىرىغا!

سىز بىزگە ئەۋەتكەن مەكتۇبىڭىزدە: تازابېك بوسۇرمانوۋ ۋە ئۇنىڭ خەلقىنى تۇتۇپ 7 كۈن ئىچىدە ئۆتكۈزۈپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىپسىز. جاۋابىم شۇكى، مېنىڭ دۆلىتىم ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان قازاق قېرىنداشلىرىنى تۇتۇپ سىزگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەيدۇ.

ئىلى سۇلتا نلىقىنىڭ سۇلتانى ئەلا ئۇبۇل ئوغلى. 1871-يىل 18-ماي"

قوشۇمچە ماتېرىيال:

چار روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىلى سۇلتانلىقىنى بېسىۋېلىش جەريانىنى ئېنىقراق تەسەۋۋۇر قىلىشىڭىز ئۈچۈن، يازغۇچى مەسۇمجان زۇلپىقاروۋنىڭ «19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا بىر نەزەر» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئەينەن كەلتۈرۈمىز.

«1871-يىلى يانۋاردا ئالېكساندىر11 غەربىي خىتايغا نىسبىتەن ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش ۋە ئېنىق چارىلارنى كۆرۈشنى ھەربىي مىنىستىرلىككە تاپشۇرغان. مۇشۇ كۆرسەتمىگە بىنائەن ئا مېلىيۇتىن 29-يانۋار ۋە 20-ئاپرېل كۈنلىرى ھەربىي كېڭەشمە يىغىنى ئۆتكۈزۈپ بۇ مەسىلە ئۈستىدە توختىلىدۇ:

1 ـ ئىلگىركىدەك ئاربلاشماسلىق سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرۇش كېرەكمۇ ياكى بوغدىخان ـ مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ قوزغىلاڭچىلارنى ئۆز قولى بىلەن باستۇرۇشنى كۈتۈش كېرەكمۇ؟

2 ـ ۋەزىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە قوراللىق ئارىلىشىشنى ئۆز ئۈستىمىزگە ئالساق قانداق؟

ئۇيغۇرىستاندا مىللى قوزغىلاڭلار يۈز بەرگەن 7 يىل جەريانىدا سودا ـ ئالاقىلىرى ئۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن، چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە تارتقان زىيانلىرى تىلغا ئېلىنىپ «يېقىن ۋاقىتتا قەتئى ئارىلىشىش لازىم» دېگەن قارار قوبۇل قىلىندى. بۇ قارارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋەزىپىسى غەربىي سىبىر ۋە تۈركىستان گېنېرال گوبېرناتورلىرىغا تاپشۇرۇلدى. مۇشۇ كېڭەشمىدە يەنە چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئارقىلىق مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئىلى ئۆلكىسىگە ئىككى تەرەپتىن بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىشنى (چار روسىيىنىڭ ۋە مانجۇ ـ ئەسكەرلىرىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىشى) تەكلىپ قىلىشمۇ كۆزدە تۇتۇلدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ 1871 ـ يىلى 10 ـ يېۋرالدا ۋە 22 ـ مايدا مانجۇ خانىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدە ھازىرچە بوغدىخانغا ياردەملىشىپ، ئۇيغۇر

قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇپ، ئىلى ئۆلكىسىنى ئىگەللەپ تۇرۇپ، كېلەچەكتە بۇ رايوندا، بوغدىخانىنىڭ ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ، مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن ھەربىي قىسىملىرى يېتىپ كەلگەندە، چار روسىيە قوشۇنلىرى بۇ رايوندىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشى تەكىتلەنگەن. مانجۇ-خىتاي ھۆكۈمىتى چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ مەكتۇبىغا قايتۇرغان جاۋابىدا غەربىي رايوندىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقا ھازىرچە ئىمكانىيىتى يوق ئىكەنلىكىنى يەنى چامى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

1871-يىلى 22-مايدا چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي كېڭەشمە يىغىنىدا، ئىلى رايونىدا مانجۇ-خىتاي ھاكىمىيىتىنى قايتا تىكلەشنىڭ ھاجىتى يوق، دېگەن خۇلاسىگە كېلىپ، ھەربىي يۈرۈش ئارقىلىق ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھرىنى بېسىۋېلىش ۋەزىپىسى گېنېرال كولپاكوۋسكىغا تاپشۇرۇلدى. ("ئۇيغۇرنامە")

ئاجىزلىق دېگەن نېمە؟ مەھكۇملۇق دېگەن نېمە؟ مەزلۇملۇق دېگەن نېمە؟ بىچارىلىك دېگەن نېمە؟ نىيەتنىڭ خالىس بولماسلىقى، ئادەملەردە بىردەكلىك، ئۆز ئارا ياردەم، ئۆز ئارا ئىشەنچ، ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىقنىڭ بولماسلىقى، شەخسىيەتچىلىكنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى

چۈشەنمەسلىك، كوللېكتىپ مىللى مەنپەئەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەسلىك، ھەرۋاقىت ھۇشىيارلىقنى ئۆستۈرۈپ دۈشمەن كۆز قارىشى ئېڭىنى بىر دەقىقىمۇ بوشاشتۇرماسلىق روھىنى تىكلەشنى بىلمىگەندە، ئادەملەر ئادەملەرگە بوزەك بولىدۇ، مىللەت يات مىللەتلەرگە بوزەك بولىدۇ.

ئون ئىككىنچى باب جاھانگىر دۆلەت چار روسىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن يىراق شەرققە يۆتكەلدى

19 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، چار روسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قىزىقىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىن يىراق شەرققە يۆتكەلدى. سىبىرىيىنى كېسىپ ئۆتكەن تۆمۈر يولنىڭ ياتقۇزۇلۇشى تاماملىنىپ، چار روسىيىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي كېڭەيمىچىلىكىگە يېڭى پۇرسەتلەر يارىتىپ بەردى.

يېڭى تەيىنلەنگەن مالىيە ۋەزىرى كېنەز سەيىچ ۋىتېر 1892 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى پادىشاھ ئالېكساندىر111 گە دوكلات يوللاپ: "سىبىرىيىنى كېسىپ ئۆتكەن تۆمۈر يول، سۈۋەيش قانىلىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، جۇڭگوغا يېتىپ بارىدىغان سودىگەرلەرنىڭ مۇھىم يولى بولۇپ قالىدۇ. ئۇ، چار روسىيىنىڭ كەلگۈسىدە ئاسىيا بىلەن غەرب دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىگۈچى ھاكىمغا ئايلىنىپ قالىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىپ، چار روسىيە بىلەن مانجۇ ـ خىتاي ئىتتىپاقى قۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپ، بۇ خىل ئىتتىپاقنىڭ يۇقىرىقى مەرتىۋىلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇشتا بىردىنبىر ياخشى ئۇسۇل ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن."

1905 ـ يىلى پارتلىغان روس ـ ياپون ئۇرۇشى ۋتېر تەكتلىگەن چار روسىيە بىلەن مانجۇ ـ خىتاي ئىتتىپاقى قۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكىگە يول تۈزلەپ بەردى.

1895 ـ يىلى جۇڭگو ئۇرۇشتا ئاساسانلا مەغلۇپ بولغانلىقتىن قايتا ـ قايتا يالۋۇرۇپ، ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ، جۇڭگو بىلەن ياپونىيىنى ياراشتۇرۇپ قويۇشىنى ئۆتۈندى. لېكىن ئۆتۈنۈش ئىككى دۆلەتنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، مانجۇ ـ خىتاي هۆكۈمىتى 1895 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى "ماگۇەن شەرتنامىسى" نى قۇبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. (بۇ شەرتنامە توغرىسىدا يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق) بۇ چاغدا چار روسىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە ئارىلىشىپ، ياپونىيىگە بېسىم ئىشلىتىپ، لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى ياپونىيىنىڭ قولىدىن جۇڭگوغا ئېلىپ بەرگەن.

چار روسىيىنىڭ ياردىمى جۇڭگولۇقتا چۇڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقتىن، ئىككىنچى يىلى جۇڭگو ئۆزى ئىختىيار قىلغان هالدا، چار روسىيە بىلەن بىر پارچە مەخپى شەرتنامە ئىمزالىدى. (بۇ شەرتنامە هازىرغىچە ئاشكارە ئېلان قىلىنغانمۇ ـ يوق؟ هېچ كىم بىلمەيدۇ) شەرتنامىدە، يا پۇنىيە تاجاۋۇز قىلغان ئەهۋالدا، ئوزئارا ياردەملىشىش

بەلكى مانجۇرىيىنى كېسىپ ئۆتۈپ ۋىلادى ۋوستوكقا يېتىپ بارىدىغان ئوتتۇرا شەرق تۆمۈر يولىنىڭ ئالاھىدە باشقۇرۇش ھوقۇقىنى جۇڭگو، روسىيە ئورتاق باشقۇرىدىغان بانكىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش بەلگىلەندى.

بۇ بانكا قارىماققا خۇسۇسى شىركەت ئاتىلاتتى، لېكىن بانكىنى چار روسىيىلىكلەر باشقۇراتتى. 1904 - يىلى روس، ياپون ئۇرۇشى پارتلىغان چاغدا بانكا مانجۇرىيىدە 1596 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا تۆمۈر يول ياتقۇزۇپ بولغان.

1898 - يىلى چار روسىيە لۈيشۇن پورتىدەك، ئىستراتېگىيىلىك سودا پورتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى 25 يىللىق ئىجارىگە ئېلىپ، يەنە جۇڭگو بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، چار روسىيىنىڭ يىراق شەرقتە يېڭى ئىلگىرىلىشىنى باشلىغان. ئىككى يىلدىن كېيىن، تەيپىڭ تىيەنگو قوزغىلىڭىغا ئەگىشىپ يېتىپ كەلگەن جۇڭگودىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، چار روسىيە 1900 - يىلى پۈتكۈل مانجۇرىيە قۇرۇقلۇقىنى ھەربىي ئىشغالىيەت ئاستىغا ئالدى. ئاسىيادا بىرخىل ئوي بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ياپونىيە، چار روسىيىنىڭ يۇقىرىقىدەك مەزمۇت قەدەم بىلەن بېسىپ كېلىشىدىن چۆچۈپ كەتتى. ياپونىيە ئۆز ئالدىغا چار روسىيىنى توسۇپ قالالمايتتى. شۇڭا ئىتتىپاقداشلارنى قولغا

كەلتـۈرۈپ، شـۇلارنىڭ كـۈچى ئـارقىلىق چـار روسـىيىنىڭ ئىلگىرىلىشــىنى چەكلىمەكچــى بولــۇپ، 1902 ـ يىلــى 1 ـ ئاينىــڭ 30 ـ كـۈنى ئەنگىلىــيە بىــلەن ھەربىــي ئىتتىپــاق قۇرۇپ، جۇڭگو بىلەن كورىيىنىـڭ مۇستەقىللىقنى ئېتىـراپ قىلىشنى، ئەنگىلىيىنىڭ ئوتتـۇرا جۇڭگـودىكى مەنپەئەتىنـى ۋە ياپونىيىنىـڭ كورىيىـدىكى ئالاھىـدە مەنپەئەتىنـى ئۆزئـارا ئېتىراپ قىلىشنى قارار قىلدى. شـۇنىڭدىن كېيىن يـاپونىيە دۆلەت كـــۈچىنى كۈچەيتىـــپ، چـــار روســـىيە بىـــلەن ھېسابلىششقا باشـلىدى. 1903 ـ يىلـى 7 ـ ئايـدا، تەكلىـپ بېرىــپ، كورىيــدە ياپونىيىنىــڭ ئۈسـتۈنلۈككە ئېرىشـكەن كۈچىنى چار روسىيىنىڭ ئېتىراپ قىلىشـنى تەلەپ قىلـدى. جاۋابەن ياپونىيە، مانجۇرىيىدە چار روسىيىنىڭ تۆمۈر يـول ئىشـلىرى جەھەتتىكـى «ئالاھىـــدە مەنپەئەتىنــى» ئېتىــراپ قىلدى.

ئون ئۈچىنچى باب زورزۇڭتاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى

مەنچىڭ ئىمپېراتورلۇقى دەپ، باشلايدۇ مەرھۇم تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى: كۈچلۈك كاپىتالىست دۆلەتلەرنىڭ كۈچلۈك ئىقتىسادى، ھەربىي ياردىمىگە تايىنىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تەيپىڭ تىيەنگوچىلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى، گەنسۇ، يۈننەن ئۆلكىلىرىدە كۆتۈرۈلگەن تۇڭگانلارنىڭ مىللى ئازادلىق قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، مۇشۇ قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشتا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن ياللانما ئەسكىرى قۇماندان زورزۇڭتاڭنى 70000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىشقا ئەۋەتكەن ئىدى.

زورزۇڭتاڭ ئۆز ئەسكەرلىرىنى زامانىۋى قوراللار بىلەن قۇراللاندۇرۇپ، چەت ئەللىك ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئەسكەرلىرىگە ھەربىي ماھارەت ئۆگىتىپ، چار روسىيىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىنى ئېلىپ 1876 ـ يىلى ئۇيغۇرىستان چېگرىسىغا بېسىپ كەلدى. ئۇ ئالدى بىلەن قۇمۇل ۋىلايىتىنى بېسىۋېلىپ ياقۇپ بەگ دۆلىتىنىڭ باشقا تەرەپلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئالدىرىمىدى. ئۆزىنىڭ جاسۇسلىرىنى سودىگەر قىياپىتى بىلەن ئىشقا سېلىپ،

ئوردا خەزىنىدارى ھۆشۇر بەگ بىلەن خوتەننىڭ ھاكىمى نىياز بەگلەرنى سېتىپ ئالدى. مۇشۇ خائىنلارنىڭ قولى بىلەن ياقۇپ بەگنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. ياقۇپبەگنىڭ ئىككى ئوغلى ھەققۇلى بەگ بىلەن بەگقۇلى بەگلەرنى بىر-بىرىگە قارشى قويۇپ، بىر-بىرىنى ئۆلتۈرگۈزدى. زوزۇڭتاڭ مۇشۇنداق ئىچكى زىددىيەت ۋە قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئۈستۈن ئەسكىرى كۈچىنى ئىشلىتىپ، ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى بىر-بىرلەپ بېسىۋالدى. ئاخىرىدا بەدۆلەت — ياقۇپ بەگ دۆلىتىنىڭ مەركىزى قەشقەر شەھىرىنى، دۆلەتنىڭ ئارقا سېپى بولغان يەكەن ۋە خوتەن شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. تارىخچىلار بەرگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا زوزۇڭتاڭ 1 مىليونغا يېقىن ئۇيغۇرلارنى ئۆلتۈرگەن.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، زوزۇڭتاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇرستاننى بېسىۋېلىشىغا چار روسىيە ئىمپېراتورلىقىمۇ "ئاجايىپ" چوڭ ياردەم بەرگەن. شۇنداق قىلىپ زوزۇڭتاڭ 12 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بەدۆلەت ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى ئاغدۇردى، مۇستەقىللىقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقى قايتىدىن مانجۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇلدى. مانجۇ خانى گۇۋاڭشۇ زوزۇڭتاڭنىڭ تەكلىپى بويىچە 1884-يىلى 11- ئايغا كەلگەندە مەخسۇس پەرمان

چىقىرىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئۇيغۇرىستان دېگەن ئەسلى نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، «شىنجاڭ» يېڭى بېسىۋېلىنغان زېمىن دەپ ئات قويىدى. ھەم خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندۇردى.

زوزۇڭتاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشىنى مەرھۇم تارىخچىمىز مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بۇنداق شەرھىلىگەن:

شەرقىي تۈركىستانغا تۆتىنچى قېتىملىق مانجۇ ئىستىلاسى ــ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، مانجۇ-مەنچىڭ سولالىسىنىڭ قوماندانى زوزۇڭتاڭ مىلادى 1877-يىلى ئالتىشەھەر، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئىشغالىيەت تاماملانغاندىن كېيىن، چىنلىقلار شەرقىي تۈركىستانغا چىنچە «يېڭى ئابات» يەنى يېڭى مۇستەملىكە، دېگەن مەنىدىكى «شىنجاڭ» دېگەن ئىسمىنى قويىدى. ياۋرۇپالىقلار تەلەپپۇزىنى بۇزۇپ «سىڭكياڭ» دەيدۇ.

مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى تۆتىنچى قېتىملىق ئىشغالىيىتى مىلادى 1876-يىلىدىكى زوزۇڭتاڭنىڭ تاجاۋۇزىدىن باشلاپ، مىلادى 1932-يىلى پارتلىغان ئومۇمى خەلق ئىنقىلابىغىچە داۋام قىلىدۇ. بۇ دەۋر مانجۇ ئىمپېراتورلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋە خىتايدا جۇمھۇرىيەت دەۋرى باشلانغان ئىككى دەۋرگە بۆلۈنىدۇ.

ئون تۆتىنچى باب ئۇيغۇرىستاننىڭ مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبلىرى

1 ـ ئۇيغۇرىستاننىڭ مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىدا ئەنگلىيە بىلەن چار روسىينىڭ ئوينىغان رولى

«چار روسىيە ئۇيغۇرىستانغا قول سالماسلىق، ئەنگلىيە ئافغانىستانغا قول سالماسلىق» توغرىسىدا ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنى كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئۇنداقتا ئىككى چوڭ دۆلەت دىپلوماتىيە ساھەسىدە ھەمكارلىشىپ ئۇيغۇرىستاننى ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان ئۈچىنچى دۆلەت قايسى دۆلەت ئىدى؟

مەن ھەرقانداق كىشىنىڭ تارىخى ۋەقەلەر ۋە تارىخى ھادىسىلەر توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ھۆرمەت قىلىمەن. ئەمما ھەرقانداق كۆز قاراش تارىخى پاكىتلارنى ئاساس قىلىشى لازىم، تارىخى پاكىتلارنىڭ ئوبيېكتىپلىقى، تارىخي پاكىتلارنىڭ چىنلىقى مۇئەييەن كۆز قاراشلارنىڭ ياكى مۇئەييەن ئىدىيىلەرنىڭ بۇرمىلىشىغا ئۇچرىماستىن، تارىخنىڭ چىنلىقى ۋە ئوبيېكتىپلىقى ئەيىنەن خاتىرىلەنگەندە تارىخ كۆز ئالدىمىزدا ئەسلى قىياپىتى بويىچە ھازىر بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار خانىقالاردا ساپايى چېلىپ، مەدرىسىلەردە ھەپتىيەك ئوقۇپ ئولتۇرغان ئوتتۇرا ئەسىرلەردە دۇنيانىڭ

يەنە باشقا بىر بۇرجىكىدە، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ياۋرۇ-ئاسىيادا ئادەتتىن تاشقىرى بىر تەرەققىيات ۋە بىر ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. بىر تەرەپتىن ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە رايىشلار دۆلتى(جۇڭگو) ئىشىك تاقىۋېلىپ ئۆزىنى قوغداپ، بارغانسېرى قاتماللىشىپ كەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ياۋرۇ-ئاسىيانىڭ غەربى بۇرجىكىدە تارىختا ئەسلا كۆرۈلمىگەن بىر ئىنقىلاب يۈز بەرگەن، يەنى غەربىي ياۋرۇپالىقلار تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە گويا دېگۈدەك ناھايىتى چۇڭقۇر ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. دېڭىز سىرتىغا زور كۆلەمدە كېڭەيمىچىلىك قىلىش غەربىي ياۋرۇپالىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، بەلكى يېڭى بىر كۈچنىڭ ئىپادىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

بۇ كېڭەيمىچىلىك پۈتكۈل دۇنيانىڭ كېيىنكى تارىخىغا ئىنتايىن مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. بۇ تەسىر غەربىي ياۋرۇپالىقلارغا دېڭىز-ئوكيان يوللىرىنى تىزگىنلەتتى. شىمالى ئامېرىكا، ئاۋىستىرالىيە قاتارلىق ئادەملەر شالاڭ ياشايدىغان قىتئەلەرگە يېتىپ بېرىپ، بويسۇندۇردى ۋە شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشتى. شۇنداق قىلىپ دۇنيانىڭ ھەر قايسى ئىرقلار بويىچە ئولتۇراقلىشىش ئەنئەنىسىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. ئەڭ ئاخىرىدا كېڭەيمىچىلىك ئارقىلىق

غەربىي ياۋرۇپانىڭ بايلىقى ھەسسىلەپ ئېشىشقا باشلىدى. كۆچ- مادارى زورۇيىشقا باشلىدى. 19 -ئەسىرگە يېتىپ كەلگەندە ئوتتۇرا شەرققە سىڭىپ كىرىپ تىزگىنلىدى، ھىندىستان ۋە جۇڭگوغا سىڭىپ كىردى، تىزگىنلىدى، قەدىمى ياۋرۇ-ئاسىيا مەرىپەت مەركىزىنىمۇ تىزگىنلىدى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانىيەت تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىشلار ئىدى. دۇنيانىڭ بىر بۇرجىكىنىڭ ئىككىنچى بۇرجىكىنى تىزگىنلىشى ئىلگىرىكى تارىختا ھېچ قاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر ئىش ئىدى. شۇڭا بۇ ئىشنىڭ تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولدى. دۇنيا يېڭى، ئۆزگىچە خاس بىرلىككە يېتىپ كەلدى. دۇنيا تارىخىدىكى ياۋرۇ-ئاسىيا باسقۇچى ئاخىرلىشىپ ئەمدى دۇنياۋى خاراكتېرلىك ياۋرۇ - ئاسىيا دەۋرى باشلاندى.

رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشلار بىر كېچىدە دېگۈدەك شەكىللەندى.

ياۋرۇپانىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى بىر مەنىدىن ئېيتقاندا، ياۋرۇپا خىرىستىيان دىنىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى دەپ، چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولاتتى. خىرىستىيان دىنىنىڭ ياۋرۇپادا باشقا دىنلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى ـــ خىرىستىيان دىنىغا، "بارلىق ئادەملەر ئەڭ ئاخىرىدا قۇتقۇزۇۋېلىنىدۇ "، دەيدىغان ئىلاھىيەتچىلىك ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن.

ئەنگلىيە، ھىندىستان قۇرۇقلۇقىغا يېتىپ كەلدى. 18- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ 19-ئەسىر ئىچىدە ئەنگلىيە ئىمپېراتورلۇقى پۈتكۈل ھىندىستاننى بويسۇندۇرۇپ بولدى. باشتا ئېيتقاندەك، ئوتتۇرا ئاسىيادا كېڭەيمىچىلىك قىلىۋاتقان چار روسىيە ئىمپېراتورلۇقىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە، مۇستەملىكىسى ھىندىستاننىڭ ئەتراپىدا قوغدىنىش خاراكتېرلىك ئارىلىق ــ بەلۋاغ پەيدا قىلىشقا ئۇرۇناتتى. بۇ نۇقتا، باشتا كۆرۈپ ئۆتكەندەك، ئەنگلىيىنىڭ 1839- يىلى ۋە 1879-يىلى نىمە ئۈچۈن ئىككى قېتىم ئافغانىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. ئاخىرىدا ئەنگلىيە، ئافغانىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ۋە بۇ دۆلەتكە پۇل بىرىپ ياردەم قىلىپ ئافغانىستاننىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەت باغلاش ھوقۇقلىرىنى تىزگىنلىمەكچى بولدى. ئوخشاش بىر ۋاقىتتا چار روسىيە تىبەتكە تاجاۋۇز قىلىدىكەن دەيدىغان كوچا گەپلىرىنىڭ ئېقىپ يۈرۈشىگە ئاساسلىنىپ، ئەنگلىيىلىكلەر 1904- يىلى تىبەتكە يىراققا يۈرۈش قىلىش ئارمىيىسى ئەۋەتتى. (مۇشۇ يىلى شەرقى دېڭىزدا ياپونىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى بىلەن چار روسىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى ئۇرۇشقا كىرگەن

بىر يىل ئىدى) نەتىجىدە تىبەتلىكلەر، ئەنگلىيە ئىمپېراتورلۇقى بىلەن شۇ كۈندىن باشلاپ ھەر قانداق بىر چەت ئەللىككە گۇماشتا بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا كېلىشىم تۈزدى.

يەنىمۇ غەرپكە ئىلگىرىلىگەندە ئەنگلىيىلىكلەر پېرسىيە ئەتراپىدا (ئىران) تەسىر دائىرىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئوتتۇرىدا چار روسىيە بىلەن توقونۇش يۈز بەردى. توقونۇشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى سۈپىتىدە 1907-يىلى چار روسىيە ئىمپېراتورلۇقى بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېراتورلۇقى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىم بويىچە، پېرسىيىنىڭ جەنۇپ تەرىپى ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە، پېرسىيىنىڭ شىمال تەرىپى ــ ئوتتۇرا ئاسىيا - چار روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىۋېلىندى. دىققەت كىتاپخانلىرىم، تۆۋەندىكى بىر ئابزاس سۆزگە تېخىمۇ دىققەت قىلىڭلار!

1899-يىلىدىن 1905-يىلىغىچە ھىندىستانغا گوبېرناتور بولغان كېنەز جورجى ناتانېل كورزۇن ئەنگلىيىنىڭ پېرسىيە ئەتراپىدا ۋە ھىندىستاندا ھەربىي ھەرىكىتىنىڭ ۋە دىپلوماتىك ئورۇنلاشۇرۇشىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسلىرىنى مۇنداق شەرھىلىگەن:"

ھىندىستان گويا بىر مۇھىم ئۆتكەلگە ئوخشايدۇ. بىپايان دېڭىز ھىندىستاننىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بۈيۈك ئىككى ئاكوپقا ئوخشايدۇ. تاغ تىزمىلىرى ھىندىستاننى ئوراپ تۇرغان قورغانغا ئوخشايدۇ. لېكىن بۇ قورغان ـ تاغ تىزمىلىرى ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ تىزمىلىرى ئەمەس. تاغدىن ئۆتۈپ ئۇ تەرەپكە بارغىلى بولىدۇ، (ئۇ تەرەپتىن بۇ تەرەپكە كەلگىلى بولىدۇ.) بۇ تاغ تىزمىلىرى- قورغاننىڭ ئۇ تەرىپىدە بىپايان سوزۇلۇپ ياتقان كەڭلىكى ۋە ئۇزۇنلىقى ئوخشاش بولمىغان تۈزلەڭلىك ۋە تۆپىلىكلەر بار. بىز ئۇتەرەپلەرنى ئىشغال قىلىشنى ھەرگىز خالىمايمىز.

لېكىن، ئۇتەرەپلەرنى بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىزنىڭ ھەربىي ئىشغال قىلىۋېلىشىنىمۇ كۆرۈشنى خالىمايمىز. ئۇ تەرەپلەرنىڭ بىزنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىمىزنىڭ ياكى دوستلىرىمىزنىڭ قولىدا قېلىشىنى تولىمۇ ئارزو قىلىمىز. بىراق، مۇبادا رىقابەتچىلەر ۋە دۈشمەن كۈچلەر ئوغۇرلۇقچە ئۇ تەرەپلەرگە يېقىنلىشىپ كېلىپ، بىزنىڭ قورغانلىرىمىزنىڭ ھۇلىغا كۈچ ئورۇنلاشتۇرىدىغان بولسا، بىز ئارىلاشماي تۇرالمايمىز. چۈنكى، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىزنىڭ بىخەتەرلىكىمىزگە تەھدىت سالىدىغان تەھدىت مۇشۇ تەرەپلەردە پەيدا بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىقىلار ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ، پېرسىيە(ئىران)، ئافغانىستان (ھەم ئۇيغۇرىستان) تىبەت ۋە شەرقتىن شيەن لو (ھازىرقى تايلانت دۆلىتىنىڭ كونا ئىسمى) غىچە بولغان يەرلەر توغرىسىدىكى مەيدانىمىزنىڭ مەخپىيەتلىكىدۇر."

قوشۇمچە قىلىشقا تېگىشلىك بىر تەرىپى شۇكى، ئەنگلىيە ۋە چار روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ يول قويۇشى ياكى باشلاپ كىرىشى ئارقىلىق مانجۇ خاندانلىقى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى ۋە بەدۆلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنى يۇقاتتى. مۇنداق سوئال قوياتتىم. نېمىشقا مانجۇ خاندانلىقى ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى يېقىن قوشنىلىرى ھىندىچىنى ئاراللىرىغا تاجاۋۇز قىلماي، سەددىچىنىنىڭ تېشىدىكى ئىنتاين يىراق بىر ئەل- ئۇيغۇرىستانغا ئارقىمۇ-ئارقا تاجاۋۇز قىلدى، دەپ سوئال قوياتتىم ئۆزۈمگە. بۇ سوئالنى ھازىرغىچە تەكرارلىغانىدىم. مەلۇم بولدىكى:

ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ھىندىستان ۋە ھىندىستانىنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان ۋاقىتتا، فرانسىيە ئىمپېراتورلىقى ھىندىچىنى دۆلەتلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا كىرىشىپ كەتكەن. 1883-يىلى فرانسىيە ئىمپېراتورلىقى مانجۇ-خىتاي خاندانلىقى ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپ، ھىندىچىنى ئاراللىرىغا ئىگىلىك ھوقۇق تەلىپى قويۇشتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇرلىدى. ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ

بويسۇندۇرۇلغان بېرما بىلەن فرانسىيە ئىمپېراتورلىقىغا قارام بولغان ھىندىچىنى ئاراللىرى ئوتتۇرىسىدا مۆتىدىل ئارىلىق دۆلىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئېھتىياجى چۈشكەنلىكتىن، شىيەن لو-تايلاند دۆلىتى چەت ئەللىكلەرگە قارام بولۇشتىن ۋە چەت ئەللىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىن ساقلىنىپ قالدى. شۇ چاغدا شەرقى ھىندى ئوكيان ئاراللىرى يەنىلا پورتۇگالىيىلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇراتتى. 1883-يىلى دەپ، تىلغا ئېلىنغاندا بۇ ئىش يەنىلا كېيىنكى ئىش ئىكەنلىكى دەپ قېلىشقا مۇمكىن. باشتا كۆرۈپ ئۆتكەندەك، ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ۋە فرانسىيە ئىمپېراتورلىقى بىرلىكتە 1858-1860 يىللاردىلا مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىنى "بېيجىڭ شەرتنامىسى" ۋە "تيەنجىن شەرتنامىسى" نى ئىمزالاشقا مەجبۇرلىغان ئەمەسمىدى؟

دېمەك، ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ۋە فرانسىيە ئىمپېراتورلىقى ھىندىچىنى ئاراللىرىنى تامام كونتىروللۇقى ئاستىغا ئېلىپ بولۇپ، مانجۇ خاندانلىقىنى ھىندىچىنى ئاراللىرىغا ئىگىلىك ھوقۇق تەلىپى قويۇشتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇرلاپ، مانجۇ خاندانلىقىنىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشقا يولغا سېلىپ قويغاندا، 1871-يىلى چار روسىيىنىڭ گېنېرالى كولپاكوۋىسكى

ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ، 1876-يىلى مانجۇ خاندانلىقى شەرقتىن ئۇيغۇر دۆلىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مانجۇلارغا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىدىن ئىبارەت تارىخى پاجىئەنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

1907 - يىلى چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن يۇقىرىقىدەك كېلىشىم بويىچە پېرسىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، ھىندىستان ۋە ھىندى ئوكيان ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىلدى؛ پېرسىيىنىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا قىسىملار يەنى ئۇيغۇرىستاندىن باشقا پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسيا چار روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1865-يىلىدىن 1877-يىلىغىچە قۇرۇلغان بەدۆلەت ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى 1876-يىلى ئېتىراپ قىلغان (ئېتىراپ قىلغانلىقىدىن گۇمان قىلىمەن) 3 ئىمپېراتورلىقنىڭ بىرى ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ئىدى، ھىندىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن كېنەزنىڭ يۇقىرىقى دىپلوماتىك سىياسىتىدە ئۇيغۇرىستان ئېغىزغا ئېلىنمىدى، لېكىن "ئۇ تەرەپ"، "بۇ تەرەپ" دەپ ئىشارە قىلىندى. ياقوپ بەگ دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلغان ئەنگلىيە نېمشقا بۇنداق يۇشۇرۇن

سىياسى مەقسەتكە يول قويىدى؟ "ئۇ تەرەپلەرنى بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىزنىڭ ھەربىي ئىشغال قىلىۋېلىشىنىمۇ كۆرۈشنى خالىمايمىز" دېگەن ئىبارىنىڭ مەنىسى نېمە؟ ئەنگىلىيىلىك گوبېرناتور "دۈشمەن" دەپ تىلغا ئالغاندا قايسى دۆلەتنى كۆزدە تۇتتى؟

چار روسىيە بىلەن ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلار "كېلىشىم" ئارقىلىق ھەل قىلىندى. ئۇنداقتا ئېشىپ قالغان قايسى دۆلەت، "دۈشمەن" دۆلەتكە ئايرىپ قويۇلدى؟ "ياقۇپ بەگنىڭ چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى" ماۋزۇلۇق بايانامىسىدا تارىخچىمىز مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا قەلەم تەۋرىتىپ "ياقۇپ بەگنىڭ تۈركىيىنىڭ خەلىپىسى ئابدۇلئەزىزگە ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىقى ۋە تۈركىيە خەلىپىسىنىڭ ھامىلىقىدىكى بىر دۆلەتكە ئايلىنىشنى خالايدىغانلىقى توغرىسىدا ئېپادە بىلدۈرۈپ" ئىلتىماس قىلغانلىقى توغرىسىدا يېزىپ قالدۇرغان تارىخى پاكىتلارنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق.

ياقۇپ بەگنىڭ ئۇنداق "خاتالىقى" ۋە بۇنداق "خاتالىقى" توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكەن تارىخچىلار، ياقۇپ بەگنىڭ دىپلوماتىيە ساھەسىدىكى نىگىزلىك

خاتالىقى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتمىگەن تارىخچىلار ئىدى. كولپاكوۋىسكىنىڭ قوقەنت تەرەپتىن قەشقەرىيىگە قىستاپ كېلىشى، 1871 ـ يىلى كولپاكوۋىسكىنىڭ ئىلى سولتانلىقىغا هۇجۇم قىلىشى، 1876 ـ يىلى زوزۇڭتاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى ھەممە، ھەممىسى چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي يۈرۈشلەر، ياۋروپا دۆلەتلىرى ئەنگلىيە، چار روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك باردى ـ كەلدى مۇناسىۋەتلەرنىڭ مېغىزى ـ ئۇيغۇرىستاننى تۈركىيىدىن يىراق قىلىش، ئوتتۇرا ئاسىيانى تۈركىيىدىن يىراق قىلىشتىن ئىبارەت دىپلوماتىك سىياسەت، ئۈچ دۆلەت ئەنگلىيە، چار روسىيە، مانجۇ ـ خىتاي ئىمپېراتورلىقى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەركىزىگە قويۇلغان ئىدى. بەدۆلەت بۈيۈك سەركەردە ياقۇپبەگنىڭ دەل دىپلوماتىيە مەسىلىسىدە قىلتاققا چۈشۈپ، تۈركىيىنىڭ خەلىپىسىگە مەكتۇپ يوللاپ تۈركىيىنىڭ، ئۇيغۇرىستان بەدۆلىتىگە ھامى دۆلەت بولۇشنى تەلەپ قىلغانلىقى، قويۇلغان كۈمۈش پۇلغا خەلىپە ئابدۇلئەزىزنىڭ سۈرىتىنى چۈشۈرگەنلىكى، بۇ سەلتەنەت ئىگىسى ــــ ياقۇپبەگنىڭ كەچۈرگىلى بولمايدىغان ئىگىزلىك دىپلوماتىك سىياسەت خاتالىقى بولۇپ قالدى. ياۋرۇپادا ئوسمانلى تۈركىيىسى چار روسىيىنىڭمۇ ھەم ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭمۇ ھەم

ئەشەددى دۈشمىنى بولۇپ قالغانلىقتىن، چار روسىيەمۇ، تۈركىيە كۈچلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولۇشىنى خالىمىغاندەك ھىندىستاندا قونداققا چىققان ئەنگىلىيەمۇ، تۈركىيە كۈچلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا جۈملىدىن ئۇيغۇرىستاندا پەيدا بولۇشىنى خالىمايتتى، ھەر گىز خالىمايتتى... ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ بۈيۈك سەركەردىسى ياقۇپبەگ ئارقىلىق تۇنجى قېتىم دىپلوماتىك سىياسەت خاتالىقى ئۆتكۈزۈپ، چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ ئۇيغۇرىستاننى مانجۇ خانىدانلىقىغا مۇستەملىكە قىلىپ بېرىشىدە، سەركەردىمىز ياقۇپبەگ ئۆتكۈزگەن بۇ خاتالىق، تۇنجى قېتىم كەچۈرگىلى بولمايدىغان خاتالىق بولۇپ قالدى.

مەسىلەن، "1841-يىلى بەش چوڭ كۈچلۈك دۆلەت بوغۇز شەرتنامىسىنى ئىمزالايدۇ، بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن، فوسفۇر بۆغۇزى بىلەن داردانىل بوغۇزى تاقاپ قويۇلىدۇ. 1844-يىلى چار پادىشاھ نىكولاي ئەنگىلىيىنى زىيارەت قىلىپ، ئەنگىلىيە بىلەن "ئالىجانابلار كېلىشىمى" ئىمزالاپ مۇبادا تۈرك ئىمپېرىيىسى يىمىرىلسە، ئەنگىلىيە بىلەن روسىيە ئىككى تەرەپ كېڭەش ئۆتكۈزۈشنى بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئەھۋال ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە يىمىرىلىش پەيدا قىلىدىغان تەرەپكە قاراپ راۋاجلىنىدۇ"،

"1853 ـ يىلى چار پادىشاھ نىكولاي ئەنگلىيىنىڭ روسىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى لورد سىمۇر بىلەن كۆرۈشۈپ "ياۋروپانىڭ كېسەل كۆرپىسى" تۈركىيىنىڭ ئۆلۈمى ۋە تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى مەسىلىسى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىدۇ"، "...1876 ـ يىلى ... روسىيە بولسا ئېتىراز بىلدۈرۈشكە باشلايدۇ. روسىيە سۇلتاننىڭ ھەرقانداق لايىھەسىگە ــ ئۇنىڭ قانداق تەرققىپەرۋەر لايىھە بولىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ پەقەت بالقاندىكى كىچىك كېنەزلىكلەرنى مەڭگۈ ئوسمانىلار ئىمپېرىيىسىگە تەۋە قىلىدىغان لايىھەلا بولىدىكەن، ئۇنىڭغا سۈكۈت قىلىپ تۇرمايتى" ("ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى" ئاپتورى سەييد فەيياز مەھمۇد، پاكىستان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.)

كۆرگەنلىرىمىزدىن مەلۇم بولدىكى، شۇ ۋاقىتتا خەلىپە بولۇپ 1861 ـ يىلدىن 1876 ـ يىلغىچە تۈركىيىدە تەختكە ئولتۇرغان ئابدۇل ئەزىز 1865 ـ يىلىدىن 1876 ـ يىلغىچە قەشقەرىيىدە بەدۆلەت قۇرۇپ تەختكە ئولتۇرغان ياقۇپبەگكە ئوخشاش دەۋىردە تەختكە ئولتۇرغان پادىشاھلار ئىدى. ئەمما تۈركىيىنىڭ ئەھۋالى باشقىچىرەك بولۇپ، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى يىمىرىلىشكە يۈزلەنگەن ئاخىرقى دەۋرلەر ئىدى. ياقۇپبەگ مۇشۇنداق چاغدا،

مۇشــۇنداق ئەھۋالــدا، چــار روســيه تــۈركىيىگە تەرەپ-تەرەپــتىن بېســم ئىشــلىتىۋاتقان مۇشــۇنداق ئەھۋالــدا، ئۆزىنىڭ ۋەكىلىنى تۈركىيىگە ئەۋەتىپ، تۈركىيە خەلىپىسى ئابدۇلئەزىزنىڭ قەشقەرىيەدە قۇرۇلغان ئۇيغۇر بەدۆلىتىگە ھامى بولىشىنى تەلەپ قىلامدۇ؟!

تۆۋەندىكى نەقىلگە قاراپ باقايلى:

"...جۇڭگولــــۇقلار كــــۆپ يىللاردىـــــن بويــــان روســـيىلىكلەرنىڭ ياخشـى دوسـتى بولـۇپ كەلـدى، يـاقۇپ بەگ ئۆمـۈر بـويى روسـيىنىڭ ئەشـەددى دۈشـمىنى بولـۇپ كەلدى. ئۇرۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ (تاجاۋۇزچى زوزۇڭتـاڭ ئارمىيىسى بىلەن ئۇيغۇر سەركەردە يـاقۇپ بەگ ئارمىيىسـى) ئوتتۇرىســـدا روســـيه ھۆكــۈمىتى جەزمەن ئالــدى بىــلەن جۇڭگولۇقلارغـا ھېسداشـلىق قىلاتتــى. ئۇنــڭ ئۈســتىگە، ياقۇپ بەگ يېڭىلىدىن بويان روسىيىگە ئانچە ئېھتىياتچانلىق بىــلەن مۇئـامىلە قىلىــپ كەتمىگەنىــدى. يـاقۇپ بەگنىــڭ جىيەنـى سـېيىت ياقۇپخـان ھـاجى تـۆرە ئۇنـڭ مەلـۇم بىـر مەقسىتى ئۈچۈن ئىستانبولدا تۇرۇۋاتقان مەشھۇر گۇماشتىسى ئىدى. ئۇ يەنە روسـيىنىڭ ئوتتـۇرا ئاسـىيادىكى ئەشـەددى دۈشمىنى بۇخارا پادىشاھى ئابـدۇلمەلىك يـاكى كاتتـا تـۆرە دېـگەن زاتقـا ھـامىلىق قىلغـان . مۇشـۇ ئىشـلار روسـيىنى ياقۇپ بەگدىن يىراقلاشتۇرۇش رولىنـى ئوينىـدى. ("يـاقۇپ

بەگىنىڭ تەرجىمھالى" 356 ـ بەت. ئاپتورو چارلىز بولگېر ئەنگلىيە)

2 ـ ئۇيغۇرىستانىنى مۇستەملىكە قىلىپ بېرىش بەدىلىگە (بۇ جۈملىدە مانجۇ خانىدانلىقى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ زوۋان سۈرمىگەنلىكىنى، ئەكسىچە زوزۇگتاگىنىڭ تەگرىتاغنى ئىشغال قىلغان غەلىبىسىنى تەبرىكلىگەنلىكىنى ۋە چار روسىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭمۇ بۇ تاجاۋۇزچىلىق توغرىسىدا زۋۋان سۈرمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتتۇق) چار روسىيە ۋەئەنگلىيە، مانجۇ ـ خىتاي خانىدانلىقىدىن قانداق ماددى مەنپەئەتكە ئېرىشتى؟

يۇقىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردىن شۇ نەرسىنى ھېس قىلىپ يەتتۇقكى، 1870 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەنگلىيىنىڭمۇ، چار روسىيىنىڭمۇ ئۇيغۇرىستانغا قاراتقان سىياسىتى ئۆزگىرىپ كەتتى. بۈيۈك سەركەردە ياقۇپبەگ ئۇيغۇرىستان ئىچىدىكى بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەن كۈنلەردە، ياقۇپبەگنى ئۆزىگە تەھدىت دەپ مۆلچەرلىگەن كولپاكوۋىسكى ئىلى سولتانلىقىغا تاجاۋۇز قىلدى. ئىككى قېتىملىق ئەفيۇن ئۇرۇشى ئارقىلىق ئەنگلىيە مانجۇ خانىدانلىقى بىلەن، "نەنجىڭ شەرتنامىسى"، "تيەنجىن شەرتنامىسى"، "بېيجىڭ شەرتنامىسى" نى ئىمزالاپ،

ئەنگلىيە 1842 ـ يىلى خوڭكوڭ (شاڭگاڭ) پورتىغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا شاڭخەي قاتارلىق ئىچكى سودا پورتلىرىغا ئىگە بولدى، ئەنگلىيىلىكلەر ھىندىستاندا ۋە بۇ دۆلەتنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلىششقا باشلىغاندا، فرانسىيە 1883 ـ يىلى مانجۇ خاندانلىقىغا بېسىم ئىشلىتىپ، ھىندىچىنى تاقىم ئاراللىرىغا مىتروپولوگىيىلىك ھوقۇق يۈرگۈزۈشتىن ۋاز كېچىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ ئارقىلىق مانجۇ ـ خىتاي خاندانلىقىنىڭ ياللانما سەركەردىسى زوزۇڭتاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا يۈرۈش قىلىشىغا سەۋەپ تېپىپ بەردى ۋە يول ئېچىپ بەردى. ھىندىچىنى دۆلەتلىرى، مانجۇ ـ خىتايلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن قۇتۇلۇپ، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ قولىدا قالدى. 1883 ـ 1884 ـ يىللىرى 1 يىل ئارىلىقىدا ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىنىڭ ھەربى تەھدىتىگە دۇچ كەلگەن مانجۇ خاندانلىقى، بەدۆلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىسمىنى «شىنجاڭ»غا ئۆزگەرتىپ قانداق ئۆلكە تەسىس قىلالىدى دەپ سوئال قويۇلسا ئارقىدىنلا، ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشتا زوزۇڭتاڭغا كىم، قايسى دۆلەتلەر دىپلوماتىيە ۋە باشقا تەرەپلەردىن ياردەم قىلدى دېگەن سوئالمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلىشى كېرەك.

بۇ توغرىدا، "زوزۇڭتاڭنى ئۇيغۇرىستانغا كىم ئېلىپ چىققان" ماۋزۇلۇق ماقالىنىڭ مۇئەللىپى، ئەمىن ئامىر بايىۋ ئوغلىنىڭ قەلىمىگە مۇراجىئەت قىلايلۇق.

1999 - يىلى 10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى "يېڭى هايات گېزىتى" دە " ئۇيغۇرىستان تارىخىنىڭ بەزىبىر مەسىلىلىرى " ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى.

مۇئەللىپ ماقالىسىنى مۇنداق باشلايدۇ: سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1933 - يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمهۇرىيىتى»نى قانلىق باستۇرغانلىقىنى 1944 - يىلى قۇرۇلغان يەنە بىر «شەرقىي تۈركىستان جۇمهۇرىيىتى»نى مەسىلەكداش خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تۇتۇپ بېرىش ئارقىلىق يۇقاتقانلىقىنى كۆپچىلىك ياخشى بىلىدۇ. بىراق چار روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆتكەن ئەسىردە خىتاي هۆكۈمىتىنى قوللاپ، ئۇيغۇرلارنى مۇستەقىللىقتىن قانداق مەهرۇم قىلغانلىقىنى، 19 - ئەسىردىكى باسقۇنچى، جاللات زوزۇڭتاڭنى ئۇيغۇرىستانغا ئېلىپ چىقىشقا قانداق كۈچ چىقارغانلىقىنى نۇرغۇنلىغان زامانداشلار بىلمەيدۇ. دىققىتىڭلارغا هاۋالە قىلىنىۋاتقان مەزكۇر ماقالىدا تارىخىمىزدىكى ئەنە شۇ پاجىئەلىك، پىنهان ۋەقەلەر يورۇتىلىدۇ.

1 ـ ئۇيغۇرىستان ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىق ۋە مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان مەيدانى بولۇپ كەلگەن.

بۇ كۈرەش بۈرۈن ئۆتۈش قىيىن بولغان قۇملۇق ۋە باياۋانلار ۋە ئېگىز تاغلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغان مەركىزى زېمىنىنىڭ تاشقى دۇنيادىن بۆلىنىپ، ئايرىلىپ قالغانلىقى تۈپەيلى مۇرەككەپلەشكەن بولسا، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بىر قانچە روس ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى ئۇيغۇرىستانغا كېلىپ كەتتى. ئۇلارغا ھەربىي مەنسەپدارلار رەھبەرلىك قىلدى. ئەنە شۇلارنىڭ بىرى پرېژېۋا لىسكىنىڭ ئېكسپېدىتسىيەسى بولۇپ، تىبەتكىچە يېتىپ بارغان بۇ ئېكسپېدىتسىيەچىنى پەقەت روسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىلا ئەمەس، ھەربىي باش شىتاپمۇ مالىيە بىلەن تەمىنلىگەن. يەتتە سۇ ۋىلايەتلىرى روسىيە تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغاندىن كېيىن چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇرىستان چېگرىسىغا بىۋاسىتە يېقىنلىشىپ قېلىشى بىلەن مەركىزى رايون ئەنگىلىيە بىلەن چار روسىيىنىڭ مەركىزى ئاسىيادا رىقابەتلىشىدىغان رايونىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ دۆلەتلەرنى (چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقىنى يەرلىك خەلقلەرنىڭ مۇستەقىل دۆلەتكە ئىگە بولۇش مەسىلىسى قىلچىمۇ قىزىقتۇرمايتتى. ئەكسىچە بۇ دۆلەتلەر بۇ ئۆلكىنى

يېرىم مۇستەملىكە ۋە "يۇۋاش" خىتاينىڭ تەركىبى قىسمىدا قالدۇرۇشقا ئىنتىلەتتى.

شۇنىڭدىن سەل بۇرۇنراق، ئىنگىلىزلەر ھىندىستاندىكى سىپايىلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان بولسا، چار روسىيە كېنېسار قاسىمۇپ رەھبەرلىكىدىكى قازاقلار قوزغىلىڭىنى يەنە شۇنداقلا قوقەنتلىكلەرنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرغان ئىدى.

19-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدا ئىلى ئۆلكىسى قوزغىلاڭ قىلىپ كۆتۈرۈلگەندە، ھەر ئىككى مۇستەملىكىچى چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى ۋە ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى مۇسۇلمانلارغا تەسىر يەتكۈزۈپ قالامدىكىن دېگەن ئەندىشە پەيدا بولدى. بۇنىڭغا بىرىنچى بولۇپ ئەنگىلىيە ئەكس سادا قايتۇردى.

2- بۇ توغرۇلۇق خىتايدا ئۇزاق ۋاقىتتىن بېرى دىن تارقىتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىنگىلىز دىندارى جۇن ماككوۋېن "خىتايلار ئۆز ئۆيىدە" ماۋزۇلۇق كىتابىدا مۇنداق يازىدۇ: "1873-يىلى ئۇيغۇرىستاندا ۋە خىتايىنىڭ غەربىي ئۆلكىلىرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى باشلاندى. قانداق قىلىپ بولسۇن قوزغىلاڭنى باستۇرۇش كېرەك ئىدى. شۇڭلاشقا خىتاي ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭنى جازالىغۇچى ئەسكەرلەرگە باش قۇماندان

قىلىپ تەيىنلىدى. ۋەزىيەت ئېغىر ئىدى. چۈنكى قوزغىلاڭ يالغۇز غەربىي ئۆلكىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، ناھايىتى كەڭ زېمىنگە قانات يايغان ئىدى. بۇ يەرلەرنىڭ تاغلىق يەرلەر ئىكەنلىكى، راۋان يوللارنىڭ يوق دېيەرلىكى ۋە يەرلىك ئاھالىنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى ھۆكۈمەت ئارمىيىسىنىڭ قورال-ياراق توشۇپ كېلىشىگە يېڭىپ بولمايدىغان توسقۇنلۇقلارنى پەيدا قىلاتتى. خىتاي ئارمىيىسى ئېغىر ئەھۋالدا قالغان ئىدى.

زوزۇڭتاڭ غەربكە قاراپ ئىلگىرلىگەنسېرى، ئىسيان بىلەن قارشى ئالغان ئۆلكىگە قەدەم باسقانسېرى ھەربى قورال-ياراقلارنى يەتكۈزۈپ بېرىش مۇمكىن بولماي قالدى..."

ھەممىگە مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلى جۇن ماككوۋېن يۇقىرىقىلارنى يازغاندا، خىتاينىڭ "جازالىغۇچى" ئارمىيىسىگە ئەنگلىيىنىڭ سۇكۇت ئىچىدە رازىلىق بېرىشى، شاڭخەي ۋە شاڭگاڭدىكى ئىنگلىز تىجارەت بانكىلىرى (بوستۇن بانكىسى) زوزۇڭتاڭنى مالىيە بىلەن تەمىنلىگەنلىكى ھەققىدە ھېچ نېمە دېمەيدۇ. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرىستان ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇش جەھەتتە مەيەئەتكە ئىگە بولغانلىقى، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئۇيغۇرىستاندا

مۇستەقىللىق ئۈچۈن پارتلىغان قوزغىلاڭ ۋە مانجۇ-خىتاي خانىدانلىقىغا قارشى غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنىڭ بىرىتانىيە پادىشاھلىقىنىڭ گۆھەر زېمىنى بولۇپ ھېسابلانغان ھىندىستان مۇسۇلمانلىرىغا تۇتۇشۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرىشى بىلەن چۈشەندۈرىلەتتى.

1884-يىلى "تۈركىستانىسكى ۋېدۇمىستى" (تاشكەنت) گېزىتى مۇنداق يازىدۇ. مەزكۇر گېزىت زوزۇڭتاڭنىڭ مەركىزى خىتايدىن بۇ زېمىن ئۇيغۇرىستانغا يېتىپ كېلىشى ئۈچۈن چەكسىز چۆل-باياۋانلارنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. "ئۇ ئۇيغۇرىستان تەۋەسىگە يېتىپ كەلگەندە ئۇزۇق-تۈلۈك تۈگەيدۇ. يۈرۈش قىلىۋاتقان خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن ئېغىرلىشىدۇ. زوزۇڭتاڭ سىبىرىيىدىكى روس ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. گەرچە چار روسىيە قوشنا ئۆلكىلەردىكى قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرغاندا مەنپەئەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن زوزۇڭتاڭغا ئەمەلى ياردەم بېرەلمەيتتى. چۈنكى چار روسىيە شۇ چاغدا تۈركىيەگە قارشى قانلىق ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتكەن. زوزۇڭتاڭغا ياردىمى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، چار روسىيە ئۆزىنىڭ سىبىرىيىدىكى سودىگەرلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ خىتاينىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىگە ئۇزۇق-تۈلۈك

يەتكۈزۈپ بېرىشكە رۇخسەت قىلدى. بۇ ياردەملەر ئۈچۈن زوزۇڭتاڭ روسىيە سودىگەرلىرىگە كۆپ نەرسىلەرنى تۆلەشكە ۋەدە بەردى.

3- زوزۇڭتاڭنىڭ تاجاۋۇزچى ئەسكەرلىرى ئۇيغۇرىستان تەۋەسىگە قەدەم بېسىش بىلەنلا، ئۇزۇق-تۈلۈك جەھەتتىن قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى.

بۇ چاغلاردا تارباغا تاي، ئىلى ۋادىسى دېھقانلىرىدا ئاشلىق دېگەن ئېشىپ-تېشىپ تۇراتتى. ئۇلار بۇ ئاشلىقنى نېمە قىلىشنى ۋە قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى بىلمەي تۇراتتى. شۇنىڭدىن كېيىن دېھقانلار ئاشلىقلىرىنى چار روسىيە سودىگەرلىرىگە سېتىپ بېرىشكە باشلىدى. شۇنداقلا بۇ ئاشلىقنى ئۆزلىرىنىڭ قاتناش ۋاسىتىلىرى هارۋىلارغا بېسىپ، ئېشەكلەرگە ئارتىپ، زوزۇڭتاڭنىڭ هەربىي لاگېرىغا ـــ شىڭ شىڭشاغىچە يەتكۈزۈپ بەردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى (بۇ ئەقىللىق مىللەت) زوزۇڭتاڭنىڭ جازا يۈرۈشى قىلىۋاتقان ئەسكىرى قىسىملىرىنى قارشى ئېلىپ ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ تاجاۋۇزچى خىتاي ئارمىيىسىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا ئىچكىرىلەپ كىرىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. زوزۇڭتاڭ بۇنىڭغا رەھمەت سۈپىتىدە پۈتكۈل ئۇيغۇرىستان ئۆلكىسىنى قانغا بويىدى.

زوزۇڭتــاڭ روس هــاكىمىيەت ئورگــانلىرىنىمۇ ئۈنتــۇپ قالمىدى. ئۇ غۇلجىدا كۈچ توپلىۋالغانــدىن كېيىن 40 مىــڭ كىشىــلىك ئــارمىيىنى زەرىبــدار كــۈچكە ئايلانــدۇرۇپ يەتــتە سۇغا بېسىپ كىرىمەن دەپ پوپۇزا قىلدى...

ئەمــدى قايتىــپ كېلەيلــۇق، ئەنگىلىــيە ھىندىســتانغا تەيىنلىگەن گوبېرناتور جورجى ناتانىيېل كــورزۇن يــۇقىرىقى بىر ئابزاس سۆزىدە ئېيتتىغۇ:

"ئــۇ تەرەپلەرنــى بىزنىــڭ دۈشــمەنلىرىمىزنىڭ ئىشــغال قىلىۋېلىشــىنىمۇ كۆرۈشــنى خالىمــايمىز، ئــۇ تەرەپلەرنىــڭ بىزنىــڭ ئىتتىپاقداشــلىرىمىزنىڭ يــاكى دوســتلىرىمىزنىڭ قولىــدا قېلىشــىنى تۇلۇمــۇ ئــارزو قىلىمىــز" دەپ ئېيتتىغــۇ. شۇنداق قىلىــپ ئۇيغۇرىســتان ئەنگىلىــيە ئىمپېراتورلىقىنىــڭ ئىتتىپاقدېشــى ئوخشاشــلا بىــر ۋاقىتتــا يەنە باشــقا ئىســتىراتېگىيىلىك مەقسەتلەر ۋەجىــدىن چــار روســىيىنىڭ ئىتتىپاقدېشى بولۇپ قالغان مانجۇ-خىتــاي خانىــدانلىقىنىڭ قولىدا قالدى.

چــار روســىيىنىڭ ئۇيغۇرىســتانغا تۇتقــان مۇئامىلىســى، ئەنگىلىيىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تۇتقان مۇئامىلىسىدىن باشقىچە بولمىدى، ئوخشاش بولدى.

چــار روســيە يىــراق شــەرقتە ئــامۇر دەرياســىنىڭ ئىككــى قىرغاقلىرىغا ھەتتا شــەرقىي دېڭىــز بــويلىرى تىــنچ ئوكيــان

قىرغاقلىرىغىچە بىپايان زېمىنغا ئىگە بولۇپ، مانجۇ-خىتاي خانىدانلىقى بىلەن 1858-يىلى "ئەيخۇي شەرتنامىسى"نى ئىمزالاپ، چار روسىيىنىڭ زېمىن كېڭەيمىچىلىكىنى مانجۇ-خىتاي خانىدانلىقىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈردى. چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن مانجۇ-خىتاي ئىمپېراتورلىقىنىڭ بىرلىشىپ، "... ئىلى ئۆلكىسىگە ئىككى تەرەپتىن بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىشنى تەكلىپ قىلىشمۇ (شۇ چاغدا) كۆزدە تۇتۇلدى..."، "چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ 1871-يىلى 10- پېۋرالدا، 22-ئىيۇندا مانجۇ خانىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدە ھازىرچە بوغدىخانغا ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇپ بېرىپ... چار روسىيىنىڭ مالىيە ۋەزىرى كېنەز سەيىچ ۋېتىر 1892-يىلى 11-ئاينىڭ 6-كۈنى پادىشاھ ئالېكساندىر 111 گە دوكلات يوللاپ:

«...چار روسىيىنىڭ كەلگۈسىدە ئاسىيا بىلەن غەرب دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىگۈچى ھەكىمگە ئايلىنىپ قالىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىپ چار روسىيە بىلەن مانجۇ-خىتاي ئىتتىپاقى قۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپ...» ۋە ھاكازا ۋە ھاكازالارنىڭ ھەممىسى، چار روسىيىنىڭ ياكى قىزىل روسىيىنىڭ ئۇيغۇرلارنى سېتىش، ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشىغا يول قويماسلىق خائىنلىقىنىڭ بۈگۈنلا

باشلانمىغانلىقىنى، بەلكى بۇنداق چار رۇسىيىچە ۋە قىزىل روسىيىچە خائىنلىقىنىڭ بەك ئۇزۇندىن باشلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

18-ئەسىر ۋە 19-ئەسىر ئىككى ئەسىر ئىچىدە چار روسىيە شەرق تەرەپكە، جەنۇب تەرەپكە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ ئامۇر دەرياسىنىڭ ئۇزاق قىرغاقلىرىغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېرىشىپ ئىمپېرىيە قۇرۇش ۋەزىپىسىنى تاماملىدى. ئامۇر دەريا قىرغاقلىرىغا ئىلگىرىلىگەندە چار روسىيە مانجۇ-خىتاي خانىدانلىقىنى تالاڭ قالدۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا، چار روسىيە ئۆزىنىڭ مىللى ھۆكۈمرانلىقىنى قەدىمى مۇسۇلمان خانلىقلىرىغا تاڭدى.

غەربتىن ئۆگەنگەن تېخنىكىسىغا تايىنىپ چار روسىيە شەرقىي ئاسىيادا جۇڭگولۇقلار بىلەن ئالاقىدە بولغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇسۇلمانلار بىلەن ئالاقىدە بولغاندا ھەل قىلغۇچ ئۈستۈنلۈكتە تۇراتتى. چۈشىنى رىئاللىققا ئايلاندۇرغۇچى بىر قۇدرەتلىك دۆلەت چار روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئافغانىستان، پاكىستان ئارقىلىق ھىندى ئوكيانغا چىقىشىنى، سىبىرىيە-شەرقىي دېڭىز ئارقىلىق تىنچ ئوكيانغا چىقىشىنى ۋە تىنچ ئوكياندا توڭلىماس پورتقا ئېرىشىشنى كۆڭلىگە پۈككەن. بۈيۈك پېتىر دەۋرىدىن باشلاپ شۇنداق چۈش كۆرۈشكە ئادەتلەنگەن چار روسىيە،

گەرچە ھازىرغىچە توگۈلمەس پورتقا ئىگە بولۇپ ئافغانىستان ئارقىلىق ھىندى ئوكيانغا چىقالمىغان بولسىمۇ لېكىن تارىخنىڭ شۇ دەۋرىدە چار روسىيە ئىمپېرىيە قۇرۇش چۈشىنى ئىشقا ئاشۇرغان ئىدى .

1763 ـ يىلىغىچە بولغان تارىخىي دەۋردە يەر شارى خاراكتېرلىك سىياسى مۇناسىۋەتلەر خۇددى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرگە ئوخشاش نېگىزلىك ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلغان ئىدى. غەربىي ياۋرۇپالىقلار كېڭىيىۋاتقان ئىسلام دىنى تەرىپىدىن ياۋرۇ ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ غەربىي بۇرجىكىگە قىستاپ قويۇلمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە ئۇلار ھىندى ئوكيانىنى تىزگىنلەشكە تايىنىپ جەنۇپ تەرەپتىن مۇسۇلمان دۇنياسىنى قورشاۋغا ئالدى. چار روسىيىلىكلەر بولسا، سىبىرىيىنى (ئەسلى ئۇيغۇرلار ۋە تاتارلارنىڭ زېمىنى) بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق شىمال تەرەپتىن ئىسلام دۇنياسىنى قورشاۋغا ئالدى. ئۇيغۇرىستاننىڭ، چار روسىيە بىلەن ئەنگىلىيىنىڭ قولىدا پايدىلىنىشقا بولىدىغان دىپلوماتىيىلىك يەمچۈككە ئايلىنىپ قېلىشى ۋە مانجۇ خانىدانلىقىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قېلىشى يۇقىرىقى يەر شارى خاراكتېرلىك سىياسەتنىڭ، مۇستەملىكىچىلىك ۋە كېڭەيمىچىلىكنىڭ تەسىرىدىن بولغان ئىش ئىدى.

ئون بەشىنچى باب چار روسىيە بىلەن ئۇيغۇرىستان ئوتتۇرىسىدا چېگرا مۇناسىۋەتلىرى ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرى

چار روسىيە، ئەنگلىيە، مانجۇ-خىتاي خانىدانلىقلىرى توغرىسىدا باشتىن باشلاپ يېزىپ كېلىۋاتىمىز. ئۈچ دۆلەتنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرى، دىپلوماتىك مەنپەئەتلىرىگە توغرا كەلگەندە ئۇيغۇرىستاننىڭ مانجۇ-خىتايلارغا مۇستەملىكە قىلىپ بېرىلگەنلىكىنى يۇقىرىقى يازمىلاردا كۆرۈپ كەلدۇق. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ياۋرۇپا دۆلىتى ئەنگلىيە، چار روسىيە قانداق قىلىپ ئۇيغۇرىستانغا بىۋاسىتە چېگرىلىنىدىغان دۆلەتلەرگە ئايلىنىپ قالدى؟ باشتا كۆرۈپ ئۆتكەنىدەك ئەنگلىيە ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرىستانغا قوشنا بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ قالغاندەك، چار روسىيمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرىستانغا قوشنا بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭ ئىچىدە چار روسىيە تارىختىن بېرى ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشىغا يول قويماي، ئۇيغۇرىستاننى مانجۇ-خىتاي خانىدانلىقىنىڭ مۇستەملىكە قىلىشىغا تۇتۇپ بەرگەندە، چار روسىيىنىڭ ئىقتىسادىي، ھەربىي، سىياسىي جەھەتتە ئۇيغۇرىستانغا تۇتقان پوزىتسىيىسى كېيىنكى، لېنىن-ستالىن روسىيىسىگە ئۇدۇم بولۇپ قالدى. شۇڭا

چار روسىيە ۋە لېنىن- ستالىن روسىيىسى بىلەن ئۇيغۇرىستانىنىڭ سودا، سىياسىي مۇناسىۋەتلىرى ۋە ھەربىي، ئاغدۇرمىچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە ئەتراپلىق توختىلىپ ئۆتۈش ئۇيغۇرىستانىنىڭ تەقدىرى يەنى ئۇيغۇرىستانىنىڭ بۇ قېتىم مانجۇ خاندانلىقىغا، ئۇنىڭدىن كېيىن خىتاي گومىنداڭى ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىغا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان بىردىنبىر مۇئەممادۇر.

ئېھتىمال بەزىلەر مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى مىللىتىڭىنىڭ ئىچكى ئاجىزلىقلىرىدىن ئىزدىمەي، ھەدىسە، تاشقىرىدىن ئىزدەيدىكەنسىنا ۋەي، ئاداش! دېيىشى مۇمكىن. 1941-يىلى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى ئۈچ يېرىم مىليون ئەسكىرى كۈچ بىلەن سابىق سوۋېتلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن گىتلېر؛ ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، سابىق سوۋېتلەرنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمى ئالدىدا چارىسىز قالغاندەك، 1871-يىلى چار روسىيىنىڭ گېنېرالى كولپاكوۋىسكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ تۆت يىلدىن كېيىن 1876-يىلى مانجۇ - خىتاي خاندانلىقىنىڭ خىتاي ئەسكىرى قوماندانى زوزوڭتاڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. فىزىكىلىق قۇدرەتلىك بىر كۈچ ـــ ئوخشاش بىر

ۋاقىتتا ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن چار روسىيە، مانجۇ-خىتاي خاندانلىقى ئالدىدا ئۇيغۇرنىڭ سەركەدىسى ياقۇپ بەگمۇ ئەلۋەتتە ئەنە شۇنداق چارىسىز قالدى...

كېيىن "ئۇيغۇرلار مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى" دەيدىغان ماۋزۇ ئاستىدا يېزىلىدىغان يازمىلىرىمىزدا سۆزلىنىدىغان ۋەقەلەرنى تېخىمۇ تولۇق يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، تارىخنىڭ قايسى چاغلىرىدا ئۇيغۇرىستان بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىمۇ، توختىلىپ ئۆتۈش شۇڭا بىزگە بۇ يەردە زۆرۈر بولۇپ قالدى.

1- ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن روسىيە سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى

"ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن روسىيىنىڭ سودا- تىجارەت تارىخى" ماۋزۇلۇق كىتابنىڭ ئاپتورى لى شىڭ ئەپەندى ھە دېگەندىلا "خەن دەۋرى" دېگەن ئىبارىنى ئېغىزغا ئالىدۇ. ئەگەر مۇشۇ يەردە چاقچاق- ھەزىل بولغاندىمۇ ياكى مەقسەتلىك بولغاندىمۇ، جانابى تارىخچى! - خىتاينىڭ تارىخىدا "خەن دەۋرى" دەيدىغان بىر دەۋر بولغانمىدى؟

دەپ سوئال قويسام كىمدۇ بىرسى، نېمە دەيسەنوى - ئىدىيالىست دەپ ئوتتۇرىغا چىقارمۇ؟

ئاپتور مۇنداق باشلايدۇ: "خەن دەۋرىدىن تارتىپ چارۋىچى مىللەتلەر كۆپ ئولتۇراقلاشقان غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان رايونلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي بېرىپ -كېلىشلەر ئۈزلۈكسىز كۆپەيگەن، ئىككى تەرەپ بارى- يوقنى ئالماشتۇرۇشتا قويۇق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئورناتقان. تارىخنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئىقتىسادىي جەھەتتە تەدرىجى بىر گەۋدىگە ئايلانغان. تاكى 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا يېتىپ كەلگىچە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى- تۆۋەن ئېقىنلىرىدا، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا جۇملىدىن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ياشايدىغان جۇڭگونىڭ ئويرات مۇڭغۇللار قەبىلىسى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمى — ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن تەكرار ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ساقلاپ كەلگەن ئىدى."

تارىخچىمىز ئەنۋەر بايتۇر "شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى" ماۋزۇلۇق كىتابىدا "مىلادى 1636-يىلى مانجۇلار هازىرقى شىنياڭ شەھىرىدە چىڭ سولالىسىنى قۇرغانلىقىنى جاكارلىدى... مىلادى 1640-يىلى خۇنتەيجى تارباغاتايدا

ئـويرات ۋە قالقـا مۇڭغـۇل ئـاق سـۆڭەكلىرىنىڭ كېڭىشـىنى چاقىرىــپ جۇڭغــار خــانلىقىنى قۇرغــانلىقىنى جاكارلىــدى" ("شــىنجاڭدىكى مىللەتــلەر تــارىخى "1211 ـ 1212 ـ بەت) دەپ كۆرسەتكەن تۇرسا، بۇ چاغـدا خىتاينىـڭ خەن دەۋرى دېگەن دەۋرى نەدە ئىدى، خىتاينىـڭ نـېمە سولالە، نـېمە خانلىقلىرى نەدە ئىدى؟ ئاڭلىمىغـانلا بىـر ئۇقـۇم تارىخنىـڭ بەتلىرىدە كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر ئۇقۇم "جۇڭگونىڭ ئويرات مۇڭغۇللار قەبىلىسى" دەيدىغان بىر ئۇقۇم ئوتتۇرىغا چىقىـپ قالدىغۇ؟ تـاكى 16 ـ ئەسـىرنىڭ ئـاخىرىغىچە ... دەيـدىغان تەسـۋىرى جـۈملە ئىشـلىتىلىپتىغۇ؟ قىزىـق ئىش!بـۇ "جۇڭگونىــڭ ئــويرات مۇڭغــۇللىرى قەبىلىســى" ئەمەس، ئەسلىدە ئۇيغۇر دۆلىتىنىـڭ ئـويرات مۇڭغـۇللىرى قەبىلىسـى ئىدى.

ئېھتىمال ئاپتور لـى شـىڭ ئەپەنـدى رايـونلار ئـارا سـودا مۇناسـىۋەت تـارىخى، دولەتــلەر ئــارا ســودا مۇناســىۋەت تارىخىنى سۆزلەپ كېلىپ، يـوق يەردىـن پۇتـاق چىقىرىـپ، "ئويرات مۇڭغۇللار بىلەن خىتـايلار خەن دەۋرىـدىن باشـلاپ سـودا ـ تىجـارەت قىلغـان ئىـدى" دەپ پاكىـت ئويـدۇرۇپ تارىخقا تېڭىپ، سىياسەت تارىخى ياساپ چىقماقچى بولغـان بولسـا كېـرەك. شـۇڭا" جۇڭگونىــڭ ئــويرات مۇڭغــۇللار قەبىلىســى" دەيــدىغان بىــر ئۇقــۇمنى ئويــدۇرۇپ چىقىــپ

تارىخقا تاڭماقچى بولغان بولسا كېرەك. بۇ ئاپتور نەقىل كەلتۈرگەن تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا چار روسىيە بىلەن ئويرات مۇڭغۇللىرىنىڭ سودا مۇناسىۋەت تارىخىنى باشقىچە شەرھىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

ئاپتور بۇنداق نەقىل كەلتۈرىدۇ: «سىتىخانوف يىلنامىسى" نىڭ 1574 ـ يىللىق مۇندەرىجىسىدە چار روسىيىنىڭ سىبىرىيىدە توسىۋ، ئېرتىش دەرياسى ۋە ئوب دەرياسى قاتارلىق دەريا قىرغاقلىرىغا قورغان قۇرۇپ، بۇخارا، قارامۇق (ئويرات مۇڭغۇللار) ۋە قازاق قاتارلىق مىللەتلەر ئېلىپ كەلگەن تاۋارلارغا باج قويماي ئۇلارنىڭ سودا ـ تىجارىتىگە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن» لىكىگە ئائىت خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. مەيلى پەرغانە، قەشقەرىيە، جۇڭغارىيە، سىبىرىيە قىسقىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاۋاتقان خەلقلەرنىڭ 15 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپلا روسىيە بىلەن سودا ـ تىجارەت مۇناسىۋىتى ئورناتقانلىقىنى يۇقىرىقى نەقىلدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار يېزىپ چىققان ياكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدا چەت ئەللەردە يېزىلىپ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەردە (ئۇيغۇر دۆلىتىدە ياشايدىغان چارۋىچى مىللەتلەر خەن دۆلىتى بىلەن سودا ـ تىجارەت قىلغان دېگەن بىر جۈملىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ.)

19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرى 1805 ـ يىللىرىدا چار روسىيە ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن سودا ـ تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىنى كۈچەيتتى. (بۇ چاغدا ئۇيغۇر دۆلىتى مانجۇ خانىدانلىقىنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى) چار روسىيە ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى كىروپكىنگە بۇيرۇق بېرىپ: "مانجۇ ـ خىتاي ھۆكۈمىتىگە خىزمەت ئىشلەپ ئىلى ئۆلكىسى، تارباغاتاي(چۆچەك) ۋىلايەتلىرىنى روسىيە سودىگەرلىرىگە ئېچىپ بېرىش" نى قولغا كەلتۈرۈش توغرىسىدا جىكىلىدى. كېيىن چار روسىيە ھۆكۈمىتى مانجۇ ـ خىتاي خانىدانلىقىنىڭ چەكلەشلىرىگە پەرۋامۇ قىلماي يەرلىك چارۋىدارلار، بايلار بىلەن ئۆزئارا سودا ـ تىجارەتنى قانات يايدۇردى. (لى شىڭ ئەپەندىگە شۇنى ئېيتىپ قويايكى تاكى گومىنداڭ 1943 ـ يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا دۆلەت چېگرىسى دەيدىغان بىر ئىش بولغان ئەمەس. پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۆزئارا بېرىپ كېلەلەيتتى، ئۆز ئارا سودا ـ تىجارەتمۇ قىلالايتتى، چېگرا توسالغۇسى يوق ئىدى.)

2 ـ چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن سودا ـ تىجارەت قىلىشى، چار روسىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققى قىلىشىغا

بۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. چار روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىدا ئىشلەنگەن سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن ئۇيغۇر دۆلىتىگە كىرىپ تۇراتتى، بەلكى يەرلىك مەھسۇلات، خام ئەشيالار ئۇيغۇر دۆلىتىدىن چار روسىيىنىڭ سانائەت مەركەزلەشكەن شەھەرلىرىگە توشۇلۇپ تۇراتتى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چار روسىيىگە، چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇر دۆلىتىگە قاراتقان سودا ـ تىجارەتلىرىدە، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يىرىم مۇستەملىكىلىك ئورنى كۈنسايىن گەۋدىلىنىشكە باشلىغان. جەمئىيەت، سىياسەت ۋە يەرلىك ئىقتىساد ساھەلىرىدە يىرىم مۇستەملىكە دۆلەت بولۇپ قېلىشىنىڭ دەرىجىسى كۈن سايىن چوڭقۇرلاشقان. ("شىنجاڭ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ روسىيە بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەت تارىخى" ماۋزۇلۇق كىتابىدا ئاپتور لى شىڭ ئەپەندى "ئۇيغۇر دۆلىتى چار روسىيىگە يىرىم مۇستەملىكە بولۇپ قالغان ئىدى" دەپ كۆرسەتتى . بۇ سىياسى ئىبارە شۇ ۋاقىتلاردا چار روسىيە بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مېتروپولوگىيىلىك دۆلەت مۇناسىۋەتلىرىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

3 ـ 19 ـ ئەسىردىن باشلاپ چار روسىيە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، قازاق دالاسىنى، ئوتتۇرا ئاسىيادا خىۋە، قوقەنت، بۇخارا خانىدانلىقىنى بېسىۋېلىپ، ئۇنىڭدىن

كېيىن ئەسلىدە ئۇيغۇر دۆلىتىگە تەۋە بولغان تۆۋەنكى ئىلى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلارنى، (يەتتە سۇ ۋىلايەتلىرىنى) كېسىۋالغان (1881ـ يىلى چار روسىيە بىلەن مانجۇ خانىدانى ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان "مانجۇ، چار روسىيەـ ئىلى شەرتنامىسى" دا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىـ زېمىنى چار روسىيە مۇستەملىكچىلىرى بىلەن مانجۇ ـ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەرتنامە شەكلىدە بۆلۈۋېلىنغان) ئۇيغۇر دۆلىتىدىن بۆلۈۋېلىنغان، كېسىۋېلىنغان، بېسىۋېلىنغان زېمىن، تېررىتورىيىلەر كېيىن چار روسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيانى تەشكىللىدى. بۇ رايونلار ئادىمەتچىلىك، جۇغراپىيىۋى، مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك قۇرۇلمىسى، دىنىي ئېتىقادى، تىل مەدەنىيىتى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، پسىخىكـ روھى ساپاسى، ئىستېمال قۇرۇلمىسى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇر دۆلىتىدە ياشىغۇچى قېرىنداشلىرى بىلەن ئوتتۇراقلىققا ئىگە بولغانلىقى، چار روسىيە سودىگەرلىرىنى ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق سوداـتىجارەت شارائىتى بىلەن تەمىنلىگەن.

چار روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشقا تەيىنلىگەن تۇنجى نۆۋەتلىك ئەلچىسى پېتورىۋىسكى شۇ چاغدا: «چار روسىيە

بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ تىجارەت قەبىلە ـ ئايماقلار ئوتتۇرىسىدىكى، تۈنۈگۈنكى تونۇش ـ بىلىشلەر ئوتتۇرىسىدىكى، بەلكى ئائىلىۋى خاراكتېرلىك سودا ـ تىجارەتتۇر» دەپ كۆرسەتكەن.

ئەسلىدىنلا ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدا سودا ـ تىجارەت مۇناسىۋەتلىرى خۇددى پېتورىۋسكى ئېيتقاندەك راستىنلا ئائىلىۋى خاراكتېرلىك سودا ـ تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى.

4 ـ ئىككى تەرەپنىڭ سودا ـ تىجارىتىدە تونۇش ـ يۈتكەش شارائىتلىرىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. 1888 ـ يىلى چار روسىيە ـ ئوتتۇرا ئاسىيا تۆمۈر يولى سەمەرقەنتكىچە ياتقۇزۇلدى. 1894 ـ يىلى چار روسىيە ـ سىبىرىيە تۆمۈر يولىنىڭ غەربىي بۆلەكلىرى ئورالدىن ئومسكقىچە (ئورال ـ ئومسك تۆمۈر يولى) ياسالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۆمۈر يول تېزلىك بىلەن ئۇيغۇرىستاننىڭ چېگرىلىرىغا سوزۇلۇپ كېلىپ، چار روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىدىكى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا كىرىشىنى ئىنتايىن راۋان توشۇش شارائىتى بىلەن تەمىنلىدى. چار روسىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا كىرىش چېگرا ئېغىزلىرى 1851 ـ يىلى ئىمزالانغان شەرتنامىدا بەلگىلەنگەن ئىككى جايدىكى چېگرا ئېغىزىدىن، 1881 ـ يىلى ئىمزالانغان

شەرتنامىدا بەلگىلەنگەن 12 جايدىكى چېگرا ئېغىزىغا كۆپەيدى. بۇ چېگرا ئېغىزلىرى 3100 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئىچىدە ئىدى.

5 ـ چار روسىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىچكى بازىرى ۋە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چار روسىيىگە ئېكسپورت قىلىدىغان ۋە چار روسىيىدىن ئىمپورت قىلىدىغان سودىسىنى كونترول قىلىۋالدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا چار روسىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى ياقۇپبەگنىڭ رەھبەرلىكىدە مانجۇ ـ خىتايلارغا قارشى ئومۇمىيۈزلۈك قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىچكى بازىرىنى پۈتۈنلەي قول ئاستىغا ئېلىۋالدى. ھەتتا تاجاۋۇزچى زوزۇڭتاڭ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ نامىنى «شىنجاڭ» دېگەن ئىسىمغا ئۆزگەرتىپ 1884 ـ يىلى ئۆلكە تەسىس قىلغاندىن كېيىنمۇ، چار روسىيە بۇرۇنقى شەرتنامىلار بويىچە سودا ـ تىجارەتنى يولغا قويۇپ، ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ تىجارەتنى مونوپول قىلىۋالدى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بارلىق زېمىنى ئىچىدە سودا ـ تىجارەت تورلىرىنى قۇرۇپ چىقتى.

6 ـ ئۇيغۇر دۆلىتى تاشقى سودىسىنىڭ خاراكتېرىدە نېگىزلىك ئۆزگىرىش يۈز بەردى. 1881 ـ يىلى مانجۇ

خانىدانلىقى بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن «ئىلى شەرتنامىسى» ۋە «ئۆزگەرتىپ تۈزگەن قۇرۇقلۇق سودا ـ تىجارەت نىزامنامىسى» مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. چار روسىيە سودىگەرلىرى شەرتنامىلاردا بەلگىلەنگەن سودا ـ تىجارەت ئىمتىيازلىرى ئارقىلىق، ئۇيغۇر دۆلىتىگە تۈۋار ماللارنى تۆكمە قىلىپ ساتاتتى، خام ئەشيا ماتېرىيالللىرىنى ئەرزان باھادا ئېلىپ كېتىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يېڭى زامان ئىقتىسادى تەرەققىياتىغا مۇستەملىكە دۆلەتلىك تامغىسىنى باسقان. مۇ شۇ مەزگىللەردە چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى ئىقتىسادىي، سىياسىي كۈچلىرى مۆرىنى ـ مۆرىگە تېرەپ تەرەققى قىلىپ خۇددى شۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر دۆلىتىدە ياشاۋاتقان ئەنگىلىيىلىكلەر كۆرسەتكەندەك "ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، سىياسىي جەھەتتە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر دۆلىتىنى تىزگىنلەش بۇ چار روسىيىنىڭ سىياسىتى ئىدى."

7 ـ 1918 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە 30 يىل ئارىلىقىدا، سابىق سوۋېتلەر، ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن روسىيىنىڭ ئىككى تەرەپ سودا مۇناسىۋەتلىرىدە

تەشەببۇسكارلىقنى قولغا ئېلىۋالدى. تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەت سوۋېتتە سابىق سوۋېتلەر ئۇيغۇر دۆلىتىگە قاراتقان سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىدە باراۋەر، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش سىياسىتى بىلەن مۇئامىلە قىلدى. لېكىن ھەر قېتىم ئۇيغۇر دۆلىتىدە ۋەزىيەت تەۋرىنىشكە باشلىغان ھامان، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىقتىسادىي بەھرىمەن بولۇشنىڭ پۇرسەتلىرىدىن تولۇق پايدىلاندى. سودا-تىجارەت قۇرۇلمىسىدىن ئېيتقاندا ئۇيغۇر دۆلىتى سوۋېتلەرگە خام ئەشيا ئېكسپورت قىلىدىغان، سوۋېتلەردىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلىدىغان قۇرۇلما بولۇپ، بۇ قۇرۇلما يېقىنقىچە داۋاملىشىپ كەلگەن چار روسىيىگە مۇستەملىكە ئۇيغۇر دۆلىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ گومىنداڭ تاجاۋۇزچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىسقا بىر مەزگىلدىمۇ ئۆزگەرمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى.

8-1944-يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىدە قوراللىق مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلاب پارتلىدى. شۇ يىلى 11-ئاينىڭ 12-كۈنى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىنىڭ غۇلجا شەھىرىدە مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى — «شەرقىي تۈركىستان

جۇمھـۇرىيىتى» نامــدا قۇرۇلـۇپ چىقتــى. ئىــنقىلاب ۋە بـۇ دۆلەتنىــڭ ئــالى رەھبەرلىــك ئــورگىنى ئۇيغـۇر دۆلىتىنىــڭ شىمالى ئـۆلكىللىرىنى تامام تىـزگىنلەش ئاساسىدا پۈتــۈن ئۇيغـۇر دۆلىتىنىــڭ زېمــىن تېررىتورىيىســىنى پۈتــۈنلەي تىــــزگىنلىگەن. تاجــاۋۇز قىلىــــپ كىــــرگەن گومىنــــداڭ خىتايلىرىنىــڭ 100 مىــڭ كىشــىلىك مـۇنتىزىم ئارمىيىســى ئۇيغـۇر دۆلىتىنىــڭ 60 مىــڭ كىشــىلىك مىللــى ئــازادلىق ئارمىيىسـى تەرىپىـدىن تارمـار قىلىنغـان ئىـدى. شـۇنىڭدىن كېــيىن، شــىمالدا ســابىق ســوۋېتلەر چېگرىســى بىــلەن چېگرىلىنىــدىغان ئىلــى، چـۆچەك (تارباغاتــاي) ئالتــاي ۋىلايەتلىرىــدە، جەنــۇپ تەرەپــتە ئۈركەشــتام، ســىمخانا، تورغـات چېگـرا ئېغىزلىـرى ئـارقىلىق قەشـقەر ۋىلايەتلىرىـدە گومىنــداڭ خىتــايلىرى ھۆكۈمرانلىــق قىلىــدىغان ئىچكىــرى خىتــاي بىــلەن بــارلىق مۇناســىۋەتلەر ئــۈزۈپ تاشــلىنىپ، سـوۋېتلەر ئۇيغـۇر دۆلىتىـدە ئـۆز ئالـدىغا سـودا ـ تىجارەتنى يولغـا قويـدى. ئۇيغـۇر دۆلىتــى روســىيىلىكلەر تەرىپىــدىن سىياسى سودا ئـارقىلىق خىتايغـا يەنە بىـر قېتىم سـېتىلىپ 1946 ـ يىلى" بىرلەشمە ھۆكۈمەت" قۇرۇلغانـدا (بـۇ توغرىـدا كېيىنكـى بـاپلاردا تەپسىلى تـوختىلىمىز) سـابىق سـوۋېتلەر بىــلەن ئۇيغــۇر دۆلىتــى ئىككــى تەرەپنىــڭ ســودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتـۈرۈش توغرىسـىدا سۆھبەت

ئۆتكۈزۈپ، «سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتى سودا ـ تىجارەت كېلىشىمى» لايىھىسىنى تۈزۈپ چىققاندا، ئاغدۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرغان خىتاينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇ لايىھىنى ئىنكار قىلدى.

ئون ئالتىنچى باب چار روسىيە بىلەن مانجۇ-خىتاي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا، لېنىن، ستالىن روسىيىسى بىلەن خىتاي گومىنداڭى ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرى ئوتتۇرىسىدا، ئۇيغۇر دۆلىتىگە مۇناسىۋەتلىك تۈزۈلگەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي شەرتنامىلار

شەرتنامە تۈزۈش- خۇددى شەخس بىلەن شەخس ئوتتۇرىسىدا ئالدى-بەردى قىلغاندا ھۆججەتلەشكەندەك، شەرتنامە تۈزۈشمۇ دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدا زېمىن دائىرىسىنى ئايرىۋېلىش، باشقىلارنىڭ ۋەتىنىنى كۈچكە تايىنىپ پارچىلاپ بۆلۈشۈۋېلىش، باشقىلارنىڭ دۆلەت زېمىنىنى شەرتنامە ئارقىلىق تەسىر دائىرىگە ئېلىۋېلىش قاتارلىق دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەرىكەتلەر ۋە مۇناسىۋەتلەردە، دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە، ھەتتا خەلقئارا قائىدە - قانۇنلارغا خىلاپ بولسىمۇ، مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسەتلىرىگە مۇخالىپ بولسىمۇ كۈچ ئارقىلىق، بەزىدە كېلىشىش ئارقىلىق، بەزىدە يەنە باشقا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئارىلىشىشى ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىقىدىغان، ئىككى تەرەپنىڭ مەنپەئەت تەلەپلىرىنى ھۆججەت ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرىدىغان بىر خىل دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ يېزىق شەكلىدۇر.

شـــەرتنامە، كېلىشـــىم ئىمـــزالاش 1ـ سىياســـەت خاراكتېرلىـــك بولىـــدۇ، 2ـ ئىقتىســـاد، ســـودا ـ تىجـــارەت خاراكتېرلىك بولىدۇ، 3ـ مەدەنىيەت ـ مائارىپ خاراكتېرلىك بولىدۇ، 4ـ ھەربىـي ئىشلارغا مۇناسـۋەتلىك بولىـدۇ، 5ـ زېمىن تېررىتورىيىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولىـدۇ. يەنە باشـقا خىللىرىمۇ بولىـدۇ، لېكىن بۇ يەردە تەپسىلى توختىلىـپ ئولتۇرمايمىز.

چـار روسـىيە 19ـ ئەسـىرنىڭ ئـاۋۋالقى 25 يىلىـدىن باشـلاپ مۇسـتەملىكىچى دۆلەت ئورنىـدا ئوتتـۇرا ئاسـىياغا يـۈرۈش قىلغانـدىن كېيىن، ئۇيغـۇر دۆلىتىنىـڭ مـانجۇ ـ خىتايلارغا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىدا چار روسـىيە بىـلەن ئەنگلىـيە ئىمپېراتورلۇقىنىـڭ قانـداق رول ئوينىغـانلىقى توغرىسىدا يـۇقىرىقى بـابلاردا قىسقىچە توختىلىـپ ئۆتكەن ئىـدۇق. "ئۇيغـۇر دۆلىتىنىـڭ روسـىيە بىـلەن بولغـان سـودا مۇناسىۋەت تارىخى" ماۋزۇلۇق كىتابنىـڭ ئـاپتورى لـى شـىڭ ئەپەنـدىنىڭ "ئۇيغـۇر دۆلىتـى چـار روسـىيىگە يېـرىم مۇسـتەملىكە بولـۇپ قالـدى" دېـگەن سىياسـى سـۆز ـ ئىبارىسىنىمۇ كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق.

شۇنداق ئەھۋالدا كېيىنكى بـابلىرىمىزدا چار روسـىيىگە يېـرىم مۇسـتەملىكە بولـۇپ قالغـان «شـىنجاڭ» ـ ئۇيغـۇر دۆلىتى يەنە قانداق قىلىپ، 1940ـ يىللارغا كەلگەنـدە يەنە

بىر قېتىم خىتايغا مۇستەملىكە قىلىپ بېرىلدى، دەيدىغان چوڭ مەسىلىگە يەنە ئۇيغۇرىستاننىڭ چار روسىيىنىڭ قولىدىن مانجۇ-خىتايلارنىڭ قولىغا، لېنىن، ستالىن روسىيىسىنىڭ قولىدىن گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ ۋە قىزىل كوممۇنىست خىتايلارنىڭ قولىغا مۇكىدەك ئۆتۈپ تۇرغانلىقى توغرىسىدا جاۋاب تەييارلاشقا توغرا كەلگەندە، چار روسىيىسى بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتىگە مۇناسىۋەتلىك مانجۇ-خانىدانلىقى ئوتتۇرىسىدا، لېنىن، ستالىن روسىيىسى بىلەن ئۇيغۇر دولىتىگە مۇناسىۋەتلىك خىتاي گومىنداڭى ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن شەرتنامىلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش روسىيە بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر دائىرىسىدە ئۇيغۇر دۆلىتى زادى قانداق ئورۇندا تۇراتتى دېگەن مەسىلىگە جاۋاب تېپىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

1-"ئىلى، تارباغاتاى سودا-تىجارەت نىزامنامىسى" (1851-يىلى 8-ئاينىڭ 6- كۈنى غۇلجا)

2-"تۆلەم تۆلەش كېلىشىمى بويىچە تارباغاتاي شەرتنامىسى" (1858-يىلى 10-ئاينىڭ 16- كۈنى تارباغاتاي)

3-ئۆزگەرتىپ بىكىتىلگەن شەرتنامە" (1881-يىلى 2-ئاينىڭ 24- كۈنى پېتىر بورگ)

4- "ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن قۇرۇقلۇق يولى سودا شەرتنامىسى" (1881-يىلى 2-ئاينىڭ 24- كۈنى پېتىر بورگ)

5- "روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سودا ئادرىسى بويىچە كېلىشىم شەرتنامىسى" (1883-يىلى 4-ئاينىڭ 4- كۈنى تارباغاتاي)

6- "ئىككى نەپەر ئۇيغۇر سودىگەرنىڭ دەۋا-دەستۇرى توغرىسىدا كېلىشىم شەرتنامىسى" (1883-يىلى 4-ئاينىڭ 4- كۈنى تارباغاتاي)

7- "تارباغاتاي قازاقلىرىنىڭ تەۋەلىكى شەرتنامىسى" (1885-يىلى 1-ئاينىڭ 9- كۈنى)

8- "روسىيە- ئەنگلىيە كېلىشىمى" (1895-يىلى 3-ئاينىڭ 11- كۈنى كېلىشىم ئىمزالىغان ئورۇن نامەلۇم.)

9- "ئۈرۈمچى ۋاقىتلىق سودا شەرتنامىسى بويىچە كېلىشىم" (1896-يىلى 11- ئاي... ئۈرۈمچى)

10- "روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ بېلەتلىك مال يۆتكەش نىزامنامىسى" (1906-يىلى 12- ئاي... ئۈرۈمچى)

11- "روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ كېلىشىم بويىچە تارباغاتاي، ئىلى ئارقىلىق روسىيىگە چاي يۆتكەش شەرتنامىسى" (1907-يىلى 10-ئاينىڭ -كۈنى تارباغاتاي)

12ـ"ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ روسىيە سودىگەرلىرىگە ژۇڭ يۇيۇش مەيدانى بېرىش توغرىسىدا توختام" (1915ـ يىلى 6ـ ئاينىڭ 10ـ كۈنى)

13ـ "روسىيە سودىگەرلىرىگە ژۇڭ يۇيۇش مەيدانى بېرىش توختامىنىڭ داۋامى" (1917ـ يىلى 9ـ ئاينىڭ 1ـ كۈنى ئۈرۈمچى)

14ـ" ئىلى ئۈچرىشىشىدا تۈزۈلگەن لايىھە" (1920ـ يىلى 5ـ ئاينىڭ 27ـ كۈنى)

15ـ "توختام" (1924ـ يىلى 2ـ ئاينىڭ 16ـ كۈنى)

16ـ "ۋاقىتلىق سودا ـ تىجارەت كېلىشىمى" (1931ـ يىلى 10ـ ئاينىڭ 1ـ كۈنى ئۈرۈمچى)

17ـ "شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا مال زاكاز قىلىش ھەمدە يەرلىك مەھسۇلاتلار ئارقىلىق تۆلەم تۆلەش تولۇقلىما كېلىشىمى" (1932ـ يىلى 8ـ ئاي... ئۈرۈمچى)

18ـ "ئالتاي ئېرتىش دەرياسىدا پارخوت شىركىتىنىڭ پارخوتلىرىنى ئىجارىگە ئېلىش توختىمى" (1937ـ يىلى 6ـ ئاي... ئۈرۈمچى)

19ـ "34 ـ نومۇرلۇق توختام" (1941ـ يىلى 6ـ ئاي ... موسكۋا)

20ـ "ئـات سـىتنۋېلىش تـوختىمى" (1942ـ يىلـى 3ـ ئاينىڭ 12ـ كۈنى ... ئۈرۈمچى)

21ـ "يېـزا ئىگىلىـك سـايمانلىرى ئىشـلەپچىقارغۇچى زاۋۇتلارنـى ئالـدى-سـاتتى قىلىـش تـوختىمى" قوشـۇمچە لايىھە. (1944ـ يىلى 5ـئاي... ئۈرۈمچى)

22ـ " جۇڭگـو سـوۋېت شەرتنامىسى" 1937ـ يىلـى ... ئـاي كـۈنى، قەيەردە ئىمزالانغـانلىقى بىـزگە مەلـۇم ئەمەس، بىــراق بــۇ شــەرتنامىدە ئۇيغــۇر دۆلــتىگە مۇناســۋەتلىك ماددىلار بار ئىكەن دەپ، خەۋەر تاپتىم.

23ـ "جۇڭگـــو، ســـوۋېت دوســـتلۇق ئىتتىپاقداشـــلىق شەرتنامىســـى" (1945ـ يىلـــى 8 ـ ئاينـــىڭ 14ـ كـــۈنى موسكۋا) بۇ شەرتنامە 1945ـ يىلى 2ـئاينىڭ 11ـ كۈنىدىن 14ـ كۈنىگىچە يالتـا شـەھىرىدە ئېچىلغـان خەلقئـارا "يالتـا يىغىنـــى" بەلگىـــلەپ بەرگەن رامكـــا ئىچىـــدە ئىمزالانغـــان "موسكۋا شەرتنامىسى" ئۇيغۇرلار قۇرغـان دۆلەتنـى مۇنقەرىـز قىلىــپ خىتــاي گومىنــداڭ ھۆكــۈمىتىگە قوشــۇپ بېرىشــكە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

24ـ ســوۋېتلەر بىــلەن خىتــاي ئوتتۇرىســىدا "خــاربىن شەرتنامىسى" (1947ـ يىلى 5ـئاينىڭ 20ـكۈنى)

25ـ ســوۋېتلەر بىــلەن خىتــاي ئوتتۇرىســىدا "موســكۋا كېلىشىمى" (1948ـ يىلى ئاي- كۈنى ... ئېنىق ئەمەس)

26 ـ "جۇڭگو، سوۋېت دوستلۇق، ئىتتىپاقداشلىق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى" (1950 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى موسكۋا) بۇ شەرتنامە ئارقىلىق ستالىن بۇ قېتىم ئۇيغۇر دۆلىتىنى خىتاينىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان خىتاي دۆلىتىگە قوشۇپ بەرگەن. بۇ شەرتنامە ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان. بىراق، شەرتنامىنىڭ ئەسلى تېكىستىگە ئاساسلانغاندا ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭ بىرلىشىپ، تىبەت، شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇلىيە مىللەتلىرىگە دۆلەت قۇرۇپ بەرمەكچى بولغان. تۆۋەندە بۇ پىكىرلەر بىلەن ئۇچرىشىسىلەر.

يۇقىرىقى شەرتنامىلارنىڭ ئىمزالىنىشىدا كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغان بىر نوقتا شۇكى، قايسى بىر شەرتنامە، قايسى بىر يىلدا ھېچ قاچان خىتاينىڭ قايسى بىر شەھىرىدە ئىمزالانمىغان. شۇڭا دەيمىزكى، خىتاي تىجىمەللىرىنىڭ زادى نېمە ھەققى بار ئۇيغۇر دۆلىتىدە؟! قولىمىزدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ روسىيە بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇر دۆلىتىگە مۇناسىۋەتلىك تۈزۈلگەن كېلىشىمنامىلارنى شۇنچىلىكلا تەييارلاپ چىقتۇق. يەنە ئاشكارا بولمىغان مەخپى شەرتنامىلار بولىشى مۇمكىن. يەنە باشقا ئاشكارىلانغان شەرتنامە خاراكتېرلىك

ماتېرىياللار بولىشى مۇمكىن. تۇلۇقلاپ تەييارلاش ۋەزىپىسى ئۇيغۇرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىغا قالدۇرۇلدى.

22ـ23ـ24ـ25 ـ نومۇرلۇق شەرتنامىلارنىڭ مەزمۇنلىرىنى كېيىنكى بابلاردا تولۇق تونۇشتۇرىمىز. بۇ ماۋزۇدا ھازىرچە قولۇمدا بار ماتېرىيال بويىچە شۇنچىلىك يازدىم، كەم يەرلىرىنى كېيىنكىلەر تولدۇرۇپ قويار دەپ ئويلىدىم.

ئون يەتتىنچى باب ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر دۆلىتى توغرىسىدا روسىيە ئالىملىرىنىڭ ئېيتقانلىرى

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر دۆلىتى توغرىسىدا ئەرەبلەر، ئىرانلار، تۈركلەر، فرانسوزلار، ئىنگلىز- ساكسونلار، گېرمانلار، شۋېتلەر، روسىيە ئالىملىرى ۋە ياپون ئالىملىرى يەنە باشقا- باشقا مىللەت ئالىملىرى توختىلىپ ئۆتكەن ۋە كىتابلار يېزىپ قالدۇرۇشقان ئىدى.

خىتاي مىللىتىنىڭ ئالىملىرى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر دۆلەتلىرى توغرىسىدا توختالغاندا "شىنجاڭ خەن دەۋرىدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى" دەيدىغان مەنتىقسىز پىرىنسىپنى تارىخچىلىق ۋە تارىخشۇناسلىقتا قىبلەنامە قىلغانلىقتىن شۇڭا خىتاي ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا نېمىلەرنى دەپ، نېمىلەرنى قويغانلىقى، نېمىلەرنى يېزىپ نېمىلەرنى يوشۇرغانلىقى بىزنى قىزىقتۇرمايدۇ. ئەمما روسىيە ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا، نېمىلەرنى دېگەنلىكى توغرىسىدا، نېمىلەرنى يازغانلىقى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتمىسەك، 18-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ پۈتكۈل 19-ئەسىر ئىچىدە ياكى 20-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ۋە سابىق سوۋېتلەر -ستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرا

ئاسىيادا ئۇيغۇرلارغا قانداق مۇئامىلە قىلغانلىقىنى يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ.

1 ـ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىش گويا ئۇزۇلۇپ قالغاندەك بولدى، بۇ تېما ئۇستىدە نەشىر قىلىنغان ئەسەرلەر يوقنىڭ ئورنىدا بولدى. بۇنداق ئەھۋال قولدا بار ھۆججەتلەرنى، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى قانائەتلەندۈرگىدەك دەرىجىدە ئۆگىنىپ يېتىلمىگەنلىكىنىڭ، شۇنىڭدەك يېڭى ماتېرىياللارنىڭ بەك كەملىكىنىڭ نەتىجىسىدىن بولدى. دۇنيادىكى شەرقشۇناسلىق ئىلمىنىڭ يېتەكچى مەركەزلىرىدىكى كۇتۇپخانىلاردا تولۇقلىنىشقا باشلىغان يېڭى مەنبەلەرنىڭ ئىلمىـ پەن ساھەسىدە يۇرۇشۇپ كېتىشى تەلەپ قىلىندى.

بۇنداق ماتېرىياللارنىڭ كېلىشكە باشلىشى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا مەركىزى ئاسىياغا بولغان تەكشۈرۈش پائالىيىتىنىڭ جانلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدىن بولدى. روسىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە ۋە ياۋرۇپادىكى باشقا مەملىكەتلەرنىڭ ۋە شۇنىڭدەك ئامېرىكا ۋە ياپونىيىنىڭ ئىلمى مۇئەسسەسەلىرى تەشكىل قىلغان نۇرغۇنلىغان تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى ئىلمى مەركەزلەرنى نۇرغۇنلىغان ھەر خىل ماتېرىياللار بىلەنـ قولىيازمىلار، ماددى مەدەنىيەت، گۈزەل سەنئەت بويۇملىرى

قاتارلىقلار بىلەن بېيىتتى. بۇ بايلىقلار ئۈستىدە خىزمەت ئېلىپ بېرىش بىر نەچچە ئەۋلاد ئالىملارنىڭ كۈچ چىقىرىشىنى تەلەپ قىلدى. ھەتتا بۈگۈنكى كۈندىمۇ، بۇ نازۇك خىزمەتنى ئىشلىنىپ بولدى دېيىش تەس گەپ. ئۇيغۇرىستاندا ئۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ھىندى- ياۋرۇپا تىللىرىدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان كۆپ مىقداردىكى قول يازمىلارنىڭ تېپىلىشى ئادەمنى بەكمۇ ئەجەپلەندۈرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال بولدى. ئېنىقلىنىشلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا بەك قەدىمكى زامانلاردا تۈركى تىللاردا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلار ماكانلاشمىغانىكەن. مانا بۇ كەشپىيات ئۇيغۇرىستاندا ئەزەلدىن تارتىپلا تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ياشاپ كەلگەن، دېگەننى ئۆزىگە مەزمۇن قىلغان كۆپلىگەن كۆز قاراشلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

("9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى" ئاپتورى: مالياۋكىن)

2- شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇيغۇرلار تارىخىنى دەۋىرلەرگە بۆلۈشتە جۇڭگودا ئۆتكەن ئۇ ياكى بۇ سولالە ھۆكۈم سۈرگەن دەۋىرلەر ئاساسىدا بۆلۈشكە بولمايدۇ. ھامىلتۇن بولسا ئۆزىنىڭ كىتابىدا مۇشۇ ئاساستا

بۆلگەن. ھەر قانداق بىر خەلقنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىمۇ يالغۇز ئومۇمى قانۇنىيەتلەر تەرىپىدىنلا ئەمەس، بەلكى كونكىرىت جەمئىيەتكە مەنسۇپ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەر بىلەنمۇ بەلگىلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرىنى رەت قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن تاشقى ئامىللار كۆپ چاغلاردا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولمايدۇ.

9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردە جۇڭگونىڭ مەركىزى ئاسىيا ئىشلىرىغا بولغان تەسىرى بەك چاغلىق ئىدى. ئۇيغۇرلار خانلىقلىرىنىڭ تىكلىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە قوشنىلىرى تاڭغۇتلار، قىتانلار، تىبەتلىكلەر، قارلۇقلار ۋە باشقا خەلقلەر جۇڭگوغا قارىغاندا سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى.

3 ـ مانا مۇشۇ تىزىس خەنزۇنى مەركەز قىلىشنىڭ ئوچۇق چۈمپەردىسىنى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاكتىكىسى ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن بولغان ھەر قانداق توقۇنۇشلارنى قوشنىلارنىڭ ئىتائەت قىلماسلىقىنىڭ ئىپادىسى، ئۇلارنىڭ بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتى دەپ قاراپ كەلگەنلىكى بەكمۇ روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ۋە مۇشۇ تاكتىكىغا ھەممىلا ۋاقىتلاردا ئېغىشماي رىئايە قىلىپ كېلىندى. جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى مانا مۇشۇنداق

ھىلە ـ نەيرەڭلىك ئۇسۇللارنىڭ بىر يۈرۈشىنى تۈلۈق ئىگىلەپ ئىشلەتتى... ("9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى" ئاپتورى: مالياۋكىن.)

بىز بۇ ماۋزۇنى تېخىمۇ چۇڭقۇر يورۇتۇپ بېرىش توغرىسىدا كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز كېرەك. چۈنكى، روس تارىخچىلىرىنىڭ تارىختىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ خىتايغا بېقىنمايدىغان مۇستەقىل مىللەت ئىكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلىگەن بايانلىرى، كېيىنكى چاغلاردا چار روسىيىنىڭ ۋە لېنىن ـ ستالىن روسىيىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنى خىتايغا سېتىۋەتكەن بەت ـ بەشىرە سىياسەتلىرىنىڭ جاھانگىرلىك سىياسىتى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا يېتەرلىك تارىخي ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

... بۇنىڭ سىرتىدا، ئەنگىلىيىنىڭ بۇ دۆلەتنى ئۆز يېنىغا تارتىپ، شۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيەنى روسىيە بىلەن ھىندىستاننى ئايرىپ تۇرىدىغان بىتەرەپ دۆلەت دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىشىنى، ئىككىنچىدىن، قەشقەرىيەدە ئۆزلىرىنىڭ تەييار مەھسۇلاتلىرىنى ساتىدىغان يېڭى بازارغا ئىگە بولۇشنى قەستلەۋاتقانلىقى ئۈچۈنمۇ، بىزنىڭ نەزەرىمىزدە قەشقەرىيەنىڭ مۇھىملىقى ئېشىپ كېتىۋاتاتتى. (قەشقەرىيە" ئاپتورى كوروپاتكىن)

... روسىيە باش شتابىنىڭ مەشھۇر ئوفىتسېرى تەرىپىدىن يېزىلغان قەشقەرىيە ھەققىدىكى مۇھىم ئەسەرنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلىش ئىشى كۈتۈلمىگەن سەۋەبلەر يۈزىسىدىن ئۇزاققىچە كېچىكىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئالدىدا تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇنى كېچىكتى دېيىشكىمۇ بولماس. دەرۋەقە قەشقەرىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل دۆلەتلەر (ئەمدىلىكتە ناھايىتى تېز ئازىيىۋاتقان دۆلەتلەر) ئىسمىلىكىدىن ئۆچۈرۈۋېتىلدى. ھالبۇكى، پەلەكنىڭ چاقى يەنە بىر قېتىم چۆگىلەپ، جۇڭگونى يەنە بىر قېتىم بۇ رايونغا ئىگە بولىدىغان ئورۇنغا چىقىرىپ قويدى. ئەمما شۇ نەرسە ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىنكى... (ئەنگلىيە ۋە ھىندىستان ناھايىتى دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان باشقا بىر كۈچلۈك دۆلەت ئانچە ئۇزاققا قالماي تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۆزىنىڭ ھازىرقى ۋاقىتتا غۇلجا ۋە تۈركمەن بوستانلىقلىرىغا قاراتقان قىسمەن دىققەت ئېتىبارىنى قەشقەرىيەگە قارىتىشى مۇمكىن. پاكىت شۇنى چۈشەندۈرۈپ بەردىكى، روسىيىنىڭ يەركەن- قەشقەر دۆلىتىنى ھەر قانداق شەكىل بىلەن ئىشغال قىلىشى ئەنگلىيىنىڭ ھىمالايا تېغىنىڭ غەربى شىمال رايونىدا ئۇزاقتىن بويان تەھقىقلەنگەن ھوقۇق ۋە مەنپەئەتلىرىگە

ئېغىر زىيان سالىدۇ. شۇنداقلا ئافغانىستاننىڭ شەرقى شىمال چېگرىسىغىمۇ تەسىر يەتكۈزىدۇ. ياۋروپا كۈچلىرىنىڭ يەكەن- قەشقەرغە مۇداخىلە قىلىشىغا نىسبەتەن ئەنگلىيىنىڭ ھەقلىق يوسۇندا ھەسەت قىلىدىغانلىقىنى روسىيە جەزمەن سېزىۋالايدۇ. ئەمما بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئەنگلىيە ئۆز نارازىلىقىنىڭ سالمىقىنى خاتا قىلماي، دەل روسىيە ھۆكۈمىتىگە قارىتىشى ئاقىلانە تەدبىردۇر....) روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يېقىندا قوللانغان مۇھىم تەدبىرى - ئۆزىنىڭ بىر باش كونسۇلىنى قەشقەردە تۇرۇشقا ئەۋەتكەنلىكى ئانچىكى بىر ئىش بولمىسا كېرەك. شەك-شۈبھىسىزكى، بۇ ئىش ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسىغا قىزىقىدىغان كىشىلەرنىڭلا ئەمەس، بەلكى باشقا كىشىلەرنىڭمۇ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغايدۇ. ھىندىستاندىن 1880-يىلى رىچارد، بارۇن تىپلىر، بات ۋە باشقىلار (قەشقەرىيە" ئاپتورى كورو پاتكىن، ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغۇچىدىن.)

...كېيىنكى يىلى (1949-يىلى) 1-ئاينىڭ 31- كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقى مىنىسترلار كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى مىكويان مەخپى ھالدا بېيجىڭ شىبەيپونى زىيارەت قىلغان، ئۇ جۇڭگو كومپارتىيىسى (ئەمەلىيەتتە ماۋزېدۇڭ بىلەن) سۆھبەتلەشكەندە ئېپادە بىلدۈرۈپ مۇنداق دېگەن: "شۇنى

ئېنىق جاكارلايمەنكى، بىز شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە قوشۇلمايمىز، شىنجاڭ زېمىنىغا نىسبەتەن قارا نىيىتىمىز تېخىمۇ يوق. مېنىڭچە شىنجاڭ جۇڭگو تېررىتورىيىسىگە كىرىپ بولدى، شۇنداقلا كىرگۈزۈلۈشى كېرەك" (لېۋ داۋىسكى: "ن. ئا مىكويانىنىڭ جۇڭگوغا بېرىشىدىكى مەخپى بۇرچى" 1949-يىلى 1-2-ئايلار "يىراق شەرق مەسىلىسى" نىڭ روس تىلى نەشرى، 1995-يىللىق 2-سانىغا بېسىلغان. 106-بەت ("جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى" ئۇيغۇرچە نەشرى 338-بەت)

... "ئۆكتەبىر ئىنقىلابى" غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال ۋە سوۋېت روسىيىسى شىنجاڭ مىللىتارىستلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ خاراكتېرىنى مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى دەپ بېكىتكەن. ئۇلار دۇنيا ئىنقىلابىغا بولغان ئەقىدىسى ۋەجىدىن، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىنى (ھەي، خىتاي جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونى دېگۈچە ئۆزىڭنىڭ كۆتىگە ئىگە بولساڭچۇ خىتاي) ئىنقىلاب تارقىتىدىغان، دۇنيا ئىنقىلابى دولقۇنىنى كېڭەيتىدىغان مۇھىم رايون، دەپ قاراشقا باشلىغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنقىلاب روسىيىنىڭ مەركىزى رايونى ۋە روسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى

قاپلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ كېيىنكى قەدەمدىكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ سەھنىسىگە ئايلىنىش ئېھتىماللىقى ناھايىتى زور ئىدى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، شىنجاڭ، سوۋېت روسىيىسىنىڭ ئەنگلىيىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىسى بولغان ھىندىستانغا بېرىشىدىكى ئەڭ قىسقا يول، يەنە كېلىپ ھىندىستاندىكى ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىنى نەزەردە تۇتقاندا، ھىندىستاننى كەلگۈسىدىكى دۇنيانىڭ شەرقىدىكى ئىنقىلابى ھەرىكەتنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى دەپ، قاراش تامامەن مۇمكىن ئىدى. كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ رەھبىرى تروتسكى 1919 - يىلى8 - ئايدا ئافغانىستان ۋە ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، "دۇنيا ئىنقىلابى"نىڭ ئوتىنى يالقۇنلىتىش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ تەخمىنى ئەقلى ھۆكمى شۇكى، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىكىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ھىندىستانغا ياردەملىشىپ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەمدە ئۇنى بولشېۋىكلاشتۇرۇش كېرەك. ھىندىستاندىكى ئىنقىلابى خىزمەتنى ئافغانىستان ۋە پېرسىيە ئارقىلىق ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ھالبۇكى، ئافغانىستانغا كىرىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن شىنجاڭدا تەجرىبە توپلاش كېرەك.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، سوۋېت كومپارتىيىسى(بولشېۋىكلار) مەركىزى كومىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسىنىڭ رەئىسى رۇد زۇتاق ھەتتا شىنجاڭدا "قەشقەر ۋە جۇڭغار جۇمھۇرىيىتى" قۇرۇش تەكلىپىنى بەرگەن. بۇ تەكلىپنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدىكى سەۋەب، "شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئىنقىلابىي كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ (كۆرەش قىلىپ) مىللىتارىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، "مۇستەقىل قەشقەر ۋە جۇڭغار جۇمھۇرىيىتى" قۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىدىن ئىدى.

1921 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى سوۋېت كومپارتىيىسى (بولشېۋىكلار) مەركىزى كومىتېتى سىياسى بيۇروسىنىڭ يىغىنىدا بۇ تەكلىپ مۇزاكىرە قىلىنغان. بەختكە يارىشا (دەيدۇ، خىتاي) سىياسى بيۇرو يىغىنىدا، گ. ۋ. چىچېرىن بۇ تەكلىپكە قەتئىي قارشى تۇرغان. لېنىن قاتارلىق سىياسى بيۇرو ئەزالىرىمۇ چىچېرىنىنىڭ پىكرىنى قوللاپ، بۇ تەكلىپنى ئاخىرقى ھېسابتا رەت قىلغان.(ئا. ن. خېيفېس: " سوۋېت ئىتتىپاقى دىپلوماتىيىسى ۋە شەرقتىكى مىللەتلەر" 1921 ـ 1927 ـ يىلى موسكۋا 1968 ـ يىلى نەشرى 128 ـ 129 ـ بەتلەر)، ("جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى" ئۈيغۇرچە نەشرى 294 ـ 295 ـ بەتلەر)

كۆرۈپ يەتتۇقكى، موسكۋادا ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىللىقى توغرىسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدىغان يىغىنغا لېنىنمۇ قاتنىشىپ، ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىل بولىشىغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ ئاۋاز بەرگەن ئىشلارمۇ بولغان ئىكەن! ھەي، خۇدا ! بىلمەسمۇ كىمنىڭ ئالدىدا نېمە گۇناھ قىلغان بولغىدىڭ ئۇيغۇرۇم!

ئون سەككىزىنچى باب روس-ياپون ئۇرۇشى ۋە بۇ ئۇرۇشنىڭ ئۇيغۇرلارغا كۆرسەتكەن تەسىرى

1904 ـ يىلى2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ياپونىيە، چار روسىيە بىلەن ئوتتۇرىدىكى سۆھبەتنى توختىتىپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن ئۇرۇش ئېلان قىلمايلا چار روسىيىنىڭ لۈيشۈن پورتىدىكى دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ پاراخوتلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. كېيىنكى ئۇرۇش ئوپېراتسىيىلىرىدە ياپونىيىنىڭ دەيۋىدلىرى (دەيۋىد مىلادىدىن بۇرۇن 960 ـ 1000 ـ يىللاردا ياشىغان، ئىسرائىل پادىشاھلىق دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ئىدى. دەسلىۋىدە ئىسرائىل قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ساۋۇلنىڭ ئىش ـ ئىزلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، پەلەستىنلىكلەر بەلكى ھازىرقى پەلەستىنلەرنى ئۇرۇشتا يېڭىپ، شىمالى ئىسرائىلىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەن ئىسرائىل ـ يەھۇدى دۆلىتىنى قۇرۇپ چىققان. ئىروسالىمنى بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى قىلغان، بۇ كىشى تارىختىن بېرى ئىسرائىلىيىنىڭ باتۇرى، مىللى قەھرىمانى ئاتىلىپ كەلمەكتە. دەيۋىد بىزنىڭ تىلىمىزدىكى داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى ئىدى. تۈزگۈچىدىن) شۇنداق قىلىپ ياپونىيىنىڭ دەيۋىدلىرى چار

روسىيىنىڭ گېروىلىرىنى يېڭىپ ئاسىيادا شانلىق نەتىجە ياراتتى.

چار روسىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى ياۋروپادىكى روسىيىنىڭ سانائەت مەركەزلىرىدىن بىر قانچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا ئۇرۇش قىلغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە سىبىرىيىنى كېسىپ ئۆتكەن تاق لىنىيىلىك تۆمۈر يولمۇ چار روسىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ تەلەپ ـ ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرالمىدى.

ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا ياپونىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى لۈيشۈن پورتىنى قورشىۋېلىپ 148 كۈندىن كېيىن 1904 ـ يىلى12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى بۇ مۇھىم ئۆتكەلنى ئىگىلىدى. ئىككىنچى باسقۇچ مانجۇرىيە تۈزلەڭلىكىدىكى ئۇرۇشتىمۇ ياپونىيە ئارمىيىسى غەلىبە قىلىپ، بۇ غەلىبە چار روسىيە ھۆكۈمىتىنى سۆھبەت ئۈستەلىگە مەجبۇرلايدىغان بىر غەلىبە بولۇپ قالدى.

كىشى ئىشەنگىلى بولمايدىغان بىر ئىش شۇ بولدىكى، چار روسىيىلىكلەر ئالدىراپ ـ تېنەپ رەتكە سېلىنغان بالتىق دېڭىزى ئىسكادىرونىنى ياپون دېڭىزىغا ئەۋەتتى، بۇ ئىسكادىرون، 1905 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ياپونىيە بىلەن كورىيە ئارىلىقىدىكى دېڭىزغا كىرىپ كەلدى. لېكىن شۇ ھامان سان جەھەتتە ۋە ئەمەلى كۈچ

جەھەتتە ئۇستۇن ئورۇندا تۇرغان ياپونىيە ئىسكادىرونىنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلدى. ئەمەلىيەتتە بىر قانچە سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، چار روسىيە ئىسكادىرونىنىڭ بارلىق پاراخوتلىرى دېڭىزغا چۆكتۈرۈۋېتىلدى ۋە قولغا ئېلىندى. ياپونىيىلىكلەر بىر قانچە قوغلىغۇچى پاراخوتنى زىيان تارتتى، خالاس.

دېڭىزدا ئەجەللىك زەربىگە ئۇچرىغان، مەملىكەت ئىچىدە پۇقرالارنىڭ ئۇرۇشتىن بىزار بولىشى ئۆرلىگەن بىر پەيتتە 1905 - يىلى چار روسىيە مەملىكىتىدە ئىنقىلاب باشلىنىپ كەتتى. چار روسىيە ھۆكۈمىتى ئىچكى - تاشقى سىياستىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. روسىيىلىكلەر تىنچلىقنى مۇھاكىمە قىلىشقا باشلىدى. ئامېرىكا ئارىلىشىپ 1905 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چار روسىيە بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدا "پورستمۇز كېلىشىمى" ئىمزالاندى. كېلىشىمگە ئاساسلىنىپ چار روسىيە، ياپونىيىنىڭ كورىيىدىكى سىياسى، ھەربى جەھەتتە ۋە ئىقتىسادى مەنپەئەت جەھەتتىكى بارلىق ئىمتىيازىنى ئېتىراپ قىلدى. چار روسىيە مانجۇرىيىدىكى بارلىق بەھرىمەن بولۇشلار ۋە چارروسىيىنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇرغۇزىۋالغان ئىمتىيازلىرىدىن ۋاز كەچتى. ساخالىن ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاراللارنى (ئەسلىدىنلا ياپونىيىنىڭ ئاراللىرى) ياپونىيىگە ئۆتۈنۈپ

بېرىپ، لىياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى ئىجارىگە ئېلىش هوقۇقىنىمۇ ياپونىيىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ياپونىيە قۇدرەتلىك دۆلەت كۈچىگە تايىنىپ، چار روسىيىنىڭ يىراق شەرقتە يېتىپ كېلىپ، تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك قىلىش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالدىنى ئالدى ۋە توسۇپ قالدى. 40 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە ياپونىيىلىكلەر ئاسىيا-تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، بۇ قېتىم ستالىن روسىيىسى، "يالتا شەرتنامىسى" نى ئىمزالاپ چوڭ دولەتلەر بىلەن بىرلىشىپ بىسىم پەيدا قىلىش ئارقىلىق "پورستمۇز كېلىشىمى" دە "قولدىن كەتكەن" يەرلەرنى ياپونىيىنىڭ قولىدىن قايتۇرۇپ ئالدى.

روسىيە يەنىلا قۇدرەتلىك ئاسىيا دۆلىتى هېسابلىناتتى. بۇ دۆلەت كەڭ كەتكەن سىبىرىيىنى ۋە قۇملۇق، چۆللۈكتىن تەشكىللەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيا بەلباغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ دۆلەتنىڭ دۆلەت چېگرىسى ئاسىيانىڭ مەركىزىدىن ئۆتۈپ، سېرىق دېڭىز بۇيىدىكى كورىيىدىن، قارا دېڭىز بۇيىدىكى تۈركىيە چېگرالىرىغىچە سوزۇلۇپ يەتكەن ئىدى. پەقەت روسىيىلا ئاسىيادا تۇرۇپ تاشقىرىغا قارىيالايتتى. غەربلىككە

ئوخشاش جاھانگىرلىكنىڭ لاتقىسى ھېسابلانغان ئۇۋمىن، شىياگىگاگىدىلا تۇرۇپ قالمايتتى.

ئۆزىمىز تۇرۇۋاتقان دەۋىردە تۇرۇپ سۆز ئاچقاندا، مانا بۇ، ئېرماك تىموفىۋىچ (15-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدا سىبىرىيىنى بويسۇندۇرغان كازاك، روسىيىلىكنىڭ تىلىدا قەھرىمان. كېيىن سىبىرىيىدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ قولىدا ئۆلگەن. نېمىشقا بۇرۇن ئۆلتۈرۈلمىگەن بولغىدى؟)

ئورال تاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ، چار روسىيە بىلەن ياپونىيە، مانجۇرىيە تۈزلەڭلىكىدە ئۇچرىشىپ ئۇرۇشقا كىرگەن چاغلارغىچە بولغان ئۈچ ئەسىر ئىچىدە چار روسىيە تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ، قۇرۇقلۇقتا كېڭەيمىچىلىك قىلىش تارىخىنىڭ سىياسى ئەھمىيىتى ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدەك، ياپونىيە چار روسىيىگە قارشى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى، بۇ غەلىبىنى 10 يىل بۇرۇن (1895-يىلى ياپونىيە بىلەن خىتاي، مانجۇ-خىتاي خانىدانلىقى ئوتتۇرىسىدا پارتلىغان خىتايچە ئاتىلىشىدا جىياۋۇ ئۇرۇشى. بۇ ئۇرۇشتا مانجۇ-خىتاي خانىدانلىقى يېڭىلگەن ئىدى) ياپونىيىنىڭ جۇڭگولۇقلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىگە سېلىشتۇرغاندا ئويلىمىغان بىر يەردىن چىقتى. "پورىستىمۇز كېلىشىمى" گە ئاساسلىنىپ ياپونىيە كۆرىل تاقىم ئاراللىرىنى قايتۇرۇپ

ئالغاندىن باشقا، روسىيە ئىجارىگە ئالغان لىياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنىمۇ ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ، ياپونىيىنىڭ كۆرىيىدىكى ئالاھىدە مەنپەئەتلىرىنىمۇ ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشتى.

ئويلاپ كۆرگەندە چار روسىيە بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدا دېڭىزدا پارتلىغان ئۇرۇش يىراق شەرق تارىخىنىڭ ھەتتا دۇنيا تارىخىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالدى. (ئەسلىدە ياپونىيە بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كېلىۋاتقان چار روسىيە ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيىنى تاشلىۋېتىپ خىتاي بىلەن بىرلىكسەپ قۇردى. روسىيە بىلەن خىتاينىڭ بىرلىشىپ قىلىشى ئوتتۇرا ئاسىياغا بولۇپمۇ ئۇيغۇرىستانغا بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى.)

شۇنداق. مۇھىم بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالدى. شۈبھىسىزكى، بۇ ئۇرۇش ياپونىيىنىڭ قۇدرەتلىك بىر دۆلەتلىك ئورنىنى تۇرغۇزدى. يىراق شەرق كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ پەرقلىرىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر تەرىپى شۇ بولدىكى، تارىختا تۇنجى قېتىم بىر ئاسىيا دۆلىتى بىر ياۋروپا دۆلىتىنى ياۋروپادىكى چوڭ بىر ئىمپېرىيە- چار روسىيىنى ئۇرۇشتا يېڭىپ، پۈتكۈل ئاسىيادا كىشىنى خۇشال قىلىدىغان بىر تەسىرات، بەلكى چۇڭقۇر تەسىرات ياراتتى. بۇ ئۇرۇش مۇستەملىكە

ئەللەردىكى مىلىيونلىغان كىشىلەرگە شۇنى ئۇختۇرۇپ قويدىكى، ياۋروپانىڭ ھۆكۈمرانلىقى مۇقەددەس، تەقدىردە بەلگىلەنگەن ھۆكۈمرانلىق ئەمەس. بويسۇندۇرۇش دەۋرىدىن باشلاپ تاكى ھازىرغىچە ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئاسىيادا تۇنجى قېتىم مەغلۇپ بولىشى يەر شارىدىكى بارلىق غەيرى ئاق تەنلىك مىللەتلەرگە كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ئۈمىد ئاتا قىلدى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا روس-ياپون ئۇرۇشى دۇنيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بىر نامايەندە، غەيرى ياۋروپالىق، غەيرى ئاق تەنلىك مىللەتلەرنىڭ ئويغىنىشىدا كۆتۈرۈلگەن تۆمۈر پەردە، بۇنداق ئويغىنىش بۈگۈنمۇ ھەم پۈتۈن دۇنيانى زىلزىلىگە سالماقتا. ("دۇنيانىڭ ئومۇمى تارىخى" 15-ئەسىردىن كېيىنكى دۇنيا)

بۇ ئۇرۇشنىڭ غەلبىسى ياكى ياپونىيىنىڭ غەلبىسى دۇنيادا ئاۋۋال قايسى ئۆلكىگە، قايسى رايونغا شۇنداق چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى؟ قەدىمى شەرقنى بىر ئۆزۈك دېسەك، ئۇنىڭ ياقۇت كۆزى ئۇيغۇرىستان ھېسابلىناتتى. ئادەملىرى سەزگۈر ئەقىللىق ئىدى. شۇڭا ياپونىيىنىڭ غەلبىسى ئاۋۋال ئۇيغۇرىستانغا ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئويغىنىشىغا ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى." 1907-يىلى قۇمۇلدا ئىسمايىل تورپاق ۋە ياقۇپ تورپاقلار

رەھبەرلىكىدە قوراللانغان 300دەك تاغ خەلقى مانجۇ-خىتايلار بەلگىلىگەن ۋاڭنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە، تۈرلۈك ئالۋاڭ-سېلىقلارنىڭ كۆپىيىپ كېتىشىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى" ("شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى" 15-كىتاب)، (بۇ قوزغىلاڭ تارىختا تورپاقلار قوزغىلىڭى دەپ ئاتالدى) بۇ قوزغىلاڭچىلار چار روسىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ياڭ زېڭشىڭ ھاكىمىيىتىگە ئەجەللىك زەربە بەردى. داۋامى سۆيىتىدە قۇمۇلدا، 1911-يىلى تۆمۈر خەلپە رەھبەرلىكىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن ئۇيغۇرىستاندا سىياسىي داۋالغۇش كەلتۈرۈپ چىقارغاندا، مىللەتچى ياڭ زېڭ شىڭ چار روسىيىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ بۇ قوزغىلاڭنىمۇ قوراللىق باستۇردى. ئۇيغۇرلارغا بۇ قېتىم ئىنتايىن قولاي، ئىنتايىن ئەپلىك بىر سىياسىي پۇرسەت يېتىپ كەلگەن. بۇ ۋاقىتتا جۇڭگودا شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىدى. جۇڭگو تەلتۆكۈس قوراللىق قالايمىقانچىلىق، مىللەتچىلار يېغىلىقى دەۋرىگە كىرىپ كەتتى. مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ باستۇرۇش ئۇچۇن ئۇيغۇرىستانغا ۋاقىت ئاجراتقۇدەك، ئۇيغۇرىستانغا ھەربىي كۈچ يوللىغىدەك مادارى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلقئارا ۋەزىيەتمۇ ئۇيغۇرلارغا پايدىلىق ئاجايىپ بىر دەۋردە تۇراتتى. 1905-يىلى چار روسىيە زېمىنىدا

پارتلىغان بۇرژۇئا ئىنقىلابى روسسىيىلىك موژىكلارنى پۈت-قولى يەرگە تەگمەيدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان، سىياسەتلىرىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىغان چاغلار بولغاچقا، چار روسسىيە ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا، ياڭ زېڭشىڭغا ياردەملىشىپ ئۇيغۇرىستانغا ئەسكەر چىقىرىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن، بۇنداق خۇپسەنلىكنى چار روسسىيە داۋاملاشتۇرالمايتتى. چۈنكى، 1905-يىلىدىن 1917-يىلىغىچە چار روسسىيە دۆلىتى بىر كۈنمۇ خاتىرجەم بولالمىدى. ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىل بولىشى، دۆلەت قۇرۇشى، دۆلەت قۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە دۇنيادا قەد كۆتۈرۈشى، چار روسسىيىنى ھەيرەتتە قالدۇرۇشى ۋە چار روسسىيىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا غەلىبە قىلغان ئىنقىلابنى باستۇرۇشقا چارىسىز قېلىشى، ھىندىستان قۇرۇقلۇقىنى بېسىپ ياتقان ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنى ھودۇقتۇرۇپ قويىشى ياكى دىپلوماتىيە ساھەسىدە ئىنگلىزچە ھىلىگەرلىكنى ئىشقا سالالمايدىغان ياكى ھەربى كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئۇيغۇرلارنى باستۇرالمايدىغان بىر پۇرسەت، ئۇيغۇرلارغا ئاللاھ يارىتىپ بەرگەن بىر ئۇلۇغ پۇرسەت يېتىپ كەلگەندە ۋە بۇ پۇرسەت پالگان تۇمۇر خەلىپە تەرىپىدىن بايقىلىپ يېتىپ، مانجۇ-خىتايلارغا قارشى قارشىلىق كۆرستىپ قوراللىق ئىنقىلابقا ئايلىنىپ، مىللى

ئـازادلىق ئۈچـۈن ۋۇجـۇدى بىلـەن ئۇيغۇرىـستان خەلقـى قوزغىلىـپ، ئۇيغۇرىستاندا بۈيۈك بىر ئىنقىلاب دەۋرى يېتىپ كەلگەندە، ســاددە دىنىــي ئېتىقــاد، ســاددە ئەقىــل، ســاددە ئادىمىگەرچىلىك، ساددە زۇلـۇم-سىتەم قارىشى، ساددە ئازادلىق تۇيغۇسى، ساددە ئىشـەنچ، سـاددە ساۋاتسىزلىق، سـاددە ئىـنقىلاب قارىشـى، سـاددە خۇداگۇيلـۇق كاللىسىغا قوغۇشـۇندەك ئۇيـۇپ كەتـكەن تۆمـۈر خەلىــپە ۋە ئۇنىــڭ رەھبەرلىكىـدىكى دېھقـان ئىـنقىلابچىلار، تۇڭگـان ئاتالغـان ئەمەلىيەتتە ئىسلام دىنىنى ساقتا قوبۇل قىلغـان خىتـاي لـى پۇشۇنىڭ ئالدامچىلىقلىرىغا ئالـدىنىپ، قولىـدىكى قـورالنى تاشلاپ ئورنىغا قولىغا قۇرئـان ئېلىـپ قەسـەم قىلىـپ، لـى پۇشـۇنغا ئىشـىنىپ ئـۈرۈمچىگە چىقىـپ مىللىتارىسـت يـاڭ زېڭشىڭنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلۇغ پۇرسـەتتە پارتىلىغـان ئۇلـۇغ ئىـنقىلاب مەغلـۇپ بولـدى. بـۇ توغرىـدا كېيىنكـى بـابلاردا يەنە چوڭقـۇر تـوختىلىمىز، ئوقـۇرمەنلىرىمىزگە بـۇ يەردە خەير-خوش دەيمىز.

ئون توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر مىللى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشى

مىللەتنىڭ ھەر جەھەتتىن ئەتراپلىق تەرەققى قىلىشى شۇ مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا مىللى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە ئوخشاشلا ۋاقىتتا مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسى سەھنىگە چىقىشىغا باغلىقتۇر. ئەسلىدە يۇقىرى تەبەقىلىق دىنىي ئەربابلار قاتلىمى، يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتى ئاساسىدا ھال-ئوقىتى ياخشى تۆرىلەر قاتلىمى ۋە ئاددى پۇقرالاردىن تەشكىللەنگەن ئۇيغۇر كونا جەمئىيىتى مۇئەييەن دەۋرگە كىرگەندە بۇ جەمئىيەتتە ئىستىخىيىلىك ھالدا ئاۋۋال قول سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى، ئاندىن شۇ ئاساستا تېخنىكىلىق سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى بۇ دېمەك، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە مىللى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىساد ۋە باشقا جەھەتلەردە تەرەققىيات دەۋرىگە كىرىشى دېگەنلىكتۇر.

ھەر قانداق ئەنئەنىۋى مىللى جەمئىيەتتە 4 خىل ئىدىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ياكى جەمئىيەت شۇ 4 خىل ئىدىيىدىن تەشكىللەنگەن بولىدۇ.

1-دىنى مائارىپ : ئىسلام دىنى مائارىپى ناھايىتى ئۇنۇملۇك ھالدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بىر گەۋدىلەشتۈرگەن.

خىتايلار ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قېلىشتىن ئىلگىرى، دىنىي مائارىپ تەربىيىسى كۆرگەن ئاكابىرلىرىمىز، زىيالىيلىرىمىز ئۇيغۇرىستاندا دۆلەت باشقۇرۇش ۋە ھۆكۈمەت باشقۇرۇش خىزمەتلىرىدە ئاكتىپ ئىشلىگەن. سەممىيىتى ۋە ساداقىتىنى ئۇشبۇ خىزمەتكە تاپشۇرغان ئىدى.

2- سىياسىي ئىدىيىلەر: ئۇيغۇر جەمئىيىتى مۇستەملىكىچىلەر ۋە تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇشتا كېيىنكى چاغلاردا كۆپرەك ئىسلام دىنىنى بايراق قىلىپ كۆتۈرگەن. بىراق ئىنقىلاب ھەرگىز دىنىي ئىنقىلاب ساھەسىدە توختاپ قالمىغان، بەلكى ھەر قېتىملىق ئىنقىلاب دۆلەت قۇرۇش بىلەن ئاخىرلاشقان. ھەتتا غەلىبە قىلالمىغان ئىنقىلابلار بولسىمۇ سىياسىي غايىلارنى كۆڭلىگە پۈكۈپ تۇرۇپ مەغلۇپ بولغان ئىدى. ئۇيغۇرلار ھەر قېتىملىق ئىنقىلاب، ھەر قېتىم قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشنى سىياسەت بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ يوللۇق قائىدىسى قىلاتتى. ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش بىلەن مىللىي مەنپەئەتنى قوغداشنى سىياسەتنىڭ ئاخىرقى مەنزىلى دەپ قارايتتى.

3- ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر: ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئادەملەرنى چېرىكلەشتۈرۈدىغان چاكىنا ئىدىيىلەرگىمۇ تولۇپ تاشقان بولىدۇ، گۈزەل ئەخلاق ۋە گۈزەل ئەخلاقنى

قوغلىشىش، گۈزەل ئەخلاقنى جەمئىيەتتە ئومۇملاشتۇرۇش، ئەركىنلىك، كۆڭۈل ئازادلىكنى قوغلىشىشتىن ئىبارەت جەمئىيەتنىڭ ئىگىزلىك قۇرۇلمىسى ھەر قانداق چاغدا غالىپ ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇخىل ئەھۋال ئەنئەنىۋى جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق قۇرۇلمىسنى تەشكىللەيدۇ.

4- ئىقتىساد ۋە تەرەققىيات ئىدىيىلىرى: بىر جەمئىيەت ئاۋۋال ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا، ئىقتىسادىي تەرەققىياتلار ئاساسىدا جەمئىيەتنىڭ يەنە باشقا ساھەلىرىدە ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشقا موھتاج بولىدۇ. ھەر قانداق جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقارغۇچى ئۆزى ئۈچۈنمۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ ۋە باشقىلار ئۈچۈنمۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ. كېيىنكى كاپىتالىزىم دەۋرىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال تەكرارلاندى، ئاۋۋالقى يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال تەكرارلاندى. ئىشلەپچىقىرىش -تاۋار- ئايرىۋاشلاش ياكى سېتىش، يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىگىمۇ ئوخشاش خۇسۇسىيەت، كېيىنكى كاپىتالىزىم جەمئىيىتىگىمۇ ئوخشاش خۇسۇسىيەت بولىدى. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تاۋار ئايرىۋاشلاش بولىدىغانلىكى جەمئىيەتتە كاپىتالىزىمنىڭ بېخلىنىشى ۋە مىللى بۇر ژۇئازىيىنىڭ باش كۆتۈرۈشى مۇقەررەردۇر. ئۇيغۇر جەمئىيەتلىك تارىخىنىڭ مۇئەييەن مەزگىلىدە باش

كۆتـۈرگەن، ئۇيغـۇر مىللـى بۇرژۇئازىيىسـىنىڭ ۋەكىلـى مۇساباي ئائىلىسى ۋە مۇساباي جەمەتى ئەنە شۇنداق ئۇيغۇر جەمئىيىـتىگە پايـدىلىق بـايلىق، ئىقتىسـاد ياراتقـان كاپىتالىستلار ئىدى. بىز تۆۋەندە ئـاپتور ئەزىـز ئابـدۇللانىڭ مۇسـابايلار جەمەتـى توغرىسـىدا يېزىـپ چىققـان تـارىخى ئەسىرىدىن مىساللار كەلتۈرىمىز.

1 ـ مۇسـابايلار سـودا ـ تىجارىتىنىـڭ خەلقئاراغـا يۈزلىنىشى.

19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىن (1848 ـ يىلىدىن) باشـلاپ بىـر قىسـىم ئۇيغۇرىسـتانلىق مىللـى سـودا ـ سـانائەتچىلەر ئۇيغۇرىسـتاننىڭ هەر قايسـى جايلىرىـدىكى سـودا ـ تىجـارەتتىن خەلقئاراغـا يەنـى روسـىيە، قـازان، تاشـكەنت، ئالمۇتـا، ئەنجـان، سىرۋالىسـكى، زەيسـەن، موسـكۋا قاتـارلىق 18 شـەهەر ۋە چەت ئەل ۋىلايەتلىـرىگە كېڭىيىپ، شۇ جايلاردا سودا ـ سارايلارنى قۇردى. ئۇزاق ئـۆتمەي سـودا ـ تىجارەتنىـڭ خەلقئاراغـا كېڭىيىشـى، كاپىتالنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە، فىنلاندىيە، گېرمـانىيە، تۈركىيە، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسـىيا قاتـارلىق رايـون، دۆلەتـلەر بىـلەن سـودا ـ تىجـارەت مۇناسـىۋىتى ئورنـاتتى. ئەينـى چاغـدىلا ياۋروپـا مەدەنىيىتىنـى كـۆرگەن بـۇ سـودا ـ سـانائەتچىلەر هەر قايسـى جـايلاردىكى تىجـارەت، ئىگىلىـك

باشقۇرۇشــنى ماناپــاكتور يەنــى تــالونلۇق ھېســابات ۋە مائاشلىق ئىشچى تىزىمى بىلەن باشقۇرغانىدى.

ئۇيغۇرىســتاننىڭ ئىقتىســادىي تەرەققىيــات تارىخىــدىن ئېلىــپ ئېيتقانــدا ئۇيغــۇر مىللــى بۇرژۇئازىيىســىنىڭ تىپىــك ئۈلگىســى بولغــان ئاكــا ـ ئۇكــا ھۈســەنباي ھــاجى (1844 ـ 1926) باۋۇدۇنبــاى (1851 ـ 1928) مۇســابايلار ســانائەت ئېھتىيــاجى ئىلىــم ـ پەنــگە موھتــاج بولغانــدا مائارىــپ ئىسلاھاتىمۇ ئېلىپ بارغان.

2 ـ مۇسابايلارنىڭ قىسقىچە ئائىلە تارىخى

مۇســابايلارنىڭ ئەســلى يــۇرتى ئۇيغۇرىســتان ئــاتۇش ناھىيىسى ئىكساق كەنتى بولىدۇ. ئۇلارنىــڭ يەتــتە ئاتىســى ئىكســاق كەنتىــدە تۇغۇلــۇپ، ئــۆز يۇرتىــدا دېھقانچىلىق ۋە تىجارەت ئىشلىرى بىــلەن شــۇغۇللانغان. مۇســاباي دەۋرىــگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تىجارىتى ئۇيغۇرىستاننىڭ ھەر قايىســى ۋىلايەت نــاھىيىلىرىگىچە ھەمــدە ئوتتــۇرا ئاســيادىكى بەزى دۆلەتلەرگىچە تارالغان.

مۇســاباي بــۇ كىشــى ئاتىســى ئابدۇرۇســۇلنىڭ تىجــارەت ئىشلىرىغا تولــۇق ۋارىسلىق قىلىــپ، بــارلىق كــۈچى بىــلەن تىجــارەتنى رىۋاجلانــدۇرۇدى. ئــۆزى توپلىغــان دۇنياسىــنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قايتا ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىــپ، ســودا ـ تىجــارەت، قــول ســانائەت ئىشــلىرى بىــلەن

شۇغۇللىنىپ ۋە ئۇنى تېخىمۇ رىۋاجلاندۇرۇپ كۆپ سايىن روناق تاپقان. مۇسابايې بۇخارادا ئوقۇيدۇ. چەت ئەلنىڭ بولۇپمۇ ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ گۈللەنگەن سودا-سانائەت تەرەققىياتىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ يەنى چەت ئەللەردىكى سانائەت تەرەققىياتىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ھەمدە ئۆز يۇرتىنىڭ سودا-سانائەت، پەن-تېخنىكا جەھەتتە ياۋروپا دۆلەتلىرىدەك تەرەققى قىلىشىنى ئويلايدۇ.

مۇسابايى ئۆزىنىڭ تىجارەت ئىشلىرىغا ئىككى چوڭ ئوغلى -ھۈسەنباي بىلەن باۋۇدۇنبايىنى ۋارىس قىلىدۇ. ئاكا-ئۇكا مۇسابايلار مەملىكەت ئۇيغۇرىستان ئىچىدىكى تىجارەتنى تەرەققى قىلدۇرۇپلا قالماي، 1895-يىلى غۇلجا شەھىرىدە ئۆزلىرىنىڭ باش تىجارەت شىركىتى- "مۇسابايى بۇرادەرلىرى شىركىتى"نى قۇرۇپ، مۇسابايلار جەمەتى تىجارەت دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا ئىلى-غۇلجا، روسىيە ئارقىلىق ياۋرۇپا دۆلەتلىرى بىلەن سودا قىلىشنىڭ بىر مۇھىم دەرۋازىسى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا دۆلەت سىرتىدا قازاقىستاندىكى قارا-قارا يەرمەنكىسى، سىمى پالاتىسكى يەرمەنكىسى، سىبىرىيىدىكى ئومىسكى، بارناۋول شەھەرلىرىدىكى يەرمەنكىلەرگە قاتنىشىپ تىجارەت قىلىپلا قالماستىن، يەنە روسىيىنىڭ نىژنى نوۋى

گىرود، موسكۋا، پېتىر بورگ، قازان، ئۇفا، تاشكەنت، ئالمۇتا، ئەنجان قاتارلىق شەھەرلەرگە بېرىپ تىجارەت قىلىدۇ. تىجارەت قىلىدىغان ماللار ۋە ماتېرىياللار: ئۆچكە، قوي تېرىسى، ئەل تېرە، كالا تېرىسى، ئات تېرىسى، مارىيە، سۇغۇر، بۇرسۇق، تۈلكە، بۆرە، سولەيسۇن تېرىسى ھەمدە يۇڭ، يايلا، ئات قۇيرۇقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە قوي، ئات، كالا قاتارلىق جانلىق ماللارنى ئېكسپورت قىلىپ، ئۇ دۆلەتلەردىن ئۇيغۇرىستان پۇقرالىرىغا كېرەكلىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلىپ ئەكىلەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، سودا ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن روسىيىنىڭ ياركەنت، (پامپىلوپ) ئالمۇتا، بىشكەك، سىمپىلاتىنىسكى، تاشكەنت، ئەنجان، ئوش، جالال ئابات، موسكۋا قاتارلىق شەھەرلىرىدە، سودا-تىجارەت ئىش باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنى تەسىس قىلغان. 1895-يىلىدىن 1909-يىلىغىچە "ئىلى تېرە زاۋۇتى"نى قۇرۇپ، ئۇيغۇرىستاندا تۇنجى زامانىۋى سانائەت بەرپا قىلىپ، ئۇيغۇرىستانىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودىسىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ رىۋاجلاندۇرغان.

ھۈسەنباي ھاجىنىڭ چوڭ ئايالى مايىنۇرخاندىن بولغان چوڭ ئوغلى سابىت مۇساباي، ئىككىنچى ئايالى ئالتۇنخاندىن بولغان ئوغۇللىرى ئابلىز مۇساباي (1984-

يىلى ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى). مىجىت مۇساباي (1973-يىلى سوۋېت ئالمۇتادا ۋاپات بولدى). ھۈسەنباي ھاجىنىڭ 3-ئايالى نۇرىمان خېنىمدىن بولغان ئابلەھەت مۇساباي (1987-يىلى غۇلجا شەھرىدە ۋاپات بولدى). تەلئەت مۇساباي (ھازىر تۈركىيە تەۋەلىكىدە بولۇپ، چەت ئەللەردە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ). فىكرەت مۇساباي (1980-يىلى ياپونىيىدە ۋاپات بولدى). نېلۇپەر مۇساباي (1984-يىلى (لوندۇندا ۋاپات بولدى). بۇنىڭدىن مۇساباي ئەۋلادىنىڭ ۋەتەنىدىن باشقا چەت ئەللەرگىمۇ تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

3-ھۈسەنباي تېرە زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى

مۇساباي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى 1895-يىلى ئىلىدا قۇرۇلغان باش تىجارەتخانىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەيدۇ. ھۈسەنباي بىلەن باۋۇدۇن بايلار ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ۋە ياۋرۇپا دۆلەتلىرىگە بېرىپ كۆزىتىش جەريانىدا، ياۋروپانىڭ سانائىتىدە زور گۈللىنىشلەر بولۇپ، ئاجايىپ مۆجىزىلەر يارىتىلغانلىقىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ، زور ئىلھام ۋە ئۈمىدلەر بىلەن قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار شۇنى بايقايدۇكى، يالغۇز ئۇيغۇرىستانلا ئەمەس، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ

ئىشلەيدىغان زامانىۋى زاۋۇت يوق، پەقەت ئادەم كۈچى ۋە سۇ كۈچى بىلەن ئىشلەيدىغان قول سانائەت كارخانىلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى ناچار، مىقدارى تۆۋەن بولۇش سەۋەبىدىن جەمئىيەت ۋە خەلقنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمايدۇ.

ھۈسەنباي بىلەن باۋۇدۇنباي مۇشۇ شەرت ـ شارائىتلارنى بىلىپ يەتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرىستاندا ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇش تەييارلىقىنى باشلىۋېتىدۇ. 1903 ـ يىلى ھۈسەنباي موسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا يەرمەنكىگە قاتنىشىدۇ. ھۈسەنباي ئۆزبېكىستانلىق ئەرشانباي دېگەن سودىگەرنىڭ پاختىسىنى سېتىۋېلىپ، بۇ پاختىنى ژاخارماروژۇپ دەيدىغان يەھۇدى سودىگەرگە سېتىپ بېرىپ بىر قېتىمدىلا 50 مىڭ تىللا (500 مىڭ سوم تىللا پۇلى) ساپ پايدا ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھۈسەنباي ئۆزى موسكۋا يەرمەنكىسىگە ئېلىپ بارغان ھەرخىل تېرە، ئۈچەي، يۇڭ، جانلىق ماللارنى سېتىپ ناھايىتى كۆپ پايدا ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇشنىڭ ئىقتىسادى ئاساسىنى تولۇق تىكلەپ ئالىدۇ.

1904 ـ يىلى ھۈسەنباي ھاجى ئىنىسى باۋۇدۇنباينى نۇرغۇنلىغان يەرلىك ماللار بىلەن گېرمانىيىگە تىجارەت قىلىش ئۈچۈن ھەمدە زاۋۇت كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن يولغا

سالىدۇ. باۋۇدۇنباي گېرمانىيىگە بېرىپ، نۇرغۇنلىغان ماشىناسازلىق شىركەتلىرىنىڭ خوجايىنلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، كۆپلىگەن سانائەت ئەسلىھە، زاۋۇتلارنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆن-خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ ئىلغار زامانىۋى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. ئۇيغۇرىستانغا يۆتكەپ بارغاندا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى بايقايدۇ. باۋۇدۇنباي 500 مىڭ سوم ئالتۇن پۇل زاكالەت بېرىپ، كۆن- خۇرۇم زاۋۇتىنى زاكاز قىلىدۇ.

ھەر خىل ماشىنا- ستانوك، پارۋاي قازان، پارۋاي ماشىنا، ئېلېكتىر ئىشلەپچىقىرىدىغان ماتور، دىنامىلارنى ھەمدە زاۋۇتنىڭ مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش ماشىنا- ئۈسكىنىلىرىنى رېمونت قىلىشقا كېرەكلىك بىر يۈرۈش ستانوك سايمانلار، بىر دانە چوڭ مېتال قىرىش ستانوكى، رەندىلەش ستانوكى، بۇرغىلاش ستانوكى، چاقلاش ستانوكى، ئېلېكتىر كەپشەرلەش ماشىنىسى قاتارلىق بىر يۈرۈش مۇكەممەل زامانىۋى سايمانلارنى سېتىپ ئالىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا باۋۇدۇن باي، يەنە گېرمانىيىنىڭ ئالاقىدار شىركەتلىرى بىلەن سۆزلىشىپ، بۇ زاۋۇتنى ئۆز ۋاقتىدا تېخنىكا ئۆلچەملىرىگە لايىق قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، تۇرمۇشىغا كېپىللىك قىلىش شەرتى بىلەن،

يۇقىرى مائاش بېرىپ گېرمانىيىدىن بىر نەپەر ئېلېكتىر مىخايىنىك، بىر نەپەر ماشىنا ـ ئۈسكىنە رېمونت قىلىدىغان تېخنىك، بىر نەپەر قۇرۇلۇش ئىنژېنېرى، تېلېفون ئالاقىسىنى ئورنىتىدىغان بىر نەپەر مانتىيور (بۇلارنىڭ ھەممىسى نېمىس مىللىتى بولۇپ ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە ئۇلار ئۇيغۇرىستانغا كېلىدۇ.)

4 ـ مۇسابايلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلى

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار چەت ئەللەرگە بېرىپ، رېئاللىقنى بىۋاستە كۆزىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تىجارەت باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى زامانىنىڭ تەرەققىياتىغا لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىردىنبىر چارە ـ دادىسى مۇسا ھاجىم دېگەندەك "پۇلنىڭ خوجىسى بولماي، ئىلىمنىڭ خوجىسى بولۇش"نىڭ زۆرۈرلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىپ، بارلىق كۈچى بىلەن ئۆز ئەۋلادلىرىنى چەت ئەللەرگە ئوقۇشقا چىقىرىپ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇتۇپ، ئالىي مەلۇماتلىق كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيەلەيدۇ.

ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار ياۋرۇپادىكى گۈللەنگەن دەۋرنىڭ ئەمەلى ئەھۋالىنى كۆزىتىپ كەلگەن مەرىپەتپەرۋەر زاتلار بولۇپ، ئۆز تىجارىتىنى زامانىنىڭ تەرەققىياتىغا لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىر قىسىم مەلىكىلىك ئىشچىلار قوشۇنىنىڭ بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا

بىر بۆلۈك مالىيە، سودا خادىملىرىنىڭ بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن، بۇنىڭ ئۈچۈن بىردىنبىر چارە ـ مائارىپنى رىۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. تۇنجى بولۇپ، 1885 ـ يىلى ئۆز يۇرتى ئىكساقتا "ھۆسەينىيە مەكتىپى"نى قۇرۇپ چىقىدۇ.......

ئالدىرىغانلىقىمىز، 5 ـ ئايدا ئېچىلىدىغان يىغىنغا ئۈلگەرتىشنى مەقسەت قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن داۋاملىق يېزىشقا تىگىشلىك ماۋزۇلار قېلىپ قالدى.

يەنە بىر قېتىم سۆز بېشى ئورنىدا

مېنىڭچە ھازىر تىرىك ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قانداقى ئەگەر خائىن بولۇپ خىتايغا سېتىلىپ كەتمىگەنلا بولسا، خىتاي ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلدى دەپ، ھۆكۈم قىلىدۇ. خىتاي ئۇيغۇرىستانغا نېمە ئۈچۈن تاجاۋۇز قىلدى، قانداق تاجاۋۇز قىلدى، نېمىشقا تاجاۋۇز قىلدى، قاچان تاجاۋۇز قىلدى؟ خىتاي ئۆز تارىخىنىڭ ھەر قانداق بىر دەۋرىدە ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغانمۇ ياكى قىلمىغانمۇ، خىتاي قايسى دەۋرگە يېتىپ كەلگەندە ئاندىن ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلدى؟ دەپ ئۆز ئارا سوئال قويۇپمۇ

باقمىدۇق. خىتاي يېزىپ بەرگەن تارىخنى تارىخ دەپ، ئوقۇۋەردۇق. كىشىلەر، ئۇيغۇر توغرىسىدا خىتاي تۈزۈپ بەرگەن ئەپسانىۋى، رىۋايەتلەشكەن، "شىنجاڭ خەن دەۋرىدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى" دەيدىغان جۈملىلەرنىمۇ چاينىۋەردى. خىتاي بىلەن ئۇيغۇرنىڭ تارىخى مۇناسىۋىتى، مۇستەملىكە ۋە مۇستەملىكىچىلىك مۇناسىۋىتى-بۇ تېما هازىرغىچە مۇهاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك مۇرەككەپ تېما بولۇپ كەلدى. خىتايلار يېزىپ كېلىۋاتقان تارىخ -" شىنجاڭ خەن دەۋرىدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى"، دەيدىغان سەپسەتەلەشكەن تارىخ قاراشلىرىغا، دۇنيادا تارىخ باشلانماستىن بۇرۇنمۇ سەپسەتە بارمىدى دېگەن مۇشۇنداق بىر مەسىلىگە جاۋاب بېرەلەيدىغان بىرەر تارىخچى بولىدىغانلا بولسا، ئۇ تارىخچى "شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى"، دەيدىغان سەپسەتىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلايدىغان بىردىنبىر تارىخچى بولۇپ قالاتتى. خىتاي تارىخچىلىرى خەن دەۋرىدىن باشلاپ ئۇيغۇرىستانغا (ئاتالمىش غەربىي يۇرتقا قانداق هۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى يېزىپ كېلىشتى) ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر تىللىق غالچا تارىخچىلارمۇ "تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا-ئۇسسۇل مەدەنىيىتى"، "سۇي-تاڭ

سۇلالىلىرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى" دەيدىغان
ماۋزۇلاردا ئەپسانىۋىلاشقان سەپسەتەلەرنى يېزىپ چىقىپ،
خىتاي بىلەن ئۇيغۇرنىڭ تارىخىنى بىر تارىخ قىلماقچى
بولۇشتى. موڭغۇللارنىڭ (1227 ـ يىلى خىتايدا يۈەن
سولالىسىنى قۇرۇپ، 1368 ـ يىلى ئاغدۇرۇلغىچە، باشقا
مىللەتلەر قاتارىدا ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى
ھېسابقا ئالغاندا، مانجۇلار خىتاينى بېسىۋېلىپ، 1644 ـ
يىلى مانجۇ ـ مەنچىڭ سولالىسىنى قۇرۇپ، 1884 ـ يىلى
ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىپ، «شىنجاڭ» دەپ ئىسىم
قويۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، بۇ سولالە 1911 ـ يىلى
خىتايلارنىڭ شىنخەي ئىنقىلابى ئارقىلىق ئاغدۇرۇلغىچە
ئۇيغۇرلارغا مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى ھېسابقا
ئالغاندا) موڭغۇللار بىلەن مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا
تاجاۋۇز قىلغانلىقىنى، موڭغۇل بىلەن مانجۇلارنىڭ ئىستىلا
قىلىش تارىخى ھېسابىغا يازغاندىن باشقا، خىتاينىڭ
خىتاي بولۇپ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى 20 ـ
ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىكى بىر ئىش ئىكەنلىكىنى
ئەيمەنمەستىن تىلغا ئېلىش كېرەك. ئۇنىڭدىن بۇرۇن
خىتاي دېگەن مىللەتنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ
كىرەلمىگەنلىكىنى تارىخلىق ۋە مەنتەقىلىق جەھەتتە قەيت
قىلىش كېرەك. بىز نېمە ئۈچۈن شۇنداق دېيىشكە

جۈرئەتلىك بولدۇق؟ بۇ بىزنىڭ خىيالپەرەستلىكىمىزمۇ، بۇ بىزنىڭ بىلىمسىزلىكىمىزمۇ، بۇ بىزنىڭ ھېسسىياتقا بېرىلگەنلىكىمىزمۇ، بۇ بىزنىڭ پاكىتقا ھۆرمەت قىلمىغانلىقىمىزمۇ؟ پاكىت دېگەن نېمە؟ تارىخنى تارىخ دەپ يېزىشنىڭ ئارخىئولوگىيىلىك پاكىتى ماتېرىيال ئاساسلىرى نېمە؟ ئۇنداقتا خىتاي نېمىگە ئاساسلىنىپ ئۆزى قويۇۋالغان ئىسىم «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستان خەن دەۋرىدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى" دەپ قارىسىغا ھۆكۈم قىلالىدى، پەقەت خىتاي زوراۋانلىققا، قورال كۈچىگە تايىنىپ، سىياسى زوراۋانلىققا تايىنىپ يۇقىرىقىدەك ھۆكۈم قىلالىدى. بىز بۈگۈن پەقەتلا تارىخچىمىز ئەنۋەر بايتۇرنىڭ "مىلادى 1763-1796 - يىللاردا چىڭ سۇلالىسى (مانجۇ- مەنچىڭ سۇلالىسى) ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىگە كىردى. دۆلىتىمىزنىڭ (ئۇ خىتاينى دۆلىتىمىز دېيىشكە مەجبۇر) بۈگۈنكى زېمىن دائىرىسى دەل مۇشۇ دەۋردە شەكىللەندى" ("شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى " 1000-بەت)دېگەن بىر جۈملە سۆزىنى پاكىت قىلىپ، ئۇيغۇرىستاننى بويسۇندۇرالىغان خىتاي ئەمەس، موڭغۇللار بىلەن مانجۇلار ئىكەن، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ، خىتاينىڭ

ئۇيغۇرىستاننى بويسۇندۇرغان ۋاقتى 20-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىغىلا توغرا كېلىدىكەن، دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز.

ئۇنداقتا نېمىشقا خىتاي ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلدى، دەيمىز؟ بۇ ھۆكۈمنى تارىخقا ئاساسلىنىپ قانداق ئىسپاتلايمىز، خىتاينىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى خەلقئارا قانۇنلارغا خىلاپمۇ ياكى ئۇيغۇنمۇ؟ خىتاينىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىنى، شۇ ۋاقىتتىكى تارىخى رېئاللىققا ئاساسلىنىپ قانداق ئىسپاتلايمىز، خەلقئارا سىياسەتكە ئاساسلىنىپ قانداق ئىسپاتلايمىز، ئۇيغۇرنىڭ ھېسسىياتىغا تايىنىپ، ئۇيغۇرنىڭ ئەقلىگە تايىنىپ، ئۇيغۇرنىڭ ئىرادىسىگە تايىنىپ قانداق ئىسپاتلايمىز؟ مۇشۇ ماۋزۇلاردا قەلەم تەۋرىتىپ چوڭ ھەجىملىك بىر پارچە ئەسەر يېزىپ، ئۇيغۇر جامائىتىگە تاپشۇرۇش ئالدىدا، 5-ئايدا ئېچىلىدىغان ئۇيغۇر جامائىتى كونفىرانسىيىسىگە ئۈلگۈرتىشكە جىددى تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، يېزىشقا تىگىشلىك، ستاتە ئېلىشقا، نەقىل كەلتۈرۈشكە تېگىشلىك تېما ۋە ماۋزولار كۆپىيىپ كېتىپ، يازغانلىرىمىزنى پاكىتلىق ئىسپاتلاشقا كۆپلىگەن ماتېرىياللارغا ھاجىتىمىز چۈشۈپ، ئانالىز قىلىشقا ۋە ماتېرىياللارنى تەرتىپلىك رەتلەشكە توغرا كەلگەنلىكتىن، قولىمىزدىكى ئىشنى يېرىم يولدا توختىتىپ قويۇپ، ئۇيغۇرلار زادى نېمە تەلەپ قىلىدۇ، مەيلى

خەلقئارا جەمئىيەتتىن ياكى خىتايدىن نېمە ياكى قانداق سىياسى مەمۇرى بىرلىك تەلەپ قىلىدۇ، دېگەن ماۋزۇنى بىرلىك قىلغان هالدا قىسقىچە هۆججەتلىك بىر پارچە ماتېريال تەييارلاشنى لايىق تاپتۇق.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى

بىرىنچى باب مۇستەملىكە خىتايدا شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى

1940-يىلى خىتاي بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا ئەپيۇن ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئاسىيادىكى نوپۇزى كۈندىن- كۈنگە كۈچىيىشكە باشلىدى. ئىنگلىزلەر شاڭگاڭ پورتىنى، پورتىگالىيە ئوۋمىن پورتىنى زورلۇق بىلەن مانجۇ خانىدانلىقىدىن تارتىۋلدى. بۇنىڭ بەدىلىگە ئەنگلىيە مانجۇ خانىدانلىقىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا كېڭەيمىچىلىك قىلىشىغا يول قويغانمۇ بولدى. مۇشۇ قاتاردا يەنە ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەر مانجۇ خانىدانلىقى ھۆكۈمىتىدىن شاڭخەي، تيەنجىن، فۇجۇ،خاڭجۇ ۋە نەنجىڭ قاتارلىق چوڭ سودا-تىجارەت پورتلىرىدىن شۇ دۆلەتلەرگە مەخسۇس ئىمتىيازلىق رايون ئاجرىتىپ بېرىشكە زورلىدى. 1885-يىللىرى ئارىلىقىدا فرانسىيە ھىندىچىنى

دۆلەتلىرىنى بېسىۋالدى. يەنە بىر تەرەپتىن ياپونىيە كورېينى تالىشىشقا باشلىدى. بۇ تالاش-تارتىشلار سەۋەبى بىلەن 1895-يىلى ياپونىيە بىلەن مانجۇ خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدا جاۋۇ دېڭىز ئۇرۇشى پارتلاپ، مانجۇ خاندانلىقى بۇ ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇپ بولدى. كورىيە ياپونىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. شۇ يىلى چار روسىيە لۈيشۈن پورتىنى ۋە لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى ئىشغال قىلىۋالدى. يەنە شۇ يىلى گېرمانىيە شىڭداۋ پورتىنى، ئەنگلىيە ۋەيخەيۋى پورتىنى مانجۇ خاندانلىقىدىن تارتىپ ئالدى. 1898-يىلى چار روسىيە مانجۇرىيىدە تۆمۈر يول تارتىپ، تۆمۈر يولنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن مانجۇرىيىگە ئەسكەر كىرگۈزۈپ، 1900-يىلى پۈتۈن مانجۇرىيە ئۆلكىسىنى بېسىۋالدى. ئەسلىدە بۇ مانجۇرىيە خىتاينىڭمۇ مانجۇرىيىسى ئەمەس، چار روسىيىنىڭمۇ مانجۇرىيىسى ئەمەس، مانجۇلارنىڭ مانجۇرىيىسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ مانجۇ خاندانلىقى يۇقىرىقى چەت ئەل دۆلەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. ئىمپېراتور گۇۋاڭ شىنىڭ چەت ئەل دۆلەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلماقتىن باشقا چارىسى يوق ئىدى. («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»)

ئۇنىڭ ئۈستىگە 1900 ـ يىلى مانجۇ خاندانلىقىدا يېڭىچە ئۆزگىرىشچان يۆتكىلىش بولغان. ئۇنىڭ داۋامى يۇقىرى ئىنقىلابنى باستۇرالمىدى. ئىنقىلابچىلار بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق چەت دۆلەت ئەلچىخانىلىرىنى قورشاۋغا ئالدى. نەتىجىدە 8 دۆلەت تاجاۋۇزى دەيدىغان چەت ئەل دۆلەتلىرىنىڭ بېيجىڭغا تاجاۋۇز قىلىشى يۈز بېرىپ، ياۋروپالىقلار خىتايدا ئىمتىيازغا ئىگە بولدى.

چەت ئەللەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى، مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ئاقاۋىتى تۈگىمەي، تۇرالمىغانلىقى، خەلق نارازىلىقىنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىدە 1891 ـ يىلى جەنۇبىي جۇڭگودا سۈنجۇڭسەن رەھبەرلىكىدە گومىنداڭ پارتىيىسى قۇرۇلدى.(«شەرقىي تۈركىستان تارىخى»)

1911 ـ يىلى مانجۇ خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا خىتايدا جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ رەئىسى سۈنجۇڭسەننىڭ ھۆكۈمىتى تېخى خەلقئارا ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشەلمىگەن، ئۇنىڭ يەنى جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئارمىيىسى مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستانغا يېتىپ كېلەلمىگەن، قۇرۇلۇش بىلەنلا جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنى دۇنيادا قايسى دۆلەت ئېتىراپ قىلدى؟ بۇ توغرىدا تارىخچىمىز مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا مۇنداق يازدى: مانجۇ خاندانلىقىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا

تۇرۇشلۇق ئومۇمىي ئىشلار ۋالىسى (جاڭجۇڭخى) مەركىزى ھۆكۈمەتتىن يۈز ئۆرىدى يەنى يېڭىلا قۇرۇلغان جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرىدى. شۇنىڭ بىلەن جاڭجۇڭخىنىڭ مۇستەبىتلىكى شەرقىي تۈركىستاندا ھۆكۈم سۈرگەن بۈرۈنقى ھەر قانداق ھۆكۈمرانىنىڭ مۇستەبىتلىكىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى.

1- يۈەن شىكەي ئۆلگەندىن كېيىن، لى يۈەن خۇڭ پرېزىدېنت بولغان بولسىمۇ بىراق، بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنى ھەقىقى ئىزگىنلەپ تۇرغان كىشى دۈەن چىرۈي، ۋەزىر قوشۇمچە ئۇرۇش قىلىش مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ئىدى. دۈەن چىرۈي شىمالى مىللىتارىستلار گۇرۇھىنىڭ باشلىقى ۋە ئۇنىڭ مىراسخورى ئىدى. ئۇ، 1914-يىلى يۈەن شىكەي تۈزگەن ئاساسى قانۇن بويىچە ئىش قىلىشنى ماقۇل كۆرەتتى. 1914- يىلى 6-ئاينىڭ 9-كۈنى سۇن جۇڭ سەن ئاۋارىچىلىق پەيدا قىلىپ، 1912-يىلى تۈزۈلگەن "ۋاقىتلىق ئەھدىنامە"نى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى.

دۈەن چىرۈي پارلامېنتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. 1916-يىلى 8-ئاينىڭ 1- كۈنى لى يۈەن خۇڭ قەسەم بېرىپ رەسمى پرېزىدېنتلىق

ۋەزىپىسىگە ئولتۇردى. 10-ئاينىڭ 30- كۈنى فىڭ گوجاڭ مۇئاۋىن پرېزىدېنت بولدى.

يىۋەن شىكەي ئۆلگەندىن كېيىن، شىمالى مىللىتارىستلار گورۇھى باشسىز قېلىپ، فىن گوجاڭ گورۇھى بۆلۈنۈپ چىقىپ، (ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە قوللايدىغان مىللىتارىستقا ئايلاندى)، دۈۋەن چىرۈيىنىڭ ئەنفۇ گورۇھى (ياپونىيە قوللايدىغان مىللىتارىستقا ئايلاندى).

مىللىتارىست يەن شىشەن، شەنشى ئۆلكىسىنى ئىگىلىدى. مىللىتارىست فىڭ يۇ شاڭ غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىگە قوماندانلىق قىلدى. مىللىتارىست جاڭ زۇڭ چاڭ شەندۇڭ ئۆلكىسىنى ئىگىلىدى. مىللىتارىست چىن تۇڭ مىڭ گۇۋاڭدۇڭ ئۆلكىسىنى ئىگىلىدى. بۇ مىللىتارىستلارنىڭ ئىچىدە كۈچى چوڭراقى جاڭ زولىن ئىدى، مىللىتارىستلار ئۆزلىرىنى كۈچلۈك، چوڭ دەپ سانىغانلىقتىن، ئۆز ئارا يەر تالىشىپ، ئۆزئارا مەركىزى ھۆكۈمەت قورۇش ھوقۇقىنى تالىشىپ، ئۆزئارا ئورۇش قىلىپ تۇراتتى. مەقسەتلىرى ئۈچۈن ئۆز ئارا ئىتتىپاقداشلارنى ئالماشتۇرۇپ تۇراتتى. يائۇنىڭغا قارشى تۇراتتى يا بۇنىڭغا قارشى تۇراتتى. ھەربىر مىللىتارىستنىڭ كەينىدە ھەربىي جەھەتتە قوللايدىغان چەت ئەل دۆلەتلىرى بار ئىدى. شىمالى

مىللىتارىست جاڭ زولىن ياپونىيىگە تايىناتتى، مىللىتارىست ۋۇفىڭ فۇ ئەنگلىيىگە تايىناتتى، مىللىتارىست فىڭ يۇشاڭ چار روسىيىگە تايىناتتى. ئۇيغۇرىستاننى بېسىپ ياتقان ياڭ زىڭ شىڭ، جىن شۇرىن، كېيىنكى شىڭ شىسەي قاتارلىق خىتاي مىللىتارىستلىرى چار روسىيىگە، سوۋېتلەر روسىيىسىگە تايىناتتى. مىللىتارىست سۇن چۈەن فاڭ بولسا، ئامېرىكىغا تايىناتتى. جۇڭگودا مىللىتارىستلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىچكى يېغىلىق، ئىچكى ئۇرۇش ئەمەلىيەتتە چەت ئەل دۆلەتلىرىگە گوماشتا بولغان خىتاي گوماشتىلار ئوتتۇرىسىدىكى يېغىلىق ۋە ئىچكى ئۇرۇش ئىدى.

مىللىتارىست جاڭ زولىن باشقۇرۇۋاتقان خىتايچە شەرقىي شىمال دەپ ئاتىلىدىغان ئەسلىدىكى مانجۇرىيىدە، ئاران 3% ئەتراپىدا كۆچمەن خىتاي بار ئىدى. ياپونىيىنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا تايىنىپ مانجۇرىيىدە تەرەققى قىلغان ئېغىر سانائەتنىڭ سالمىقى 90% تىن ئېشىپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتا ئەسلى خىتاينىڭمۇ بۇنچىلىك سانائەت ئاساسى يوق ئىدى. جاڭ زولىن سۇن جۇڭسەن بىلەن بىرلىشىپ بېيجىڭنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئەسكەر باشلاپ سوۋېتلەرنىڭ بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئەلچىخانىغا قېچىپ كىرىۋالغان،

ئەسلىدە كوممۇنىستىك پارتىينى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان لى دا جاۋنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى.

ئۆلگىلىك ئۆلكە باشلىقى دەپ ئاتالغان مىللەتچىلىك يەن شى شەن ياپونىيىدە ئوقۇغان، 1911-يىلى خىتاي مۇستەقىللىق جاكارلىغاندىن باشلاپ 1949-يىلى خىتاي ئىككىنچى قېتىم مۇستەقىللىق جاكارلىغىچە شەنشى ئۆلكىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مۇستەقىل پادشاھلىقىدا نۇرغۇن ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى. يەن شى شەننىڭ شەنشى دۆلىتى ئۇنىۋېرسال مىللەتچىلىك دۆلەت بولۇپ، مىللەتچىلىك، ھۆكۈمەتسىزلىك، دېموكراتىيە، كاپىتالىزم، كوممۇنىزم، شەخسىيەتچىلىك، جاھانگىرلىك، ئائىلىچىلىك، ئائىلىۋى ھۆكۈمرانلىقتىن ئىبارەت داشقايناق ھالەتتىكى مىللەتچىلىك ھاكىمىيەت ئىدى. ("بوشۇن" تور بېتى)

1928-يىلى 12-ئاينىڭ 29-كۈنى جىياڭ جېشى سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى بۆلۈنمە ھالەتكە خاتىمە بېرىپ، سەددىچىننىڭ تېشىدىكى، ئۇيغۇرىستان، تىبەتتىن باشقا بارلىق ئۆلكىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە، ئۆزىگە تەئەللۇق بولغان سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى مىللەتچىلىك ھاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ھېسابلىناتتى. شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يەنى جىياڭ جېشى سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە،

تۇنجى بولۇپ، جىياڭ جېشىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. بىراق، جىياڭ جېشىنىڭ دۆلەت ئارمىيىسى تېخى ئۇيغۇرىستان بۇ دۆلەتكە يېتىپ كېلەلمىگەن. جىياڭ جېشىنىڭ ئارمىيىسى ھە دېگەندە بۇ ئۆلكىگە يېتىپ كېلەلمەيتتى. چۈنكى بۇ ئۆلكىگە ئاتاقتا خىتاي مىللەتچى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرىستان دەسلەپتە چار روسىيىنىڭ كېيىنچە سوۋېتلەرنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ بولغان. بۇ ھال خەلقئارا سىياسەتتە تەسىر دائىرە بۆلۈۋېلىش دەپ، ئاتىلاتتى. بۇنداق ئۆلكىنى يەنە ئۇيغۇرىستاننى يەنە نېمىگە ئاساسلىنىپ خىتاينىڭ تېررىتورىيىسى دېگىلى بولىدۇ؟

ئۇيغۇرىستاننىڭ بۇ ۋاقىتتىكى مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى تارىخچىمىز مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

2ـ مانجۇ ئىمپېراتورلۇقى دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ۋە خىتاينىڭ جۇمھۇرىيەت دەۋرىدە ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ خىتايدىكى ئىمتىياز ۋە ھوقۇقلىرى دۇنياغا ئايان بولغان بىر ھەقىقەتتۇر. لېكىن شەرقىي تۈركىستاندا جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنىشتىن بىر قانچە يىل ئىلگىرى، چار روسىيە ۋە ئەنگلىيز كونسۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا

ياشـايدىغان پـۇقرالىرى ئـىگە بولغـان ئىمتىيـاز كىشـىنى ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىدە ئالاھىدە ئىدى.

ئىنگلىـزلەر، چـار روسـىيىلىكلەر ئىمتىيازغـا ئېرىشـكەن دەۋرنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ زىيالىيلىرى" ئىككـى يېـرىم ھۆكۈمەت دەۋرى" دەپ ئاتىغان.

يەنــى بىــر ھۆكــۈمەت چــار روســيە كونســۇللىقىنى كۆرسەتســـە، ئىككىنچـــى ھۆكـــۈمەت ئەنگلىـــيە كونسلىسـتىۋالىقىنى كۆرسـەتكەن. بـۇ ئىككـى ھۆكـۈمەت شەرقىي تۈركىستاندا ئوخشـاش ھوقـۇق ۋە ئىمتىيازغـا ئىـگە بولغـان. ئەمـدى بۇنـىڭ ئىچىـدىكى "يېـرىم ھۆكـۈمەت" مانجۇلارنىـڭ شـەرقىي تۈركىسـتانغا تەيىـنلىگەن قورچـاق ۋالىسىنى كۆرسـىتىدۇ. قورچـاق ۋالـى شـەرقىي تۈركىسـتاندا ھـېچ قانـداق ئىمتىيازغـا ئىـگە بولمىغاچقـا يېـرىم ھۆكـۈمەت دەپ ئاتالغان.

چــار روســيە ۋە ئەنگلىــز كونســۇللىرى مانجۇلارنىــڭ قانۇنلىرىغا رىئايە قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئۇيغۇرىسـتاندا خەلقئارا قانۇنىنمۇ دەپسەندە قىلىـپ ئـۆز ئىختىيـارى بىـلەن ھەرىكەت قىلاتتى. چار روسيە كونسۇلخانىسى ئالدىـدا چـار روسـىيىنىڭ پىيـادە قوراللىـق ئەسـكەرلىرى ھەتتـا تـوپچى قىســمىلىرى بـــار ئىـــدى. ئىنگلىـــز كونسۇلخانىســىنىڭ ئەسكەرلىرى بولمىسىمۇ، ئادەملىرى كۆپ، پۇقرالىرى كـۆپ،

هوقۇق ۋە ئىمتىياز جەھەتتە چار روسىيە كونسۇلخانىسىدىن ھەر گىز قېلىشمايتتى.

بۇ كونسۇللارنىڭ كېيىنكى مانجۇلار ئۇيغۇرىستانغا بەلگىلىگەن ۋالىلار، دوتەيلەر رەت قىلالمايتتى. ئەكسىچە چار روسىيە، ئەنگىلىيە كونسۇلىستىۋالىرى، مانجۇلار ئۇيغۇرىستانغا بەلگىلىگەن دوتەي، ۋالىلارنىڭ گەپلىرىنى خالىغان ۋاقىتتا رەت قىلاتتى. ئۇيغۇرىستانىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە، ئەنگىلىيە، چار روسىيە كونسۇللىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ۋاكالىتەن ئىش باشقۇرىدىغان "ئاقساقال" ئۇنۋانىدىكى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرى قويۇلغان بولاتتى. بۇ ئاقساقاللار شۇ شەھەرلەردە، مانجۇلار بەلگىلىگەن ئامباللاردىنمۇ ئۈستۈن ئىمتىيازغا، ئۈستۈن ھوقۇققا ئىگە ئىدى. بۇ كونسۇللار ئۇيغۇرىستانلىق كىشىلەردىن خالىغان كىشىلەرنى ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ پۇقرالىقىغا ئېلىپ، پۇقرالىق گۇۋاھنامىسى بېرىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى. ئىنگىلىز ۋە روس پۇقرالىرىنىڭ دەۋالىرىنى ئۆز كونسۇلى ۋە ئاق ساقاللىرى سوراپ ھەل قىلاتتى. مانجۇلار قويغان ئەدلىيە ئورگانلىرى ئۇلارنىڭ دەۋا ئىشلىرىغا ئارىلىشالمايتتى. ئەگەر بىر نەپەر ئۇيغۇرىستانلىق بىلەن بىر نەپەر روس ياكى بىر نەپەر ئىنگىلىز دەۋالىشىپ قالسا، بۇ دەۋانى كونسۇل ياكى

كونسۇل بىكىتكەن ئاق ساقاللار بىر تەرەپ قىلاتتى. كونسۇللار ئۆز پۇقرالىرىنىڭ يېنىنى ئېلىپ، دەۋا ئىشلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ زىيىنىغا ھەل قىلاتتى. ئەگەر كونسۇللار ۋە ئۇلارنىڭ پۇقرالىرىغا مۇناسىۋەتلىك دەۋالار مانجۇلار بەلگىلىگەن ئامبال ياكى قازىلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، ئۇلار بۇ دەۋانى كونسۇللارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولاتتى.

روس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرى تىجارەت بېجى تۆلىمەيتتى ياكى يېرىم باج تۆلەيتتى. دوتەي ۋە ئامباللار، كونسۇل ۋە ئاق ساقاللارنىڭ تەلىپىنى دەرھال قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئەگەر قارشىلىق كۆرسەتسە ئۇلارنىڭ ئاھانىتىگە ئۇچراش بىلەنلا توختاپ قالماستىن، بۇ ئامباللارنى كونسۇللار، مانجۇلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلىرىغا شىكايەت قىلىپ، ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاتقۇزاتتى. روس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرى ئۇيغۇرىستاندا زېمىن سېتىۋېلىشتا ئەركىن ئىدى. يەرلىك خەلققە زىيان يەتكۈزسىمۇ بۇنى ھېچ كىم سورىمايتتى. يېزىلاردا روس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرى دېھقانچىلىق بېجىدىن باشقا ئالۋاڭ-ياساق تۆلىمەيتتى.

خەلقنىڭ تېرىغان زىرائەتلىرى سۇسىزلىقتىن قۇرۇپ كەتسىمۇ، ئالدى بىلەن ئەنگلىيىلىك، چار روسىيىلىك

پۇقرالارنىڭ زىرائەتلىرىگە ۋە باغلىرىغا سۇ بېرىلەتتى. روس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرىنىڭ، روس ۋە ئىنگلىز كونسۇللىرىنىڭ بۇنداق چەكسىز هوقۇق ئىمتىيازلىرى، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلدى. ئۇرۇشتىن كېيىن روس ئىمپېراتورلىقى ئاغدۇرۇلدى ۋە ئۈيغۇرىستاندىكى روس كونسۇلخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(هەي، تارىخ) . بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئىنگلىز كونسۇلخانىسىنىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى پائالىيەتلىرىمۇ ئاجىزلىشىپ قالدى.

تەهلىل:

مۇهەممەد ئەمىن بۇغرا ئەپەندى خاتىرىلەپ قويغان، تارىخى خاتىرىنىڭ مەزمۇنلىرىغا ئاساسلانساق، ئۇزۇپ ئېيتىشقا بولىدىكى 20-ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپلا چار روسىيە ۋە ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ئىقتىسادى ئىشلار بويىچە، دىپلوماتىيە ئىشلىرى بويىچە، هەربى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى بويىچە شەرقىي تۈركىستانغا سىڭىپ كىرگەنلىكىنى هەتتا ئۇلتۇراقلىششقا پۇقرالىرىنىمۇ باشلاپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

چار روسىيە ۋە ئەنگلىيە كونسۇللىرىنىڭ هۆكۈمەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىشىدەك، بۇ هوقۇق، قارىماققا

ئۇيغۇرىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مانجۇلارنىڭ چار روسىيە ۋە ئەنگلىيىگە بېرىۋەتكەن خالىسانە ئىمتىيازى ئەمەس. بۇ ئىمتىياز ۋە ھوقۇق، باشقۇرۇش جەھەتتىن قالپاقلىق مانجۇلاردىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان، چار روسىيە كونسۇلىستىۋالىقى، ۋە ئەنگلىيە كونسلىستىۋالىقى ئومۇمىيۈزلۈك مەمۇرىيەت تىكلىمىگەن بولسىمۇ، چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئۇيغۇرىستاننى ئەمەلىيەتتە مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغان بولىدۇ. تارىخنى قىياس قىلىشقا بولمايدۇ ئەگەر قىياس قىلىشقا بولىدىغان بولسا، 20-ئەسىرنىڭ 10- 20-يىللىرى ئارىلىقىدا بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى قوزغالمىغان بولسا، روسىيىدە قىزىل پاچاقلارنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابى قوزغالمىغان بولسا، ئۇيغۇرىستان ياكى ئەنگلىيىنىڭ (ھىندىستاندىكى ئەنگلىيە) ياكى چار روسىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالاتتى. ياكى ئەنگلىيە بىلەن چار روسىيە بىرلىشىپ ئۇيغۇرىستاننى تولۇق مۇستەملىكە قىلغان بولاتتى. مۇستەملىكىچىلىكنى تاللىۋېلىش بۇ ھارامنى تاللىۋېلىشقا بارابەردۇر. ئەگەر مۇستەملىكە بولۇش پىشانەڭگە پۈتۈلگەن بولسا ئۇ چاغدا نېمىنى تاللىۋېلىشىڭ مۇمكىن؟

تەھلىلىمىزگە ئاساسلانغاندا مۇستەملىكە دەپ جاكارلانمىغان ئەمما ئەمەلىيەتتە روسىيە بىلەن ئەنگلىيە

كونسۇللىرىنىڭ كونتىرول قىلىشىدىكى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى قانداق بىر ئۆلكە دېيىش كېرەك. مۇشۇنداق ئەھۋالدا مانجۇ خانىدانلىقىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا بەلگىلىگەن گوبېرناتۇر، جاڭجۇڭلىرى قورچاق ئورنىغا چۈشۈپ قالغان بولامدۇ، "شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى" دېگەن سەپسەتە يەنە نۇمۇسسىز ھالەتتە ئاشكارا بولغان بولامدۇ؟" ئۇيغۇرىستاندىكى خىتاي مىللەتچىلىرى مەركىزى ھۆكۈمەتتىن يۈز ئۆرىدى دېگەندەك" ئۇيغۇرىستان مۇستەقىللىق جاكارلىمىغان مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندى دېگەنلىك بولامدۇ؟ 1911-يىلى خىتايدا غەلىبە قىلغان، غەلىبە قىلپلا خىتاينى ئىچكى ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرگەن شىنخەي ئىنقىلابى ۋە مىللەتچىلارنىڭ ئۆز ئارا جېدەللىرى بىلەن ھالىدىن كەتكەن خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەيلى گومىنداڭ بولسۇن، مەيلى كىم بولسۇن قايسىسى ئۇيغۇرىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلالىشى مۇمكىن ئىدى؟

يىگىرمە بىرىنچى باب گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ قانۇنىدا نېمە دېيىلدى؟

خىتاينىڭ مۇستەملىكىچى كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۇيغۇرىستانغا مىللى ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن بۇرۇن 1943 ـ يىلى خىتاينىڭ گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ ئارمىيىسى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. كوممۇنىست خىتاينىڭ نەشىر ئەپكارى "رىنمىن رىباۋ" ساختىپەزلىك بىلەن تارىخ ياساپ ئۇيغۇرلارغا قارىتىپ ھازىرغىچە غالجىرلىق بىلەن تەشۋىق ـ تەرغىبات قىلىۋاتقان بولسا، ئەينى چاغدا گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ "جۇڭياڭ رىباۋ گېزىتى" مۇ تارىختىن بېرى ۋە ھازىرمۇ پىتنە ـ پاسات تارقىتىشنىڭ، ساختىپەزلىك ۋە كاززاپلىقنى تەرغىپ قىلىشنىڭ مەنبىئى بولۇپ كەلگەن. شۇ ئارقىلىق خىتاي گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ بىر ئارالغا، خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ بىر قۇرۇغلۇققا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى ساقلاپ كەلگەن. خىتاينىڭ پەقەت 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىلا چەت ئەللىك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ يول قويۇشى، كۆشكۈرتىشى، ياردەم قىلىشى ئارقىلىقلا ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان تۆۋەندىكى پاكىتلارغا نەزەر ئاغدۇرايلى:

تەيـۋەن گومىنـداڭ ھۆكۈمىتىنىـڭ زوۋانـى ھېسـابلانغان "جۇڭگـاڭ رىبـاۋ" 2009 ـ يىلـى 9 ـ ئاينىـڭ 25 ـ كـۈنى "شـــىنجاڭ بىزنىــڭ ئەزەلـــى تـــۇپرىقىمىز، شـــىنجاڭ مۇســـتەقىللىقىغا قارشـى تـۇرىمىز" مـاۋزۇلۇق ماقـالە ئـېلان قىلىـپ، دۇنيـا ئۇيغـۇر قۇرۇلتىيىنىــڭ رەھبـىرى رابىـيە قـادىردەك مۇنـداق پىرسـوناژلارنىڭ تەيـۋەنگە كېلىشـىنى ھۆكۈمەت قانداق ئويلىشىشى كېرەك ؟ دەپ رېتورىك سوئال قويىدى.

بۇ ماقالە ۋە بـۇ خىـل رېتورىـك سوئالغا قارىتـا بىزنىـڭ پىكرىمىز مۇنداق: ئەگەر تەيۋەنلىكلەر ئۆزلىرى ئېيتقانـدەك، تەيـۋەن دېمۇكراتىــك دۆلەت ھېسابلانسـا، دۇنيانىــڭ ھەر قايسـى جايلىرىــدا كىشـىلىك ھوقـۇق پائـالىيىتى بىــلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ھەر قانداق كىشىنىڭ تەيـۋەنگە بېرىش ۋە تەيۋەنگە كېلىش ھوقۇقى بولىدۇ.

ماقالىدا: "جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسى قانۇنىغا ئاساســلانغاندا، شـــىنجاڭ ھېلـــى ھەم بىزنىــڭ ئەزەلـــى تـــۇپرىقىمىز، جۇڭخـــۇا مىنگـــو ھۆكـــۈمىتى، تەيـــۋەن مۇســـتەقىللىقىغا قارشـــى تۇرىـــدۇ، ئەلـــۋەتتە شـــىنجاڭ مۇستەقىللىقىغىمۇ قارشى تۇرىدۇ. شـۇنىڭ ئۈچـۈن شـىنجاڭ مۇســتەقىللىقىنى ئىلگـىرى سـۈرىدىغان ھەر قانــداق بىــر كىشىنىڭ تەيۋەنىنىڭ چېگرىسىدىن كىرىشـىنى رەت قىلىـدۇ.

بۇ ئىشنىڭ كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ھېچ قانداق ئالاقىسى يوق دېيىشتى.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، خىتاينىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىسى بولسۇن ياكى خىتاينىڭ گومىنداڭ پارتىيىسى بولسۇن، پارتىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈچلۈك ۋە ئاجىزلىقنىڭ دەرىجىسى ناھايىتى ئاز پەرقلەنسىمۇ، لېكىن خىتاينىڭ بۇ پارتىيىلىرى، ئۇيغۇرلارنى، تىبەتلەرنى باستۇرۇش جەھەتتە بۇ ئىككى مۇستەملىكە مىللەتنىڭ مۇستەقىللىق تەلەپلىرىنى بۇغۇپ تاشلاش جەھەتتە، ئىككى پارتىيە بىر جاڭگالنىڭ ياۋا توڭگۇزلىرى ئىدى.

تەيۋەننىڭ "جۇڭگىياڭ رىباۋ گېزىتى" شىنجاڭ ئەزەلى بىزنىڭ تۇپرىقىمىز، دىدى. بىراق، خىتاي گومىنداڭى ئۈچۈن سابىق سوۋېتلەرنىڭ، ئۇيغۇرىستان مەسىلىسى بويىچە گومنداڭ خىتايلىرىغا ياردەم بېرىشىدىن ئۈمىتقاندا، "سوۋېتلەرنىڭ خىتايغا ياردەم قىلىپ، ياپونىيىنىڭ قولىدىن شەرقىي شىمالنى ئېلىپ بەرگەنلىكى، ناتسىستلار گېرمانىيىسىنىڭ 2- دۇنيا ئۇرۇشىنى قوزغاپ، سابىق سوۋېتلەرنىڭ قولىدىن ئۇيغۇرىستاننى ئېلىپ بەرگەنلىكى ياكى ئامېرىكىنىڭ ياردىمى بىلەن خىتاينىڭ تەيۋەن ياكى مانجۇرىيىگە ئېرىشكەنلىكى ئانچە چوڭ پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. ("رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار" ئۇيغۇرچە

نەشرى). خىتاي بۇنىڭ ئۈچۈن نېمە بەدەل تۆلىشى مۇمكىن ئىدى؟ خىتاي مەن كوممۇنىستىك پارتىيە دەپ، يالغۇزلا ستالىندىن ئۇيغۇرىستاننى تەلەپ قىلىشى كېرەك ئىدى. خىتاي گومىنداڭچۇ؟ مەن خىتاينىڭ ئىچكى بازىرىنى ئامېرىكىغا، ياۋروپاغا ئېچىپ بېرىمەن، مەن جۇڭگو قۇرۇقلىقىنى قۇرۇقلۇقتا ياپونغا قارشى ئۇرۇش قىلىدىغان جەڭ مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ بېرىمەن دەپ روزۋېلتقا، ئامېرىكىغا يالغۇزلا مانجۇرىيىنى، تەيۋەننى، ئۇيغۇرىستاننى جۇڭگوغا قوشۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشى كېرەك ئىدى. گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ رەئىسى جياڭ جېشىنىڭ دۆلەت قۇرۇش تارىخى ئەنە شۇنداق تارىخ ئەمەسمىدى؟ كوممۇنىست خىتايلارنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭنىڭ دۆلەت قۇرۇش تارىخىمۇ يەنە شۇنداق تارىخ بولغان ئەمەسمىدى؟

"جۇڭگو رىباۋ گېزىتى" نىڭ تەھرىرلىرى، ئەپەندىلەر! سىلەر نېمىگە ۋە قايسى قانۇنغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرىستان ئەزەلى بىزنىڭ تۇپرىقىمىز، دېيىشكە قانداق پېتىندىڭلار ئەپەندىلەر؟ "جۇڭگو رىباۋ گېزىتى" گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسى قانۇنلىرىنى قەلەمگە ئاپتۇ. كۆرۈپ باقايلى، گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ قانۇنلىرىنى!

جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان، 1911-يىلى 3-ئاينىڭ 11- كۈنى "جۇڭخۇا مىنگونىڭ ۋاقىتلىق قانۇنى" ئېلان قىلىندى. بۇ قانۇننىڭ 3- ماددىسىدا: جۇڭخۇا مىنگونىڭ تېررىتورىيىسى 22 ئۆلكە، تاشقى موڭغۇلىيە، شىزاڭ -تىبەت ۋە چىڭخەينى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

2- جۇڭخۇا مىنگونىڭ 20-يىلى ئېھتىمال مىلادى 1931-يىلى بولسا كېرەك، "جۇڭخۇا مىنگونىڭ تەلىم - تەربىيە مەزگىلى قانۇنى" ئېلان قىلىندى. بۇ قانۇننىڭ 1- ماددىسىدا: جۇڭخۇا مىنگونىڭ تېررىتورىيىسى ھەر قايسى ئۆلكىلەرنى جۇملىدىن موڭغۇلىيە ۋە تىبەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. «شىنجاڭ» دېگەن ئىسىم يۇقىرىدىكى ئىككى قانۇننىڭ ھەر قانداق بىرسىگە، بىر ئىسىم ئورنىدا كىرگۈزۈلمىگەن. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟

جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئاساسى قانۇنى يېڭىلىنىپ تۇرغان باشقا ۋاقىتلاردا «شىنجاڭ» دېگەن ئىسىم بەزىدە قانۇنلارنىڭ ماددىلىرىغا كىرگۈزۈلگەن، بەزىدە ئاساسى قانۇننىڭ ماددىلىرىغا كىرگۈزۈلمىگەن. بۇنداق قىلىشنىڭ سەۋەبى نېمە، قانۇننىڭ بۇنداق ئىشلىنىشى نېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؟ چۈنكى، خىتاينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى، «شىنجاڭ» دەپ خىتايلار ئىسىم قويۇۋالغان بۇ

تـــۇپراق ئۇيغۇرىســـتانغا ئېرىشـــەلەيدىغانلىقىغا ئەســـلا ئىشـــەنمىگەن، شـــۇڭا بـــۇ «شـــىنجاڭ» دېـــگەن ئىســـمنى بەزىـــدە ئاساســـى قانۇنلىرىنىـــڭ ماددىلىرىغـــا كىرگـــۈزگەن، بەزىـــدە ئاساســـى قانۇنلىرىنىـــڭ ماددىلىرىغـــا كىرگـــۈزمىگەن. كوممۇنىســـت خىتـــاي پارتىيىســـىنىڭ داھىســـى ماۋزېـــدۇڭ، يازغـــان ماقالىلىرىـــدا "شـــەن گەن نىـــڭ بىيەنچـــۈ" دەپ ئىشـــلەتكەن. ماۋزېـــدۇڭ، شەنشـــى، گەنســـۇ، نىڭشـــا ئۆلكىلىرىنى چېگـرا رايـون دەپ ئاتىغانـدا قايسى دۆلەتـكە نىسبەتەن شۇنداق ئاتىغان ئىدى؟

ئۇيغۇرىســـتان دۆلـــىتىگە نىســـبەتەن شـــۇنداق ئاتىغـــان بولمامدۇ؟

خەلقئـارادا ئەكسـيەتچى دۆلەتلەرنىـڭ يـول قويىشـى ۋە ســـوۋېتلەر ئىتتىپـــاقى بىـــلەن گېرمانىيىنىـــڭ ئوتتۇرىســـىدا قـانلىق ئۇرۇشـنىڭ ھەل قىلغـۇچ باسـقۇچقا كېلىـپ قېلىشـى ئارقىسىدا، خىتايىنىـڭ گومىنىـداڭ ھۆكۈمىتىنىـڭ ئارمىيىسـى 1943 ـ يىلـى 1 ـ 2 ـ ئـايلاردا 100مىـڭ كىشـلىك قوشـۇننى ھەرىكەتـــكە كەلتـــۈرۈپ، ئۇيغۇرىســـتانغا ئاتـــالمىش «شىنجاڭ» غا تاجاۋۇز قىلىـپ كىـردى. مانـا بـۇ خىتايىنىـڭ تـۇنجى قېـتىم ئۇيغۇرىسـتانغا تاجـاۋۇز قىلىشـى بولـۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1944 ـ يىلـى ئۇيغۇرىسـتاندا قوراللىـق مىللـى دېمۇكراتىك ئىنقىلاب پارتلىدى. ئۇيغۇرنىـڭ قـورال تۇتقان

ئوغلانلىرى خىتاي مىللەتچىلىرى شىڭ شىسەيىنىڭ يالالنما قوشۇنلىرىنى ۋە گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرىنى بىتچىت قىلىپ، تارمار قىلىپ بولۇپلا، شۇ يىلى 11-ئاينىڭ 12- كۈنى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىنىڭ غۇلجا شەھرىدە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇپ چىقتى. گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئاتالمىش شىنجاڭدا پۇت تىرەپ تۇرالىشى 2 يىل ۋاقىتقىمۇ يەتمىدى.

خىتايلارنىڭ تۇراقلىق ئىبارىلىرى ئىچىدە "قورودىن قاڭقىپ چىقىپ كەتكەن بايتال قولۇنلاپ كەپتۇ" دەيدىغان بىر ھېكمەتلىك تۇراقلىق ئىبارىسى بار. ماۋزېدۇڭنىڭ دىپلوماتىك سۆز - ئىبارىلىرى، يالۋۇرۇشلىرى ۋە جياڭ جېشىنىڭ دىپلوماتىك سۆز - ئىبارىلىرى ۋە يالۋۇرۇشلىرى، خىتاي بايتاللىرىنىڭ قولۇنلاپ كېلىشلىرىگە تۈرتكە بولدى بولغاي، 1945-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى قىرىم ئۆلكىسىنىڭ يالتا شەھرىدە چاقىرىلغان خەلقئارا "يالتا شەرتنامىسى"نىڭ رامكىسى ئىچىدە، 1945-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى موسكۋادا "جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى" ئىمزالىنىپ، جياڭ جېشى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا ئىگە بولدى. 1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى يەنە "يالتا شەرتنامىسى"

پرىنسىپلىرىنىڭ ئىچىدە موسكۋادا ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن "جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى" نى ئىمزالاپ، ماۋزېدۇڭ ئىككىنچى قېتىم ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا ئىگە بولدى.

قېنى، جۇڭگىياڭ رىباۋ"غا باش ماقالە يازغۇچى تەيۋەنلىك تەھرىر جاناپلار! ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ ئەزەلى جۇڭخۇا مىنگونىڭ تۇپرىقى" مەكەن ياكى خىتاينىڭ قورودىن قاڭقىپ چىقىپ كەتكەن بايتاللىرى قولۇنلاپ كەلگەندەك، ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىن خىتايغا چوڭ دۆلەتلەر تەرىپىدىن قوشۇپ بېرىلگەنمىكەن؟

خىتاي گومىنداڭنىڭ ئاساسى قانۇنلىرى توغرىسىدىكى گەپلەر ("خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق قانۇنلىرى توپلىمى" 1990 - يىلى 10 - ئايدا "سىچۇەن خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن خىتاي تىلىدا نەشر قىلغان نوسخىسىدىن ئېلىندى)

2 - 1943 - يىلى سۇڭ مېيلىن «شىنجاڭ»غا نېمىشقا كەلگەن ئىدى؟

1943 - يىلى كۈزدە جىياڭ جېشى كۆتۈلمىگەندە لەنجۇدا پەيدا بولدى. ئۇ، ئۇچۇش ئالدىدا تۇرغان، ئامېرىكىدا ياسالغان يوك ئايروپىلاننىڭ شوتىسى يېنىدا تۇراتتى...

جىياڭ جېشى خۇتۇنى سۇڭ مېيلىننى ئۆزىتىشقا كەلگەن ئىدى... سۇڭ مېيلىن نېمىشقا شىنجاڭغا كەلمەكچى بولدى، يەنە نېمىشقا ئامېرىكىدا ياسالغان يۈك ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ كەلمەكچى بولدى؟ سۈن مېيلىن يېقىندا نەدە ئىدى، 2-ئاي 5- ئايلاردا سۇڭ مېيلىن ئامېرىكىدا دۆلەت مەجلىسىگە دوكلات بەرگەن ئىدىغۇ؟ شۇنداق تېز سۈرئەتتە ھە، نېمىشقا ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنىنىڭ پايتەختى ئۈرۈمچىگە كېلىدىغان بولۇپ قالدى؟

ئامېرىكىدا ياسالغان، سۇڭ مېيلىن ئولتۇرغان ئايروپىلان 1943-يىلى 8-ئاينىڭ 30-كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى. "ئايدۇرومدا چوڭ چەمبىرەك شەكلىدە تىزىلغان مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان كىشىلەر بايراقلارنى پولاڭلىتىپ قىزغىن قارشى ئالدى" دېيىلىپتۇ، يازمىدا. ئۈرۈمچىدە ئايدۇرومغا چىققۇدەك شۇنچىلىك خىتاي كىشى بارمىدىكىنە، شۇ چاغدا؟

شىڭ شىسەي تەييارلىغان زىياپەتتە سۇڭ مېيلىن سۆز قىلىپ: "مەن بۇ قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، ناھايىتى خۇشاللىق ھېس قىلدىم. بىزنى كاتتا كۈتۈپ ئالغىنىڭلارغا كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن. «شىنجاڭ» شىڭ دۇبەننىڭ

باشقۇرۇشىدا ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ..." دىدى.

1943 ـ يىلى كۈزدىن باشلاپ شىڭ شىسەي، سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل بارلىق شوئار، لوزۇنكىلارنى يىرتىپ تاشلىدى..." شىڭ شىسەي قانداقسىگە يۈرىكىنى شۇ دەرىجىدە قاپتەك قىلالىدى؟

"1943 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئېچىلغان بىر نەچچە قېتىملىق (خەلقئارالىق) چوڭ دۆلەت باشلىقلىرى يىغىنىدا، جىياڭ جېشىنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانلىرىدىن بىرى ئەنگىلىيە، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نۆۋەتتە جۇڭگونىڭ تېررىتورىيە توغرىسىدىكى باياناتىنى ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى"، بۇ دېمەك، چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا دائىمى تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ رايونلار مەسىلىلىرىگە، ئاز سانلىقلار، كىچىك مىللەتلەر ياشايدىغان تېررىتورىيىلەرنى قايسى دۆلەتنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىشكە ماقۇل بولۇش ئارقىلىق چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەشكە بېرىپ چېتىلاتتى.

جىياڭ جېشىغا نىسبەتەن "ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش" تىن ئېيتقاندا، "مانجۇرىيە، تاشقى موڭغۇلىيە

ۋە تەيـۋەنگە بولغـان ئىگىلىـك هوقـۇقىنى ئېتىـراپ قىلىـش دېگەنلىك ئىدى". ئـامېرىكىلىق يـازغۇچى جـۈن گـارۋېر بـۇ يەردە ئۇيغۇرىسـتان «شـىنجاڭ» دەپ ئاتىلىـپ قالغـان بـۇ زېمىننىڭ ئىسـمىنى نېمىشـقا قەلەمـدىن چۈشـۈرۈپ قويـدى؟ ياكى خىتاي تەرجىمان چۈشۈرۈپ قويدىمۇ؟

سـۇڭ مېـيلىن 1943 ـ يىلـى 2 ـ ئايـدا روزۋېلىـت بىـلەن سۆهبەتلەشـكەندە بـۇ تەلەپلەرنـى "مـانجۇرىيە، تەيـۋەن، تاشـقى موڭغـۇلىيە، «شـىنجاڭ» قاتـارلىق رايـونلاردا گومىنـداڭنىڭ ئىگىلىـك هوقـۇقىنى ئېتىـراپ قىلىـش مەسىلىسىنى روزۋېلتنىڭ ئالدىغا قويغـان ئىـدى، دېيىشـكە بولىـدۇ. چـۈنكى، ئەگەر سـۇڭ مېـيلىن تاشـقى موڭغـۇلىيە، مـانجۇرىيىلەر قاتارىـدا «شـىنجاڭ» مەسىلىسـىنىمۇ روزۋېلتنىـڭ ئالدىـدا ئوتتۇرىغـا قويمىغـان بولسـا، 1943 ـ يىلـى 1 ـ 2 ـ ئايـدا جىياڭجېشـى گومىنـداڭنىڭ 100مىـڭ كىشـىلىك مـۇنتىزىم ئارمىيىسـى ئۇيغۇرىسـتان، «شـىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرەلمىگەن بـولاتتى. سـۇڭ مېـيلىن ئۆزىمـۇ ئامېرىكىنىـڭ ئايروپىلانىغـا ئولتـۇرۇپ، ئۇيغۇرىسـتان «شـىنجاڭ»غـا، ئـۈرۈمچىگە كـېلەلمىگەن بـولاتتى. 2 ـ 5 ـ ئـايلاردا ئامېرىكىنىـڭ دۆلەت مەجلىسـىگە دوكـلات بېرىـپ (بـۇ دوكلاتـتىن خـاتىرە قالـدۇرۇلمىغان ئىـكەن) يـۇقىرىقى تېررىتـورىيىلەرنى

جۇڭگوغا قوشۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئامېرىكىنىڭ ماقۇل بولىشىغا ئېرىشمىگەن بولسا، سۇڭ مېيلىن 1943-يىلى 8-ئاينىڭ 30- كۈنى ئۇرۇمچىدە پەيدا بولالمىغان بولاتتى.

"جىياڭ جېشىنىڭ ئاساسلىق دىپلوماتىيە ئىستراتېگىيىسى: جۇڭگو ئۆزىنىڭ مىللى غورۇرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىشىشى كېرەك دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن جۇڭگونىڭ دۆلەت مەنپەئەتى ئوتتۇرىسىدا تۇقۇنۇش يۈز بېرەتتى. جىياڭ جېشى شىنجاڭ، تاشقى موڭغۇلىيە، مانجۇرىيىدىن ئىبارەت قولدىن كەتكەن يەرلەر (بۇ يەرلەر تارىختا چار روسىيە تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان) نى قايتۇرۇۋېلىشى كېرەك ئىدى" دەپ يازغان ئامېرىكىلىق يازغۇچى جۇن گارۋېر ئەپەندىنىڭ، سۇڭ مېيلىن روزۋېلتنىڭ ئالدىدا ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنىڭ ئىچىدىن «شىنجاڭ» دېگەن ئىسمنى يازمىسىدا چۈشۈرۈپ قويغانلىقى بۇ يازغۇچىنىڭ خاتالىقمۇ ياكى خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىماننىڭ مەقسەتلىك خاتالىقمۇ؟

ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىك ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكىنى كۆز-كۆز قىلىش، ئامېرىكىنىڭ 1943-يىلى 4-ئايدا (سۇڭ

مىيلىنىنىڭ تەلەپلىرى بويىچە) ئېرمۇندى كىلوبىنى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى سوۋېتلەرنىڭ ئالدىدا كۆز-كۆز قىلىش، ئۆزىنىڭ ۋاشىنگتوندىكى دىپلوماتىك پائالىيەتلەردە غەلىبە قىلغانلىقىنى ستالىنىنىڭ ئالدىدا كۆز-كۆز قىلىش، شۇ چاغدا خىتاينىڭ گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ دىپلوماتىيە ۋە ھەربىي ئىشلاردا ئامېرىكىنىڭ ياردىمىگە، قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆز-كۆز قىلىش ئۈچۈنلا ۋە «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىك ياردەم قىلىشى ئارقىلىق ئېرىشكەنلىكىنى كۆز-كۆز قىلىش ئۈچۈنلا، سۇڭ مېيلىن 1943-يىلى 8-ئايدا ئۈرۈمچىگە كەلگەن. كەلگەندىمۇ ئامېرىكىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ كەلگەن ئىدى. گومىنداڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئۇيغۇرىستان، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندا تۇرۇشقا تەيىنلەنگەن پەۋقۇلئاددە خادىمى ۋۇزىشىياڭنىڭ سۇڭ مېيلىنغا ھەمراھ بولۇپ ئۈرۈمچىگە بىللە كەلگەنلىكى چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە يەنە نېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغاندۇ؟

3) "جىياڭ جېشى شىنجاڭنى قايتۇرۇپ ئالغان" ئىمىش.

... شېڭ شىسەي سوۋېت بولشېۋىكلەر پارتىيىسىگە مەخپى ئەزا بولۇپ ئۇيغۇرىستان، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ

قالغان بۇ زېمىننى سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ قاتارىدىكى بىر جۇمھۇرىيەتكە ئايلاندۇرۇشنى پىلانلىغان. چۇڭ چىڭدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋەقەنىڭ تەرەققىياتىغا يېقىندىن دىققەت قىلىپ، ئاخىري 1941 ـ يىلى 6 ـ ئايدا گېرمانىيىنىڭ سوۋېتلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ، سوۋېتلەر ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئەتراپىغىمۇ قارىيالمايۋاتقان بىر چاغدا، شېڭ شىسەينىڭ سوۋېتلەردىن يۈز ئۆرۈپ، گومىنداڭنىڭ قۇچىقىغا قايتىپ كېلىشىنى مۇۋەپپىقىيەتلىك پىلانلىدى. 1942 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، 1943 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا مەركىزى ھۆكۈمەت ئارمىيىسى ئۇيغۇرىستان، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشنى پىلانلىدى.

جىياڭ جۇڭ جىڭ (جىياڭ جېشىنىڭ ئوغلى) رەھبەرلىكىدە جۇڭگو، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئارقىلىق زەئىپلىشىشتىن قايتا تېرىلىپ باش كۆتۈرۈپ، خەلقئارا جەمئىيەتتە كۈچلۈك دۆلەت، تۆت دۆلەتنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى قۇرغان دۆلەت (بەش دائىمى ھەيئەتنىڭ بىرى) بولغان دۆلەتكە ئايلىنىپ، باشقۇرۇشنىڭ سىرتىدىكى قانۇنلۇق ھوقۇق ۋە تەڭسىز شەرتنامىلارنى بىكار قىلىپ، باج ئېلىش ھوقۇقىنى، ۋە كونسىنسىيەلەرنى (شاڭ گاڭ) دىن باشقا ھەممىسىنى

قـايتۇرۇپ ئالـدى. شـەرقىي شـىمال (مـانجۇرىيە) تەيـۋەن، پېڭخـو تـاقىم تـاراللىرى ۋە ئۇيغۇرىسـتان، «شـىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بـۇ زېمىننىمـۇ قـايتۇرۇپ ئالـدى. (نۇمۇسـىنى بىلەمدىغاندۇ مۇشۇ خىتايلار، هەي!) شۇ زېمىنلارنى خىتايغا چوڭ دۆلەتلەر قوشۇپ بەرگەن ئەمەسمىدى؟

بولۇپمـۇ تىلغـا ئېلىشـقا تېگىشـلىك بىـر تەرىپـى شـۇكى، «شـىنجاڭ» جۇڭگونىـڭ 6.1 قىسـمىغا تـوغرا كېلىـدىغان بـۇ زېمىــن "ئىككىنچــى تاشــقى موڭغـۇلىيە" بولـۇش تەقــدىرىگە يــۈزلەنگەن ئىــدى. ســوۋېتلەر روسىيىســى 1937 ـ يىلــى «شـىنجاڭ» غـا هۆكۈمرانلىـق قىلىۋاتقـان مىللىتارىسـت شـېڭ شىســەي بىــلەن مۇســتەملىكە مۇناســىۋەتلىرى شەرتنامىســى ئىمــزالاپ، بـۇ شـەرتنامىنىڭ يـاۋۇزلۇق دەرىجىسـى يـاپونىيە مەجبۇرلاپ، خىتاينىڭ ۋاقىتلىـق پىرېزىـدېنتى يـۈەن شـىكەي بىــلەن ئىمزالىغــان "21 مــاددىلىق شــەرتنامە"نىڭ يــاۋۇزلۇق دەرىجىسـىدىن ئالقىـپ كەتـكەن ئىـدى. سـوۋېتلەر روسىيىسـى «شـىنجاڭ»دا كـان ئېچىش هوقـۇقى، ئىقتىسـادىي مەنـپەئەت هوقۇقى، ئۇيغۇرىستانغا ئاهالە كۆچۈرۈش هوقۇقى مەمۇرىيەتتە "هەمكارلىشـىش"، ئارىلىشـىش هوقـۇقى قاتـارلىق هوقـۇقلارنى قولغـا كەلتـۈرۈپ ئېلىـپ، روسـىيىلىكلەرنى «شـىنجاڭ» غـا ئەۋەتىـپ، «شـىنجاڭ» ئۇيغۇرىسـتاننى سـوۋېتلەرنىڭ قـانىتى ئاستىدىكى مۇستەقىل پادىشاهلىققا ئايلاندۇرۇۋالغان ئىدى.

يىگىرمە ئىككىنچى باب ئۇيغۇرىستاندا ئىككىنچى جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلىشى

باشـــتا كـــۆرۈپ ئۆتكەنـــدەك، ئۇيغۇرنـــڭ ئـــوغلى تەجرىبىلىـك سـەردار يـاقۇپ بەگ بىرىنچـى جۇمھـۇرىيەتنى قـۇرۇپ، پۈتـۈن ئۇيغۇرىسـتاننى بىرلەشـتۈرۈپ قۇدرەتلىـك ئۇيغۇر دۆلىتـى بەدۆلەتنىـڭ، ئوتتـۇرا ئاسـىيانىڭ شـەرقىدە قەد كۆتۈرۈشكە ئاللاھ نېسىپ قىلغانـدا، بـۇ دۆلەت ئۇيغـۇر بەدۆلىتـى يەنە باشـقا قۇدرەتلىـك جاھـانگىر دۆلەتلەرنىـڭ دىپلوماتىـك مەقسـەتلىرىنىڭ قۇربانىغـا ئايلىنىـپ كېتىـپ، يەنە شـۇ دۆلەتلەرنىـڭ ھىـلە- مىكىرلىـرى بىلـەن مـۇنقەرز قىلىنـدى. بەدۆلەت يـاقۇپ بەگ دۆلىتىنـى مـۇنقەرز قىلغـان دۆلەتـــلەر چـــار روســـيە ئىمپېراتـــورلىقى، ئەنگلىـــيە ئىمپېراتورلىقى، مانجۇ خانىدانلىقى ئىـدى. 19-ئەسـىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىغا يېتىپ كەلگەندە تـوپ-تـوغرا 49 يىلـدىن كېيىن، 1933-يىلى ئۇيغۇرىسـتاننىڭ قەشـقەر ئۆلكىسـىنىڭ قەشـــقەر شـــەھرىدە ئىككىنچـــى قېتىملىـــق جۇمھـــۇرىيەت «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلدى.

.... شـۇ كۈنـدىن باشـلاپ قەشـقەردە، مەمـۇرى ئىشـلار سابىت داموللا ھاجىمنىڭ ۋە ئەسكىرى ئىشلار ئوراز بەگنىڭ مەسـئۇلىيىتىدە بىـر ھۆكـۈمەت تەشـكىللىنىپ، «خـوتەن ئىدارىسـى جەمئىيىتـى» ئەمەلـدىن قالدۇرۇلـدى. مۇشـۇنداق

بىر پەيتتە، ھىندىستاندىن، تۈركىيىدىن كەلگەن، بەزى «ماجرا پەرەست» كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشتى. بۇلار ئۆزلىرىنى «چوڭ ئىشلار قىلغان»، «كاتتا بىلەرمەن»، دەپ كۆرسىتىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ھەتتا، ئەسكىرى ئىشلارغا ئارىلاشقىلى تۇردى... بۇلاردىن بەزىلىرى سابىت دامۇللا ھاجىمنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى بولىۋالدى. سابىت دامۇللا ھاجىم، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ياكى خوجا نىياز ھاجىنىڭ پىكرىنى سورىماستىنلا، مىنىستىرلار كابىنىتىنى تەشكىللىدى. (‹شەرقىي تۈركىستان تارىخى›)

1933 ـ يىلى 11ـ ئاينىڭ 12ـ كۈنى سابىت دامۇللا قەشقەردە، ئۆزى باش مىنىستىر ۋە باشقا 16 ئەزادىن تەركىب تاپقان مىنىستىرلا كابىنىتىنى تەشكىللەپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. ھۆكۈمەت كابىنىتى ئەزالىرىنىڭ ئىچىدە ئۈچ كىشىدىن باشقىسى مىللى ئىنقىلاب كومىتېتى ئەزالىرى بولماستىن، شۇنداقلا خەلقنىڭ نەزىرىدە بۇ خىزمەتكە لايىق ئادەملەرمۇ ئەمەس ئىدى. شۇڭا مەيلى خوتەن ھاكىمىيىتى بولسۇن ياكى خوجىنىياز ھاجى بولسۇن بۇ ھۆكۈمەتنى ئېتىراپ قىلمىدى. («شەرقىي تۈركىستان تارىخى» 426 ـ بەت)

سابىت دامۇللا ھاجىم بۇنداق چوڭ ئىشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلماسلىقى كېرەك ئىدى، بۇ كىشىنى

ئاقلايــدىغان جــۇملىلەر بىــلەن گەپ قىلســاق، بەلكــى ئالدىراشــقا تــوغرا كەلگەنــدۇر، بەلكــى شــارائىت يــار بەرمىگەنلىكتىن خوتەن تەرەپ ۋە خۇجىنىياز ھاجى تەرەپ بىلەن ئالاقە ئورنىتالمىغاندۇ.

سابىت داموللامنى تەنقىد قىلىشقا تـوغرا كەلسە، بەلكـى ئۇيغــۇرچە شەخســيەتچىلىك قىلغانــدۇ. بــۇ توغرىــدا تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرنىڭ بايانىغا نەزەر ئاغدۇراايلى:

"سابىت داموللا ۋاقىتنـى چىـڭ تۇتـۇپ، ھەر تەرەپتىكـى ئىنقىلابىـي كـۈچلەرنى ئۆزىنىـڭ ئەتراپىغا تـوپلاپ، مىللىـي ھۆكۈمەت قۇرۇش تەييارلىقىنى تېزلەتتى. بىراق، ئۇ ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان غوجىنىياز ھاجى بىـلەن، خـوتەن ھۆكۈمىتىنىـڭ باشــلىقلىرى مــۇھەممەد نىيــاز ئەلەم ئــاخۇنوم، مــۇھەممەد ئەمىن بۇغرالار بىلەن مەسلىھەتلەشمەي، ئـۆز ئالـدىغا ئىـش ئېلىــپ بــاردى. ئۇنىــڭ ئۇســتىگە مىللىــي ئۇيغــۇر دۆلىتــى قۇرۇشــنىڭ ھەل قىلغــۇچ پەيتىــدە قەشــقەردە تۈركىيىلىــك ئەلـى بەي، نەدىـم بەي، مۇستافا كەنتىلـى بەي دەيـدىغان تــۈرك ئــادەملەر پەيــدا بولــدى. يەنە ئۇزاققــا ئــۆتمەيلا ئىســتانبولدىكى «تۈركىســتان بىرلىكــى» تەشــكىلاتىنىڭ رەئىسـى دوكتـۇر مەجىـددىن ئەھـمەت داللىمبېـك دەيـدىغان كىشى، ئارقىدىنلا تۈرك ئارمىيىسىنىڭ پولكوۋنىكى ئەھـمەت سۇراييا بېك بىـلەن يۇسـۇپ ئەپەنـدىلەر قەشـقەرگە يېتىـپ

كەلـدى. بـۇ كىشـىلەر ئۇيغـۇر خەلقىنىـڭ مىللـى ئـازادلىق ھەرىكىتىنىـــى ئـــۆز قىنىـــدىن چىقىرىـــپ، ئۆزلىرىنىـــڭ پانتۈركىســتلىق ئىــدىيىۋى ئېقىمىنىــڭ ئىزىغـا ســالماقچى بولدى. نەتىجىدە سابىت داموللام ئوتتۇرىغا قويغـان، غوجـا نىيـاز ھـاجىم قوبـۇل قىلغـان «ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى» دەيـــدىغان تـــوغرا ئىســـم ۋە دۆلەت نـــامى ئەمەلـــدىن قالدۇرۇلۇپ پانتۈركىزىم، پانئىسلامىزىمنىڭ پۇرىقى چىقىـپ تۇرىدىغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دەيـدىغان ئىسىم قوبـۇل قىلىنـدى. بـۇ بىـر تـارىخى خاتـالىق بولغـان ئىـدى. ("ئۇيغـۇر نـامە")، (ئـۆزىنى ئۆزىنىـڭ قـولى بىـلەن يوقاتقان ئۇيغۇرلىرىم رەھـمەت سىلەرگە) ئەمـدى قەشقەردە مۇســتەقىللىق جاكــارلاپ بولغانــدىن كېــيىن، ھۆكــۈمەت قۇرۇشــىنىڭ ئالــدى- كەينىــدە ئۇيغۇرىســتاننىڭ ۋەزىيىتــى قانــداق ئىــدى، دېــگەن ســوئال بــويىچە يەنە تــارىخچىمىز مۇھەممەد ئەمىن بۇغراغا مۇراجىئەت قىلايلى:

1- خىتـــاي پەرەســـت بەگلەرنىـــڭ ۋە شەخســـى مەنپەئەتلىرىنــى دەپ تىنچلىقنــى تەلەپ قىلىــپ خىتاينىــڭ داۋاملىـــق ھۆكۈمرانلىـــق قىلىشـــىنى قوبـــۇل قىلىـــدىغان قالاقلارنىـــڭ (جەمئىـــيەت داشـــقاللىرىنىڭ) جەمئىيەتتىكـــى نوپۇزىمۇ خېلى كۈچلۈك ئىدى.

پۈتۈن مەملىكەت شەرقىي تۈركىستان مىقياسىدا، خەلق ئارىسىدا مۇستەھكەم بىر سىياسى ئالاقە ئورنىتىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى.

خىتاي مىللەتچىلىرى داۋاملىق قوراللىق پوپوزا قىلىپ، خەلقنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ قورقىتىپ تۇراتتى. خەلق قورالسىز ئىدى.

لېكىن كېيىنچە خىتاينىڭ ئىچكى تەرەپلىرىدە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستانغا مانجۇلار بەلگىلىگەن جاڭجۇڭلار، بۈيەر ئۇيغۇرىستاننى ئېغىزدا مەركەزگە تەۋە دېيىشمۇ، ئەمەلىيەتتە شەرقىي تۈركىستانىنىڭ خىتاي ھۆكۈمىتى - گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇزى ۋە ھۆكۈمرانلىقىدىن تاشقىرى مۇستەقىل بىر ئىدارە تەشكىللىگە (مۇستەقىل بىر دۆلەتكە) ئايلىنىپ قالغانلىقى ئاستا-ئاستا خەلققە مەلۇم بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بۇ يۇرتنىڭ كىمنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئويلىنىشقا باشلىدى. خەلق ئۆزلىرىنىڭ «ھەيۋەتلىك» خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئاز سانلىق بىر ئۇچۇم خىتاي كۆچمەنلىرىگە مەھكۇم بولۇپ قالغانلىقىنى بىلگەنسېرى قاتتىق ۋىجدان ئازابى ۋە قاتتىق خىجالەتچىلىك ئىچىدە قالدى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئاچكۆز خىتاي كۆچمەنلىرى ھاكىمىيىتىنى بېشىدىن چۆرۈپ

تاشلاشنىڭ مۇۋاپىق پەيتلىرىگە ئىزدىنىشكە باشلىدى. («شەرقىي تۈركىستان تارىخى»)

2ـ 20ـ ئەسىرنىڭ 30ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇرىستان ۋەزىيىتىگە دائىر، ياپونىيىنىڭ 1931ـ يىلى دېڭىزدىن مانجۇرىيىدە قورۇغلۇققا چىقىپ، خىتاي دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشى، ئەمدىلا قۇرۇلۇپ تېخىچە دۆلەت شەكلىگە كېلەلمەيۋاتقان 1928 ـ يىلى قۇدرەتلىك دۆلەت ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، تېخىچە ئورنىدىن تۇرالمايۋاتقان شەرقىي جەنۇبى ئاسىيانىڭ كېسەل كۆرپىسى ئاتالغان خىتاي دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنىدىن تۇرۇشى ئۈچۈن ئاجايىپ تارىخىي پۇرسەت يارىتىپ بەرگەنلىكىنى نۇرغۇن تارىخچىلىرىمىز قەلەمگە ئېلىپ باقمىدى.

ئۇيغۇر خەلقى ئەقىللىق ئىدى. 1931ـ يىلى مانجۇرىيىدە، مانجۇرىيە دۆلىتى قۇرۇلدى. يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەندەك ياپونىيىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ بۇ دۆلەت قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئاسىيادا پارلىغان يورۇق يۇلتۇزغا ئايلىنىپ قالدى. مانجۇرىيە دۆلىتىنىڭ قۇرۇلىشى ناھايىتى تېز ئارىدا ئۇيغۇرىستاننىڭ قومۇل ئۆلكىسىگە خۇش خەۋەر بولۇپ يېتىپ كەلدى. 1931ـ يىلى قومۇلدا ئىنقىلاب پارتلىدى.

3ـ تارىختىن بېرى ئۇيغۇرغا دۈشمەن بولۇپ كېلىۋاتقان ئىتتىپاقسىزلىق، يۇرت ئىچىدىكى بايلارنىڭ ۋە "كاتتا" لارنىڭ غەپلەت ئىچىدە قېلىشى، ئاۋام خەلقنىڭ ساۋاتسىز، قابىلىيەتسىزلىكى، بەزى كاتتا كىشىلەرنىڭ شەخسىي مەنپەئەتنى كۆزلەپ مىللەتچى خىتايلار ھاكىمىيىتىگە باغلىنىپ قېلىشى مىللەتچى خىتايلارنى، ھۆكۈمرانلىقنى قىيامەتكىچە داۋام قىلدۇرۇش خىيالىغا كەلتۈرۈپ قويغان ئىدى. بىراق ۋەزىيەتنىڭ خەتەرلىك بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئويلاۋاتقانلارنىڭ سانى يۇقىرى كۆپىيىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى مىللەتچى خىتايلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇيغۇرىستاننىڭ سىياسىي مەسىلىسىنى توغرىدىن ـتوغرا ئۇيغۇرىستان خەلقى بىلەن گومىنداڭ خىتايلىرى ئوتتۇرىسىدا ھەل قىلىش لازىم دەيدىغان كۆز قاراش بويىچە بىرلىككە كېلىشكەن ئىدى. ئەمما بۇ كۆز قاراشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن زىيالىيلار بىر تەشكىلات (پارتىيە ئىچىدە) بىرلىشىشلىرى لازىم ئىدى. بۇنداق بىر تەشكىلاتنى قۇرۇش ئۈچۈن تەجرىبىلىك، قابىلىيەتلىك (ئاڭلىق) تەشكىلاتچىلار خەلقنىڭ ئىچىدىن چىقمىقى لازىم ئىدى! يۇقىرىدا تارىخچىمىز مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ بايانلىرىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق.

4- "شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى"نىڭ قۇرۇلىشى ۋە ئۇيغۇر ئەۋلادىغا يېتىپ كەلگەن تەجرىبە ساۋاقلار.

مەيلى نامايىش قىلغاندا بولسۇن، مەيلى تارىختا ئۇرۇش قىلغاندا بولسۇن، مەيلى يازغاندا، تەشكىلاتچىلىق قىلغاندا بولسۇن كىشىلەر ھامان ئىتتىپاقلىقنى تەكرارلاپ كەلدى. ئەمما ئۇيغۇر كىشىلەر بۈگۈنگىچە ئىتتىپاقلىققا ئېرىشەلمىدى. ئىتتىپاقلىشىشقا ئارتۇق شەرت قويغىلى بولمايدۇ. پەقەت قويغىلى بولىدىغان بىرلا شەرت بار، ئۇ بولسىمۇ شەخسىيەتچىلىكتىن ۋاز كېچىش. ئەگەر گەپ مىللىي ئازادلىق توغرىسىدا بولىۋاتقان ئىكەن، تەشكىلاتچىلىققا كىرگەندە، لىدىرلىق، رەئىسلىك تالىشىدىغان ئەمەلخورلۇق شەخسىيەتچىلىكىدىن ۋاز كېچىش؛ تەشكىلى ئىشلارغا كىرىشكەندە يۇرتۋازلىق، مەھەللىۋازلىق، دوست، يار - بۇرادەرلىك شەخسىيەتچىلىكىدىن ۋاز كېچىش؛ يېزىقچىلىق بىلەن مىللەتكە خىزمەت قىلىشقا ئۆتكەندە ئىلمى مۇنازىرىگە يول قويۇپ بېرىش، كۈچى يەتمىگەندە قارشى تەرەپنى ھاقارەتلىمەسلىك، ھېچ نېمىنى بىلمەي تۇرۇپ ئۆزەمچىلىك، مەنمەنلىك، ئۆزۈمنىڭلا توغرا دېيىشتىن ۋاز كېچىش ۋەھاكازا.

ئەمدى بىز ئىككىنچى جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان چاغدىكى، تــارىخى شەخســلەرنىڭ ئــۆز ئــارا مۇناســۋەتلىرىگە نەزەر ئاغدۇرايلى!

1) سابىت داموللا ھاجى-سەئۇدى ئەرەبىستان تۈركىيە، مىســر ۋە ھىندىســتانلارنى ئايلىنىــپ كەلــگەن كىشــى.2) مــۇھەممەد نىيــاز ئەلەم ئــاخۇنوم-خوتەنــدە ھۆكۈمــدار سـايلانغان كىشــى. مـۇھەممەت ئىمــىن ھەزرەت- خوتەنــدە ئىــنقىلاب جەريانــدا ھەربــى ئىشــلارغا مەســئۇل بولغــان كىشــى.3)شــىڭ شىســەي- خىتــاي مىللىتارىســى. ســوۋېت ئىتتىپاقىغـا تايانغـان ۋە ئۇيغۇرىسـتان توغرىسـىدا سـوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مەخپى كېلىشىم تۈزگەن كىشى.

4) ماشــىمىن- ئۇيغۇرىســتان تۇپراقلىرىــدا بىــر تۇڭگــان دۆلىتى قۇرماقچى بولغان كىشى. 5) ماجۇڭيىـڭ - تۇڭگـان ئەسـلىدە بـۇلاڭ-تـالاڭ قىلىـش ئۈچـۈن ئۇيغۇرىسـتان - شىنجاڭغا قوراللىق بېسىپ كىرگەن، غوجا نىياز ھاجىم باشلاپ كىرگەن كىشى. 6) سالى دورغا- خوجىنىياز ھاجى قۇمۇلـدىن كۆتۈرۈلـۈپ چىققـان ئىـنقىلابچىلار. 7) ھەمـدۇللا ئەلەم ئـاخۇنوم، مەقسۇت مـۇھىتى ۋە رەقىپقـازى قاتـارلىق تۇرپـان ئىنقىلابىنىـڭ ئەڭ قىممەتلىـك رەھبەرلىـرى- شىـڭ شىسـەي تەرىپىـدىن قەتلـى قىلىنغـان. 8) خوتەن ۋالىسـى يەن دوتەي- خىتـاي. 9) ماجىنسـا-تۇڭگـان. 10) قەشـقەر

ۋالىسى -مادوتەي، تۇڭگان. 11) تۆمۈر سىجاڭ- ھەربى قوماندان، تولىمۇ ساۋاتسىز ھارۋىكەش. 12) ھاپىز تەنجاڭ - تۆمۈر سىجاڭنىڭ يېقىنى ۋە ھەربى كىشى. 13)مەھمۇت مۇھىتى- مەھمۇت سىجاڭ. 14) ئىسمايىل باي -كۇچالىق ئىنقىلابچى. 15) ۋاڭ بەگ -كۇچالىق ئىنقىلابچى 16)ئوسمان ئەلى- قىرغىز. 17) ئوراز بەگ -قىرغىز. ئەڭ ئاخىرىدا سابىت داموللامنىڭ يېنىدا قېلىپ، دۆلەت قۇرۇشقا ھەمراھ بولغان كىشى. 18) سېيىتۋالدىجان- ئۆزبېك. ھەربى كىشى. 19) يۈسۈپجان قۇر بېشى- ئۆزبېك. ھەربى كىشى. 20) مافۇيەن- تۇڭگان. 1934- يىلى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ 4 مىڭ ئۇيغۇرنى قىرغىن قىلغان تۇڭگان. 21) ماخۇ سەن تۇڭگان. 22) ئوسمان قىرغىز.

5- ئىنقىلاب نېمە ئۈچۈن مەغلۇپ بولدى. يېڭىلا قۇرۇلغان دۆلەت نېمە ئۈچۈن مۇنقەرز بولدى؟

ئىنقىلاب قوشۇنىنىڭ مۇرەككەپلىكى- تۇڭگان، قىرغىز، خىتاي، ئۇيغۇر قاتارلىق ئىنقىلابقا قاتناشقان تەرەپلەرنىڭ ئىچىدە خىتاي دۈشمەن تەرەپ بولسا، باشقا تەرەپلەر خىتايغا قارشى بولۇپ ئۇرۇشقاندا بىر كۈنى ھەمكارلىشىپ، بىر كۈنى دۈشمەنلىشىپ، بىر كۈنى بىرسى 6 ئادەمنى باشلاپ تاغ-تۇراغا چىقىپ كېتىپ، يەنە بىر كۈنى بىرسى

10 ئـادەمنى باشـلا يەكەنـگە قىچـىپ كىتىـپ، بىـر كـۈنى تۈگـگانلار بىلەن بىرلىشىپ، بىر كۈنى تۈگـگانغا قارشـى ئـۆز ئـارا ئۇرۇشـۇپ، خىتايغـا قارشـى قوزغالغـان ئىـنقىلاب قوشـۇنىدا ئىچكـى بىرلىـك بولمىـدى. روسـىيە جاسۇسـلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىگە زىددىيەت سېلىپ ئارامىـدا قويمىـدى. "ك گ ب"نىـڭ جاسۇسـى قادىرھـاجى بۇنىـڭ تىپىـك مىسالىدۇر.

5ـ تۈگـگانلارنى لەنجـۇدىن باشـلاپ كـېلىش ئەقىللىـق ئادەم قىلىدىغان ئىشمىدى ياكى ئەقىلسىز ئادەم قىلىـدىغان ئىشـمىدى. ئىـنقىلاب جەريانىـدا سـەللىگە قـاراپ ئىتتىپاقلىشىدىغان ئىشـمىدى يـاكى مىللـى تەركىـبكە قـاراپ ئىتتىپاقلىشىدىغان ئىشمىدى.

6ـ قۇمۇلـدا قوزغالغـان ئىـنقىلاب، خوتەنـدە قوزغالغـان ئىنقىلاب ئاخىرقى ھېسابتا قەشقەرگە مەركەزلەشتى دەيلۇق، پۈتـۈن قەشـقەر ئۆلكسـى نېمىشـقا قوزغىتىلمىـدى، نېمىشـقا ئىنقىلابقا تەشكىللەنمىدى، دەپ سوئال قويساق، تـارىخنى سوراققا تارتقان بولىمىزمۇ؟

7ـ ئىنقىلابقـا قاتناشـقان كىشـىلەرنىڭ مەقسـىتى بىردەكمىدى؟ ئىنقىلابنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى ـ دۆلەت قـۇرۇش ئىكەنلىكىنـى چۈشىنىشـى بىردەكمىـدى؟ مۇشـۇ ئاخىرقى مەقسەت ئالدىدا ئىنقىلابقـا رەھبەرلىـك قىلغـۇچىلار

ۋە ھەربىي ئىشلاردا قوماندان بولغۇچىلار بىردەك پىكىر ھاسىل قىلغانمىدى؟

8- قورال-ياراقلىرى ئازىيىپ كەتكەن ھەربىي قوماندان خوجىنىياز ھاجىم (ستالىن ئەۋەتكەن ھەربىي قوماندان بېكتىنى شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىپ جەنۇبى ئۇيغۇرىستانغا ھەربىي يۈرۈش قىلغان پەيتلەردە) دەل شۇنداق پەيتتە ھەربى قوماندان خوجىنىياز ھاجىم، سابىق سوۋېتلەرنىڭ ۋەدىسىگە ئىشىنىپ، ۋەدە قىلغان قورال-ياراقلارنى ئۆتكۈزۈپ ئېلىش ئۈچۈن 1934-يىلى 2-ئايدا ئۆركەشتام چېگرىسىغا كەلدى. سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بولسا، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قورال-ياراققا موھتاج ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىپ، ئۇزاققا سوزۇلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق، ئاستا-ئاستا خوجىنىياز ھاجىمغا تەسىر ئۆتكۈزۈپ، روس-خىتاي ئىمپېرىيىلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە پايدىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللى ئازادلىق ھەرىكىتىگە پايدىسىز بولغان 12 ماددىلىق كېلىشىمگە ئىمزا قويۇشقا ھاجىمنى ماقۇل كەلتۈردى. مەجبۇرلاپ دېگۈدەك ئىمزا قويدۇردى. سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن خوجىنىياز ھاجىم ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنىڭ مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) خۇجىنىياز ھاجىم بوگوندىن ئېتىبارەن، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان بارلىق ئالاقە- مۇناسىۋەتلىرىنى قەتئىي ئۈزۈپ تاشلاپ، ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ»نى روسىيە ھىمايىسى ئاستىدىكى (سابىق سوۋېتلەر دۆلىتىگە بېقىندى بولغان) ئىچكى جەھەتتە ئىستىقلال (مۇستەقىل) بىر ئۆلكە دەپ ئېلان قىلىدۇ.

2) ئۆلكىدىكى شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلالىيىتىنى (مۇستەقىللىقىنى) يوقىتىپ، مىللىي جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمەت ئىسلامىيىسىنى تارقىتىۋېتىپ، ئۇرۇمچى شەھىرىدە شىڭ دۇبەن باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن ھۆكۈمەتكە بويسۇندۇرىدۇ.

3) شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنىڭ رەئىس جۇمھۇرلىقىنى تەرك ئەتكەن زامان، ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى خۇجىنىياز ھاجىنى ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە رەئىس ياكى گوبېرناتۇرلۇققا تەيىنلەيدۇ.

4) ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان تەۋەدىكى مەۋجۇت قوراللىق ئەسكەرلەرنى شىڭ دوبەنگە بويسۇندۇرۇش خۇسۇسىدا خۇجىنىياز ھاجىم قەتئىي چارە- تەدبىرلەرنى كۆرۈشى كېرەك.

5) تۇڭگان، ئۆزبېك، قىرغىز، قازاقلاردىن ئىبارەت مىللى قوشۇنلارنى قورالسىزلاندۇرۇش ۋە تەرتىپ سااقلاش

مەقسەتلىرىدە ئۈرۈمچىدىن ئالتە شەھەر تەرەپكە (جەنۇبىي ئۇيغۇرىستانغا) بىرىپ ھەرىكەت قىلىدىغان، خۇنخوزا (ساقاللىق خىتايلار)، خىتاي، يەنە روس ئەسكەرلىرىگە يارىدەم بىرىش ئۈچۈن، خۇجىنياز ھاجىم ئۆز ئىختىيارىدىكى قۇمۇللۇق، تۇرپانلىقلاردىن تەشكىللەنگەن، مەھمۇت مۇھىتى قۇماندانلىقىدىكى ئەسكەرلەرنى شىڭ دۇبەنىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بىرىدۇ.

6) مانجۇرىيىدىن چىكىنگەن خۇنخۇزا (ساقاللىق خىتايلارنى)، سابىق سوۋېتلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرىستانغا «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زىمىنغا كىرگۈزۈش ھەققىدە سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن شىڭ دوبەن ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمگە خۇجىنياز ھاجىم تەستىق سالىدۇ.

7) شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىدىكى ۋە ھەربىي خىزمەتتىكى چەت ئەللىك ئەمەلدارلارنى خۇجىنياز ھاجىم دەرھال خىزمىتىدىن بوشىتىپ، ئۇلارنى ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ دۆلەت چېگرىسىدىن چەت ئەلگە چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن قەتئىي چارە كۆرىدۇ.

8) سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئاۋاتلىقىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ.

9) سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى، ئۇيغۇرىستانغا «شىنجاڭ»غا ئىچكىرى خىتايدىن، نەنجىڭ، مانجۇرىيە ۋە باشقا تەرەپلەردىن ھۇجۇم قىلىش، تاجاۋۇز قىلىش ئېھتىمالى بولغاندا، ئۇيغۇرىستاننى «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننى مۇداپىئە قىلىش خىزمىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.

10) ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندا تەرتىپ ئورنىتىلغاندىن كېيىن، تېز ئارىدا روسىيە ھەربىي ئىشلار نىزامىغا ئاساسلىنىپ، ئەسكىرى- ھەربىي قىسىملارنى تەشكىللەشكە تۇغرا كېلىدۇ. بۇ توغرىدا كېلىشىم تۈزۈش ئۈچۈن (س س س ر تەرەپتىن) ھەربىي قىسىملارنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەيدىغان ھەربىي ئىشلار ھەيئىتىنى ئەۋەتىپ، تېگىشلىك ھەربىي قوشۇننى زامانىۋى ئۇسۇلدا قۇرۇپ چىقىش ۋە ھەربىي قورال بىلەن قوراللاندۇرۇشنى بۇ ھەيئەت ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.

11) ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا سياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىلەر ھەققىدە ئالاھىدە كېلىشىمنامە تۈزۈلىدۇ.

يۇقىرىقى كېلىشىمنىڭ 12 ـ ماددىسى بارمىدى ياكى يوقمىدى بۇ توغرىدا تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى "ئۇيغۇرنامە" كىتابىغا بىر نەرسە يازمىغان. بۇ كېلىشىم

قەشقەرگە "شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى" ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە يېتىپ كەلدى.
سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى بىلەن خۇجىنىياز ھاجىم ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمدىن ۋاقىپ بولغان "شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى"نىڭ ئەزالىرى، باش ۋەكىل سابىت داموللا ئابدۇلباقىنىڭ بۇ كېلىشىم توغرىسىدا تەييارلىغان دوكلاتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ مىنىستىرلار ھەيئىتى تۆۋەندىكىچە قارار قوبۇل قىلدى:
1) خۇجىنىياز ھاجىنىڭ مىللەتنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالماي تۇرۇپ، سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپى بويىچە ئۆركاشتامغا بېرىپ، بولشېۋىكلار بىلەن مىللەتنىڭ مەنپەئەتىگە زىت كېلىدىغان كېلىشىم تۈزگەنلىكىنى، تۈركىستان تۈركلىرىگە قىلىنغان خىيانەت دەپ قارايدۇ.
2) سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى بىلەن خۇجىنىياز ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن 12 ماددىلىق كېلىشىمنى غەيرى قانۇنى كېلىشىم دەپ ھېسابلايمىز.
3) نەچچە يىللاردىن بېرى توختىماي كۈرەش قىلىپ، ھېسابسىز قوربان بېرىپ، قولغا كەلتۈرگەن شەرقىي تۈركىستان مىللى ئىستىقلالىنىڭ (مۇستەقىللىقىنىڭ) كېلىشىم ئارقىلىق ئاياقلاشتۇرۇلغانلىقى، تۈركىستان

تۈركلىرىنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقىدۇر.

مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش يولىدا شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرى (ئۇيغۇرلار) ھەر قانداق پىداكارلىققا ھازىردۇر. مىنىستىرلا كېڭىشى خۇجىنىياز ھاجىمنىڭ كەچۈرگىلى بولمايدىغان خىيانىتىنى نەپرەت بىلەن ئەيىبلەيدۇ.

4) شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرى (ئۇيغۇرلار) بولشېۋىكلار قولىغا چۈشىشكە ئەسلا رازى بولمايدۇ. بۇ مەيدانىمىزغا ئاساسەن مىللەتنىڭ نارازىلىقى قەشقەردىكى كېڭەش كونسۇللىقى ئارقىلىق س س س ر ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلىنسۇن!

5) مىنىستىرلا كېڭىشى سوۋېت ئەسكەرلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشىنى، خەلقئارا قائىدىلەرگە خىلاپ، ھېچ بىر تارىختا كۆرۈلمىگەن، تۈركىستان تۈركلىرىگە (ئۇيغۇرىستانغا) قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن قىزىل سوۋېت بولشېۋىكلىرىنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى ئۆز ھۆكۈمەتلىرىگە بىلدۈرۈپ قويۇشنى ھاۋالە قىلغان ئاساستا، قەشقەردە تۇرۇشلۇق چەت ئەل كونسۇللىرىغا مۇراجىئەت قىلىنسۇن!

6) خوجىنىياز ھاجىنىڭ كېلىشىمگە ئەقىلسىز رەۋىشتە قول قويغىنىدىن پايدىلىنىپ، سوۋېتلە ئىتتىپاقى شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشقا ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، ھەربىي ئىشلار نازارىتى ۋە ئالىي باش قۇماندانلىققا دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمغا قارشى مۇداپىئە چارىسىدا بولۇش توغرۇلۇق تەۋسىيە قىلىنىسۇن!
7) ھازىرقى ۋەزىيەتنىڭ ئېغىرلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئومۇمىي مىللەت سەپەرۋەرلىككە چاقىرىق قىلىنىسۇن!
8) قىزىل بولشىۋىك سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ خۇنخۇرا (سېرىق ساقاللىق خىتايلارنى) چۆچەك ئېغىزى ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشىنى توسۇپ قېلىش ئۈچۈن تەۋسىيە قىلىپ ئالتايدىكى شىرىپخان تۆرىگە تېز رەۋىشتە بۇيرۇق ئەۋەتىلسۇن!
9) 3-ئاينىڭ 10- كۈنى شەرقىي تۈركىستان ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى يىغىنى چاقىرىلسۇن! خوجىنىياز ھاجىم بىلەن سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنامە ھەققىدە قۇبۇل قىلىنغان نازىرلار ھەيئىتىنىڭ ئۇشبۇ قارارى خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا تاپشۇرۇلسۇن!
11) خوجىنىياز ھاجىم نازىرلار ھەيئىتىنىڭ مۇراجىئەتلىرىنى قۇبۇل قىلىپ، تۇتقان يولىدىن ۋاز كەچمەيدىغان بولسا، خوجىنىياز ھاجىنى جۇمھۇر رەئىسى

ۋە ئالىي باش قۇماندانلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش توغرىسىدا، ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا ھاۋالە قىلىنسۇن!

12) نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە (بۇ ئارتۇقچە بولسا كېرەك)، ياپۇنىيە ھۆكۈمىتىگە، خەلقئاراغا ھەق-ھوقۇقلىرىمىزنى مۇداپىئە قىلىش توغرىسىدا مۇراجىئەت قىلىنسۇن!

باش ۋەكىل - سابىت دامۇللا ئابدۇلباقى(ئىمزا)

كاتىپ- سوپىزادە (ئىمزا)

مۆھۈر - شەرقىي تۈركىستان باش ۋاكالىتى (مۆھۈر بېسىلغان)

1934-يىلى 2-ئاينىڭ ... كۈنى بۇ نەقىل "ئۇيغۇرنامە" دىن ئېلىندى.

بۇ توغرىدا تارىخچى سابىت ئۇيغۇرىنىڭ تەھلىلى مۇنداق بولدى:

مۇشۇنداق ئەھۋالدا تەڭقىسلىقتا قالغان خوجىنىياز ھاجىم، مەھمۇت مۇھىتىغا (مامۇت سىجاڭغا) بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئەربابلىرىدىن، سابىت دامۇللا ئابدۇلباقى، زىرىپقارىھاجىم، شەمسىددىن دامۇللا، سۇلتانبېك ۋە ئابلاخان قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئالدۇرۇپ، قوللىرىنى زەنجىرگە، پۇتلىرىنى كىشەنگە بەنت قىلىپ، ئاقسۇغا (سوۋېت كونسۇلستىۋاسىغا) ئەۋەتىپ بەردى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، (خوجىنىياز ھاجىم بىلەن

ســوۋېتلەر ئوتتۇرىســىدا تــۈزۈلگەن كېلىشــىمنىڭ 12 ـ ماددىســى ئېهتىمــال ســابىت دامــوللام قاتــارلىق دۆلەت رەھبەرلىرىنى تۇتۇپ بېرىش توغرىسىدىكى بىر ماددا بولسا كېرەك. ("مەن كەچكەن كېچىكلەر" ماۋزۇلۇق كىتابنىڭ ئاپتورى سوپاخۇن سوۋرۇف بۇ توغرىدا "خوجىنىياز ھاجى سوۋېت ھۆكۈمىتى كىشىلىرى بىلەن سۆزلەشكەندە، ئۇلار: ـ سىز شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزگەن ئەھدىنامىگە (يەنــى 1933 ـ يىلــى شــىڭ شىســەي ۋەكىلللــرى بىــلەن خوجىنىيــاز ھــاجىلار ئوتتۇرىســىدا تــۈزۈلگەن" فوكــاڭ ئەھدىنامىســــى"نى دېمەكچــــى...) ئەھـــدىنامىگە ئەمەل قىلمــاي، قەشــقەردە 1933 ـ يىلــى 11 ـ ئاينىــڭ 12 ـ كــۈنى سابىت دامولللام قۇرغان قانۇنسىز شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمهۇرىيىتى" ھۆكـۈمىتىگە باشـلىق بولۇپسـىز. شـۇڭا بىـز قــورال ـ يــاراقنى شىڭشىســەيگە تاپشــۇردۇق. ســىز قــورال ـ ياراقنى شىڭ شىسەيدىن ئېلىڭ، دەيدۇ. سابىت دامولللىنى تۇتــۇپ بېــرىش شــەرتى بىــلەن ســوۋېت ھۆكــۈمىتى خوجىنىيازغا قورال بېرىشكە ماقۇل بولىدۇ. لېكىن سىلەر ئــاز ئــادەم ئىكەنســىلەر، قــورالنى كــۆپ بەرســەك ئېلىــپ كېتەلمەيســىلەر، بەلكــى يولــدا دۈشــمەنلەرگە تــارتقۇزۇپ قويىشــىڭلا مۇمكىن، دەپ 100 تــال مىلتىــق، بەش ـ ئــالتە ســاندۇق ئــوق بېرىــدۇ.)، دەپ يازىــدۇ. ("مەن كەچــكەن

كـــېچىكلەر" ئـــاپتورى ســــوپاخۇن ســــوۋرۇپ. 83ـ بەت)
مـۇھەممەد ئەمـىن بـۇغرا ئەپەنـدىم بـۇ سۇيىقەسـتنى سـىزىـپ قالغانلىقتىن، بالاـ چاقىسىنى ئېلىـپ ھىندىستانغا چىقىـپ كەتتـى. شـۇنداق قىلىــپ خۇجىنىيازنىــڭ قـولى بىــلەن يانــدۇرۇلغان ئىنقىلابنــى روسـ ســتالىن بىــلەن خىتــاي مىللىتارىسـتلىرى بىرلىشـىپ يەنە شـۇ خۇجىنىيازنىـڭ قـولى بىلەن ئۆچۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى.

بۇ پاجىئە ئۇيغۇرنىـڭ مىللى ئازادلىق ھەرىكەت تارىخىـدا ئەبەدىلـئەبەد كەتمەيـدىغان نۇمـۇس ۋە ئۆچمەيـدىغان داغ بولۇپ قالدى!

بەزى كىشــلەر ئەگەر ســوۋېت ھۆكۈمىتىنىــڭ قــاتتىق بېسىمى بولمىغان بولسا، خۇجىنىياز ھاجى بىـلەن مەھمـۇت مۇھىتمـۇ ســابىت دامـۇللا قاتـارلىقلارنى قولغـا ئالـدىغان ئىشـنى ھەرگــز قىلمىغــان بــولاتتى- دېيىشــىدۇ. بۇنــداق دېـيىش ئـارقىلىق ئـۇلارنى ئاقلاشـقا بولمايـدۇ، ئەلـۋەتتە. سوۋېت ھۆكۈمىتى نېمە ئۈچۈن مۇستەقىل ئۇيغـۇر دۆلـىتىگە شۇنچىۋىلا ئۆچمەنلىك قىلىپ، يۇقىتىۋېتىشكە ئالدىرىـدى؟ دېگەن سوئال ھەركىمنى ئويلاندۇرىدۇ.

سـابىت ئۇيغـۇرى مۇنـداق تەھلىـل قىلىـدۇ: سـوۋېتلەر ھۆكـۈمىتى ۋە ئۇنىــڭ داھىسى سـتالىن ئەزەلـدىنلا ئۇيغـۇر خەلقىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇپ ياشىشـىنى خالىمـايتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەملىكىلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ روسىيەدىن بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ دەپ، ئەنسىرەيتتى.

بۇ پاجىئەگە بىزنىڭ كۆز قارىشىمىز قانداق؟

خۇددى تارىخچىلىرىمىز مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، سابىت ئۇيغۇرىلار كۆرسەتكەندەك، بىر قىسىم تۈركىيەدىن كەلگەن، بىر قىسىم ھىندىستاندىن كەلگەن "ماجراپەرەست كىشىلەر" قەشقەردە پەيدا بولدى... سابىت ئۇيغۇرى بۇ كىشىلەرنى مۇنداق تەرىپلىدى: «دەل مۇشۇ پەيتتە، تۈركىيىلىك ئەلى بەي، نەدىم بەي، مۇستافا كەنتلى قاتارلىق كىشىلەر قەشقەردە پەيدا بولدى، ئارقىدىنلا دوكتۇر مەجىددىن ئەھمەت، دالىمبېك، تۈرك ئارمىيىسىنىڭ پولكوۋنىكى ئەھمەت سورايىيا بېك ۋە يۈسۈپ ئەپەندىلەرمۇ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.»

ھېلىمۇ ستالىن كەڭ قورساق ئىكەن، ھېلىمۇ ستالىن بەرداشلىق بېرىپتۇ. پۈتۈن ئارمىيىسىنى ئەۋەتمەي قىسمەن ئارمىيىسىنى ئەۋەتىپ، ماجۇڭيىڭ تۇڭگان ۋە مىللىتارىست خىتاي بىلەن بىرلىشىپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى يوقىتىپتۇ. تۈركىيىلىك ئادەملەرنىڭ قەشقەرگە يۈگۈرۈپ كېلىشىگە نېمە تۈرتكە بولغان؟ ھالاك بولغان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنى تېرىلدۈرۈشنى قەشقەردىن

باشلىماقچىمىدى؟ تۈرك ھەربى ئادەملەرنىڭ قەشقەرگە كېلىشىگە نېمە تۈرتكە بولغان؟ ھالاك بولغان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئارمىيىسىنى قەشقەردە تەشكىللىمەكچى بولغانمۇ؟ بۇ تارىخ ياقۇپ بەگ دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قايسى دەرىجىدە ئوخشاپ كەتكەن؟ شۇ چاغدا «1872-يىلى بەدۆلەت ياقۇپ بەگ، تۈركىيىگە ئۆزىنىڭ ۋەكىلى سەئىد ياقۇپخاننى ھىندىستاننىڭ باش ۋالىسى ھۇزۇرىغا تۈركىيە سۇلتانى ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەن»، ("قەشقەرىيە" روسىيە ئا. ن. كوروپاتكىن) ئەۋەتىپ، ئابدۇلئەزىز تۈرك سۇلتانىغا بېقىندى بولۇپ ياشاشنى مۇراجىئەت قىلغاندا، قوشنا دۆلەت چار روسىيە مۇنداق تەلەپلەرنى قوبۇل قىلارمىدى دەپ، ئويلايدىغان بىر ئۇيغۇر سىياسى ئادەم ئوتتۇرىغا چىقمىغان! سابىت داموللا قەشقەردە يۇقىرىقى تۈرك بۆيۈكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇر دېگەن ئىسمنى چۆرۈپ تاشلاپ، "شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى" نى قۇرغاندىمۇ، قوشنىمىز ستالىن قوبۇل قىلارمۇ دەپ، سوئال تاشلايدىغان بىر سىياسى ئۇيغۇر ئوتتۇرىغا چىقمىغان! ئوتتۇرىغا چىققان بولسا قانداق قىلارىدى، بۇ تارىخنى ئۆزگەرتىش قولىدىن كېلەرمىدى. شۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار خىتايغا قارشى، سوۋېتكە قارشى، تۇڭگانغا قارشى ئىتتىپاقلاشقانلا بولسا،

ئاخۇنۇملار، دىنىي زىيالىيلار ئىتتىپاقلىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلالىغانلا بولسا، ھىندىستاندا تۇرۇۋاتقان ئەنگىلىيە ياردەم قىلارمىدى ياكى بۇ ئىنقىلابقا بۇزغۇنچىلىق قىلارمىدى؟ يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغان ستالىن شۇڭا بۇ دۆلەتنى يوقىتىشنى جىددىيلەشتۈردى."

1933 ـ يىلى 12 ـ نويابىردا قەشقەرىيىدە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغان ۋاقىتتا، خوجىنىياز ھاجىم ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كۇچا، ئاقسۇلاردا يۈرۈپ، بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدى. مۇشۇ ئەھۋاللارنى كۆزىتىپ تۇرغان ئەنگىلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋىسى كونسۇلى تومسۇن گىلوۋېر، ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتىگە يوللىغان دوكلاتىدا: «ئاساسەن خوتەن ئىسلامچىلىرىدىن قۇرۇلغان بۇ ھۆكۈمەتنىڭ سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىگە تاقابىل تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر خوتەن ئەمىرلىرى خوجىنىياز ھاجىم بىلەن بىرلىشەلىسە، شۇ چاغدىلا بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز (ئەنگىلىيە) بۇ يېڭى دۆلەت (شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى) گە ياردەم بېرىشى مۇمكىن» دەپ يازغان. ("ئۇيغۇرنامە"). دېمەك، ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتى ياردەم بېرىشكە تەييار تۇرغان ئىكەن، شۇ چاغدا بۇنىڭغا نېمىشقا سەل قارالغاندۇ؟ سوۋېتلەرنىڭ ئۇيغۇر دۆلىتىنى يوقاتماقچى بولۇشى، ئەنگىلىيىنىڭ بۇ

دۆلەتنى قوللاشقا تەييار تۇرۇشى، لېكىن ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلارنىڭ ئەنگلىيىدىن ياردەم ئالىدىغان شەرتلەرنى تەييارلىيالمىغانلىقى شۇ چاغدا دۇنيا تارىخىنىڭ پىشانىسىگە چۈشكەن تەمرەتكە بولسا كېرەك. باتۇرلىرىمىز ئاخىرەتكە كېتىپ بولدى. ئۇنداق قىلسا بولاتتى، بۇنداق قىلسا بولاتتى، دەيدىغان ھەققىمىز يوق. تۆتۈننىڭ ئاچچىقىنى پەقەت مورىلا بىلەتتى، خالاس.

بىز يۇقىرىدا، ئەينى چاغدا چار روسىيىگە كۆز ئالايتماسلىق، كېيىنكى چاغدا ستالىنغا دول چىقارماسلىق كېرەك ئىدى، دىدۇق. بۇ توغرىدا توختىماي كاپىشىپ كەلدۇق. غەرىزىمىز، ياقۇپ بەگ چار روسىيە بىلەن ئەپ ئۆتكەن بولسا، قەشقەردە دۆلەت قۇرغۇچىلار ستالىنغا يېلىنىپ، يالۋۇرغان بولسا، چار روسىيە ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى، ستالىن قەشقەردە قۇرۇلغان سابىت داموللام دۆلىتىنى يۇقاتمىغان بولار ئىدى، دەيدىغان كالتە پەم ۋە كالتا پىكىرلىك ئادەملەرنىڭ ھېسسىياتىغا ئاگسىزلارچە ھەمدەم بولۇش بۇ بىزنىڭ سەۋەنلىكىمىز ئىدى. تۆۋەندە قەشقەردە قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ 9- سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلۇق.

9) تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

... تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، ئابدۇنىياز كامال 40 ياشلاردىكى ئېگىز بويلۇق، قەددى-قامەتى كېلىشكەن، جۈددى كىشى بولۇپ، تۇرپان قوزغىلىڭى باشلانغان ۋاقىتتا قوزغىلاڭغا قاتناشقان، مەھمۇت مۇھىتىغا قوشۇلۇپ قەشقەرگە كەلگەن. مەھمۇت مۇھىتى ھىندىستانغا چىقىپ كېتىدىغا ۋاقىتىدا ئابدۇنىيازنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا دىۋىزيە كوماندىرى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئابدۇنىياز دىۋىزيە كوماندىرى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، خىتاينىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى لىيۇ سىلىڭغا، سوۋېتلەرنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا خەت يېزىپ ئەۋەتكەن. لىيۇ سىلىڭغا يازغان خېتىدە:

1) ئابدۇنىيازنى 6-دىۋىزيىنىڭ كوماندىرى قىلىپ تەينلەپ بۇيرۇق چىقىرىپ بېرىشنى؛

2) بۇ دىۋىزيىنىڭ يەكەندە داۋاملىق تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىشنى؛

3) 6-دىۋىزيىنىڭ تەمىناتىنى ھۆكۈمەت تەرەپتىن تەمىنلەپ تۇرۇشنى ئىلتىماس قىلغان.

سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا قارىتىپ يازغان خېتىدە ئابدۇنىياز كامال:

"سوۋېت ئىتتىپاقى - ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ باش پاناسى. شۇڭا بىز سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ياردەم قىلىشىنى

سورايمىز. بىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئەمەس. ئەكسىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى خالايمىز. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىزنىڭ يۇرتىمىزدا سودا- تىجارەتنى، سودا-سانائەتنى قانداق يولغا قويسا، بىز ئۇنى ھىمايە قىلىمىز ۋە قوغدايمىز"، دېيىلگەن. ئابدۇنىيازنىڭ بۇ خەتلىرىنى ئۆزى بەلگىلىگەن ۋەكىللەر قادىر ھاجى (بۇ قادىر ھاجى ستالىن ئەۋەتكەن جاسۇس قادىر ھاجىمۇ ياكى باشقا قادىر ھاجىمۇ مەلۇم ئەمەس) بىلەن ئابدۇللا دامۇللىلار 1937-يىلى 4-ئاينىڭ 20-كۈنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، لىيۇ سىلىڭغا ۋە سوۋېتلەرنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا تاپشۇرغان. بىراق، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىمۇ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىمۇ بۇ خەتلەرگە رەسمى جاۋاب بەرمىگەن"، (" ئۇيغۇرنامە") بۇ بىر يامانلىقنىڭ ئىپادىسى ئىدى. دېمەك، سوۋېتلەرگە ياخشى مۇئامىلە قىلساڭمۇ بولمىسا، دۈشمەنلىك قىلىپ ئەسكى مۇئامىلە قىلساڭمۇ بولمىسا، زادى قانداق قىلىش كېرەك؟ دۇنيا ئۇرۇش تارىخىدا، مىللەتلەر بىلەن مىللەتلەرنىڭ توقۇنۇش تارىخىدا سولھىمۇ بولىدىغان، مۇرەسسەمۇ بولىدىغان، نېمىشقا ئوروس بۇ ياۋرۇپالىق كۆككۆز، ئۇيغۇرلارغا بۇ قەدەر ئۆچ بولۇپ كەتكەن. ئورۇسنىڭ ئۇيغۇرلارغا تۇتقان مەيدانى باشتىن

ئاخىر دۈشمەنلىك ئىكەن، ئۇنداقتا، ساڭمۇ ـ ئۇرۇسقا دۈشمەنلىك قىلماقتىن باشقا يول قالمايدىغۇ؟! تۆۋەندە ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ 10 ـ سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

10) باشقا يول قالمىغانلىقتىن، ئابدۇنىياز كامال دەرھال خوتەننى ئىگىلەپ ياتقان ماخۇسەن بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، بىرلىشىپ كۈرەش قىلىپ، شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇشقا كېلىشىم ھاسىل قىلىدۇ. كېلىشىم بويىچە ماخۇسەن ـ قەشقەرنى ئازاد قىلماقچى بولىدۇ. ئابدۇنىياز كامال ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە ھەربىي يۈرۈش قىلىدۇ. ماخۇسەن ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كېلىپ، قەشقەر يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. بىراق، ئاچ كۆز تۇڭگان كوماندىرى ماخۇسەن دۈشمەندىن نۇرغۇن مىقداردا پارا ئېلىپ، يوق باھانىلارنى تېپىپ ھۇجۇمنى كەينىگە تارتقانلىقتىن، شەھەر ئۇزاققىچە ئېلىنمايدۇ. ئابدۇنىيازنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بولسا قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، بارغانلا يېرىدە دۈشمەننى يېڭىپ، مارالبېشى، ئاقسۇ، كۇچالارنى ئىگەللەپ، تاكى قارا شەھەرگىچە بولغان 1000 كىلومېتىرغا يېقىن يولنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ("ئۇيغۇرنامە")

ئابدۇ نىيازغا ئاللاھ نۇسرەت ئاتا قىلدى. مىللەت ئۇيغۇر، روھى ۋە ئىقتىسادى جەھەتتە قوللىدى. ماخۇسەن بىلەن بىرلىك سەپ تۈزگەن ئەخمەقلىقنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى پىيىزى گىچىلدىمايدىغان ساپ ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن. بۇ قوشۇننىڭ ئىچىدە دىنى قېرىنداشلارمۇ، قەبىلىۋى قېرىنداشلارمۇ يوق ئىدى. ئەسكىرى قىسىملارنىڭ ئىنتىزامى، ئەسكەرلەرنىڭ ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىقى ئۇيۇلتاشتەك بولغاچقا ئابدۇنىيازنىڭ قوشۇنلىرى قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلىنىپ، شېڭ شىسەينىڭ ياللانما قوشۇنلىرىنى يول-يولدا تارمار قىلىپ، غەلىبە ئۈستىگە غەلىبە قىلىپ ئىلگىرىلەۋاتقاندا.... تۆۋەندە دۆلەت مۇنقەرز بولۇشنىڭ 11- سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

11) ... بۇنىڭدىن ئالاقزادە بولغان شېڭ شىسەي ئىتتىپاقدىشى سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ھەربىي ياردەم قىلىشنى سورايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازاد بولۇشىنى خالىمايدىغان سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ داھىسى ستالىن، ئوچۇقتىن-ئوچۇق ئارمىيە كىرگۈزۈپ، بۇ ئىسيانچىلارنى قانلىق تۈردە باستۇرىدۇ. سوۋېت ھۆكۈمىتى 1937- يىلى 8- ئايدا قاراقول تەرەپتىن بىدىل داۋىنى ئارقىلىق روس، قازاق، قىرغىزلاردىن تەركىب

تاپقــان، زامــانىۋى قــورالالر بىــلەن قوراللانغــان 5000 كىشىلىك قىزىل ئـارمىيىنى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشقا كىرگۈزىــدۇ. بــۇ قوشــۇن ئــۈچ تۇرپــانغىمۇ، ئاقســۇغىمۇ كىرمەستىن، ئۈتتــۈر يــول ئـارقىلىق مارالبېشىغا چىقىدۇ. ئاتبېشى يولى ئارقىلىق يەنە 200 ھەربىي ماشىنىدا سوۋېت ئەسكەرلىرى ئاتۇشقا كىرىپ كېلىدۇ. نەتىجىدە ماخۇسەن بىلەن ئابدۇنىيازنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. 1937-يىلى9-ئايدا ماخۇسەن ئازغىنا ئـادىمى بىلەن قېچىپ ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ئابدۇنىياز قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى كۇچا ئەتراپىدا سوۋېت ئەسكەرلىرىگە قارشى كەسكىن جەڭلەرنى قىلىدۇ. بىراق، سوۋېتلىك دۈشمەنلەرگە تاقابىل تۇرالماي، شەھەر ئاھالىسىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن چۆللۈككە قاراپ چېكىنىدۇ. جەڭلەردە ھېرىپ چارچىغان ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى سوۋېتلەر ئارمىيىسى يەردە تانكىلار بىلەن قوغلاپ، زەمبىرەك پىلىمۇتلاردا ئېتىپ، ھاۋادىن ئايروپىلان بىلەن بومبىلاپ قىرىپ تۈگەتتى. مۇشۇ ئاخىرقى جەڭدە 7000 نەپەردىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئەسكىرى سوۋېت ئەسكەرلىرىنىڭ، قوشۇمچە شېڭ شىسەينىڭ ياللانما قوشۇنلىرىنىڭ ئوقىدا شېھىت بولدى. قەيسەر ئۇيغۇر جەڭچىلىرى بىلەن كوماندىرلىرى ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقى،

مىللەتنىڭ ئازادلىقى يولىدا ئەزىز جانلىرىنى قۇربان قىلىشتى، لېكىن دۈشمەنگە تەسلىم بولمىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى قەھرىمانى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەزىزانە ئوغلى ئابدۇنىياز كامال ئوق تېگىپ يارىلانغاندىن كېيىن، سوۋېت ئەسكەرلىرى تۇتۇۋېلىپ، ئۈرۈمچىگە شېڭ شىسەيگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، تۈرمىدە ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن قىيناپ ئۆلتۈرۈلدى.

ئۇيغۇرنىڭ ئىنقىلابى روس بىلەن خىتاينىڭ قولىدا بوغۇلدى، ئۇيغۇرنىڭ قەھرىمانلىرى روس بىلەن خىتاينىڭ قولىدا ئولتۇرۈلدى. ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلەتلەر روس بىلەن خىتاينىڭ قولىدا مۇنقەرز قىلىندى.

12) شېڭ شىسەينىڭ شەخسى كاتىپى ۋە تەرجىمانى شى يىۋەن پونىڭ ئەسلىمىلىرىگە ئاساسلانساق: شېڭ شىسەي قۇرغان تۈرمىدە، شېڭ شىسەينىڭ جاللاتلىرى بىلەن بىرلىكتە موسكۋادىن ئەۋەتىلگەن سېمېنوۋ بىلەن قادىر ھاجى، ياقۇپ ھاجى قاتارلىق" ن. ك. ۋ. د "(ھازىرقى" ك. گ. ب") خادىملىرىمۇ بىللە ئىشلەيتتى. خۇجىنىياز ھاجى باشچىلىقدىكى 108 نەپەر ئۇيغۇر سىياسى ئادەملىرى ئۈستىدىن سوئال - سوراق ئاخىرلاشقاندا، 1938 - يىلى كۈزدە سېمېنوۋ بىلەن ياقۇپ ھاجى "جىنايەت دېلولىرىنى " سومكىغا قاچىلاپ موسكۋاغا ئېلىپ باردۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھاشىمھاجى موسكۋاغا بېرىپ، 108 نەپەر ئۇيغۇر سىياسى مەھبۇسقا ئۆلۈم جازاسى بېرىش توغرىسىدا موسكۋانىڭ قارارىنى ئېلىپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ شېڭ شىسەيگە تاپشۇردۇ. 1938-يىلى12-ئايدا شېڭ شىسەي بىلەن ستالىننىڭ جاسۇسى ھاشىمھاجىنىڭ نازارىتى ئاستىدا، خوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدا 108 نەپەر ئۇيغۇر سىياسى مەھبۇس بىر-بىرلەپ ئاغامچا بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى. دېمەك، ئارغامچىنىڭ بىر ئۇچى مىللىتارىست خىتاي شېڭ شىسەينىڭ قولىدا، ئارغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچى ستالىننىڭ جاسۇسى ھاشىمھاجى ئارقىلىق ستالىننىڭ قولىدا بولدى. ئۇيغۇرىستاندا ئىككىنچى جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلىشى خىتاي مىللىتارىست بىلەن ستالىننىڭ قولىدا ئەنە شۇنداق پاجىئەلەرگە داخىل ئاياغلاشتى. ئەمدى ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ 13-سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

13) ستالىن 1944-يىلى ئىسھاقبەگنى ئۇيغۇرلارغا گېنېرال قىلىپ تەيىنلەپ بەرگەن. بۇ كىشى 1930-يىللاردا قەشقەردە نېمە ئىشلارنى قىلغان ئىدى؟ تۆۋەندە ستالىننىڭ ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇش پائالىيەتلىرىگە قايسى دەرىجىدە، قانداق يوللار بىلەن ئارىلىشىپ بۇزغۇنچىلىق قىلىپ كەلگەنلىكىنى، ئۇيغۇرنى شېڭ

شىسەيگە قانداق تۇتۇپ بەرگەنلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر كۆرۈپ يېتەلەيسىلەر. تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئىسھاقبەگ مۇنۇنوۋ 20-ئەسىرنىڭ 30-40-يىللىرىدا ئۇيغۇرىستاندا مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئۇيغۇرنىڭ تارىخىدا ئىز قالدۇرغان مۇھىم شەخس ئىدى. 1944-1949 - يىللار ئارىلىقىدا "شەرقىي تۈركىستان" مىللى ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، باش قوماندانى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغانلىقىنى كۆپچىلىك كىشىلەر ئوبدان بىلىمۇ، 1935-1937-يىللار ئارىلىقىدا شېڭ شىسەي بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قول چومىقى بولۇپ، قەشقەردە ئۇيغۇر مىللىي قوشۇنلارنى يوقىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى بىلىدىغان كىشىلەر بەك ئاز.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شېڭ شى سەي بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەھمۇت مۇھىتى قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بېقىنىغا ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى پىلانلىدى. مۇشۇ مەقسەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفىتسېرلىرىنىڭ قولى بىلەن قەشقەردە يېڭى ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى تەشكىل قىلىندى. بۇ پولكنىڭ جەڭچىلىرى پۈتۈنلەي قىرغىز ياشلىرى بولۇپ،

كوماندىرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن تۇرغانباي، جۇماغۇل، موللا ساۋۇر ۋە قاشاڭ دېگەن قىرغىز ئوفىتسېرلا ئىدى. پولك كوماندىرى يەرلىك قىرغىز ئىسھاقبەگ بولۇپ، ئۇمۇ ياش ۋاقتىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فرونزى شەھرىدە 3 يىل ئوقۇغان. بو پولك پۈتۈنلەي سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ زامانىۋى قوراللىرى بىلەن قوراللانغان بولۇپ، ئاتاقتا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكەرلىرى دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. بۇنى بىلىۋالغان قەشقەر خەلقى ئۇ ئەسكەرلەرنى" تۆتىنچىلەر" دەپ ئاتايتتى.

قىزىقى شۇ يەردىكى بۇ ئەسكەرلەر ئۆزلىرىنى، "ئۆرۈمچىدىن كەلگەن بىز" دېيىشەتتى. لېكىن ناخشا ئېيتىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئىچىدە بىرمۇ ئۇيغۇر يوق ئىدى.

1936 ـ يىلى يەرلىك قىرغىزلاردىن يەنە 300 نەپەر ئەسكەر ئېلىپ، پولك ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 800 گە يەتكۈزۈلدى. قىسىم ئەمدى بىرگادا ئاتىلىپ 2 پولكقا بۆلۈندى. 1 ـ پولك كوماندىرى ـ پولكوۋنىك شىرمەت، ئۇنىڭ مۇئاۋىنى سىدىقبەگ، شتاپ باشلىقى قۇربان تىۋەنيۇ قاتارلىق قىرغىزلار ئىدى. بۇ پولك قەشقەر يۇمۇلاق شەھەر كۆل بېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 2 ـ پولك كوماندىرى پولكوۋنىك مەۋلانوۋ بولۇپ، بۇ كىشىمۇ قىرغىز ئىدى. بۇ

پولك خوتەن ۋىلايىتىگە مەسئۇل قىلىندى. مۇشۇ ئىككى پولكنىڭ ئۇستىدە برىگادا كوماندىرى بولۇپ، ئىسھاقبەگ مۇنونوۋ تۇراتتى. ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرى سوۋېتلەردىن ئەۋەتىلگەن كوشكىن، باغداساروۋ دېگەن كىشىلەر بولۇپ، بۇ برىگادا بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېيىن ئەمەلى ھەرىكەت قىلىشقا ئۆتتى. شېڭ شىسەينىڭ بۇيرىقى بىلەن 1935 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ قەشقەرىيىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەر خىل ھەربىي كۈچلەرنى بىر ـ بىرلەپ يوقىتىشقا كىرىشتى. ئالدى بىلەن خەنىبەك قازى قوماندانلىقىدىكى قاچقۇن ئەسكەرلەر قىسمىنى (سوۋېتتىن قېچىپ كىرگەن قىرغىز قوشۇنلىرى بولىشى مۇمكىن)، ئاندىن كېيىن ئوراز قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى يوقاتتى. (ئوراز سابىت داموللامنىڭ ھۆكۈمەت قۇرۇشىغا ياردەملەشكەن ئوراز شۇ بولسا كېرەك). ئاخىرىدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ بىۋاستە ئارىلىشىشى بىلەن مازىخۇي (ماجۇڭيىڭ) باشچىلىقىدىكى تۇڭگان ئەسكەرلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، قەشقەرىيىدە شېڭ شىسەي مىللىتارىست ھاكىمىيىتىنى قارار تاپقۇزدى. شۇنىڭدىن كېيىن تىغ ئۇچىنى مەھمۇت سىلىك قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەرگە قاراتتى. قىسقىسى، ئىسھاقبەگ قوماندانلىقىدىكى قىرغىز برىگادىسى شېڭ

شىسەي بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قولىدىكى، ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرىغا قارشى، ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇشىغا قارشى قىلىچ بولۇش رولىنى ئوينىغان ئىدى.

مۇشۇلار يەيدىغان كاۋابنى كىم ئېتىپ بېرەتتى، مۇشۇلار يەيدىغان ئاش- تاماقنى كىم تەييارلاپ بېرەتتى. ستالىن بۇ ئەسكەرلەرنى يەرلىك قىرغىزلاردىن تەشكىللەپتۇ. ئەسكىرى قىسىملارغا كېرەكلىك لاۋازىمات ۋە ھەربىي راسخودنى ستالىن سوۋېتلەردىن ئەۋەتىپ بەردىمۇ ياكى يەرلىك ئۇيغۇرلاردىن يىغىپ ئالدىمۇ؟ نېمىشقا ستالىن يەرلىك قىرغىزلاردىن شۇنداق جەڭگىۋار قوشۇن تەييارلاپ چىقالىدى، نېمىشقا ئۇيغۇرلارنى جەڭگىۋار قوشۇن بولۇشقا تەشكىللىمىدى؟ نېمىشقا ستالىن قىرغىزنى ئۇيغۇر غاقارشى قويالىدى؟ نېمىشقا ستالىن ئۇيغۇرغا شۇ دەرىجىدە شۇنداق ئۆچمەنلىك قىلىدۇ؟ ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن قانداق تەجرىبە - ساۋاقلارغا ئىگە بولدى؟ يەنە ستالىن 1944 - يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىدە ئىككىنچى قېتىملىق قوراللىق ئىنقىلابنى قوزغىغاندا ئۇيغۇر خەلقى يۇقىرىقى تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئېسىگە ئالمىغان بولغىمىدى؟ ئەمدى ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ 14- سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

14) ئەسكەرلەر ئۇياقتىن- بۇياققا چېپىپلا يۈرۈيدىغان ياۋايى هايۋانلار ئەمەس. ئۇلار تۇرالغۇلاردا تۇرۇشى كېرەك، كىيىم - كېچەك كىيىشى كېرەك، قاتناش ۋاستىلىرى ئات-ئۇلاقتىن پايدىلىنىشى كېرەك. بۇلارنى ئەسكەرلەرگە كىم تەييارلاپ بېرىدۇ، ئەلۋەتتە ئۇيغۇر خەلقى تەييارلاپ بېرىدۇ. سوۋېتلەر تەشكىللىگەن، ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇشقا سالىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ ئىقتىسادى راسخوتىنى تەييارلاپ بېرىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زىممىسىگە چۈشكەندىن باشقا، شېڭ شىسەي ئۇيغۇرنىڭ ئىنقىلابچىلىرىنى، زىيالىيلىرىنى، بايلىرىنى قولغا ئېلىپلا توختاپ قالماي، ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلاتتى. مۇسادىرە قىلىشنى شېڭ شىسەيگە سوۋېت ئىتتىپاقى هۆكۈمىتى ئۆگەتكەن. هەتتا ستالىن "ن ك ۋ د "، ("ك گ ب") جاسۇسلىرىنى ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» غا ئەۋەتىپ ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلارنى قولغا ئېلىش، سوراق قىلىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئىشلىرىغا بىۋاستە قاتناشتۇرغان. دېمەك ئەسلىدە ئۇيغۇرىستان روسىيىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى مۇستەملىكىسى، پەقەت خەلقئارا جەمئىيەتتە چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈنلا، باشقا جاهانگىر دۆلەتلەرنىڭ گەپ-چۆچەكلىرىگە پاكىت تېپىپ بەرمەسلىك ئۈچۈنلا، خىتاي شېڭ شىسەينى ئۆلكىنى باشقۇرۇشقا ئولتۇرغۇزۇپ قويغان

ئىكەن دېيىشكە بولىدۇ! ئەمدى، ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ 15-سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

15) ھىندىستاننى مۇستەملىكە قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى، ھىندىستان مۇستەملىكە ھۆكۈمىتى ئارقىلىق ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان ھۆكۈمەتكە تەسىر كۆرسىتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىق ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۆرەشلىرىگە ياردەم بېرىپ بۇ قېتىم مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى قوللىماقچى بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1933-يىلى تۆمۈر سىلىڭنىڭ دادىسى ئەمەت ھاجى ئارقىلىق تۆمۈر سىلىڭغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرىستاندا دۆلەت قۇرغۇچىلارغا يېقىنلاشماقچى بولدى. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلۇۋاتقان مەزگىلدە، ھىندىستاندىن مەخسۇس ۋەكىللەرنى ئەۋەتىپ، ئەنگلىيە ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇش ئىشلىرىغا بۇ قېتىم ياخشى نىيەت بىلەن ئارىلاشماقچى بولدى. بىراق، شۇ ۋاقىتتا تۆمۈر سىلىڭ ۋە باشقا ئۇيغۇر قوراللىقلىرى "ناسارالاردىن ياردەم ئالمايمىز" دېدى، ئەنگلىيىنىڭ ياردىمىنى رەت قىلدى. مەسىلەن، 1933-يىلى تۆمۈر سىلىڭنىڭ دادىسى ئەمەت ئاخۇن مەككە مۇكەررەمەگە بېرىپ ھاجى بولۇپ قايتتى. ھەرەمدىن قايتقان ۋاقتىدا ھىندىستان ھۆكۈمىتى بۇ ھاجىلاردىن پويىز بېلىتى، ياتاق پۇللىرىنى ئالمىغانىنىڭ

ئۇستىگە، ئۇزىتىش زىياپىتى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەمەت ئاخۇن هاجىغا بىر پەتنۇس تىللا بەرگەن هەم تۆمۈر پادىشاغا ئالغاچ كەتسىلە دەپ بىر پارچە مەكتۇپ بەرگەن. بۇ خەت ئەنگلىيە ئايال پادىشاسىنىڭ نامىدىن يېزىلغان خەت بولۇپ، خەتنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق جۈملىلەر بار ئىدى:

هۆرمەتلىك تۆمۈر سىلىڭ! سىز پادىشا بولدىڭىز، قەشقەرىيىدە ئىسلام هۆكۈمىتىنى قۇردىڭىز، كېلىڭ سىز بىلەن دوست بولايلى، ئەگەر سىزگە هەربىي كۈچ لازىم بولسا، يەتكۈزۈپ بېرىمىز... تۆمۈر سىلىڭ خەتنى ئوقۇتۇپ ئاڭلىغاندىن كېيىن، بىر بارمىقىنى چىشلەپ ئولتۇرۇپ: ئۇلار ناسارا دىنىدىكىلەر تۇرسا، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ ياردەم تىلىگەندىن كۆرە خۇدادىن نۇسرەت تىلىسەك بولىدى، دەپ جاۋاب بەرگەن. ("شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى" 4-سان 258-بەت)، (بىزنىڭ هازىرقى زامان قارىشىمىزچە، تۆمۈر سىلىڭ شۇ چاغدا ئەنگلىيىدىن هەربىي ياردەم ئالغان بولسا، ئەمەلىيەتتە بۇ، خۇدانىڭ تۆمۈر سىلىڭغا نۇسرەت بەرگەنلىكى بولۇپ هېسابلىناتتى.)

يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرىستاندا ئۈچىنچى جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلىشى

20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا ئۇيغۇر خەلقى 3 ـ قېتىم قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، مىللەتنىڭ ئازادلىقى يولىدا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇشقا كىردى. بۇ ئىنقىلاب تارىختا "ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى" دەپ ئاتالدى. ئىنقىلابقا بۇنداق ئىسىم قويۇشنى ئورۇسلار قويىدىمۇ ياكى خىتاينىڭ گومىنداڭ ھاكىمىيتى قويىدىمۇ ۋە ياكى خىتاينىڭ كوممۇنىستلار ھاكىمىيتى شۇنداق ئىسىم قويدىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ. بۇ ئىنقىلابقا ئەگەر ئورۇسلار شۇنداق ئىسىم قويغان بولسا، ئۇنداقتا ستالىننىڭ كۆڭلىگە يامان غەرەز ئۈستىگە يەنە يامان غەرەز يوشۇرۇنغان بولىدۇ. ئەگەر خىتايلار بۇ ئىنقىلابقا "ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى" دەپ ئىسىم قويغان بولسا، بۇ ئىنقىلابنىڭ پۈتۈن ئۇيغۇرىستان بويلاپ كۆتۈرۈلگەن "ئۇيغۇر مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابى" ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، ئىنقىلابنى كۆلەم جەھەتتىن كىچىكلەشتۈرۈپ رايون خاراكتېرلىك ئىسيانغا ئايلاندۇرۇپ ئىسىم قويماقچى بولغانلىقىدىن ئىبارەت خىتايچە دانالىقىنى ئاشكارىلاپ قويغان بولىدۇ.

خىتاينىڭ كېيىنكى نۆۋەتلىك داھىسى ماۋزېدۇڭ "ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمىدۇر" دېگەنىدە، بىرىنچىدىن، خىتاينىڭ تەبىئىتىنى ئاشكارىلىغان بولدى. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرىستاننى مۇستەملىكە قىلىشتىن ئىبارەت سىياسى مەقسەتلىرىنى ئاشكارىلىغان بولدى.

ئۇيغۇرىستاندا كۆتۈرۈلگەن "ئۇيغۇر مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابى" نېمىشقا خىتاي ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالىدىكەن؟ ئەلۋەتتە مۇنداق سوئال قويغۇچىلار ساددا ئۇيغۇرلاردۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ئارزۇلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرىستاندا ئىنقىلاپ قوزغىماقچى بولغان ستالىن، ئىنقىلاب ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇيغۇرىستاننى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا ماۋزېدۇڭغا ۋەدە بەرگەن بولسا، ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ياكى ئۇيغۇرنىڭ مىللىي ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پايتەختت ئۈرۈمچىگە كىرىشىنىڭ ئالدىنى توسۇپ، بۇ ئارمىيىنىڭ قۇماندانلىق ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈپ ئالغان ستالىن، ئىلگىرىلەش ئىچىدە

كېتىۋاتقان ئۇيغۇرنىڭ مىللىي ئازادلىق ئارمىيىسىنى ماناس دەرياسىنىڭ بويىدا توختىتىپ، گومىنداڭ خىتايلىرىغا ۋە كوممۇنىست خىتايلارغا ئۆزىنىڭ ساداقىتىنى كۆرسەتكەن بولىدۇ.

ئىنقىلابنى ستالىن ـ روسىيىلىكلەرنىڭ قوزغىغانلىقى بۇ ئېنىق. سوئال قويۇپ باقايلىكى، تېخى تۆنۈگۈن قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى ئۇيغۇرنىڭ ئۆزىنىڭ قولى بىلەن يوقاتقان ستالىن، 1937ـ يىلى قاراقول بىدىل داۋىنى ئارقىلىق 200 ھەربىي ماشىنىدا، تاجاۋۇزچى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنى ئەۋەتىپ قەشقەردە قۇرۇلغان دۆلەتنى، دۆلەت قۇرغۇچىلارنى ئۆز قولى بىلەن يوقاتقان ستالىن، يەنە نېمىشقا 1944ـ يىلى بۇ قېتىم ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىدە ئىنقىلاب قوزغىماقچى بولىدى، نېمىشقا ئۇيغۇرلارنىڭ قولى بىلەن ئىنقىلاب قوزغىماقچى بولدى؟

1931 ـ يىلى ياپونىيە مانجۇرىيىدە قۇرۇقلۇققا چىققاندىلا ستالىننىڭ يۈرىكى دۈپۈلدەشكە باشلىغان ئىدى. بۇ ئۇرۇش يىراق شەرقتە بەلكى ستالىن زېمىن تەلىپى قويالايدىغان ۋە زېمىن تەلىپى قويۇشقا ھوقۇقلۇق مانجۇرىيىدە پارتلىغان بۇ ئۇرۇش ئەندىشىگە سالغاندا، ستالىن دۇنيا ئۇرۇشنىڭ شەپىسىنى كۆرۈپ يەتكەن.

1943 ـ يىلى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ھەل قىلغۇچ دەۋرگە كىرىپ كەلگەندە چوڭ دۆلەتلەر ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى پاشىزىمغا قارشى ئىككىنچى فرونت ئېچىش توغرىسىدا ئويلىشىشقا باشلىغان. ئىككىنچى فرونت ئېچىلىدىغانلا بولسا، ئۈچ چوڭ دۆلەت ئەنگلىيە، روسىيە، ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدا، دۇنيانى قايتا تەقسىم قىلىدىغان بىر يىغىنىنىڭ ئېچىلىشمۇ تۇرغانلا گەپ ئىدى. مەسىلەن، 1945 ـ يىلى ئېچىلىدىغان "يالتا يىغىنى"نىڭ تەييارلىقى 1943 ـ 1944 ـ يىللاردىلا باشلانغان ۋە چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك بېرىش ـ كېلىشلەر شۇ ۋاقىتتىلا باشلانغان.

1) ئۇيغۇرىستاندا ئۇيغۇر مىللى دېموكراتىك ئىنقىلابىنى قوزغاشنىڭ خەلقئارا ۋەزىيەت تەقەززالىقى.

1943 ـ يىلى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ۋەزىيىتىدە نېگىزلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بىر يىل بولدى. ستالىنگراد ئۇرۇشىدا سوۋېتلەر ئارمىيىسى ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئومۇمىيۈزلۈك قايتارما ھۇجۇم قىلىش باسقۇچىغا كىردى. شىمالى ئافرىقا ئۇرۇش مەيدانىدا ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ مەشئەل پىلانى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، گېرمانىيە، ئىتالىيىنىڭ شىمالى ئافرىقىدىكى ئەسكىرى كۈچىنى تامامەن يوقىتىپ، بۇ ئىش

ئوتتۇرا شەرقنىڭ ۋەزىيىتىنى ئاساسى جەھەتتىن ئۆزگەرتىۋەتتى. ئىتتىپاقداش ئارمىيە ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىدا قۇرۇقلۇققا چىقتى، مۇسولىن تەختتىن چۈشتى. ئىتالىيە ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقىش بىلەنلا، ئىتالىيە، گېرمانىيە ئوق مەركىزى پارچىلاندى. ۋەزىيەتنىڭ يېڭى تەرەققىياتى ۋە يېڭى ئۆزگىرىشىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان بارلىق مەسىلىلەر بويىچە ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇپ، يېڭى ئىستراتېگىيىلىك پىلان تۈزۈشنىڭ ئېھتىياجى فاشىزىمغا قارشى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددى مەسىلە بولۇپ قالدى. بۇنىڭ ئۈچۈن 1943-يىلى 10-ئاينىڭ 19- كۈنىدىن 30-كۈنىگىچە موسكۋادا سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق ئۈچ چوڭ دۆلەتنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى يىغىنى ئېچىلىپ، ئۈچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ خەلقئارا يىغىن ئېچىشىغا تەييارلىق قىلدى. بۇ قېتىمقى يىغىن تۆت پارچە خىتاپنامە ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە «ئومۇمىيۈزلۈك بىخەتەرلىك خىتاپنامىسى» ئىمزالىنىدىغان چاغدا، جۇڭگو ئۇرۇشقا قاتناشقان تۆتىنچى دۆلەت سۈپىتىدە خىتاپنامە ئىمزالاشقا تەكلىپ قىلىندى. بۇ يىغىنغا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فۇبىن چاڭ تەكلىپ بىلەن قاتناشتى.

2) ئۇيغۇرىستاندا ئۇيغۇر مىللى دېمۇكراتىك ئىنقىلابىنى قوزغاشنىڭ ئىچكى ۋەزىيەت تەقەززالىقى.

شېڭ شىسەي تەختتىكە چىققاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، تۇڭگان ماجۇڭيىڭ كۈچلىرىنى تارمار قىلىپ، خوجىنىياز ھاجىمنى ئۆزى بىلەن ھەمكارلىششقا مەجبۇرلىدى. شۇنداق قىلىپ قىسقىغىنا بىر يىل ئىچىدە پۈتۈن ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ»نى 1937 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. شېڭ شىسەي تەختتىكە چىققان دەسلەپكى مەزگىللەردە بەزىبىر «ئىلغار» سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ، «شىنجاڭ»نىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد ساھەلىرىدە بەلگىلىك تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈردى. بىراق، كېيىن ئۆزىنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى بىراقلا ئاشكارىلاپ، ھۆكۈمرانلىقنى زوراۋانلىق بىلەن يولغا قويۇپ، ئۇيغۇر، قازاق خەلقلىرىگە دەھشەتلىك زۇلۇم سالدى.

«تۆپىلاڭ دېلولىرى»نى ئويدۇرۇپ ياساب چىقىپ، ئۇيغۇر، قازاق خەلقلىرىدىن بىر نەچچە يۈزمىڭ ئادەمنى قولغا ئېلىپ، مەخپىي ئۆلتۈرۈپ يوقاتتى. ئۇيغۇرىستاندا ئۇيغۇر، قازاق خەلقلىرىنىڭ ھاياتى كاپالەتكە ئىگە بولالماي، دەككە ـ دۈككە ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزۈدىغان ھالغا

چۈشۈپ قالدى. 1943 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، چېگرىنى تاقىغاندىن كېيىن، سودا ـ تىجارەت يوللىرى ئۈزۈلۈپ، تۇرمۇش بۇيۇملىرى قىس بولۇپ، مال باھاسى ئۆرلەپ ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن ـ كۈنگە قىيىنلىشىپ، خەلقنىڭ نارازىلىقى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپ، غەزەپ ـ نەپرەت ئاخىرقى چەككە يەتتى.

شېڭ شىسەي 1933 ـ يىلى تەختكە چىققىپ، دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىپ، بارلىق سىياسەتلىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل يول تۇتتى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زور مىقداردا ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچ بىلەن ياردەم قىلىشىنى قولغا كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن «شىنجاڭ»دا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ئېشىپ، «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى رايون، يەنى بىر سىياسى ئىبارە بىلەن ئاتىغاندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى. شۇ دەۋىردە شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەممە تارماقلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ئىشلەيتتى. ھوقۇق شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. شېڭ شىسەي باھانە تېپىپ "توپىلاڭ قوزغىماقچى بولدى" دەپ ئۇيدۇرۇپ

چىققان دېلولار ۋە ئۇيغۇر، قازاق جىنايەتچىلەر موسكۋادىن تەستىق كەلگەندىن كېيىن بىر تەرەپ قىلىناتتى.

1942 ـ يىلى ستالىنگراد ئۇرۇشىدىن كېيىن، ستالىن تۈگەشتى دەپ ئويلىغان شېڭ شىسەي، ستالىندىن يۈز ئۆرۈپ 1943 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىلىق خادىملارنى، مەسلىھەتچىلەرنى ئۇيغۇرىستاندىن قوغلاپ چىقىرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شىنجاڭ»دىكى تەسىر كۈچىنى پۈتۈنلەي تازىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچىدە شېڭ شىسەينىڭ «شىنجاڭ» دىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، «شىنجاڭ»نىڭ ئەسلىدىكى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مۇددىئاسى قوزغالدى. مەرھۇم سەيدۇللا سەيپۇللايۇف ئەپەندىنىڭ "مەن شاھىد بولغان ئىشلار "ماۋزۇلۇق كىتابىدا يېزىشىچە، ئىلى ۋىلايىتىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ چىققان پاتىخ مۇسلىمۇف (تاتار)، سەيدۇللا سەيپۇللايۇف، قۇربان بورھانىدىن (ئۇيغۇر) رەپىق بايچۇرىن (تاتار) قاتارلىق 10نەچچە نەپەر ياشنى ئالمۇتا ئەتراپىدىكى بىر ساناتورىيىدە تەربىيەلەپ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى پۇرسەت تۇغۇلغاندا چېگرىدىن كىرگۈزۈپ ئىلى ۋىلايىتىدە ئىنقىلاب قوزغىماقچى بولغان. ("سەلكىن تور بېتى")

يۇقىرىدا نامدا «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرىستان مىللى دېموكراتىك ئىنقىلابى ئاتىلىپ پۈتۈن دۇنياغا پۇر كەتكەن، ئۇيغۇر ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىچكى، تاشقى ۋەزىيەتلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇق. ئەمدى تۆۋەندە ئىنقىلابىنىڭ جەريانى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

3) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ، ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىنىڭ غۇلجا شەھرىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى دۇباشىن، ئەلىخان تۆرە (ئۆزبېك)، ھېكىمبەگ غوجا قاتارلىق يەرلەشكەن كۆچمەنلەرنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنى قوزغىلىپ شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا دەۋەت قىلغان. نەتىجىدە ئەلىخان تۆرە (ئۆزبېك) باشچىلىقىدا "ئازادلىق تەشكىلاتى" قۇرۇلۇپ مەسچىتلەردە تەشۋىقات خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ، ئىنقىلاپقا تەييارلىق قىلىش ئىشلىرى باشلاندى.

يۇقىرىقىدەك، تەييارلىقلاردىن كېيىن، 1944-يىلى 8-ئاينىڭ بېشىدا پاتىخ مۇسلىمۇف (تاتار)، باشچىلىقىدىكى 7 كىشىلىك كىچىك ئەترەت قورغاس چېگرىسىدىن كىردى ۋە نىلقا ناھىيىسىدىكى ئۇلاستاي يايلىقىغا بېرىپ، تاغ تۇراغا

كىرىپ كەتتى. ئەكبەر (قازاق) قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ قوزغىلاڭ باشلاش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى.

4) 1944-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى ئولاستاي تېغىدا پاتىخ مۇسلىموۋ (تاتار)، ئەكبەر (قازاق)، سىيىت (قازاق)، قۇربان بورھانىدىن (ئۇيغۇر)، رەپىق بايچۇرىن (تاتار)، غېنى مەھەممەتباقى (ئۇيغۇر)، نۇر ئوبۇلوف (ئۇيغۇر)، ئوسمان ئىبراھىموۋ (ئۇيغۇر) ھوشۇر مامتوف (ئۇيغۇر)، خەمىت مۇسلىموۋ (تاتار)، مولداجان(قازاق)، سېرىيۇژا لاپشىن (روس) قاتارلىق كىشىلەرنى يادرو قىلغان پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلدى ۋە ۋاقىتلىق قۇماندانلىق شتابى تەسىس قىلىندى. پاتىخ مۇسلىموۋ باش قۇماندان، ئەكبەر، سېرىيۇژا لاپشىن مۇئاۋىن باش قۇماندان بولدى. ئۇلارنىڭ تۈۋىنىدە 3 تارماق ئەترەت تەشكىل قىلىندى. 1- چوڭ ئەترەتكە ئەكبەر باتۇر، سىيىتلار قۇماندان بولدى. ئۇلارنىڭ ئادەم سانى تەرەققى قىلىپ، ئازادلىق، مۇستەقىللىق ئۈچۈن تەشنا بولۇپ تۇرغان ئۇيغۇرلار قوشۇلۇپ، 11-ئايغا بارغاندا تەخمىنەن 600 ئادەمگە يەتتى. 2- چوڭ ئەترەتكە غېنى باتۇر، ئوسمان ئىبراھىموۋ قۇماندانلىق قىلدى. ئۇلارنىڭ ئادەم سانى تەرەققى قىلىپ 11-ئايغا بارغاندا تەخمىنەن 1800 ئەدەمگە يەتتى. 3- چوڭ ئەترەتكە شۇتۇۋ ئىۋان، خەمىت مۇسلىموۋ

قوماندانلىق قىلدى. ئۇلارنىڭ ئادەم سانى تەرەققى قىلىپ 11-ئايغا بارغاندا تەخمىنەن 700 ئادەمگە يەتتى. پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 8-ئاينىڭ 17-كۈنى بۇ پارتىزانلارنى يوقىتىش ئۈچۈن نىلقا ناھىيىسىدىن خىتاينىڭ ساقچىلىرى يولغا چىقتى. خىتاي ساقچىلىرى يېتەر جايغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇيغۇر، قازاق، تاتاردىن تەشكىللەنگەن پارتىزانلار خىتاينىڭ ساقچىلىرىنى ئۇرۇش بىلەن يوقىتىپ تۇنجى غەلىبەنى قولغا كەلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر نەچچە قېتىملىق غەلىبىلىك جەڭلەرنى قىلىپ، پارتىزانلارنىڭ كۈچى بارغانسېرى ئۇلغايدى. پارتىزانلار 10-ئاينىڭ 5-كۈنى نىلقا ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، بىر كېچە -كۈندۈز جەڭ قىلىش ئارقىلىق 7-كۈنى ناھىيە بازىرىنى ئىشغال قىلدى ۋە غۇلجىدىن كەلگەن گومىنداڭنىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.

بىر نەچچە كۈنلۈك كەسكىن جەڭ ئارقىلىق 11-ئاينىڭ 12-كۈنىگە كەلگەندە، غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەرەمباغ، ئايرودۇروم، لەڭگەرشاڭ بۇتخانىسى، قاتارلىق ئورۇنلاردىن باشقا جايلىرى پارتىزانلار تەرىپىدىن ئازاد قىلىندى. بۇ جەرياندا گومىنداڭنىڭ 400 دىن ئارتۇق ئەسكىرى يوقىتىلدى. 150دىن كۆپرەك ئەسكىرى ئەسىرگە ئېلىندى.

پارتىزانلار ھەرەمباغ قاتارلىق جايلارغا كىرىۋالغان دۈشمەنلەرنى قورشاپ داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، كەسكىن كۆرەشلەر ئارقىلىق 1945-يىلى 2-ئاينىڭ 1- كۈنگە كەلگەندە غۇلجا شەھىرىنى تولۇق ئازاد قىلدى.

5) 1944-يىلى 11-ئاينىڭ 12 كۈنى غۇلجىدا "مىللى ھۆكۈمەت "، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلدى. ئەلىخان تۆرە (ئۆزبېك) بۇ ھۆكۈمەتكە رەئىس بولدى.

1945-يىلى 1-ئاينىڭ 5- كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن 4-قېتىملىق يىغىندا، ھۆكۈمەت ئىنقىلابنىڭ مېۋىسىنى ۋە تىنچلىقنى قوغداش ئۈچۈن ھەر مىللەت خەلقىدىن ئەسكەر ئېلىپ، قودرەتلىك قوشۇن تەشكىللەشنى قارار قىلدى.

1945-يىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىنىدا 6-نومۇرلۇق قارار ماقۇللاپ، ھەربىي ئىشلار نازارىتى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. پېتىر روما نوۋىچ ئالىكساندروپنى ھەربىي نازىرلىققا تەيىنلىدى. (ئۆزلىكىدىن چىقىپ تۇرۇپتۇ. ئەسكىرى ئۇيغۇر، قازاقتىن، كوماندىرى ئورۇستىن تەشكىللەنگەن بۇ ئارمىيىنىڭ ئاخىرى نېمە ئىش قىلىدىغانلىقى ئۆزىدىن ئۆزىگە مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ.)

1945-يىلى 4-ئاينىڭ 8- كۈنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت، مىللى ئارمىيىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن

غۇلجا شەھىرىدە داغدۇغۇلۇق مۇراسىم ئۆتكۈزدى. مۇراسىم تۈگەپ مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلدى، ئەلىخان تۆرە مۇراسىمدا سۆز قىلدى ھەمدە ھەربىي قىسىملارغا ئاي يۇلتۇز بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن "مۇستەقىللىق ئۇچۇن ئالغا" دېگەن شوئار يېزىلغان ھەربىي بايراق ۋە ئايەت يېزىلغان ئاق رەڭلىك ئىسلام بايرىقى تەقدىم قىلدى. مۇراسىمدا مىللىي ئارمىيىنىڭ رەسمى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى.

غۇلجا شەھىرىدە مىللىي ئارمىيە باش شتابى قۇرۇلدى. باش شتاپ قارمىقىدا ئوپېراتىپ بۆلۈمى، ھەربىي تەييارلىق بۆلۈمى، رازۋېتكا بۆلۈمى، كادىرلار بۆلۈمى، سىياسى بۆلۈم، ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

ئىۋان ياكوۋلوۋىچ پالىنوف (روس) مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىقىغا، ئىسھاقبېك مۇنۇنوف(قىرغىز) زۇنۇن تېيىپوف (ئۇيغۇر) مۇئاۋىن باش قوماندانلىققا، م. ماژاروف (روس) شتاپ باشلىقلىقىغا، ئەھمەتجان قاسىمى (ئۇيغۇر) ھەربىي بۆلۈم مۇدىرلىقىغا، ئابدۇكېرىم ئابباسوف (ئۇيغۇر) سىياسى بۆلۈم مۇدىرلىقىغا، رەسولوۋ پەخرىدىن خوجا (ئۆزبېك) ئارقا سەپ تەمىنات مۇدىرلىقىغا، غېنى مەھەممەتباقى (ئۇيغۇر) ھەربىي سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجى (ئۇيغۇر) ھەربىي

تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، دامۇللا رازىيۇف (ئۇيغۇر) دىنى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. ("سەلكىن تورى")

1945-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئادەم سانى 29 مىڭ 650 كىشىگە يەتكەن دېيىلىدى. يەنە بەزى تارىخ ماتېرىياللاردا مىللىي ئارمىيىنىڭ ئادەم سانى 60 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن دېيىلدى.

مەلۇم بولدىكى، دېمەك ستالىن مىللى ئارمىيىنىڭ ئالي دەرىجىلىك ھوقۇقىنى ئۇيغۇرغا بەرمىدى. ئورۇس پالىنوف ئۇيغۇر مىللى ئارمىيىسىنىڭ باش قۇماندانلىقىغا تەيىنلەنگەن ئىكەن، ستالىن، ئۇيغۇرىستاننى ئىككىنچى بىر خىل شەكىلدە سابىق سوۋېتلەرنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋالغان بولدۇ، خالاس.

يىگىرمە تۆتىنچى باب ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋە يالتا سىستېمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاشنىڭ سىياسى سەۋەبلىرى:

1) «ۋېرسال- ۋاشىنگتون سىستېمىسى» نىڭ تىكلىنىشى.

تۆت يىل داۋاملاشقان بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى، گېرمانىيە، ئاۋىستۇرىيە دۆلەتلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاش ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن دۇنيانىڭ يېڭى تەرتىپىنى تىكلەشنى دەۋر قىلغان هالدا هارقايسى جاهانگىر دۆلەتلەر ئارا پارىژدا يېڭى كۈرەش باشلاندى.

1919-يىلى 1-ئاينىڭ 18- كۈنى كۆلىمى زور تىنچلىق يىغىنى فرانسىيىنىڭ ۋېرسال سارىيىدا ئېچىلدى. غەلىبە قىلغان 27 دۆلەتنىڭ ۋەكىللىرى ۋە تۆت ئاپتونومىيىلىك رايونىنىڭ، هىندىستانىنىڭ ۋەكىللىرى بۇ يىغىنغا قاتناشتى. ئۇرۇشتا يېڭىلگەن گېرمانىيە ۋە گېرمانىيىگە ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر يىغىنغا قاتناشتۇرۇلمىدى. روسىيە ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، ئىچكى قىسمىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابى

پارتلاپ سوتسيالىستىك دۆلەت قۇرۇلغانلىقتىن، يىغىنىنىڭ سىرتىغا قېقىۋېتىلدى.

يىغىن باشقۇرۇش هوقۇقى ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، ئىتالىيە قاتارلىق بەش دۆلەتنىڭ قولىدا بولدى. هەر بىر دۆلەتنىڭ قورسىقىدا جىن بولغانلىقتىن، كۈرەش كەسكىن بولدى. ئامېرىكا ئۇرۇش جەريانىدا زور نەپكە ئېرىشىپ، ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى قەرزدار دۆلەتلىك ئورنىدىن بىر سەكرەپلا قەرز بەرگۈچى دۆلەت ئورنىغا ئۆتىۋالدى. دۇنيا بويىچە 40% تىن ئارتۇق ئالتۇن زاپىسى توپلاپ، ئەنگلىيىنىڭ ئورنىغا ئۆتۈپ دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ئامېرىكا ئىقتىسادىي ئۈستۈنلۈككە تايىنىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ياۋروپاغا كىمنىڭ رەهبەرلىك قىلىش هوقۇقىنى تالىشىپ، دۇنياغا رەهبەرلىك قىلغۇچى دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتكە ئايلاندى. ئەنگلىيە ئۇرۇشتا نۇرغۇن تالاپەت تارتقان بولسىمۇ لېكىن چوڭ دۆلەتلىك ئورنى ئۇقەدەر ئاجىزلاپ كەتمىدى. ئەنگلىيە گېرمانىيىنى پارچىلاشقا قارشى تۇراتتى. فرانسىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۈرگۈچىلىك رولىنى ئويناپ، گېرمانىيىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ فرانسىيىنى چەكلىمەكچى، سوۋېتلەرگە تاقابىل تۇرماقچى بولاتتى. فرانسىيە ئۇرۇشتا ئېغىر تالاپەت تارتقان

بولسىمۇ، ياۋروپا بويىچە يەنىلا قۇدرەتلىك قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىگە ئىگە ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ نىشانى گېرمانىيىنى زور چەكتە ئاجىزلاشتۇرۇپ، ياۋروپاغا خوجايىن بولۇش ھوقۇقىنى تىكلىمەكچى ئىدى. ياپونىيە بىلەن ئىتالىيىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيىلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىگە سېلىشتۇرغىلى بولمىسىمۇ، ئارزۇلىرى يۈكسەك، ئاللىقاچان ئېرىشكەن مەنپەئەتنى قوغداپ قېلىشقا، ئىتالىيە ئوتتۇرا شەرقتە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىش ئۈچۈن، ياپونىيە يىراق شەرقتە قۇدرەتلىك دۆلەت ئورنىغا چىقىشقا ئۇرۇناتتى.

ئۇزۇن دەتالاشلاردىن كېيىن، 6-ئاينىڭ 28- كۈنى "ۋېرسال كېلىشىمى" ئىمزالىنىپ، كېلىشىم بويىچە گېرمانىيىنىڭ مۇستەملىكىلىرىنى تارتىۋېلىپ، گېرمانىيىنىڭ چېگرىسىنى بېكىتىپ، گېرمانىيە 8.1% تېررىتورىيىدىن، 10.1% نوپۇستىن، 65% تۆمۈر كانىدىن، 45% كۆمۈر كانىدىن ئايرىلىپ قالدى. كېلىشىم بويىچە گېرمانىيىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىمۇ چەكلىنىپ، قۇرۇقلۇق ئارمىيە سانىنىڭ 100 مىڭدىن ئاشماسلىقىنى بەلگىلىدى.

"ۋېرسال- ۋاشىنگتون سىستېمىسى"نى جاھانگېر دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن دۇنيانى قايتا تەقسىم قىلىۋېلىش سىستېمىسى دېيىشكە بولىدۇ. لېكىن بۇ

سىستېمىنىڭ ئاساسى مۇستەھكەم بولمىغاچقا، غەلىبە قىلغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئىتتىپاقداشلىق يىمىرىلدى. ھەر قايسى دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن قورساق سوقىشى قىلىشىپ، تالاش-تارتىشنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان گېرمانىيە غالجىرلىق بىلەن قول قىلىشقا، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا ئۆچرىدى. بىراق، گېرمانىيىنىڭ مونوپول بۇرجۇئازىيىسى مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەيتتى، قايتىدىن باش كۆتۈرەتتى. يىراق شەرقتە ئامېرىكا بىلەن ياپونىيىنىڭ زىددىيىتى كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە كۆتۈرۈلدى.

بۇ زىددىيەتلەر ۋە كىرزىسلەر "ۋېرسال-ۋاشىنگتون سىستېمىسى"نى يىمىرىلىشكە يۈزلەندۈرۈپ، جاھانگىر دۆلەتلەر دۇنيانى قايتىدىن بۆلۈشۈۋالىدىغان بىر مەيدان ئۇرۇش -ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنى مەيدانغا چىقاردى.

2- ئۇرۇش دەۋرىدە چاقىرىلغان تۆت قېتىملىق خەلقئارا يىغىنلار

1) قاھىرە يىغىنى

1943-يىلى 11-ئاينىڭ 22- كۈنىدىن 26- كۈنىگىچە ئامېرىكا، ئەنگلىيە، جۇڭگو، ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرى روزۋېلت، چېرچىل، جىياڭ جېشى قاتارلىق دۆلەت باشلىقلىرى مىسىرنىڭ پايتەختى قاھىرەدە سۆھبەت

ئۆتكۈزدى. بۇ يىغىن تارىختا قاھىرە يىغىنى دەپ، ئاتالدى. يىغىن، بىرلىشىپ ياپونىيەگە قارشى ئۇرۇش قىلىدىغان ھەربىي ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك سىياسى مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلدى. يىغىندىن كېيىن روزۋېلت بىلەن چېرچىل ئىراننىڭ پايتەختى تېھرانغا ئۇچۇپ بېرىپ ستالىن بىلەن كۆرۈشۈپ، ستالىننىڭ قوشۇلىشىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن 1943 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى "قاھىرە خىتاپنامىسى"نى ئېلان قىلدى.

قاھىرە يىغىنى مەزگىلىدە روزۋېلت بىلەن جياڭ جېشى ئۆزئارا كۆڭۈل بۆلىدىغان سىياسى مەسىلىلەر بويىچە كەڭ ـ كۇشادە پىكىر ئالماشتۇردى.

جۇڭگونىڭ خەلقئارا ئورنى مەسىلىسىدە روزۋېلت: جۇڭگو تۆت چوڭ دۆلەت قاتارىغا كىرىشى ۋە بۇ دۆلەتلەر قاتناشقان ئورگانلارغا قاتنىشىپ، بىردەك قارار ۋە سىياسەت بەلگىلىشى كېرەك دەپ، كۆرسەتتى.

تېررىتورىيىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەسىلىسىدە روزۋېلت بىلەن جياڭ جېشى، ياپونىيە جۇڭگودىن قورال كۈچى ئارقىلىق تارتىۋالغان شەرقىي شىمالدىكى 4 ئۆلكە، (مانجۇرىيە)، تەيۋەن، فىڭخو تاقىم ئارالىرى، ئۇرۇشتىن كېيىن جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلىشى كېرەك، دېگەن

پىكىرگە قوشۇلدى. بۇ تېررىتورىيىلەر لىياۋدۇڭ يېرىم ئارىلى ۋە لۈيشۈن پورتىنىمۇ، دالىيەننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

روزۋېلت يەنە ئالاھىدە ئەھۋالدا تۆۋەندىكى مەسىلىنى جىياڭ جېشىدىن سوراپ كۆردى. ئۇ بولسىمۇ تاڭ نوتۇۋا مەسىلىسى ئىدى. (تاڭ نوتۇۋا ھازىرقى روسىيىگە قاراشلىق ئالتاينىڭ شىمال تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان تۇۋا جۇمھۇرىيىتىنى كۆزدە تۇتىدۇ.)، بۇ توغرىدا جىياڭ جېشى: بۇ زېمىن روسىيىلىكلەر قورال ئىشلىتىپ تارتىپ ئېلىشتىن بۇرۇن، جۇڭگو- تاشقى موڭغۇلىيىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. كەلگۈسىدە موڭغۇلىيە مەسىلىسى بىلەن بىرلىكتە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. ئامېرىكا، جۇڭگو ھەربىي ئىشلار جەھەتتە، ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، قايسى تەرەپ تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرايدىغان بولسا، ئىككى تەرەپ ئۆز ئارا ياردەم بېرىشكە كېلىشتى.

جىياڭ جېشى يانا جۇڭگونىڭ ھاۋا، قۇرۇقلۇق، دېڭىز ئارمىيىلىرىنى ئامېرىكىنىڭ قوراللاندۇرۇشىنى ئۈمىد قىلدى.

كورىيە، ھىندىچىنى دۆلەتلىرى، تايلانت مەسىلىسىدە روزۋېلت تەكلىپ بېرىپ: ئامېرىكا، جۇڭگو مۇشۇ رايوننىڭ كەلگۈسى ئورنى مەسىلىسىدە ئۆزئارا چۈشىنىش

هاسىل قىلىشى كېرەك، دېدى. جىياڭجېشى قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئىككى تەرەپ بېردەك كورىيە مۇستەقىل بولۇشىنىڭ زۆرۈرلىكىنى تەكىتلىدى. ئىككى دۆلەت ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ھىندىچىنى دۆلەتلىرىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن مۇستەقىللىققا ئېرىشىشىگە ياردەم بېرىشنى توغرا تاپتى. تايلانتنىڭ مۇستەقىللىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

2)تېھران يىغىنى

1943-يىلى11-ئاينىڭ 28- كۈنىدىن 12-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە روزۋېلت، چېرچىل، ستالىن تېھراندا فاشىزىمغا قارشى ئىتتىپاقداش 3 دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ يىغىنىنى چاقىرىپ، 3 دۆلەت باشلىقلىرى تۇنجى قېتىم سۆھبەتلەشتى. يىغىندىن كېيىن، "ئۈچ دۆلەت تېھران خىتاپنامىسى"نى ئىمزالىدى. بۇ قېتىملىق يىغىن فاشىزىمغا قارشى ئۇرۇشنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىش ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتلىك يىغىن بولۇپ قالدى.

تېھراندا 11-ئاينىڭ 28-كۈنىدىن 12-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە ئۇمۇمى 3 قېتىم يىغىن ئۆتكۈزۈلدى. 1-قېتىمدا ئۈچ تەرەپ سىياسى يىغىن ئاچتى، كېيىنكى 3 قېتىمدا ئۈچ

دۆلەتنىڭ ئۈچ نەپەر باشلىقى شەخسى ئۇچرىششىلاردا بولدى. يىغىندا، گېرمانىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش يۆنىلىشىنى، 2-ئۇرۇش مەيدانىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭ ۋاقتىنى قارار قىلىش، يىراق شەرق مەسلىسى (مۇشۇ مەسىلىنىڭ ئىچىدە ئېھتىمال ئۇيغۇرىستان مەسلىسىمۇ بار)، گېرمانىيىنى پارچىلاش، پولشانىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەش، پىنلاندىيە، بالقان يېرىم ئارىلى، فرانسىيە، ئۇرۇشتىن كېيىن خەلقئارا تەشكىلات قاتارلىق مەسىلىلەرى بويىچە كەڭتاشا پىكىر ئالماشتۇردى.

ئىككىنچى ئۇرۇش مەيدانى ئېچىش مەسىلىسىدە تالاش-تارتىش ئىنتايىن كەسكىن بولدى. چېرچىل ئەنگلىيىنىڭ «ئوتتۇرا شەرق ئىستراتېگىيىسى»دە چىڭ تۇرۇپ، "زوراۋان خان پىلانى" نى كېچىكتۈرمەكچى بولدى. (شۇ ۋاقىتتا ئەنگلىيگە يان باسىدىغان بىرسى چىققان بولسا، بۇ پىلان ھېچ بولمىغاندا 5 ئاي كېچىككەن بولسا ھە؟)، ستالىن چېر چىلنىڭ غەرىزىنى ئىنتايىن ئېنىق بىلگەچكە، ئىككىنچى فىرونتنى تېز ئېچىپ، "زوراۋان خان" پىلانىنى تېز ئەمەللەشتۈرۈشتە چىڭ تۇراتتى. روزۋېلتنىڭ پوزىتسىيىسى دەسلەپتە مۈجمەل بولدى. چېرچىل يەنە ئۆزىنىڭ گېپىدە چىڭ تۇرغاندىن كېيىن، ستالىن ئورنىدىن تۇرۇپ دۆلىتىگە قايتماقچى بولدى. بۇ ۋاقىتتا

روزۋېلت ئالدىراپ قالدى. 11-ئاينىڭ 30 كۈنى چېرچىل يـول قويۇشـقا مەجبـۇر بولـدى. ئـاخىرى "زوراۋان خـان" پىلانىنى 1944-يىلى 5-ئايدا يولغا قويۇشقا قوشۇلدى. بۇ دېگەنلىـك ئـۈچ دۆلەت رەھبەرلـىرى ئىككىنچـى ئـۇرۇش مەيـدانى ئـېچىش مەسىلىسـىدە بىـردەك پىكىـرگە كەلـدى، دېگەنلىك بولاتتى.

ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسىدە سـتالىن: گېرمانىيە مەغلۇپ بولغانـدىن كېيىن سوۋېتلەر ئارمىيىسى يـاپونىيىگە قارشـى ئۇرۇشـقا قاتنىشـىدۇ، دەپ كۆرسـەتتى. لـېكىن سـتالىن يىغىنـدا، يـاپونىيىگە قارشـى ئۇرۇشـقا قاتناشقاندا نېمە مەنپەئەتكە ئىگە بولماقچى بۇ توغرىدا بىـر نېمە دېمىدى. چېرچىل بىلەن روزۋېلت بۇ نۇقتىنى ئېنىق كۆزىتىپ تۇراتتى. سوۋېت ئارمىيىسى جۇڭگونىـڭ دالىيەن پورتىغا كىرسە بولىدۇ، دېدى. روزۋېلـت بـۇ مەسـىلىنى تەشەببۇسـكارلىق بىـلەن ئوتتۇرىغـا قويـدى. سـتالىن بـۇ لايىھەدىن گۇمان قىلىپ: جۇڭگو قارشـى ئالمايـدۇ، دېـدى. لېكىن روزۋېلت قارشى ئالىدۇ، دەپ مۇقىملاشتۇرۇپ جاۋاب بەردى. چۈنكى، دالىيەننـى ئەركىـن پورتقـا ئايلانـدۇرۇش مەسىلىسىدە روزۋېلـت قـاھىرە يىغىنىـدا جياڭ جېشىنىڭ قوشۇلىشـىنى قولغـا كەلتـۈرگەن. سـتالىن روزۋېلتنىـڭ

پىكرىنــى مەدھىــلەپ ماختــاپ: "ئۇنــداق بولسـا يامــان ئەمەسكەنغۇ" دېدى.

3) يالتا يىغىنى

1945-يىلى 2-ئاينىڭ 4- كۈنىدىن 11- كۈنىگىچە، ئامېرىكــا، ئەنگلىــيە، ســوۋېتلەر قاتــارلىق ئــۈچ چــوڭ دۆلەتنىڭ باشلىقلىرى روزۋېلت، چېرچىل، ستالىن، ئۈچ نەپەر مۇھىم ئەرباب تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، سوۋېتلەرنىڭ بەلكى ھازىرقى ئۇكرائىنانىڭ قىرىمدىكى يالتا شەھىرىدە، ئەينى چاغدا چار پادىشاھ دەم ئالىدىغان ۋاجىيە سارىيىدا خەلقئارا يىغىن ئۆتكۈزدى. بۇ يىغىن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئىتتىپاقداش دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئۇچرىششى بولۇپ ھېسابلانغاندا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ يىغىن دۇنياۋى ئەھمىيەتلىك يىغىن بولۇپ قالدى. بۇ يىغىن ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ، ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى ئۇرۇش پىلانىنى تەرتىپكە سېلىشتا، بولۇپمۇ، سوۋېتلەرنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىششى مەسىلىسىدە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيا ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىدە، ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە يىغىن بولۇپ قالدى.

يالتا يىغىنى ئاۋۋال مۇھاكىمە قىلغان مەسىلە، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن گېرمانىيىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى ئىدى. ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرى، فاشىزىمنى ئۈزۈل-كېسىل يوقىتىش، گېرمانىيە مىللىتارىزىمى تېرىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بۇنىڭ ئۈچۈن گېرمانىيىنى شەرتسىز تەسلىم قىلىپ، گېرمانىيىنى پارچىلاش، بارلىق ھەربىي ئەسلىھەلەرنى سۆكۈۋېتىپ، ناتسىستلار پارتىيىسىنى تازىلاش جەھەتتە بىردەك پىكىرگە كېلىشتى. لېكىن، گېرمانىيىنى قانداق پارچىلاش، فرانسىيە، گېرمانىيىنى پارچىلاشتىن بىر ئۈلۈشكە ئېرىشىپ، ئىگىلىگەن رايوننى باشقۇرۇشقا قاتنىشامدۇ، قاتناشمامدۇ؟ دېگەن مەسىلە بويىچە چېرچىل بىلەن ستالىن ئوتتۇرىسىدا كەسكىن دە تالاش يۈز بەردى. چېرچىل ئەنئەنىۋى "قۇرۇقلۇق قۇرۇلمىسى" سىياسىتىنى ئاساس قىلىپ، فرانسىيىگە بىر پارچە باشقۇرۇش رايونى ئايرىپ بېرىشنى ئۈمىد قىلدى. ستالىن، فرانسىيە ئۇرۇشقا ھېچ قانداق تۆھپە قوشمىدى. فرانسىيىگىمۇ ئىشغال قىلىنغان رايون بۆلۈپ بېرىدىغان بولساق، گېرمانىيە خانى-ۋەيران قىلىۋەتكەن باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭمۇ، ئوخشاش تەلەپ قويۇشىنى رەت قىلالمايمىز، دەپ قارايتتى.

يىغىنىدا پولشانىڭ دۆلەت چېگرىسىنى بېكىتىش مەسىلىسى كەسكىن تالاش-تارتىش پەيدا قىلدى.

سوۋېتلەرنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشىنى قولغا كەلتۈرۈش بۇ، روزۋېلتنىڭ يالتاغا بېرىپ، يىغىنغا قاتنىشىپ يەتمەكچى بولغان نىشانلىرىنىڭ بىرى ئىدى. يىغىندىن بۇرۇن ئامېرىكا بىلەن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى مۇشۇ مەسىلىدە بىردەك چۈشەنچە هاسىل قىلدى. (نۆۋەتتى كەلگەندە قوشۇپ قويااي، ئامېرىكا 1944-يىلى 6-ئايدا مۇئاۋىن پرېزىدېنت ۋاللىسنى موسكۋاغا ئەۋەتىپ، ستالىننىڭ قولىدىن، روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى ياكى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننى سۆھبەت ئارقىلىق تارتىپ ئېلىپ، خىتايغا قوشۇپ بەرگەنلىكى، يالتا يىغىنى ئېچىلىشتىن بۇرۇن سۆزلىشىپ هەل قىلىنىپ بولۇنغان مەسىلىلەر ئىدى دېسەك، مەقسەتتىن يىراقلىشىپ كەتكەن بولىمىزمۇ ياكى تېخى مەقسەتكە يېقىنلاپ كېلەلمىگەن بولىمىزمۇ؟ ستالىن ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشنىڭ شەرتلىرى مىسالىدا روزۋېلتنىڭ ئالدىغا قانداق تەلەپلەرنى قويغان ئىدى؟ روزۋېلت جاۋابەن ستالىننىڭ ئالدىغا قانداق تەلەپلەرنى قويغان ئىدى؟)

روزۋېلىت بىلەن ستالىننىڭ، سوۋېتلەرنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش مەسىلىسى بويىچە بىردەك چۈشەنچە هاسىل قىلغانلىقى مەسىلىسى، يىغىن جەريانىدا رەسمىي مۇهاكىمە قىلىنمىدى. پەقەت 2-ئاينىڭ 8- كۈنى چۈشتىن كېيىن، روزۋېلىت بىلەن ستالىن مەخپىي خۇسۇسىي سۆھبەت قىلغاندا مەسىلە هەل بولدى. (بۇ ئىككىسىنىڭ خۇسۇسىي سۆھبىتى هازىرغىچە يۇرۇق دۇنياغا ئاشكارىلانغان بولغىمىدى؟) 2-ئاينىڭ 10- كۈنى مولوتوف، "مارشال ستالىننىڭ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىششى توغرىسىدا، بەلكى بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك ئوتتۇرىغا قويغان سىياسىي شەرتلەر لايىهەسى"نى ئامېرىكا تەرەپكە تاپشۇردى. 2-ئاينىڭ 11- كۈنى ئۆزگەرتىشتىن ئۆتكۈزۈپ، كېلىشىمگە ئۈچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرى ئىمزا قويىدى. مانا بۇ كېلىشىم «مەخپىي يالتا كېلىشىمى» دەپ، ئاتالدى. كېلىشىمدە، گېرمانىيە تەسلىم بولۇپ ئىككى ياكى ئۈچ ئاي ئىچىدە، سوۋېت ئىتتىپاقى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ، بۇنىڭ شەرتلىرى: 1) تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ هازىرقى هالىتىنى ساقلاش؛ 2) 1904-يىلى ياپونىيە كورىيە دېڭىزىدا چار روسىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسىگە هۇجۇم قىلىپ، ئاياغ ئاستى قىلغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ هوقۇق- مەنپەئەتلىرىنى

ئەسلىگە كەلتۈرۈش يەنى كورېل ئاراللىرىنى روسىيىگە قايتۇرۇپ بېرىش، دالىيەن سودا پورتىنى خەلقئارالاشتۇرۇش؛ لۈيشۇن دېڭىز ئارمىيە بازىسىنى ئىجارىگە ئېلىش؛ جۇڭگو-شەرقىي شىمال تۆمۈر يولى ۋە جەنۇبى مانجۇرىيە تۆمۈر يولىنى، سوۋېت، خىتاي ھەمكارلىشىپ قۇرغان شىركەتلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش؛ سوۋېتلەرنىڭ ئەۋزەل ھوقۇق مەنپەئەتلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، لېكىن جۇڭگو، مانجۇرىيىگە ئىگىلىك ھوقۇق يۈرگۈزۈشنى ساقلاپ قېلىش.
3) شىكوتان تاقىم ئاراللىرىنى سوۋېتلەرگە قايتۇرۇپ بېرىش.

بۇ مەخپى كېلىشىم، يەنى يالتا كېلىشىمى 1946-يىلى 6-ئاينىڭ 14-كۈنىگە كەلگەندە جىياڭ جېشى-گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ئۇختۇرۇلغان. بۇ توغرىدا خىتاي يازغۇچىلار نېمە دەيدۇ: ئامېرىكا بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا جۇڭگوغا ئۇختۇرماي ئىمزالانغان يالتا مەخپى كېلىشىمى، جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مەنپەئەتىگە ئېغىر زىيان سېلىپلا قالماستىن، بۇ مەخپى يالتا كېلىشىمى ئوخشاشلا چوڭ دۆلەتلەر زوراۋان سىياسىتىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ قالدى. بۇ توغرىدا ئۇيغۇر يازغۇچىلار نېمە دەيدۇ: مەزلۇم مىللەتلەرنىڭ دۆلەت قۇرۇش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش،

دۆلەت قۇرغان بولسا مۇنقەرز قىلىپ باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇپ بېرىش- بۇ ھەم جاھانگىرلىك ھەم ئەخلاقسىزلىق ھەم زوراۋانلىق، چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا شەرمەندىلەرچە سودىلىشىشنىڭ مەھسۇلىدۇر، ئىپادىسىدۇر، دەيدۇ.

يالتا يىغىنى يەنە يۇگۇسلاۋىيە، ئىران، بالقان يېرىم ئارىلى مەسىلىلىرىنىمۇ مۇھاكىمە قىلدى. يىغىن 2-ئاينىڭ 9- كۈنى "ئازاد قىلىنغان ياۋروپا خىتاپنامىسى"نى ماقۇللىدى. خىتاپنامىدا: ئازاد قىلىنغان ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئەللەر خەلقلىرى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا مۇۋاپىق ھۆكۈمەت شەكلىنى تاللاپ ئېلىشقا ھوقۇقلۇق، تاجاۋۇزچىلىق ئارقىلىق ئىگىلىك ھوقۇقى تارتىپ ئېلىنغان، ئاپتونومىيىلىك ھوقۇقلىرى تارتىپ ئېلىنغان ياۋروپا ئەللىرى خەلقلىرى ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە ئاپتونومىيىلىك ھۆكۈمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ھوقۇقلۇق دەپ، قەيت قىلىندى. يالتا يىغىنى دۆلەت قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلىتىنى ھەرقانداق كىشىنىڭ مۇنقەرز قىلىش ھوقۇقى يوق دەپ، خىتاپنامە ئېلان قىلمىدى. چۈنكى، ئەكسىچە ئۇيغۇرنىڭ ئىگىسى يوق ئىدى. ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇرنىڭ دۆلىتى يىراق شەرق ئۇرۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇشنىڭ يەمچۈكى قىلىنىشى كېرەك ئىدى.

4)پوتسدام يىغىنى

يالتا يىغىنىدىن كېيىن 1945-يىلى 7-ئاينىڭ 17-كۈنىدىن، 8-ئاينىڭ 2-كۈنىگىچە ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت باشلىقلىرى ۋە بۇ دۆلەتلەرنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى بېرلىن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پوتسدام شەھىرىدە خەلقئارا يىغىن ئاچتى. بۇ يىغىن، دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئۈچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ ئۈچىنچى قېتىم ئۇچرىشىشى ھەم يالتا يىغىنىنىڭ داۋامى، يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرنى، بەلگىلەنگەن پىرىنسىپلارنى كونكرېتلاشتۇرۇش، بۇ يىغىننىڭ ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى.

پوتسدام يىغىنى مەزگىلىدە ئامېرىكا ئاتوم بومبىسىنى سىناق قىلىپ مۇۋەپپىقىيەت قازاندى. پرېزىدېنت تروممىن، 7-ئاينىڭ 21-كۈنى ۋە 24-كۈنى ئىككى قېتىم ئاتوم بومبىسىغا ئائىت دوكلات تاپشۇرۇپ ئالغاندا، قانائەت ھاسىل قىلغان ھالدا چېر چىل بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئامېرىكىنىڭ بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرى ئىنتايىن يۇقىرى بىر قورالغا ئېرىشكەنلىكىنى ستالىنغا ئېيتىپ بېرىپ، ستالىننىڭ يول قويۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بېسىم ئىشلەتمەكچى بولدى. ستالىن مىيىغىدا كۈلۈپ قويۇپ، شۇ قورالدىن پايدىلىنىپ ياپونىيىگە

تاقابىل تۇرۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن دىدى. بۇنىڭدىن، تىرومىن بىلەن چېرچىل بەك ئۈمىدسىزلىنىپ كەتتى. يىغىن جەريانىدا ئامېرىكا، ئەنگلىيە، جۇڭگو ئۈچ دۆلەت (بۇ يىغىن ئەسلىدە ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېتلەر، ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرى قاتناشقا يىغىن ئىدى، جۇڭگو قانداق قاتنىشىپ قالدى، ماتېريالدا بۇ توغرىدا بىر گەپ يوق)، 7-ئاينىڭ 26- كۈنى ئىمزا قويۇپ، «ياپونىيىنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش توغرىسىدا پوتسىدام ئاخباراتى»نى ئېلان قىلدى. خىتاپنامىدا «قاھىرە خىتاپنامىسى» دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرتلەرنى ئىجرا قىلىش تەكىتلىنىپ، ياپونىيە "ئىگەللىۋالغان" جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال(مانجۇرىيە) تەيۋەن، پىڭخو تاقىم ئاراللىرى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلىشى كېرەك، دېيىلدى.

سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ئاخبارات ئىمزالانغان كۈنىلا "ئاخبارات"نىڭ نوسخىسىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، 8-ئاينىڭ 8- كۈنى ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا كىرگەندە "ئاخبارات"قا قاتنىشىپ ئىمزا قويدى. ("ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى خاتىرىسى" خىتايچە نەشرى، چۇڭچىڭ نەشرىياتى)

"يىغىندا ئاشكارىلانغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا 1945- يىلى ئېچىلغان پوتسىدام يىغىنىدا، ئاساسلىق غەلىبە

قىلغۇچى دۆلەتلەر سوۋېت ئىتتىپاقى ـ ستالىن، يەنى ئىشتىراكچىلىرى بولغان روزۋېلىت بىلەن چېرچىل قاتارلىقلارغا: تۈركىيە، ئىران ۋە جۇڭگونىڭ غەربىدىكى رايونلارنى (ئۇيغۇرىستاننى دېمەكچى) قوشۇۋېلىش تەكلىپىنى بەرگەن. چېرچىل بۇ تەكلىپنى ھەتتا تەكرار ئاڭلاشنىمۇ رەت قىلغان (ئەنگلىيە ياقۇپ بەگ دەۋرىدىن تارتىپ روسىيىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا قول ئۇزارتىشىنى چەكلەپ كېلىۋاتقان بىر دۆلەت بولغاچقا بۇ قېتىم چېرچىل ستالىننىڭ تەلىپىنى يەنە رەت قىلدى. تۈزگۈچىدىن) شۇ ۋەجىدىن ستالىن ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپ رەسمى لايىھەگە ئايلاندۇرۇلمىغان ئىكەن"، ("تۈركىيە ھازىرقى زامان تارىخى" ئۇيغۇرچە نەشرى، 112 ـ بەت)

يىگىرمە بەشىنچى باب بىرىنچى قېتىملىق «جۇڭگو- سوۋېت شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى

1945-يىلى 2-ئاينىڭ 11- كۈنىدىن 14- كۈنىگىچە، قىرىم ئۆلكىسىنىڭ پايتەختى يالتادا ئۈچ چوڭ دۆلەت ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت باشلىقلىرى روزۋېلىت، چېرچىل، ستالىن ئۈچ نەپەر كىشى باش قوشقان هالدا خەلقئارا يىغىن يالتا يىغىنى ئېچىلىپ، خەلقئارا جەمئىيەتتە، ياۋروپا ئىستىراتېگىيىسى، يىراق شەرق ئىستىراتېگىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان "يالتا سىستېمىسى" تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، 1945-يىلى 8- ئاينىڭ 14- كۈنى موسكۋادا جۇڭگو بىلەن سوۋېتنىڭ ئوتتۇرىسىدا "جۇڭگو، سوۋېت دوستلۇق ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسى" ئىمزالاندى. "جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى"، "يالتا سىستېمىسى"نىڭ رامكىسى ئىچىدە، "يالتا سىستېمىسى" بەلگىلىگەن پىرىنسىپلارنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، يىراق شەرقتە ياپونىيىنى ئۇرۇشتىن چېكىندۈرۈش مەسىلىسىنى، ياپونىيىنىڭ شىمالىدىكى تۆت ئارالنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېسىپ بېرىش مەسىلىسىنى، مانجۇرىيە مەسىلىسى ۋە مانجۇرىيىگە مۇناسىۋەتلىك سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتى مەسىلىسىنى، "تاشقى

موڭغۇلىيىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاش" مەسىلىسىنى، ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان دۆلەتنى مۇنقەرز قىلىپ خىتايغا قوشۇپ بېرىش مەسىلىسىنى، كورىيە مەسىلىسىنى ۋە شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئاخىرىدا شۇنداقلا روسىيە- ستالىنىنىڭ يىراق شەرقكە ئەسكەر چىقىرىپ، شەرقىي شىمالدا تۇرۇۋاتقان ياپونىيىنىڭ كانتۇن ئارمىيىسىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىش مەسىلىسىنى، مۇھاكىمىنىڭ ماۋزۇسىغا ئايلاندۇردى.

ئامېرىكىنىڭ پرېزىدېنتى روزۋېلت ھەر ئىككى قېتىملىق خەلقئارا يىغىندا، سوۋېتلەر بىلەن جۇڭگونى، ستالىن بىلەن جياڭ جېشىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۈچ دۆلەت بىرلىكتە ئامېرىكا، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، جۇڭگو بىرلىكتە ياپونغا قارشى بېرلىكسەپ قۇرۇپ، ئاسىيا- تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلايتتى. بۇ مەقسەت "يالتا يىغىنى"نىڭ مۇھىم مەزمۇنى ۋە موسكۋادا ئېچىلىدىغان جۇڭگو، سوۋېت سۆھبىتىنىڭمۇ مۇھىم، بەلكى ئەڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا گومىنداڭ جۇڭگوسى، جياڭ جېشىنىڭ ياپونىيىگە تەسلىم بولۇپ كېتىش مەسىلىسى، روزۋېلتنى ئالدىرىتىپ قويغان ئەڭ جىددى مەسىلە بولۇپ قالغان مۇشۇنداق پەيتتە، سوۋېتلەر بىلەن جۇڭگونى

ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىدا غەلىبە قىلىش، ياۋروپادا گېرمانىيىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى قاتارلىق ئۈچ چوڭ دۆلەتنىڭ دىپلوماتىيىسى، تاشقى سىياسىتى ۋە ئۇرۇش سىياسىتىنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى بولۇپ قالغان ئىدى.

جياڭ جېشىنىڭ ياپونىيىگە تەسلىم بولۇش ئېھتىمالى بار ئىدى. روزۋېلت جياڭ جېشىنىڭ ياپونىيىگە تەسلىم بولۇشىغا يول قويمايتتى. چۈنكى، گومىنداڭ، جياڭ جېشى ياپونىيىگە تەسلىم بولىدىغان بولسا، ئاسىيا تىنچ ئوكيان ئۇرۇشى ئاخىرلىشاتتى. ياپونىيىنىڭ جۇڭگو قۇرۇقلىقىغا، شەرقىي شىمالى ئاسىياغا ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىشى مۇمكىن بولاتتى. بۇنداق ئەھۋالدا سوۋېتلەرنىڭ ئاسىيادىكى مەنپەئەتىمۇ، ئامېرىكىنىڭ ئاسىيادىكى مەنپەئەتىمۇ تامام تۈگەشكەن بولاتتى. شۇڭلاشقا روزۋېلت 1943 ـ يىلىدىن باشلاپ، جياڭ جېشى ۋە گومىنداڭ خىتايلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشكە كىرىشكەندە، جياڭ جېشى بىلەن ستالىنىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش مەسىلىسىگە ئارتۇقتىن ـ ئارتۇق كۆڭۈل بۆلۈشكە باشلىدى. مۇشۇنداق كۆڭۈل بۆلۈش، ئۇيغۇرىستاندا ئىككىنچى قېتىم قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەتنى

ئېتىراپ قىلماي مۇنقەرز قىلىپ خىتايغا قوشۇپ بېرىشتىن ئىبارەت ئاقىۋەتنى، تاشقى موڭغۇلىيىنى سوۋېتلەرگە بېقىندى دۆلەت قىلىپ ئايرىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

بىزنىڭ بۇ ئەقلى خۇلاسىمىزدىن، ئەقلى يەكۈن چىقىرالمىغان ئوقۇرمەنلەرنىڭ چۈشىنىشىگە ياردىمى بولۇدۇ، دېگەن نىيەتتە تۆۋەندە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا يولغا قويۇلغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە ئۇيغۇرىستاننىڭ قاندىاق دىققەتكە قويۇلغانلىقىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەقلى بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرىمىز.

1) "شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى" دىن ئۈزۈندىلەر

1944-يىلى 4-ئاينىڭ 10-كۈنى ئامېرىكا پىرېزىدېنتى روزۋېلت جىياڭ جېشىغا تېلېگىراما يوللاپ، ئۇنىڭغا دۇنيا بويىچە فاشىزىمغا قارشى تۇرۇش ئىتتىپاقىنىڭ ئومۇملىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى جىددى مۇناسىۋىتىنى پەسەيتىپ، خەلقئارالىق كۈچلەرنىڭ يېڭىباشتىن تەشكىللىنىشى داۋامىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىغا

ئېرىشىشىنى تەۋسىيە قىلدى" ("شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى" 11 ـ بەت)

1944 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ستالىن ئامېرىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى خارىمانىنى قوبۇل قىلغاندا: جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ شېڭ شىسەينى شىنجاڭدىكى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇۋېتىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلىشىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، دېدى. (يۇقىرىقى كىتاب 16 ـ بەت)

1944 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ باشلىرى ستالىن، موسكۋادا ئامېرىكىنىڭ مائاۋىن پرېزىدېنتى ھېنىرى ۋاللىس بىلەن كۆرۈشكەندە، شىڭ شىسەينىڭ موڭغۇلىيە ـ جۇڭگو «شىنجاڭ» چېگرىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلغانلىقىنى ئەيىپلەپ، شېڭ شىسەينى ئۇيغۇرىستاندىن «شىنجاڭ»دىن يۆتكەپ كېتىش سوۋېت ـ جۇڭگو مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش يولىدىكى ئىجابى تەدبىر، دېدى. (يۇقىرىقى كىتاب 16 ـ بەت)

1944 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىن 24 ـ كۈنىگىچە موسكۋانى ئالتە كۈن زىيارەت قىلغان ئامېرىكىنىڭ مۇئاۋىن پرېزىدېنتى ھېنىرى ۋاللىس، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» ئارقىلىق (گومىنداڭ)

ھۆكۈمىتىنىڭ پايتەختى چۇڭچىڭغا بېرىپ، جىياڭ جېشىغا ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئۆلكىسى ئالتايدا يۈز بەرگەن "مالىمانچىلىق" ۋەقەسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى بارلىقىنى، ستالىن ئىنكار قىلىپ، شىڭ شىسەي ئۇيغۇرىستاندىن «شىنجاڭ» يۆتكەپ كېتىلسىلا ئالتايدىكى "مالىمانچىلىق" ئۆزلىكىدىن بېسىقىدۇ، دېگەنلىكىنى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگونىڭ قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 17-بەت)

1944-يىلى 10-ئاينىڭ 26- كۈنى ۋۇجۇڭ شىن جىياڭ جېشىغا تېلېگرامما يوللاپ، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا «شىنجاڭ» ئۆلكىسىدە تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە دىپلوماتىيە خادىمى، ئامېرىكىدا ئوقۇغان ۋۇزې شىياڭنىڭ ئورنىغا جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىنىڭ خادىمى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان، روس تىلىنى پىششىق بىلىدىغان لىيۇ زىرۇڭنى ئۇيغۇرىستانغا «شىنجاڭ»غا تېزرەك ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 35-بەت)

ئامېرىكىدا ئوقۇغان خىتاي دىپلوماتى بىلەن سوۋېتلەردە ئوقۇغان خىتاي دىپلوماتلىرىنى، ئالماشتۇرۇپ

«شىنجاڭ»غا ئەۋەتىلگىنىدىن قارىغاندا «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىن، ئامېرىكا بىلەن سوۋېتلەر ئوتتۇرىسىدا قايسى شەكىلدە، قانداق ۋەدىلەرگە ئاساسەن خىتاي دۆلىتىگە قوشۇپ بېرىلگەن؟ خىتاينىڭ گومىنداڭ هۆكۈمىتى نېمىشقا مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا «شىنجاڭ»دا تۇرۇۋاتقان، خىتاينىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىدىن خادىم تەيىنلىگەن؟ ئۇنىداقتا، ئۇيغۇرىستان،«شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننىڭ شۇ چاغدا خەلقئارا جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى زادى قانداق ئورۇن ئىدى؟

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 6-كۈنى فاتى ئىۋانوۋىچ لىېسكىن پارتىزانلارنى باشلاپ كەڭساي رايونلۇق ساقچى ئىدارىسىغا تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلدى. رايون باشلىقى، ساقچى باشلىقى ۋە ساقچىلار بولۇپ نەچچە ئادەمنى ئېتىپ تاشلاپ، 53 تال مىلتىق غەنىمەت ئېلىپ، غۇلجا كەڭساي رايونىنى ئىشغال قىلدى. بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، پارتىزانلار ئەترىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەنلەرنىڭ ئايىقى ئۈزۈلمەي، ناهايىتى تېزلا نەچچە يۈز ئادەمگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن موگۇنتۇپ(1) لىېسكىن قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى كەڭ ساي پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللەندى.

1944 ـ يىلــى 11 ـ ئاينىــڭ 6 ـ كــۈنى ئابــدۇكېرىم ئابباسوپ سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفىتسىرى پېتىر رومانىۋىچ ئالىكساندوروۋپ(2) بىلەن بىرلىكتە بىر قورالـلىق قوشۇننى باشلاپ يوشۇرۇن ھالـدا سوۋېت ئىتتىپاقىـدىن قورغـاس ئـارقىلىق غۇلجىغا كىرىپ، "غۇلجا ئـازادلىق تەشـكىلاتى" بىلەن بىرلىكتە ھەربىي ئىشلار قوماندانلىق شتابى قۇردى. ئالىكساندۇرۇپ ئۇنىڭغا مەسئۇل بولـدى. ئۇنىـڭ ئەزالـىرى رەھىمجـان سـابىر ھـاجى، ئابـدۇكېرىم ئابباسـوپ، ۋ. مــاژاروۋپ(3) قاتــارلىقلاردىن تەركىــب تــاپتى. ھەربىــي قوماندانلىق شتابى 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى شەھەر بويىچە قـوزغىلاڭ كۆتۈرۈشــنى، نىلقـا پارتىزانلىرىنىــڭ غۇلجىغـا ھۇجـۇم قىلىشـىغا ماسلىششـنى قـارار قىلـدى. (يـۇقىرىقى كىتاب 40 ـ بەت)

(1) موگۇنتــوپ: 1899 ـ يىلــى تۇغۇلغــان، ســوۋېت ئىتتىپـاقى تەۋەلىكىـدىكى مۇھـاجىر، روس، ئـۈچ ۋىـلايەت ئىنقىلابــى پارتلىغانــدىن كېيىن، كەڭ ســاي پــارتىزانلار ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىلگىرى كېيىن قورغاس ناھىيە بازىرى، سۇيدۇڭ نـاھىيە بـازىرىنى ئـېلىش جەڭلىرىگە قوماندانلىق قىلغان. ئۇيغۇر مىللىي ئارمىيىسىدە پولكۇنــك، بىرىگــادا كومانــدىرى قاتــارلىق ۋەزىــپىلەردە بولغـان. خىتـاي جۇڭگوسـى قۇرۇلغانـدىن كېيىن، غۇلجا

شەھىرىگە مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى بولغان. 1955 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن.(2) پېتىر رومانوۋىچ ئالېكساندىروۋ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى مۇھاجىر، روس، 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىلىغا كېلىپ، غۇلجا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش جېڭىگە قوماندانلىق قىلغان. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ئۈچ ۋىلايەت پارتىزانلىرىنىڭ باش قوماندانى، ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى، ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. 1945 ـ يىلى 1 ـ ئايدا دۆلىتىگە قايتقان.

(3) ۋ. مازاروۋ: 1887 ـ يىلى تۇغۇلغان، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى مۇھاجىر، روس، روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، «شىنجاڭ»غا كەلگەن. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ئۇيغۇر مىللىي ئارمىيىسىنىڭ شتاپ باشلىقى بولغان. 1951 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن.

1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى كەچتە ساۋرىلىك، جۇشاۋلىياڭغا "غۇلجا ۋەقەسى"نى تېلېگرامما ئارقىلىق مەلۇم قىلدى. ھەمدە تۆۋەندىكىچە ھەل قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.(1) قىسىملارنىڭ كۈچىنى ئۈزلۈكسىز كۆپەيتىپ، دۆلەت كۈچىنىڭ يېتىشىچە ئۇرۇشۇش، نامدا

«باندىتلارنى تازىلاش» دەپ، ئەمەلىيەتتە خەلقئارا ئۇرۇش قىلىش؛(2) دىپلوماتىيە ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، مۇرەسسە قىلىش، ئۇلارنىڭ دوستانە ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىش، لېكىن سوۋېت روسىيىسىنىڭ قوشۇن كىرگۈزۈشىگە يول قويماسلىق. (يۇقىرىقى كىتاب 42- بەت)

1944- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى «غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى»، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبىدا يىغىن ئېچىپ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. دۆلەت بايرىقىنىڭ تېگى يېشىل، ئوتتۇرىسى سېرىق، ھىلال ئاي ۋە يۇلتۇزلۇق بولىدىغانلىقىنى بېكىتتى. يىغىندا ئەلىخان تۆرە(ئۆزبېك)، ھاكىمبەگ خوجا، ئابدۇروپ مەخسۇم، رەھىمجان سابىر ھاجى، مۇھەممەتجان مەخسۇم، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، خەبىپ يونىچېپ، ئەنۋەر مۇسابايوپ، پاۋېل پاپولوۋىچ، موسكالىيوپ، ئوبۇلخەيرى تۆرە، پوجە، جانى يولداش، سالىجانباي باباجان، ئابدۇلموتەئالى خەلپەت (ئۆزبېك)، پېتىر رومانئوۋىچ ئالىكساندىروپ، غېنى باتۇر قاتارلىق 16كىشىدىن تەركىب تاپقان «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت كومىتېتى» سايلاپ چىقىلدى. ئەلىخان تۆرە رەئىسلىككە، ھاكىمبەگ خوجا مۇئاۋىن رەئىسلىككە، ئابدوروپ مەخسۇم باش كاتىبلىققا كۆرستىلدى. يىغىندا «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»

قارمىقىدىكى ئاپپاراتلارنى قۇرۇش، «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» ئورگان گېزىتى چىقىرىشقا تۇتۇش قىلىش، ھەربىي قوماندانلىق شىتابىنى "ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت" پارتىزانلىرى باش قوماندانلىق شىتابى قىلىپ ئۆزگەرتىش، ئالىكساندروپ باش قوماندانلىقنى ئۈستىگە ئېلىپ، جايلاردا ئورۇش قىلىۋاتقان بارلىق كۈچلەرگە بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىش قارار قىلىندى. (يۇقىرىقى كىتاب 46- بەت)

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 13- كۈنى جىياڭ جېشى ۋۇجىڭشىنغا تېلېگىراممىا ئەۋەتىپ لىيۇ زېرۇڭنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىندا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى قىلىپ تەيىنلەشكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. (يۇقىرىقى كىتاب 48-بەت)

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 16- كۈنى ئىسھاقبېك مونونوپ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقلىق ئوفىتسىر ئالىكساندىر (تەخەللۇسى ئىسكەندەر)، ئىۋان ياكوۋلىۋىچ پالىنوپ(1) قاتارلىقلار تاتار، قىرغىز، قازاقلارنى ئاساس قىلغان بىر باتالىيون ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ (سوۋېتلەردە ئۇيغۇر يوقمىدى)، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن

غۇلجىغا كېلىپ، ھەرەمباققا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى. (يۇقىرىقى كىتاب 49- بەت)

1944-يىلى 12-ئاينىڭ 20- كۈنى لىيۇ زېرۇڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، مىللىي ھۆكۈمەت دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىنىڭ، ئۇيغۇرىستان، «شىنجاڭ» ئۆلكىسىدە تۇرۇشلۇق ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى بولدى. (يۇقىرىقى كىتاب 62-بەت)

1945-يىلى 1-ئاينىڭ 11- كۈنى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋاررېد ۋۇجۇڭشىننى زىيارەت قىلىپ، ئامېرىكا گېزىتلىرىدە خەۋەر ئېلان قىلىپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى قوزغاش ئۈچۈن، "غۇلجا ۋەقەسى" نىڭ تەپسىلى ئەھۋالىنى بىلىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. (يۇقىرىقى كىتاب 72-بەت)

دېمەك، يالتا يىغىنى ئېچىلىشقا بىر ئاي ۋاقىت قالغان كۈنلەردىن باشلاپلا ئامېرىكا ئۇيغۇرنىڭ مىللىي دېمۇكراتىك ئىنقىلابىغا، شۇ ۋاقىتتا سوۋېتلەرنىڭ، ستالىننىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئۇيغۇر ئىنقىلابىغا، يەنە بىر مەنىدىن ئېيتقاندا ئۇيغۇرىستاندا ئىنقىلاب قوزغاپ ستالىن، يالتا يىغىنىدا ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى سىياسى تاۋىكاغا مەخپى قويۇپ، موسكۋا يىغىنىدا ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى سىياسى تاۋىكاغا ئاشكارە قويۇپ، ئامېرىكا ۋە ئەنگىلىيە بىلەن

بولغـان دىپلوماتىـك كۆرەشـلەردە ئوتـۇۋېلىش ئۈچـۈن، سـتالىن ئۇيغۇرىسـتاندا قوزغىغـان ئىنقىلابقـا ئامېرىكـا، خىتـاي گومىنـداڭى جىيـاڭ جېشـى تەرەپـتە تـۇرۇپ ئارىلاشتى....

1945-يىلـى 1-ئاينىـڭ 23- كـۈنى ئامېرىكىنىـڭ ئۈرۈمچىـدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋاررېـد"غۇلجا ۋەقەسى"گە دائىـر ئەڭ يېڭـى ئەھـۋاللارنى ئىگىـلەش ئۈچـۈن يەنە بىـر قېتىم ۋۇجۇڭشىننى زىيارەت قىلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 77-بەت)

يالتا يىغىنى ئېچىلىشقا 11كۈن قالدى. جانـابى كونسۇل ۋاررېـد ئەپەنـدىنىڭ، سـتالىن بىـلەن روزۋېلىـت يالتـادا ئېلىشـقاندا، سـتالىننىڭ ئالـدىغا قويۇشـقا تېگىشـلىك ماتېريـال تەييـارلاپ، روزۋېلىتقـا ئەۋەتـىپ بېرىشـىنىڭ غەرىزىـدە،"غۇلجا ۋەقەسـى"گە مۇناسـىۋەتلىك 10 كـۈن ئىچىـدە ئىككـى قېـتىم ۋۇجۇڭشـىن بىـلەن كۆرۈشـكەنلىكى يۇقىرىقى يازمىلاردا مەلۇم بولدى.

1945-يىلـى 1-ئاينىـڭ 30- كـۈنى غۇلجـا قولـدىن كەتكەندىن كېيىن، ۋۇجـۇڭ شـىن "غۇلجاۋەقەسى"نى ھەل قىلىـش توغرىسـىدا تۆۋەنـدىكى كـۆز قارىشـىنى ئوتتۇرىغـا قويدى: جۇڭگـو بىـلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىـڭ دىپلومـاتىيە مۇناسـىۋىتى ياخشىلانسا، مەسـىلىنى يېـرىم ھەربـى، يېـرىم

سىياسى يول بىلەن ھەل قىلىشقا بولىدۇ؛ ئەگەر جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى ياخشىلانمىسا ياكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ كۆز بويامچىلىق قىلىپ ئاستىرتىن قۇتراتقۇلۇق قىلسا، پۈتكۈل ئۇيغۇرىستان شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ؛ مەركەز ئارمىيىسى غۇلجىدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئالدىدا ئىناۋىتى زور دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 79-بەت)

1945-يىلى 2-ئاينىڭ 4- كۈنىدىن 11- كۈنىگىچە ئامېرىكا، ئەنگىلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رەھبەرلىرى روزۋېلت، چېر چىل ۋە ستالىن يالتادا يىغىن ئۆتكۈزۈپ، يالتا مەخپى كېلىشىمىنى ئىمزالىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 81-بەت)

1945-يىلى 5-ئاينىڭ 28- كۈنى (مۇشۇ كۈنى بەلكىم ئۇيغۇرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تەقدىرى پىچىلغان بولۇشى مۇمكىن)، ستالىن موسكۋادا، ئامېرىكا پىرېزدېنتى ترومېننىڭ پەقۇلئاددە ئەلچىسى جۇنس خوپكىنسقا، ئەگەر جۇڭگو يالتا مەخپى كېلىشىمىدىكى شەرتلەرگە ماقۇل بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسىنىڭ دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ، شەرقىي شىمالدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى

ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇ يەنە جىياڭ جېشى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللايدىغانلىقىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودىن، مەيلى ئۇيغۇرىستان، «شىنجاڭ»دا ياكى باشقا جايلاردا زېمىن تەلەپ قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. (يۇقىرىقى كىتاب 103 ـ بەت)

1945 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى جىياڭ جېشىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەكىلى لىيۇ زېرۇڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مۇۋەققەت باش كونسۇلى يېۋسىيېپقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن "ئىلىدىكى مالىمانچىلىق"نى تىنجىتىشقا دوستانە ياردەم سوراش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. يېۋسىيېپ بۇ ئىشقا موسكۋادىن يوليورۇق سوراش كېرەكلىكىنى بىلدۈردى. (يۇقىرىقى كىتاب 105 ـ بەت)

1945 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى خىتاي مىللىي ھۆكۈمەت مەمۇرى كېڭىشىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى، قوشۇمچە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سۇڭ زىۋېن چۇڭچىڭدا نۆۋەتتە مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا «شىنجاڭ»دا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ئۈستىدە ۋۇجۇڭ شېن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، لىيۇ زېرۇڭنى تېلېگىراما ئارقىلىق چۇڭ چىڭغا چاقىرتىپ موسكۋاغا بىللە بېرىشنى بېكىتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 107 ـ بەت)

مۇشۇ كۈنلەردە موسكۋادا جۇڭگو، سوۋېت خەلقئارا يىغىنى ئېچىلماقچى، يىغىندىن كېيىن "جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى" ئىمزالانماقچى ئىدى.

گومىنداڭ ختايلىرىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەزىرى سۇڭ زىۋېن، مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا «شىنجاڭ»دا تۇرۇشقا بەلگىلەنگەن دىپلوماتىيە خادىمى لىيۇ زېرۇڭنى نېمىشقا موسكۋاغا بىللە ئېلىپ بارماقچى بولغاندۇ؟

1945 - يىلى 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋاررېد ۋۇجۇڭ شىننى يەنە بىر قېتىم زىيارەت قىلىپ، ئىلىنىڭ يېقىنقى ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈردى ھەمدە ئامېرىكا پرېزىدېنتى تىرومىننىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى جۇنس خوپكىنىسنىڭ موسكۋاغا كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ، "ئىلى ۋەقەسى"نىڭ يەنە كېڭىيىپ كەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. (يۇقىرىقى كىتاب 108 - بەت)

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلىرىم ! مۇشۇ ئابزاسنىڭ مەزمۇنىنى چۈشەندۈرۈشكە توغرا كەلسە نېمە دېيىشىمىز كېرەك.

ئارىلىقتا "ئۇيغۇر مەسىلىسى يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان" دەيدىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. ھەتتا خەلقئارا جامائەتنى ئالداش ئۈچۈن "يالتا مەخپى كېلىشىمى" نامىدا ئېلان قىلىنغان غەلدە - غەش

كىلىشىملەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ تور بەتلىرىگە چاپلاپ قويۇپ، نېمە دىدى؟- مانا بۇ كېلىشىمدە ئۇيغۇر مەسىلىسى يوققۇ، دېيىشتى. بۇ كىشىلەر سىياسەتتە شۇنداق پىكىر قىلىدىغان بولسا، قىزىق بىر ھال شۇكى، ئېلىش-سېتىشنى مەزمۇن قىلغان خەلقئارا يىغىنلاردا مەسىلىنىڭ قويۇلىشى شۇ مەسىلىنىڭ ئىگىسى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ مۇئەييەن مەسىلىنىڭ تالاش-تارتىشقا ئايلىنىشى يەنە شۇ مەسىلىنىڭ ئىگىسى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ مۇئەييەن مەسىلىنىڭ خەلقئارا يىغىندا كونكرېت كېلىشىمگە بىر مەسىلە بولۇپ يېزىلىشى يەنە شۇ مەسىلىنىڭ ئىگىسى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرنىڭ ئىچىدە قايسى بىر مەسىلىنىڭ تالاش-تارتىشقا ئايلانماسلىقى ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ بۇ مەسىلىدە پىكرى ئوخشاشلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بەلكى يالتا يىغىنىدا ئۇيغۇر مەسىلىسى ئەنە شۇنداق ئۈچ دۆلەت داھىلىرىنىڭ نەزىرىدە مۇھاكىمە قىلىنمىسىمۇ، تالاش-تارتىش قىلىنمىسىمۇ بولىدىغان، خىتايغا قوشۇپلا بەرسە بولىدىغان بىر مەسىلىگە ئايلىنىپ قالغان بولىشى مۇمكىن.

بىراق سىز ۋە بىز دىققەت قىلىدىغان بىر مەسىلە، خەلقئارا يىغىنلاردا چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ۋەتىنى سېتىۋېتىلگەن ئۇيغۇر، سىز بىلەن بىز مەسىلىگە ئۇنداق

ئـــاددى قارىماســـلىقىمىز كېـــرەك. مەســـىلەن، ئامېرىكـــا پىرېزىـــدېنتىنىڭ پەۋقۇلئـــاددە ۋەكىلـــى جـــۇنس خـــوپكىنس موســـكۋاغا بېرىـــپ ســـتالىن بىـــلەن سۆھبەتلەشـــكەن، ئۇنداقتا بۇ سۆھبەتنىڭ "ئىلى ۋەقەسىنىڭ يەنە كېڭىيىـپ كەتمەيـــدىغانلىقى" بىـــلەن نـــېمە ئالاقىســـى بـــار؟ قېنـــى تارىخشۇناس پەيلاسوپ، دوكتـۇر ئەپەنـدىم، بـۇ سوئالغا جـاۋاب بېرىـــپ كۆرسـىتىڭىزچۇ"، "ئىلـى ۋەقەسـى"، ئۇيغـۇر ئىنقىلابــى، ئۇيغۇرنىــڭ مۇســتەقىللىقىنى مـۇنقەرز قىلىــپ، ئۇيغۇرىستاننى خىتايغـا قوشـۇپ بېرىـدىغان مەسـىلە يـاكى ئېنىـق ئېيتقانـدا ئۇيغۇرىسـتان «شـىنجاڭ» دەپ ئاتىلىـپ قالغان بۇ زېمىننىڭ مەسىلىسى نېمشقا جۇنس خـوپكىنس بىلەن ستالىننىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇھىم سۆھبەت تېمىسىغا ئايلىنىپ قالدى، ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئامېرىكـا كونسۇلى ۋاررېـــدنىڭ، خىتاينىـــڭ ئۈرۈمچىـــدە تۇرۇشـــلۇق ئـــارمىيە ۋەكىلى ۋۇجۇڭ شېنغا يەتكۈزگەن خەۋىرىدە، ئۇيغۇرىسـتان مەسىلىسىنىڭ ئاشكارىلىنىپ تۇرغـانلىقى ساڭا نېملەرنـى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىشى مۇمكىن ئەپەندى؟

شۇڭا نۆۋەتتە ئۇيغـۇر ۋەتەنپەرۋەرلىـرى خەلقئـارا دەۋاغـا چىققانـدا، كىشىـلەرنى ئالـداش ئۈچـۈن ئـېلان قىلىنغـان ئەسـلىدە يالغـان يېزىلغـان، شـۇنىڭ ئۈچـۈن خەلقئـارا جەمئىـيەتكە ئاشـكارا ئـېلان قىلىنغـان غەلـدە-غەش

كېلىشىملەرنى دەستەك قىلىپ ئولتۇرماي، قولىمىزغا چۈشكەن يالتا يىغىنى، موسكۋا يىغىنى توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى سېنتىزلاپ، تەھلىل قىلىپ ئۆزىمىز بىر قوللۇق ماتېرىيال تەييارلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. پاكىت دېگەن يۇقىرىقىلاردىن ئارتۇق بولمايدۇ.

ئەڭ مۇھىمى رەسمىيەت ئۈچۈن خەلقئارا جەمئىيەتكە ئېلان قىلىنغان كېلىشىملەر ئەمەس، بەلكى ئەڭ مۇھىمى، 1944-يىلى موسكۋاغا بېرىپ ستالىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن، پرېزىدېنت روزۋېلتىنىڭ مۇئاۋىنى يەنى مۇئاۋىن پرېزىدېنت ۋاللىسنىڭ ستالىن بىلەن نېمە دېيىشكەنلىكى، ستالىن بىلەن ۋاللىس سۆھبىتىنىڭ سۆھبەت خاتىرىسى، ستالىن بىلەن خوپكىنىس سۆھبىتىنىڭ سۆھبەت خاتىرىسى مەسىلىنىڭ ھەقىقىتىنى ئاشكارىلايدىغان ئەڭ مۇھىم تارىخى ھۆججەت ۋە ئەڭ مۇھىم تارىخى ماتېرىيالدۇر. بۇ ھۆججەت، بۇ تارىخى ماتېرىياللار نەدە؟ بىزنىڭ قولىمىزغا يېتىپ كېلەلەمدۇ؟ سوۋېتلەر ئاشكارا قىلامدۇ؟ ئامېرىكا ئاشكارا قىلامدۇ؟ مەسىلىنىڭ يىلتىزى مانا مۇشۇ يەردىدۇر!

1945-يىلى 6-ئاينىڭ 30- كۈنى گومىنداڭنىڭ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى سۇڭ زىۋېن، جىياڭ جىڭگو (جىياڭ جېشىنىڭ ئوغلى)، لىيۇ زېرۇڭ (خىتاي گومىنداڭ

ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندا تۇرۇشقا تەيىنلەنگەن تاشقى ئىشلار مىنىسترلىكىنىڭ پەۋقۇلئاددە ۋەكىلى) قاتارلىقلار ئايروپىلان بىلەن موسكۋاغا بېرىپ، "يالتا مەخپى كېلىشىمى" توغرىسىدا ستالىن قاتارلىق سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. (يۇقىرىقى كىتاب 108 ـ بەت)

ئىلاۋە: "يالتا مەخپى كېلىشىمى"نى ئىمزالاشقا گومىنداڭ ختايلىرى قاتناشتۇرۇلماي يىغىننىڭ سىرتىغا قېقىۋېتىلگەن. شۇڭا جياڭ جېشى ختاي ھۆكۈمىتىنىڭ يالتا يىغىنى توغرىسىدا ئۇنداق، مۇنداق دېيىش ھوقۇقى يوق بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا يالتا يىغىندا بەلگىلەنگەن پرىنسىپلارنى ئىجرا قىلمايمەن دەپ، بويۇن تاۋلىق قىلىش ھوقۇقىمۇ يوق ئىدى. ختاي ۋەكىللىرىنىڭ موسكۋاغا يېتىپ كېلىشى بىرىنچىدىن، يالتا شەرتنامىسىنىڭ ئاسىياغا مۇناسىۋەتلىك قىسمىدىن خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن، ئىككىنچىدىن، يالتا شەرتنامىسىدا بەلگىلەنگەن پرىنسىپلار بويىچە "جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى" نى ئىمزالاش ئۈچۈن، ختاي ۋەكىللىرى موسكۋاغا يىتىپ كەلگەن.

1945 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى جياڭ جېشى چۇڭ چىڭدا يىغىنغا رىياسەتچىلىك قىلىپ، موسكۋادا

ئۆتكۈزۈلىدىغان جۇڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى سۆھبىتىگە ئالاقىدار ئىشلارنى مەخسۇس مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندا مۇنداق قارار چىقىرىلدى: سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال ۋە ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ»زېمىنىغا ۋە مەمۇرى ھوقۇقىغا كاپالەت قىلالىسا ھەمدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ۋە ئۇيغۇرىستان، "شىنجاڭ توپىلىڭى"غا ھېچ قانداق ياردەم بەرمەيدىغان بولسا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئاندىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيە (يەنى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى) گە ئالاقىدار تەلەپلىرىنى ئويلىشىدۇ. (يۇقىرىقى كىتاب 110 ـ بەت)

بۇ ئابزاس پىكىرنىڭ مەزمۇنىدىن، سەن ستالىن، موڭغۇلىيىنى يالتا كېلىشىمىنى ئىمزالاش ئارقىلىق ئېلىۋالدىڭ، ئەمدى نۆۋەتتە "موسكۋا يىغىنى" ئارقىلىق ماڭا ئۇيغۇرىستاننى «شىنجاڭ» نى بېرىۋەت دېگەن مەنا چىقامدۇ، چىقمامدۇ؟ يۇقىرىقى پىكىرنىڭ مەزمۇنىدىن، موڭغۇلىيە مەسىلىسى بىلەن، شىنجاڭ" ئۇيغۇرىستان مەسىلىسى يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇيغۇرىستان، «شىنجاڭ» گومىنداڭ خىتايلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، موڭغۇلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېقىندى دۆلەت قىلىپ تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، دېگەن مەنا چىقامدۇ، چىقمامدۇ؟

ئىشەنمىسەڭلار جىياڭ جېشىنىڭ چوڭ چىڭدىكى يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىنى يەنە بىر قېتىم ئوقۇۋېتىڭلار!!! تۆۋەندىكى ئابزاسلارغا دىققەت!

1945-يىلى7-ئاينىڭ 7- كۈنى جىياڭجېشى، موسكۋادا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان سۇڭ زىۋېنغا ئارقا-ئارقىدىن ئىككى پارچە مەخپى تېلېگرامما ئەۋەتىپ، مۇنداق يوليورۇق بەردى: "تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن مۇستەقىل بولىشىغا يول قويۇش"قا بولىدۇ،لېكىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ "شەرقىي شىمال زېمىنىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مەمۇرى جەھەتتىكى پۈتۈنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئۇيغۇرىستان، «شىنجاڭ» توپىلىڭى"غا قايتا ياردەم بەرمەسلىكى كېرەك. (يۇقىرىدىكى كىتاب 112-بەت)

1945-يىلى 7-ئاينىڭ 9- كۈنى سۇڭ زىۋېن، جىياڭ جېشىنىڭ تېلېگرامما يوليورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ستالىنىنغا مۇنداق دىدى: سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئەگەر جۇڭگونىڭ ئۇيغۇرىستان، "شىنجاڭ توپىلىڭى" نى تىنجىتىشقا ياردەم بېرىش قاتارلىق مەسىلىلەردە ۋەدە بەرسە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسىدە يول قويىدۇ. ستالىن: مەيلى يەنئەن، شىنجاڭ بولسۇن

بىردەك ۋىيېۋەنجاڭ جىياڭ جېشىنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرىستان، شىنجاڭ ۋە يەنئەننى بىردەك ۋىيېۋەنجاڭ جىياڭ جېشىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى جاي دەپ قارايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پەقەت گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىلا قوللايدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن بايانات ئېلان قىلىشقا بولىدۇ، دەپ ئىپادە بىلدۈردى ھەمدە سۇڭ زىۋېننىڭ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرىستان، شىنجاڭ"غا ئوغرىلىقچە "قورال يۆتكىشىنى توسۇش توغرىسىدىكى تەلىپىگە ماقۇل بولدى. (يۇقىرىقى كىتاب 112 ـ بەت)

1945 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى جىياڭ جېشى جۇشاۋلياڭ، ۋۇجوڭ شىنلارغا ئۆكتەبىردە ئىلىنى "قايتۇرۇۋېلىش" ئىشىغا تۇتۇش قىلىشقا بۇيرىدى. جۇشاۋلياڭ بىلەن ۋۇجوڭشىن ئەگەر بۇ قېتىم سۇڭ زىۋېن بىلەن ستالىننىڭ سۆھبىتى نەتىجىلىك بولسا، جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى ياخشىلىنىدۇ. ئۇيغۇرىستان، شىنجاڭغا ئالاقىدار ئىشلاردا جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى چۈشىنىش ھاسىل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىلىنى ئۆكتەبىردە سىياسى يول بىلەن قايتۇرۇپ كەلگىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 113 ـ بەت)

1945-يىلى 9-ئاينىڭ 10- كۈنى ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئارمىيىسى ماناس دەرياسىنىڭ غەربى قىرغىقىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى، پايتەخت ئۈرۈمچىگە 150 كىلومېتىرلا قالدى. ئەينى چاغدا گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدە قالغان ھەربى كۈچى 6 بىرىگادا بولۇپ، جۇشاۋلىياڭ 8 سائەت ئىچىدە جىياڭ جېشىغا ئارقا-ئارقىدىن ئۈچ قېتىم جىددى تېلېگىراممىا ئەۋەتىپ، جىددى ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى . تېلېگىراممىنىڭ مەزمۇنىدا مۇنداق سۆزلەر بار ئىدى: "ئىچكى جەھەتتە كارغا كېلىدىغان قوشۇن كەمچىل، سىرتتىن ياردەم بەرگۈدەك بىرەر ھەربى قوشۇنمۇ يوق. ... ئۈرۈمچى خەۋىپ ئىچىدە قالدى. پىرقىمىزگە ۋە دۆلىتىمىزگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن دۆلەت زېمىنى بىلەن ھايات-ماماتتا بىللە بولۇپ، (دۆلەت زېمىنى دېگۈچە مۇستەملىكە زېمىنىمىز دېسە بولمامدۇ؟)، شۇ يولدا ئۆزۈمنى قۇربان قىلماقتىن باشقا چارە قالمىدى.... ئالىيلىرىنىڭ تېزلىكتە ئاقىلانە تەدبىر كۆرسىتىشىنى سەمىمى ئۆتۈنىمەن" (يۇقىرىقى كىتاب 143-بەت)

توسۇن ئايغىرلارنى مىنىپ تەشكىللەنگەن ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئازادلىق ئارمىيىسى پايتەخت ئۈرۈمچىگە مۇستەملىكىچى گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ ئاخىرقى قورغىنىغا

قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقاندا كىم توختىتىپ قويدى؟ ستالىنمۇ؟ ستالىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەنپەئەتى ۋە تاشقى موڭغۇلىيىدىكى مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇيغۇر مىللى ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ماناس دەرياسى بويىدا توختىتىپ قويدىمۇ؟

ۋاشىنگتۇندا پرېزىدېنت تىرۇممىن، ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيىنى بېقىندى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش ۋە تەيۋەننى ئامېرىكىنىڭ ھامىلىقىدىكى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈنلا، پەقەت ئەنە شۇنداق دۆلەت مەنپەئەتلىرى ئۈچۈنلا چوڭ دۆلەتلەر ئۆز ئارا بىرلىشىپ ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان 3- قېتىملىق جۇمھۇرىيەتنى مۇنقەرز قىلىپ، ئۇيغۇرىستاننى تۇنجى قېتىم خىتايغا مۇستەملىكە قىلىپ بەردىمۇ؟ دەۋاغا تۇر ئۇيغۇر، قازىنىڭ ئالدىغا بار! قازى كىم؟ كۈلكە!

1945- يىلى9- ئاينىڭ 14- كۈنى جىياڭ جى جۇڭ (جىياڭ جېشىنىڭ ئوغلى) ئۇيغۇرىستان، شىنجاڭ ئۆلكىسىدە تۇرۇشلۇق ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن دىپلوماتىيە خادىمى لىيۇ زېرۇڭنىڭ ھەمراھلىقىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەلچىسى يېۋىسېيۇپ بىلەن كۆرۈشۈپ، "غۇلجا ۋەقەسى" توغرىسىدا ئۇنىڭدىن پىكىر ئالدى. يېۋىسېيۇپ مۇنداق

ئىپادە بىلدۈردى: بۇ پۈتۈنلەي ئۇيغۇرىستان، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئىچكى ئىشى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو موسكۋادا شەرتنامە ئىمزالىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئۇيغۇرىستاننىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغانلىقىنى رەسمى بايان قىلغان ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 146 ـ بەت)

1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە بىرلەشمە يىغىن چاقىرىپ مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستان، شىنجاڭ مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلدى. بەي چۇڭ شى يىغىندا مۇنداق كۆرسەتتى: ھازىر "باندىتلار قوشۇنى" شىخونى ئىگىلەپ، ئۈرۈمچىگە قىستاپ كەلدى، جەنۇبى ئۇيغۇرىستاندا شىنجاڭدا تاش قورغان، باي ناھىيىسى قولدىن كەتتى. شىمالى ئۇيغۇرىستاندىكى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى "باندىتلار" ئىگىلىۋالدى، گەنسۇغا تۇتىشىدىغان يولدىكى يەتتە قۇدۇقتا (تۇرپان باغرىدىن شىمال تەرەپكە قاراپ ماڭسىڭىز تاغ بويىغا جايلاشقان يەتتە قۇدۇق كەنتىگە كېلىسىز) «باندىتلار» كىرىپ ـ چىقىپ يۈرىدۇ. ئۈرۈمچى قولدىن كەتمىگەن تەقدىردىمۇ يېتىم قالدى. پۈتۈن مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستان، شىنجاڭ ئىنتايىن خەۋىپ ئىچىدە قالدى. بۇ ئىش كىشىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالىدۇ! جۇڭگو ـ سوۋېت

ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالانغىنىغا ئۇزۇن بولماي تۇرۇپلا، (ئۇيغۇرىستاننى بىزگە قوشۇپ بەرگىنىگە ئۇزۇن بولماي تۇرۇپلا) ئەھۋالدا مۇنداق ئۆزگىرىش بولغانلىقىغا ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدۇ. (يۇقىرىقى كىتاب 148 ـ بەت)

يالتا شەرتنامىسى 1945 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنىگىچە چاقىرىلدى، خىتاي بىلەن ستالىننىڭ موسكۋا يىغىنى 1945 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى چاقىرىلدى ۋە جۇڭگو ـ سوۋېت شەرتنامىسى ئىمزالاندى، ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئازادلىق ئارمىيىسى ھېچ بولمىغاندا 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىگىچە بولغاندىمۇ، ماناس دەرياسى بويىغا يېتىپ كېلىپ ئۈرۈمچىگە تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. نېمىشقا ستالىن شۇنچىلىك ۋاقىت بېرىۋەتتى بۇ ئارمىيىگە ؟ گومىنداڭ جىياڭ جېشى ھۆكۈمىتىنىڭ مىجەزىنى تەگشەپ باقماقچى بولدىمۇ؟ ياكى ستالىن، يالتا يىغىنىغا قاتناشقان ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باقماقچى بولدىمۇ ياكى يىراق شەرقتە ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش مەسىلىسىدە ئىككىلىنىپ قالدىمۇ؟ ستالىن يالتا يىغىنىدا ۋە يالتا يىغىنىنىڭ رامكىسى ئىچىدە موسكۋادا ئىمزالانغان جۇڭگو ـ سوۋېت شەرتنامىسى ئارقىلىق

ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش بەدىلىگە پەقەت تاشقى موڭغۇلىيىگە ۋە ياپونىيىنىڭ شىمالىدىكى تۆت ئارالغىلا ئېرىشتى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ستالىن، ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىن مەسىلىسى بويىچە روزۋېلتقا، چېرچىلغا بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋالماقچى بولدىمۇ؟ نېمىشقا جىياڭ جېشىنى ۋە بەي چۇڭ شىلارنى ئەنسىرىتىپ، ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئارمىيىسى ئۈرۈمچىگە تەھدىت سالغىچە قاراپ تۇردى؟ بۇ مەسىلىگە بەي چۇڭ شىنىڭ ئەقلى يەتمىگەندەك، مېنىڭمۇ ئەقلىم يەتمىدى.

1945-يىلى 9-ئاينىڭ 17-كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى پېتىروپ سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە مۇنۇلارنى ئۇختۇردى: يېقىندا بىر مۇنچە مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنى ئۇيغۇرىستاندىكى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىندىكى قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ ۋەكىلى دەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا ئىلتىماس سۇنۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ۋاستىچى بولۇپ، ئۆزلىرى بىلەن جۇڭگو دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈزبەرگەن توقۇنۇشنى ياراشتۇرۇپ

قويۇشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئاستىرتىن بىلدۈردى ھەمدە قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ ئەسلىدىلا جۇڭگودىن ئايرىلىپ كېتىش نىيىتى يوق. ئۇلارنىڭ مۇددىئاسى مۇسۇلمانلار ئۇيغۇرىستاندا «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندىكى كۆپ سانلىق ئىگىلىگەن جايلاردا ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت دەپ ئىزھار قىلدى. پېتروپ مۇنۇلارنى بىلدۈردى: سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرىستانىنىڭ، خىتاي تىلىدا «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش بولغان رايونلىرىنىڭ تىنچ بولۇشى ۋە تەرتىپلىك بولۇشىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇڭا جۇڭگو ھۆكۈمىتى خالىسا، ئۇيغۇرىستانىنىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنىنىڭ ۋەزىيىتىنى ئوڭشاشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئىمكانىيەت يار بەرگەن ئاساستا ھەمكارلىششقا ئەۋەتمەكچى. (يۇقىرىدىكى كىتاب 150 ـ بەت)

كىم، كىمگە شۇنداق دەپتۇ. كىم قايسى ئۇيغۇر، قايسى ئۇرۇس كۆك كۆزگە قاچان قەيەردە شۇنداق، "جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىش نىيىتىمىز يوق" دەپتۇ؟ ھۆججەتلىك ئاساسى بارمۇ بۇ گەپنىڭ، تارىخى ئاساسى بارمۇ بۇ

گەپنىڭ، ئۇيغۇر بىلەن خىتاينى ياراشتۇرۇپ قويۇش توغرىسىدا ئۇيغۇرلار سوۋېت كونسۇلىغا ئىلتىجا قىلدى دېگەن بۇ گەپ، گومىنداڭ خىتايلىرى دىپلوماتلىرى بىلەن ستالىننىڭ ئەتراپىدىكى سىياسەتۋازلار بىرلىشىپ ئويدۇرۇپ چىققان بۇ ئويدۇرما، ھازىرغىچە سىياسى تاۋىكادىن يوقالغىنى يوق. بۇ ئويدۇرما سەپسەتەنىڭ يەنە بەزى ساۋاتسىز ئۇيغۇرلارنىڭ قەلىمى ئارقىلىق تور بەتلىرىدە يامراپ يۈرگىنى تېخىمۇ قىزىق. قولىغا قورال ئېلىپ قان تۆكۈپ ئۇرۇشقا كىرىپ، دۈشمىنى خىتاينى تىرە-پىرەن قىلىپ، يەنە خىتاي بىلەن يارىشىپ قالىدىغان ئۇيغۇر بارمىكەن دۇنيادا، ھەتتا ئۇيغۇرنىڭ خائىنلىرىمۇ مۇنداق يارىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلمايدۇ. پەقەت تۆت دۆلەت ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، خىتايدىن ئىبارەت تۆت دۆلەت بىرلىشىپ، خەلقئارا يىغىنلار ئارقىلىق بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇيغۇرلارنى قولىدىكى قورالنى تاشلاشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى، ئۇيغۇر مىللى ئارمىيىسىنىڭ قۇماندانلىق ھوقۇقىنى روسىيىنىڭ "ك گ ب "جاسۇسلار ئورگىنى قولىغا چۈشۈرۈپ ئالدى.

1945-يىلى 9-ئاينىڭ 19- كۈنى تاش قورغان ئىنقىلابى ئارمىيىسى يېڭىسارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ،

قەشقەر خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقتىن، خىتاي مۇستەملىكىچى ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى ۋۇجۇڭ شىن، لىيۇزېرۇگنى، روسىيە كونسۇلى يىۋىسىپيۇپ بىلەن يۇزتۇرانە كۆرۈشۈشكە ئەۋەتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن، گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمەت غۇلجا تەرەپ بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىق قىلىۋاتقان چاغدا، پۈتكۈل سۆھبەتكە تەسىر يېتىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئامال قىلىپ جەنۇبى شىنجاڭدىكى ۋەقەلەرنى كېڭەيتىۋەتمەسلىكنى ئۈمىد قىلدى. يىۋىسىپيۇپ بۇ ئىشنى دەرھال موسكۋاغا يەتكۈزۈدىغانلىقىنى بىلدۈردى. (يۇقىرىقى كىتاب 151-بەت)

1945-يىلى 9-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋاڭ شى جې (موسكۋادا جۇڭگو سوۋېت شەرتنامىسىغا قول قويىدىغان چاغدا خىتاينىڭ ئەسلى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سۇگزىۋېن، شەرتنامە ئىمزالاشنى" ۋەتەن سېتىشقا باراۋەر" دەپ بىلىپ، دەرھال ئىستىپا بېرىپ، سىياسى قاقۋاش ۋاڭ شىجېنى شەرتنامىغا قول قويۇشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئەگەر بۇ شەرتنامە ئىمزالانمايدىغان بولسا، بەلكى شۇ چاغدا «شىنجاڭ» (مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستان) مەسىلىسى ھەل قىلىنماي ئېسىلىپ قالغان بولاتتى) ئەنە شۇ ۋاڭ شىجې بۇ

قېتىم ئەنگىلىيىنىڭ لوندوندىكى ئەلچىسى ئامېرىكىنىڭ لوندون شەھىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپ بىلەن "شىنجاڭ غۇلجا ۋەقەسى"نىڭ كۆنسۇلخانىسى كېڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنىڭ (سەۋەبلىرى ۋە كېڭىيىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش) ئۈستىدە مەسلىھەتلەشتى. مولوتوپ، مۇنداق ۋەقە بولۇش ۋاقىتلىق ھادىسە، ئۇزۇن ئۆتمەي بېسىقىدۇ، دېدى. (يۇقىرىقى كىتاب 152-بەت)

1945-يىلى 10-ئاينىڭ 3- كۈنى يېۋسېپىپ، لىيۇزېرۇڭ بىلەن ئۇچرىشىپ مۇنداق دېدى: موسكۋادىن تېلېگىرامما كەلدى. ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ سۆھبەتكە بارىدىغان ۋەكىللىرىنى بېكىتىپ بوپتۇ. ئۈچ ۋىلايەتتىن سۆھبەتكە بارىدىغان ۋەكىللەرنىڭ ئۈرۈمچىگە بېرىش ۋاقتى ۋە لىنىيىسىنى بېكىتسەڭلار. (يۇقىرىقى كىتاب159-بەت)

1945-يىلى 10-ئاينىڭ 8- كۈنى جىياڭجېشى رادىئو نۇتقى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇرىستان، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننىڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى تىلغا ئالدى. (يۇقىرىقى كىتاب 160-بەت)

1945-يىلى 10-ئاينىڭ 15- كۈنىدىن 16- كۈنىگىچە جاڭ جىجۇڭ (ئەنگىلىيىلىك خالدەي بىلەن خوتۇنى

جىياڭ رۇڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېزىپ چىققان "ماۋزېدۇڭ توغرىسىدا بىلىۋېلىنمىغان ھېكايىلار" ماۋزۇلۇق كىتاپتا، جاسۇس بولۇپ ستالىنغا خىزمەت قىلغان جىياڭ جىجۇڭ توغرىسىدا توختالغان ئىكەن، شۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچى سۆھبىتىگە رىيايىسەتچىلىك قىلىشقا ستالىن يەنە شۇ جىياڭ جىجۇڭنى بەلگىلىگەن) شۇ جاڭ جىجۇڭ ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرىنىڭ ـ بىز "شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى" نىڭ ۋەكىلى، مەركىزى ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇشىمىز كېرەك. جاڭ جىجۇڭ بىلەن ئىككى دۆلەت سۆھبەت ۋەكىللىرى ئۆز ئارا گۇۋاھنامە ئالماشتۇرىمىز، بولمىسا سۆھبەت ئۆتكۈزمەي ئىلىغا قايتىمىز دېگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال يۈسۈپبېك بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرىگە ئۇنداق سالاھىيەتتىن ۋاز كېچىشنى ئۇختۇرۇپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلدى. يۈسۈپبېكنىڭ ئوتتۇرىدا كېلىشتۇرۇشى ئارقىلىق، ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرى ۋاقتىنچە "خەلق ۋەكىلى" سالاھىيىتى بىلەن سۆھبەتكە قاتنىششقا قوشۇلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 162 ـ 163 ـ بەتلەر)

دېمەك، ستالىن، موسكۋا ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ياكى پۈتۈن ئۇيغۇرىستان دېموكراتىك ئىنقىلاب سۆھبەت ۋەكىللىرىنىڭ ھۆكۈمەتكە، يېگى مۇستەقىللىق جاكارلىغان

«شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» گە ۋەكىل بولۇپ، خىتاي بىلەن سۆھبەتكە ئولتۇرۇشقا يول قويمىدى.

1945-يىلى 10-ئاينىڭ 17-كۈنى ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرىدىن رەھىمجان سابىر ھاجى قاتارلىق ئۈچ نەپەر كىشى، لىيۇزىرۇڭنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۈرۈمچىدە يېڭى بىنادا جاڭ جىجۇڭ بىلەن كۆرۈشتى. دىڭ ۋېنيى، پېڭ جىياۋشەن، ۋاڭ زېڭ شەن، چۇۋۇ قاتارلىق خىتايلار بىللە بولدى.

جاڭ جىجۇڭ ئاۋۋال قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىق ۋە ئائىلىۋى ئىتتىپاقلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئاساسى مەقسەت قىلىپ تۇرۇپ سۆز قىلدى. ئارقىدىنلا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرىنى ئىلى قوزغىلاڭچىلار خەلقىنىڭ ۋەكىلى دەپ تونۇشتۇرغانلىقىدىكى سەۋەبنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى. ئاخىرىدا رەھىمجان سابىر ھاجى قاتارلىق ئۈچ نەپەر كىشىدىن مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدا پىكىر ئالدى. رەھىمجان سابىر ھاجى قاتارلىق ئۈچ نەپەر كىشى مۇنداق ئىپادە بىلدۈردى: "شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىمىز"نى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تېخى ئېتىراپ قىلمىغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىزنى ئىلى قوزغىلاڭچىلار خەلقىنىڭ ۋەكىلى

دەپ تونۇشتۇرغان، مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى پىكىر ۋە لايىھەنى قولىمىزغا بېرىشنىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز. (يۇقىرىدىكى كىتاب 163 ـ بەت)

1945 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەتلىرىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى موسكۋادا ئېچىلغان يىغىندا "جۇڭگو مەسىلىسى توغرىسىدا ئاخبارات" ئېلان قىلىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە جۇڭگودا ئىتتىپاقلىق ۋە دېمكراتىيىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغان سىياسەتنى قايتا تەكىتلىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 183 ـ بەت)

1946 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شەرقىي شىمالنىڭ ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى جىياڭ جىڭگو(جىياڭ جېشىنىڭ ئوغلى بۇ كىشى نېمىشقا شەرقىي شىمالنىڭ ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى دەپ ئاتالدى؟) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ۋۇجۇڭشىنغا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتكە ئالاقىدار ئەھۋاللارنى ئۇختۇردى. جىياڭ جىڭگو ۋۇجۇڭشىنغا مۇنداق دېدى: بۇ قېتىم موسكۋادا ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ»مەسىلىسى تىلغا ئېلىنغاندا

سوۋېت ئىتتىپاقى يارىدەم بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئىلى تەرەپتىن مەركەزنىڭ «شىنجاڭ»دا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىشنى تەلەپ قىلغانلىقى مەسىلىسىگە كەلگەندە ستالىن بۇنىڭدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپتىن سوراپ ھەقىقەتەن مۇشۇنداق ئىشنىڭ بارلىقىنى بىلدى ھەمدە بۇنداق قىلماسلىق كېرەكلىكىنى ئېيتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى يەنە ئۇيغۇرىستان،«شىنجاڭ» بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتە ھەمكارلىششىنى، بولۇپمۇ مايتاغ نېفت كېنى، ۋولفىرام كېنى شۇنىڭدەك تۆمۈر يول قاتارلىقلاردا بىرلىكتە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. (يۇقىرىقى كىتاب 191-بەت)

دېمەك، خىتاي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرىستاننى خىتايغا سېتىپ بېرىش، سېتىپ ئېلىش رەسمىيىتىنى خەلقئارا يىغىن ئارقىلىق موسكۋادا تاماملىغاندىن كېيىن، ھەتتا ئۇيغۇرىستاننىڭ يەر ئاستى بايلىقىدىن ئورتاق پايدىلىنىشنىمۇ قولغا كەلتۈردى. بۇ بەلكى موسكۋادا ئىمزالانغان شەرتنامىنىڭ مەخپىي كېلىشىمگە بىر مادداسۈپىتىدە كىرگۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

1946-يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈنى ئۇيغۇرىستاندا «شىنجاڭ» ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى.

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىرى ئۈرۈمچىدىكى غەربى بىنادا ۋەزىپە تاپشۇرۇپ ئېلىپ قەسەم بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى رېۋىزيە مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى يۈي يۈرېن قەسەم بېرىشكە نازارەتچىلىك قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگىلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇللىرى مۇراسىمغا قاتناشتى. (يۇقىرىدىكى كىتاب 235- بەت)

كۆرۈۋاللايمىزكى، ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى يالتا، موسكۋا يىغىنىدا شىنجاڭ (ئۇيغۇرىستان) نى خىتايغا سېتىپ بېرىپلا، قوشۇپ بېرىپلا قالماي، يەنە 1946-يىلى 7-ئاينىڭ 1- كۈنى ئۇيغۇرلارنى زاڭلىق ئەتكەندەك خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلغان كۈنگە توغرىلاپ، ئۈرۈمچىدە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇپ، شىنجاڭ (ئۇيغۇرىستان)نى خىتاينىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەننىڭ سىرتىدا، خەلقئارا كۆزەتكۈچى دۆلەتلەر ئورنىدا ئۈرۈمچىدە خىتايچە ھۆكۈمەت قۇرۇش مۇراسىمغا قاتنىشىپ، تارىخى پاكىت تەييارلىدى. بۇ پاكىت ئۇيغۇرلار خەلقئارادا دەۋا قىلىدىغان پائالىيەتلەردە بۈگۈن پايدىلىنىشقا تېگىشلىك تارىخي پاكىت بولۇپ قالىدى.

1947ـ يىلى 1ـ ئاينىڭ 12ـ كۈنى ئامېرىكا «تۇرمۇش ژورنىلى» نىڭ ئايال مۇخبىرى ھېنىس تونىس بابالا ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغا بېرىپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تەكشۈردى ۋە چۈشەندى. (نېمىنى چۈشەندى؟ خىتاي سەن بۇ مۇخبىرغا نېمىنى چۈشەندۈرۈپ قويدۇڭ، ئۇيغۇرىستاننىڭ قانداق سېتىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ قويدۇڭمۇ؟)، ھاكىمبېك خوجا، ئەنۋەر مۇسابايوپ، غېنى باتۇر قاتارلىقلارنى زىيارەت قىلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 280ـ بەت)

ئامېرىكىلىق مۇخبىر، ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت رەھبەرلىرىنى نېمىشقا زىيارەت قىلغاندۇ؟ مۇخبىر خانىم بۇ رەھبەرلەرگە يالتا يىغىنىنىڭ قانداق يىغىن ئىكەنلىكىنى، موسكۋا يىغىنىنىڭ قانداق يىغىن ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىپ چۈشەندۈرۈپ قويغانمىدۇ، ئامېرىكا دىپلوماتلىرىنىڭ، روسىيە، ستالىن دىپلوماتلىرىنىڭ، ئەنگلىيە دىپلوماتلىرىنىڭ ئۆز ئارا قاتراپ يۈرۈپ ئۇيغۇرىستاننى خىتايغا قوشۇپ بېرىشتە قانچىلىك خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز ئارا دۆلەت مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىنى قانداق تەشكىللىگەنلىكىنى، قانداق تەگشىگەنلىكىنى ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت رەھبەرلىرىگە ئېيتىپ

بىرەلىگەنمىدۇ؟ ياكى ئۇيغۇر دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ يىغىرىغا تۈز سەپكىلى بارغانمىدۇ؟

1947-يىلى 4-ئاينىڭ 23- كۈنىدىن 26- كۈنىگىچە ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى ماكىنان ئىلى -غۇلجا شەھرىنى ئېكسكۇرسىيە، زىيارەت قىلدى، ئەسئەت ئىسھاقوپنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى دۇباشىننى زىيارەت قىلدى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئەھۋاللارنى ئىگىلىدى. (يۇقىرىقى كىتاب300 بەت)

1947-يىلى 7-ئاينىڭ 24- كۈنىدىن 30-كۈنىگىچە ئامېرىكىلىق ئايال مۇخبىر فاگ فارىگىر ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغا بېرىپ ئىسھاقبېك مونونوۋپ، ھاكىمبەگ خوجا قاتارلىق كىشىلەرنى زىيارەت قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىش، مەدەت بېرىش ئەھۋاللىرىنى تەكشۈردى ھەم ئىگىلىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 322-بەت)

1947-يىلى 7-ئايدا...جاڭ جىجۇڭ ئۆز قولى بىلەن ستالىنغا يازغان بىر پارچە خەتنى خىزمەتلەرنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن ۋەتىنىگە قايتىش ئالدىدا تۇرغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ساۋلىيېپنىڭ ئالغاچ كېتىشىگە ھاۋالە قىلدى. خەتنىڭ

ئاساسى مەزمۇنىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشتا ياراشتۇرغۇچى ئورۇنىدا تۇرۇپ بەرگەن ياردىمىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلگەن ھەمدە ئۇيغۇرىستاندا ھازىر ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ باشتىن-ئاخىرغىچە ئالاھىدە ھالەتنى ساقلاپ تۇرۇۋاتقانلىق مەسىلىسى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەنىلا ئوتتۇرىغا چۈشۈپ مۇناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرۇپ ھەل قىلىپ قويۇشى ئۈمىد قىلىنغان. (يۇقىرىقى كىتاب 324-325 - بەتلەر.)

1948-يىلى 6-ئايدا ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مائاۋىن كونسۇلى ماكىناننىڭ پىلانلىشى ۋە تەشكىللىشى ئارقىسىدا، ئوسمان ئىسلام باشچىلىقىدا، كوممۇنىستىك پارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 361-بەت)

بۇ ئىش راست شۇنداق يۈز بەرگەن ئىش بولغىنىدى ياكى بۇ، خىتاي شۇ ۋاقىتتا تەشۋىقات ئۈچۈن مەقسەتلىك تەييارلىغان ماتېرىيالمىدى؟ ئۇيغۇرىستاننى خىتايغا قوشۇپ بەرگەن موسكۋا يىغىنى ئەمدىلا ئاياقلاشقان تۇرۇقلۇق، موسكۋا شەرتنامىسى ئەمدىلا ئىمزالانغان تۇرۇقلۇق، ئامېرىكا

كونسۇلى ماكىناننىڭ شۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشى مۇمكىنمىدى؟

1948-يىلى 7-ئايدا ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ دوكلات بېرىش ئۈچۈن ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ساۋېلىيېپ، 10-ئاينىڭ باشلىرىدا يەنە ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن (باش كونسۇللۇق ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ كەتكەن بۇ سابىق كونسۇل يەنە نېمىشقا ئالدىراپ- تېنەپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى؟)، ئارقا- ئارقىدىن گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ گېنېرالى تاۋسىيۇ، ئۇنىڭدىن باشقا لىيۇ مىڭ چۈن، چۇۋۇ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۆزىنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنى قايتىدىن ياراشتۇرۇش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە 5 تۈرلۈك كونكرېت پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۇنىڭ پىكىرىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى مۇنداق: (1) سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرىستان ئۆلكىسىدە نۆۋەتتىكى بىر قانچە مەسىلىنىڭ گېنېرال جاڭ جى جۇڭنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا بىردەك ھەل بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. (جاڭ جى جۇڭ ستالىنغا ئىشلەيدىغان جاسۇس بولغاندىن كېيىن ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئىشلىگەن ئىشلىرىغا

ئىشىنىدۇ-دە)(2) ئۇيغۇرىستان ئۆلكىسىدە مەسىلىلەر ئاساسلىقى دىپلوماتىيە ۋە مىللەتلەر مەسىلىسىدۇر. دىپلوماتىيە جەھەتتە ھېچ قانداق چوڭ مەسىلە يوق. لېكىن مىللەتلەر مەسىلىسى ئالاھىدە دىققەت-ئېتىبارنى قوزغاش لازىم. ھازىر ئەۋج ئېلىۋاتقان بۈيۈك تۈركىزىمچىلارنىڭ جۇڭگودىن ئايرىلىپ كېتىش ھەرىكىتىگە ھەرگىز ھېسداشلىق قىلمايمەن. چۈنكى، ھەر قانداق بىر دۆلەتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆز ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتىشتەك مۇنداق ھەرىكەت يول تاپالمايدۇ. ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتىشتەك مۇندا ھەرىكەت ئازسانلىق مىللەتلەرگە زىيانلىق؛ لېكىن دۆلەتمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا مۇۋاپىق سىياسەتلەرنى قوللىنىپ، ئۇلار بىلەن دۆلەتنى ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشى كېرەك.(3) ھازىر، ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك مەسىلىلەرنى ھەقىقى تۈردە ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنى ھەل قىلىش ۋاقتىنى ئەمدى كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمىغاندا ئۈچىنچى تەرەپ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالىدۇ-دە، مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى بارغانسېرى تەسكە توختايدۇ.(4) ئىلى مەسىلىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئىككى تەرەپنىڭ بىۋاستە سۆھبەتلىشىپ، ھازىرقى ئۆزئارا

تىركىشىش ۋەزىيىتىنى تېزدىن ئۆزگەرتىشنى سەمىمى ئۈمىد قىلىدۇ. مۇبادا ئىككى تەرەپنىڭ پىكرىدىكى پەرق چوڭ بولۇپ يېقىنلاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالغاندا، ئەگەر ئىككى تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ياراشتۇرۇپ قويۇشىنى ئىلتىماس قىلسا، مەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىدىن شۇنداق قىلىشنى تەلەپ قىلىمەن. ئەھۋالنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە دوكلات قىلىمەن. بۇ جەھەتتە پېقىر خىزمەت قىلىشقا تەييارمەن.(5) باش كاتىپ لىيۇ مىڭ چۈەننىڭ پېقىر بىلەن قىلىشقان گېپىگە كەلسەك، ئۇنىڭ مەزمۇننى ئىلى تەرەپكە يەتكۈزدۈم. پېقىر بۇ قېتىم ۋەتەنگە قايتىش سەپىرىدە، غۇلجىدىن ئۆتكەندە، غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلغا، پەۋقۇلئاددە تاشقى ئىشلار خادىمى لىيۇزېرۇڭ قايتىش سەپىرىدە غۇلجىدىن ئۆتكەندە ئۇنى ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشتۈرۈشنى تاپىلاپ قويدۇم. (يۇقىرىقى كىتاب 372-بەت)

1948-يىلى 10-ئاينىڭ باشلىرىدا لىيۇزېرۇڭ (گومىنداڭ ختايلىرىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا تۇرۇشلۇق دىپلوماتىيە خادىمى) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالمائاتا شەھىرىگە بېرىپ جۇڭگو-سوۋېت ئىتتىپاقى ئاۋىئاتسىيە شىركىتى مۇدىرىيىتى يىغىنىغا قاتنىشىپ قايتىش سەپىرىدە غۇلجا ئايرودرومىدا ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشتى.

ئەخمەتجان قاسىمى لىيۇزىرۇڭغا مۇنۇ ئۈچ تۈرلۈك پىكىرنى ئېيتتى:(1) ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ھەرگىز جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش ئويى يوق. (2) بارلىق مەسىلىلەرنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايمىز؛(3) بۇنىڭدىن كېيىن جاڭ جى جۇڭنىڭ ئۇيغۇرىستان مەسىلىسى ئۈستىدە كېڭەشكەندە دىپلوماتىك مۇناسىۋەتكە ئالاھىدە دىققەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمىز. (يۇقىرىقى كىتاب 372 ـ بەت)

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلىرىم! يۇقىرىدىكى ئىككى ئابزاس پىكىرگە دىققەت ئاغدۇرايلى! ساۋېيېپ ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بېرىپ موسكۋاغا قايتىپ كەتكەن سابىق باش كونسۇل ئىدى، ئۇ يەنە نېمىشقا مۇشۇنداق جىددى پەيتتە ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى؟ ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنىڭ ئىچىدە بەزى پىكىرلىرىنىڭ ئۇزايىغا قارىساق، ئەگەر ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ سۆھبەت ئارقىلىق يارىشىشقا ماقۇل بولمايدىغان بولسا، قورال ئىشلىتىمىز دەپ، ئاشكارە تەھدىت سالمىغان بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ سۆزىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ، ئۈچ ۋىلايەت تەرەپكە قورال ئىشلىتىشتىن يانمايدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئابزاسنىڭ مەزمۇنىغا دىققەت ئاغدۇرساق، ئەخمەتجان قاسىمى رەخمەتلىك، جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتمەيمىز، دېگەندەك گەپنى قىلىپتۇ. بۇ خىتاينىڭ ئويدۇرمىسىمۇ ياكى ئەسلى تارىخ شۇنداقمىدۇ. مەن شۇنىڭغا ئىشىنىمەنكى بۇ كىتاب خىتايلار تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنداق سۆزلەرگە ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ.

1949-يىلى 7-ئاينىڭ 11- كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى - ستالىن، ئامېرىكىنىڭ غەربىي شىمالدىكى ما فامىلىلىك بەش كىشىنى شىنجاڭغا چېكىنىپ كىرىپ، شىنجاڭنى مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى قىلىپ قۇرۇشقا قۇترىتىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ستالىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا زىيارەتتە بولىۋاتقان لىيۇشاۋچىغا مۇنداق تەكلىپ بەردى: شىنجاڭدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى كۈچلىرى گومىنداڭ بىلەن تىركىشىپ تۇرىۋاتىدۇ. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئاۋۋال ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقىلىشىپ، (خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭدا كىم بىلەن ئالاقىلىشىدۇ؟) ئاندىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇسا، شىنجاڭنى بالدۇر ئازاد قىلغىلى بولىدۇ. (يۇقىرىقى كىتاب 401-بەت)

1949-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى دىڭ لىچۈن موسكۋا، ئالمائاتا ئارقىلىق غۇلجا شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. (لىيۇشاۋچى بىلەن موسكۋاغا بىللە بارغان ختاي دىڭ لىچۈن نىمىشقا 8-ئاينىڭ 14 -كۈننى تاللاپ ئالدى، بۇ كۈن 1945-يىلى جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى ئىمزالانغان 8-ئاينىڭ 14- كۈنى ئەمەسمىدى؟) 8-ئاينىڭ 17- كۈنى ئۈچ ۋىلايەتتىكىلەر مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر بىلەن كېڭىشىپ (ئېھتىمال سوۋېت كونسۇلى بىلەن كېڭىشىپ)، ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك مونونوپ، ئابدۇكېرىم ئاباسوپ، دەلىلقان سۇگۇربايوپ، لوجى(ختاي) بەش كىشىنىڭ شىنجاڭ ۋەكىلى بولۇپ، يېڭى سياسى مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا (بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ سىياسى كېڭەش يىغىنىغا) قاتنىشىشىنى بېكىتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 408-بەت)

1949-يىلى 8-ئاينىڭ 27-كۈنى (بېيجىڭدە ئېچىلىدىغان) يېڭى سياسى مەسلىھەت يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن بېيجىڭغا كېتىۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىركوتىسكى تاشقى بايقال كۆلى رايونىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا بارغاندا، ھاۋانىڭ ناچار بولىشى تۈپەيلىدىن، ئايروپىلان تاغقا سوقۇلۇپ كېتىپ،

ئايروپىلانىدىكى ھەممەيلەن بەختتكە قارشى قازا قىلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 419 ـ بەت)

سوۋېت ـ ستالىن، لىيۇشاۋچى، ماۋزېدۇڭ، دىڭ لى چۈن بىرلىشىپ پىلانلىغان، سوۋېتلەرنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋە غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى قول سېلىپ تەشكىللىگەن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت رەھبەرلىرىنى ئۆلتۈرۈش پىلانى ئەنە شۇنداق ئىجرا قىلىندى. بۇ دەردىمىزنى كىمگە ئېيتىمىز، بۇ دەردىمىزنى كىم ئاڭلايدۇ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا ئۇيغۇرىستانغا كىمنىڭ ئېھتىياجى چۈشكەن بولسا، ئىشىنىمەنكى 21 ـ ئەسىردىمۇ ئۇيغۇرىستانغا يەنە شۇ كىشىنىڭ ئېتىياجى چۈشىدۇ. ئۇيغۇرىستانغا ئېھتىياجى چۈشكەن بىر دۆلەت بەلكىم كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىز ئۇيغۇرلارنىڭ دەردىنى ئاڭلاپ قويار!!!

2 ـ "رىقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار" ماۋزۇلۇق كىتابتىن ئۈزۈندىلەر

... 1924 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى نورماللاشقاندا بۇنداق ۋاز كېچىش تېخىمۇ تەن ئېلىندى. 1935 ـ يىلى جۇڭگو شەرقى قىسمىدىكى تۆمۈر يولنى ياپونىيىگە سېتىپ بەردى ۋە شۇ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مانجۇرىيىدىكى ئىمتىيازىنىڭ ئاخىرقى

ساقىندىلىرىنىمۇ پاك-پاكىز تازىلىۋەتتى. ئەمما، جىياڭ جېشىنىڭ كۆز قارىشىغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگونىڭ تالاي زېمىنى يەنىلا سوۋېتلىكلەرنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىڭ مۇھىمى ئۇيغۇرىستان، «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىن بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 15-بەت)

... گەرچە جىياڭ جېشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە توقۇنۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىغا قارشى تۇرمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئۇرۇشتا بىتەرەپلىكنى ساقلاپ قېلىش غەرىزىدىن قاتتىق چۆچۈپ كەتتى. جىياڭ جېشى نەسىھەت قىلىپ ستالىننى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگونىڭ داۋاملىق ھەمكارلىشىشىنىڭ قىممىتى بارلىقىغا ئىشەندۈرمەكچى بولدى. جىياڭ جېشىنىڭ ئامالى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چۈڭچىڭ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندىكى مەنپەئەتىنى تەن ئېلىشنى خالايدۇ، دەپ ئېيتىپ قويۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ("رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار " ئۇيغۇرچە نەشرى 284-بەت . ئاپتورى جۇن گارۋېر . ئامېرىكا)

... 1941-يىلى 4-ئايدا ئىمزالانغان سوۋېت-ياپونىيە بىتەرەپلىك كېلىشىمى، جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىدە غايەت زور تەسىر پەيدا قىلدى.

بتەرەپلىك كېلىشىم سۆھبىتى جەريانىدا توكيو ئەسلىدە جۇڭگوغا ئالاقىدار ھەر تۈرلۈك مەسىلىلەردە موسكۋا بىلەن بىردەك كېلىشىم ھاسىل قىلىشنى ئۈمىد قىلاتتى. ياپونىيە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندىكى ئورنىنى تەن ئالاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ ياپونىيىنىڭ شىمالى جۇڭگو(مانجۇرىيە) بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى ئورنىنى تەن ئېلىشى كېرەك ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزىنىڭ تەسىرى بار رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو بەلگىلىشى، ياپونىيىنىڭ ئۆزىنىڭ تەسىرى بار رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىمۇ ھەم شۇنداق قىلىشى كېرەك ئىدى... ئەڭ ئاخىرىدا بىتەرەپلىك كېلىشىمى ئىمزالىنىدىغان چاغدا، بىتەرەپلىك كېلىشىمى "مانجۇرىيە دۆلىتى" ۋە "موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى" گە نىسبەتەن پەقەت "تەسىرى بار ئورۇنلار" دېگەن سۆزلەرلا ئىشلىتىلگەن ئىدى. موسكۋا بىلەن توكيونىڭ ھەر ئىككىسىمۇ باشقا دۆلەتلەرنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكى بىلەن چېگرا پۈتۈنلىكىگە ھۆرمەت قىلىشقا كاپالەت بېرەتتى. كېلىشىمدە ئۇلارنىڭ (سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، ياپونىيىنىڭ) شىمالى جۇڭگو، (مانجۇرىيە) ئىچكى موڭغۇل ۋە ئۇيغۇرىستان «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ

قالغان زېمىندىكى ئورنى بەلگىلەنمىگەن ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 285 ـ بەت)

... سوۋېت ياپونىيە بىتەرەپلىك كېلىشىمى ئىمزالىنىپ ئىككىنچى كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەزىرى ۋاڭ چۇڭ خۇي ئاشكارا نارازىلىق بىلدۈردى... ۋاڭ چۇڭ خۇي يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مانجۇرىيە دۆلىتىگە ھۆرمەت قىلىش دەيدىغان كۆز قاراشلىرىغا، ياپونىيىنىڭ موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىگە ھۆرمەت قىلىش دەيدىغان كۆزقاراشلىرىغا نارازىلىق بىلدۈردى. ۋاڭ چۇڭ خۇي نارازىلىق بىلدۈرۈپ: "شەرقىي شىمالدىكى تۆت ئۆلكە بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ۋە مەڭگۈ جۇڭگوغا تەۋە بولغان جۇڭگونىڭ زېمىنى، بۇ قىل سىغمايدىغان ھەقىقەت"، ئۈچىنچى دۆلەت ئارىلاشقان ھەر قانداق كېلىشىم، جۇڭگونىڭ زېمىن پۈتۈنلىكىگە زىيانلىقلا بولىدىكەن، جۇڭگو تەن ئالمايدۇ، دېگەن ئىدى... ۋاڭ چۇڭ خۇينىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈشىنىكى ئاساسلىق مەقسىتى جۇڭگونىڭ مانجۇرىيە دۆلىتى بىلەن تاشقى موڭغۇلغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى تەكىتلەش ئىدى. ئەگەر جۇڭگو نارازىلىق بىلدۈرمىسە، جۇڭگونىڭ بۇ رايونلارنىڭ مۇستەقىللىقىنى جىم ـ جىملا تەن ئالغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا 1941-يىلى 4-ئايدا چۇڭ چىڭنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان نارازىلىقى، كېيىنكى چاغدا، جىياڭ جېشىنىڭ قاھىرەدە (قاھىرە يىغىنىدا دېمەكچى) ئامېرىكىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، سوۋېت-ياپونىيە كېلىشىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مانجۇرىيىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئاساس سېلىپ بەردى. (يۇقىرىقى كىتاب 287-بەت)

... ئۇرۇشنىڭ (ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ) ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى بىر قانچە يىل ئىچىدە، موسكۋا بىلەن ياپونىيە باشقا بىر مۇنچە جەھەتلەردە ھەمكارلىشىپ جۇڭگوغا قارشى تۇردى. تۆۋەنكى بابتا بىز سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە قاراتقان سايىستى، بولۇپمۇ، شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىن ئۇيغۇرىستانغا قاراتقان سىياستى بىلەن جىياڭ جېشىنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش نىشانىنىڭ بىردەك ئەمەسلىكىنى كۆرەلەيمىز. 1939-يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1940-يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقئارا ئىتتىپاققا قاراتقان سىياستىنى يېڭى باشتىن تەرتىپكە سالدى. بۇ موسكۋانى ماۋزېدۇڭنىڭ ئىنقىلاب مەسىلىگە كەڭرەك پوزىتسىيە قوللىنىشىغا مەجبۇر قىلدى. موسكۋا «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىن ئۇيغۇرىستاننى جۇڭگونىڭ

زېمىنىدىن (خىتايىنىڭ نېمە ھەققى بار ئىكەن بۇ زېمىندا)، ئايرىپ چىقىپ كەتمەكچى بولغان ئىدى. جىياڭ جېيشى موسكۋانىڭ بۇ سىياستىنى بار كۈچى بىلەن ئۆزگەرتمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ قىلچە نەتىجىسى بولمىدى. پەقەت جۇڭگو، ئامېرىكا ئىتتىپاقى ۋە سوۋېت، ئامېرىكا ئىتتىپاقى شەكىللەنگەندىن كېيىنلا (مەسىلەن، ئاسىيا تىنچ ئوكيان رايونىدا ياپونىيىگە قارشى تۇرۇش ۋەجىدىن تەشكىللەنگەن ئىتتىپاق)، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇش ياكى مۇنقەرز بولۇشىغا ئالاقىدار بولغان ناتسىستلار گېرمانىيىسىگە قارشى ئۇرۇشقا كىرگەندىن كېيىنلا ئاندىن جىياڭ جېيشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېڭى باشتىن قوللىشىغا ئېرىشتى. (يۇقىرىقى كىتاب 294 ـ بەت)

... سوتسىيالىزمنىڭ زېمىنىنى فرانسىيىگىچە كېڭەيتكىلى بولاتتى. بىرىنچى بابتا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، جۇڭگونىڭ «شىنجاڭ»رايونى (جۇڭگوغا تەۋە بولمىغان، ئۇيغۇرىستان رايونى دېگەن تۇزۇك) 1940 ـ 1941 ـ يىللىرى يىراق شەرقتە قىزىل ئارمىيە (سوۋېت ئارمىيىسى) تەرىپىدىن ئازاد قىلىنغان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 299 ـ 300 ـ بەت)

... پۈتكۈل ئۇرۇش مەزگىلىدە (ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە دېمەكچى)، جۇڭگونىڭ غەربى قىسمىدىكى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان، جۇڭگو-سوۋېت رىقابىتى ۋە ھەمكارلىقىنىڭ ئاساسلىق سەھنىسى بولدى. جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىدىكى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسىلىسى، چوڭ چېك، موسكۋا ۋە يەنئەنلەرنىڭ سىياسىتىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ھەق-ناھەق مەسىلىسىنى ئايرىم تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدا، بىر تەرەپتىن، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسىلىسى، جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىدە گەۋدىلىك ئورۇن تۇتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭگونىڭ ئۆزىنى كۈچەيتىش يولىدىكى كۆرەشلىرىدە «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ مول يەر ئاستى بايلىقى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. 30-يىللاردا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىزىقىشى ئاساسەن «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا مەركەزلەشكەن. ئوخشاشلا، پۈتكۈل ئۇرۇش مەزگىلىدە «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭگو-سوۋېت مىللى مەنپەئەتىنىڭ بىۋاسىتە تۇتۇشىدىغان رايونىغا ئايلانغان ئىدى. قىسقىسى مۇبادا

«شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان تاشقى موڭغۇلىيىگە ئوخشاش مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغان بولسا، جۇڭگونىڭ قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش چۈشى بىراقلا تۈگەشكەن بولاتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 363-بەت)

ستالىن، جىياڭ جېيشى ۋە ماۋزېدۇڭلار «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ تەرەققىياتىنى ئۆزىگە خاس كۆزىتىش بويىچە بىر تەرەپ قىلىشنى ئويلايتى.

جىياڭ جېيشى، «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان بىر مەھەل قۇدرەت تاپقان جۇڭگونىڭ بىر قىسمى پەقەت مەنچىڭ- مانجۇ ھۆكۈمىتى زاۋالغا يۈزلەنگەندىن كېيىنلا چار روسىيە جاھانگىرلىكى بۇ زېمىننى تىزگىنلىگەن، دەپ قارايتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى تىزگىنلىشى خۇددى ياپونىيە مانجۇرىيىنى تىزگىنلىگەندەك، غەرب كاپىتالىزمى جۇڭگونىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلاردا كونسىنسىيلەرنى مەجبۇرى قۇرغاندەكلا بىر ئىش ئىدى. گەرچە سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى، مۇستەقىللىقى، تېررىتورىيە پۈتۈنلىكىنى ھۆرمەت قىلىمىز دەپ، داۋراڭ قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا زور ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. جۇڭگونى قۇدرەتلىك دۆلەت

قىلىپ قورۇپ چىقىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى قۇدرەتلىك نوپۇزىنى قايتىدىن تىكلەش ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىن قوغلاپ چىقىرىشىنىڭ (كىمنىڭ كۈچىگە تايىنىپ؟ ئامېرىكىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ دېسەڭچۇ؟ ئامېرىكا بېسىم ئىشلەتمىگەن بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقىنى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىن قانداق قوغلاپ چىقىرالايتىڭ؟) زۆرۈرلىكىنىمۇ جياڭ جېيشى ئوبدان بىلەتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 364-بەت)

(جياڭ جېيشىنىڭ پىكىر قىلىشى) بۇ، ستالىنىنىڭ نىشانى بىلەن بىۋاستە قارىمۇ-قارشى ئىدى. ستالىن «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى ئۆزىنىڭ بېقىندى دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇش خىيالىدا ئىدى. ئەمما ستالىن جۇڭگو-سوۋېتنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش ئىتتىپاقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا قاراتقان ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى. شۇنىڭدەك، ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ رايوندا سىياسى، ھەربى زومىگەرلىكىنى تۇرغۇزۇشقا ئۇرۇنۇش بىلەن بىرگە، ئىقتىسادىي جەھەتتە سىڭىپ كىرىشنى جىددىيلەشتۈرۈپ،

بۇ جەھەتتە زور نەتىجىگە ئېرىشتى. جۇڭگو بىلەن ھەمكارلىشىپ ياپونىيىگە قارشى تۇرۇش موسكۋا ئۈچۈن ئانچە زورۇر بولمىغاندا، (مەسىلەن، 1940 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئوق مەركىزى دۆلەتلەر بىلەن ھەمكارلاشقان مەزگىلدىكىدەك)، موسكۋا، جۇڭگونىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا قاراتقان ئاتالمىش ئىگىلىك ھوقۇقىنى مەنسىتمىگەن ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 365 ـ بەت)

موسكۋا، جۇڭگونىڭ، يەنئەننىڭ «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى تالاش ـ تارتىشى ۋەھشى مىللەتچى شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قانات يايدۇرۇلدى. 1933 ـ يىلىدىن 1944 ـ يىلىغىچە شېڭ شىسەي «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئۇستىلىق بىلەن ستالىن ۋە جياڭ جېيشى ئوتتۇرىسىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىدى. شېڭ شىسەي ئىسيان كۆتۈرۈشكە ئادەتلەنگەن، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئىنتايىن قالاق ھالەتتە تۇرغان بىر ئۆلكىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، تاشقى ياردەمگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن؛ ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلارغا ئوخشاش، دائىم تاشقى كۈچلەردىن ياردەم سوراپ،

ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققان ئىسيانلارنى باستۇرغان. ياپونىيە، ھىندىستان ۋە جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدىن كېلىدىغان خىلمۇ-خىل تەھدىتلەرگە قارىتا دائىم ھۇشيار تۇرغان. (يۇقىرىقى كىتاب 365-بەت)

... ئۇرۇش مەزگىلىدە ھەر خىل كۆچلەرنىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى رىقابىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى تىزگىنلەش دەرىجىسىنى چۈشىنىش ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. 30-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا سىڭىپ كىرىشنى كېڭەيتتى. سىڭىپ كىرىش سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش بولغان، تارىختا روسىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان رايونلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى. ئاللېن. س. ۋىختىڭنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا 30-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا تۆت خىل يول بىلەن سىڭىپ كىرگەن: (1) ھەربىي ئارىلىشىش. 1933- 1934- ۋە 1937- يىللىرى سوۋېت قوشۇنلىرى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئۈرۈمچى ۋە باشقا جايلاردىكى

ئىسيانلارنى باستۇرۇپ، شىڭ شىسەيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالغان ئىدى.(2) ئىقتىسادىي جەھەتتە سىڭىپ كىرىش. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچىنى تەشەككۈر ئېيتىپ قەرز قۇبۇل قىلىدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدى. «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئىقتىسادىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېچىۋەتتى. 1934 ـ يىلى موسكۋا شىڭ شىسەيگە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربىي ۋە سانائەت ئەسلىھەلىرىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن، بەش يىللىق مۇددەت بىلەن 5 مىليون روبلى قەرز بەردى. ئىككىنچى يىلى ستالىنىنىڭ ئايالىنىڭ تاغىسى ئا. س سىۋانىدىزى باشچىلىقىدىكى سوۋېت ۋەكىللەر ئۆمىكى ئۈرۈمچىگە كېلىپ، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئىقتىساد تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈشكە ياردەملەشتى.(3) ئىدىيە جەھەتتە سىڭىپ كىرىش سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەنە بىر ئۇسۇلى ئىدى. بۇنىڭدا ئەڭ مۇھىمى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي دوستلۇق سىياسىتى تەشۋىق قىلىناتتى.(4) مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتىپ سىڭىپ كىرىش، بىۋاستە ئارىلىشىش ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي، مالىيە ـ ئىقتىساد مەسلىھەتچىلىرى ۋە مۇتەخەسسىلەرنى ئەۋەتىپ، شىڭ شىسەيىنىڭ مەمۇرى باشقۇرۇشىغا ياردەملەشكەن. مەسلىھەتچىلەر ياردەملىشىپ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ

قالغـان ئۇيغۇرىسـتاندا "ك گ ب"نىـڭ ئەندىزىسـى بـويىچە سىياسـى تـۈزۈلمە بەرپـا قىلغـان ئىـدى. مىڭلىغـان، ئـون مىڭلىغـان كىشـىلەرنىڭ قەتلـى قىلىنىشـى بـۇ سىياسـى تەشكىلاتنىڭ ئۈنۈمى ۋە شەپقەتسىزلىكىنى ئەكس ئەتتـۈرۈپ بېرىـدۇ. شـڭ شىسـەينىڭ بىـر ئاخبـارات ئەمەلـدارىنىڭ ئېيتىشـىچە، 30 ـ يىلـلاردا سـوۋېت ئىتتىپـاقى «شـىنجاڭ» دەپ ئاتىلـىپ قالغـان ئۇيغۇرىسـتاندا كوممۇنىسـتىك 3 ـ ئىنتېرناتسـىئونالنىڭ مەخپـى ئاخبـارات ئـورگىنىنى قۇرغـان ئىكەن. (يۇقىرىقى كىتاب 368 ـ بەت)

... 1937 ـ يىلـى «شـىنجاڭ» دەپ ئاتىلـىپ قالغـان ئۇيغۇرىسـتان رۇشـەنكى، سـوۋېت ئىتتىپاقىنىـڭ تەسـىر دائىرىسـىگە كىـرگەن ئىـدى، (ئەسـلىدە 1911 ـ يىلىـدىن باشـلانغان يـاكى 1871 ـ يىلىـدىن باشـلاپ، ئۇيغۇرىسـتان روسـىيىنىڭ تەسـىر دائىرىسـىگە كىـرگەن دېـيىش كېـرەك.) گەرچە «شـىنجاڭ» دەپ ئاتىلـىپ قالغـان ئۇيغۇرىسـتان شـەكىل جەھەتـتە جۇڭگونىـڭ تەركىبـى قىسـمى بولسـىمۇ، لـېكىن جۇڭگـو گومىنـداڭ ھۆكۈمىتىنىـڭ ئىنـاۋىتى (بـۇ يىلـلاردا گومىنـداڭ تېخـى ئۇيغۇرىسـتانغا تاجـاۋۇز قىلـىپ كىـرمىگەن تۇرسـا.) بـۇ يەردە ئەڭ تـۆۋەن چەكـكە چۈشـۈپ قېلىـپ، موسـكۋانىڭ «شـىنجاڭ»دەپ ئاتىلـىپ قالغـان ئۇيغۇرىسـتاندىكى تەسـىرى مـۇتلەق ئۈسـتۈنلۈككە

ئېرىشكەن... نەنجىڭنىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا ھېچ قانداق ئەمەلى ھوقۇقى يوق ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 368-بەت)

... سۇنكې 1938-يىلى 2-ئايدا ستالىن بىلەن سوۋېتلەشكەندە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى ئورنىنىڭ كونسايىن كۈچىيىۋاتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان ... ستالىننىڭ تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا قارىتا تەڭ ئۆلچەملىك قاراشتا بولۇشى جۇڭگولۇقلاردا بولۇۋاتقان «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان ئەڭ ئاخىرى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ يولى بويىچە ماڭىدۇ، ئەمەلىيەتتىكى مۇستەقىللىق -سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قانىتى ئاستىدىكى مۇستەقىللىققا ئايلىنىدۇ، دېگەن ئەندىشىسىنى شۈبھىسىز ھالدا چۇڭقۇرلاشتۇرغان ئىدى. 1939-يىلى ستالىن بىلەن ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتتە سۇنكې يەنە «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى ئۈچىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. (يۇقىرىقى كىتاب 373-بەت)

... ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 30-يىللاردا ستالىن، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا بېرىپ خىزمەت قىلىدىغان سوۋېتلىكلەرگە ئۇلارنىڭ بۇ يەردىكى

3 ـ ئىنتېرناتسىئونالنىڭ قولـلاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى جۇڭگونىڭ 3 ـ خىل سىياسى كۈچىگە ئايلاندۇرۇشى كېرەكلىكىنى، بۇ خىل سىياسى كۈچنىڭ گومىنداڭغىمۇ، كوممۇ نىستلارغىمۇ مەنسۇپ بولماسلىقى كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن. (يۇقىرىقى كىتاب 376 ـ بەت)

... ستالىننىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان توغرىسىدىكى ھۆكمى، ئىزچىل رەۋىشتە، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ، گومىنداڭ بىلەن كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ ھەم ئىككى تەرەپ بىلەن مۇۋاپىق ئۇچرىشىشنى ساقلاپ، ئوخشاشلا ئىككى تەرەپنى ئارمانى بار، دەرمانى يوق ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇشنى مەقسەت قىلغانىدى. بۇنداق ئەھۋالدا جۇڭگولۇقلارنىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى تەسىرى ئاجىزلاپ ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشەتتى ـ دە، سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا ئۆزىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ساقلاپ قالغان بولاتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 384 ـ بەت)

... شىڭ شىسەي «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ تەرەققىيات پىلانىنى بايان قىلىپ،

«شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى سوتسىيالىستىك ئۆلگىلىك رايونغا ئايلاندۇرۇشنىڭ مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەپ بەردى. ستالىن دەرھال ئۇيغۇرىستاننىڭ ئۈچ يىللىق تەرەققىيات پىلانىغا كېرەكلىك سانائەت ئەسلىهەلىرىنى ئىمكانقەدەر ئۇيغۇرىستانغا تېز يۆتكەش توغرىسىدا مولوتوپقا بۇيرۇق بەردى. شېڭ شىسەيدىن بۇرۇن «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا هۆكۈمرانلىق قىلغانلار بەش-ئالتە يىل ئىلگىرى هەربىي ئىشلارغا ئائىت مال بۇيرۇتۇش توختىمىغا قول قويغان ئىدى. شېڭ شىسەي توختام قىلىنغان بۇ ئەشيالارنى ئىككى ئاي ئىچىدە ئۇيغۇرىستانغا يۆتكەپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا مولوتوپ دەرهال قوشۇلدى. «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ ئورنى ئۈستىدە توختالغاندا شېڭ شىسەي، ئۇزۇندىن بېرى كېلىۋاتقان ئۆلكە ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى. مەيلى شېڭ شىسەي بولسۇن، ياكى ستالىن بولسۇن، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ مۇستەقىل جۇمهۇرىيەت بولۇشى ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كىرىشى توغرىسىدا بىر نېمە دېيىشمىدى. شېڭ شىسەينىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئەزا بولۇپ كىرىش مەسىلىسىدە، ستالىننىڭ

قــاراری ۋە كۆرستىشــگە ئاساســەن، شــېڭ شىســەينىڭ جۇڭگــو كوممۇنىســـتىك پارتىيىســـگە ئەمەس، بەلكـــى بولشــېۋىكلار پارتىيىســـگە ئەزا بولــۇپ كىرىشـــى تـــوغرا تېپىلدى. شېڭ شىسەي: سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسىگە ئەزا بولــۇپ كىرىشــتىن ئىنتــايىن قــورقىمەن، لــېكىن ستالىننىڭ بۇ قارارىغا قوشۇلماقتىن باشقا چارە يوق، دېگەنىدى. شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت كومپارتىيىسىگە ئەزا بولــۇپ كىرگەنلىكــى ســوۋېت ئىتتىپــاقى تەســىرىنىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى بىر غەلىبىسى ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 386 ـ بەت)

شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىشـــى قانـــداقتۇر ســـوۋېت ئىتتىپاقىنىـــڭ تەســـىرى مەسىلىسىلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ ئورنى مەسىلىسى، ئۇيغۇرىستان خىتايغا تەۋە بولىدىمۇ ياكى سوۋېتلەرگە تەۋە بولىدىمۇ، ئۇيغۇرىســتان ســوۋېتلەرگە مۇســتەملىكە بولــىدىمۇ يــاكى ئۇيغۇرىســتان خىتايغــا مۇســتەملىكە بولــىدىمۇ دېــگەن مەسىلىدۇر. قارىغاندا شېڭ شىسەي خالىسۇن، خالىمىسۇن 1938 ـ يىلى سوۋېت كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىشكە مەجبۇر بولغان كۆرۈنىدۇ. كۆنىدىن باشلاپ، ئۇيغۇرىستان تولۇق

مەندە سوۋېتلەرگە قارام مۇستەملىكە ئۆلكە بولۇپ قالدى، دېگەن سۆز.

...1941 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، سوۋېت ـ ياپونىيە بىتەرەپلىك شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىن، ستالىن، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى روشەن ھالدا ئۆزىنىڭ بېقىندى دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 390 ـ بەت)

... 1939 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە موسكۋا، شېڭ شىسەي ۋە جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەت ۋە ئۇلارنىڭ تۇراقسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان ئىستىراتېگىيىسى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى بارغانسېرى تۇراقسىزلاندۇرۇۋەتتى. ئاددى قىلىپ ئېيتقاندا بۇنىڭدا مەسىلىنىڭ ماھىيىتى، «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستان جۇڭگونىڭ خەرىتىسىگە كىرەمدۇ ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قاتارىغا كىرەمدۇ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. روشەنكى، ستالىن «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى ئۆزى تەرەپكە تارتىشنى ئويلىسا، ماۋزېدۇڭ بىپايان كەڭ زېمىن «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستاننى جۇڭگو ئىنقىلابىنى ئۇلغايتىشنىڭ كۈچىگە ئايلاندۇرۇشنى ھەمدە بۇ

بۇرچنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەدىتى ئاستىدا ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئۈمىد قىلاتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 392 ـ بەت)

... 1941 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئامېرىكا ـ ياپونىيە ئۇرۇشى پارتلاپ، جىياڭ جېشىنى «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا تېخىمۇ قاتتىق ھەرىكەت قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.... 1942 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىغىچە چوڭ چىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى تەسىرىنى تۈپتىن تازىلىماقچى بولدى... موسكۋا ئەپلەپ ـ سەپلەپ چوڭ چىڭنىڭ نەزىرىنى بۇرىماقچى بولغان بولسىمۇ، ئۇتۇق قازىنالمىدى. 1943 ـ يىلى باھاردا موسكۋا قولىنى بوشىتىپ، ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلماقچى بولغاندا، ئۇيغۇرىستاننىڭ ئەھۋالى بۇرۇنقى ئىككى يىلغا تۈپتىن ئوخشاشماي قالغان ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 395 ـ بەت)

... جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشقا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھەربىي ئەمەلدارى گودېچىۋەن 1941 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇ موسكۋاغا كېتىۋېتىپ ئۈرۈمچىدىن ئۆتكەندە،شېڭ شىسەي ئۇنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئۆزىنىڭ جىياڭ جېشىنى ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى.

بۇنىڭغا جاۋابەن گودىچىۋەن جىياڭ جېشىنىڭ يېقىندا ئامېرىكا، ئەنگىلىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنىڭ مۇھىملىقىنى ھەدەپ كوككە كۆتۈردى... سوۋېت ئىتتىپاقىنى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىن قوغلاپ چىقىرىش ئىستراتېگىيىسى مەسىلىسىدە جۇشاۋلىياڭ بىلەن شېڭ شىسەي تېزلا بېردەك كۆز قاراشقا كەلدى... (يۇقىرىقى كىتاب 396 ـ بەت)

... شېڭ شىسەي 1934 ـ يىلى «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا سوۋېت ھۆكۈمىتى قۇرۇش توغرىسىدا سوۋېت ھۆكۈمىتىگە تەكلىپ قويغان، 1941 ـ يىلى «شىنجاڭ»ئۇيغۇرىستاندا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن مۇستەقىل سوۋېت دۆلىتى قۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن... (يۇقىرىقى كىتاب 399 ـ بەت)

... ئاخىرىدا شېڭ شىسەي تەھدىت سېلىپ: سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىن چېكىنىشىنى رەت قىلغانلىقىنى «پۈتۈن دۇنيا»غا جاكارلايمەن، موسكۋالىق ئەمەلدارلار بۇنداق ئاشكارىلاشنىڭ سوۋېت ـ ئامېرىكا مۇناسىۋىتىگە قانداق ئاۋارىچىلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى چۈشىنىشى كېرەك، دىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 417 ـ بەت)

1942 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئامېرىكا بۆلۈمىنىڭ بۆلۈم باشلىقى، ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى كىرالنىسى گائوسقا ئۈرۈمچىدە ئامېرىكا كونسۇلخانىسى ئېچىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. گائوس بۇنداق قىلىش موسكۋانىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى تەسىرىنى تۈگىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، دەپ قارىدى. ۋاشىنگتۇن چۇڭ چىگىنىڭ تەكلىپىنى قۇبۇل قىلىپ، 1943 ـ يىلى 4 ـ ئايدا (ئامېرىكىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن خىتاي گومىنداڭىنىڭ ئارمىيىسى 1943 ـ يىلى 1 ـ 2 ـ ئايدا ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئەلۋەتتە 4 ـ ئايدا ئامېرىكا ئېرمۇند كىلوبىنى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى قىلىپ تەيىنلىدى...) 9 ـ ئايدا سوۋېت ئارمىيىسى گېرمانىيىنىڭ ئۈستىدىن قەدەممۇ ـ قەدەم غەلىبە قىلىشقا باشلىغاندا، جىياڭ جېشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شىنجاڭ» ، ئۇيغۇرىستاننى قايتا ئىشغال قىلىشنى چەكلەش مەسىلىسىدە ئامېرىكا، ئەنگلىيىنىڭ پوزىتسىيىسى ھالقىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلە، دەپ قارىغانىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 419 ـ بەت)

...1943 ـ يىلى 3 ـ ئايدا موسكۋا «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستاندىن چېكىنىپ چىقىشنى قارار قىلدى.

روشەنكى، موسكۋانىڭ بۇنىداق قارار چىقىرىشى، ئىنتايىن كەسكىن ھەربى ۋەزىيەت ئۇنىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىدە يېڭىلىك قىلىپ، جۇڭگو بىلەن ماجرا تۇغدۇرۇشىغا ئىمكان بەرمىگەنلىكىدىن ئىدى... 1944-يىلى باھاردا سوۋېت ئىتتىپاقى «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستاندىن پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 425-بەت)

... 1941-يىلى ياز ۋە كۈزدە ... روزۋېلىت خارلى خوپكىنسنى، چېرچىل ئانتونى ئايدىننى ستالىن بىلەن مەخپى سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن موسكۋاغا ئەۋەتكەن ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 451-بەت) ھەممىسىنىڭ گېپى بىر دېگەنلىكمۇ-بۇ؟

... 1942-1943 - يىللاردا جىياڭ جېشىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى توغرىسىدىكى سىياسىتىگە توختالغاندا مۇنداق بىر نەچچە مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ: جىياڭ جېشى راستىنلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى ئارزو قىلامدۇ؟ مۇشۇ سەۋەپ تۈپەيلىدىن، ئۇ سوۋېت- ياپونىيە بىتەرەپلىك شەرتنامىسىنى چارە تېپىپ بۇزۇش نىيىتىگە كەلگەنمۇ ھەمدە «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستاندا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئۇرۇشىمىز دەپ، تەھدىت سالغانمۇ؟ (يۇقىرىقى كىتاب 456-بەت)

... جۇڭگو ئۆزىنىڭ مىللىي غورۇرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىشىشى كېرەك دېگەن مەسىلە مۇھىم ئىدى. لېكىن بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن جۇڭگونىڭ مەنپەئەتى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرەتتى.

جىياڭ جېشى «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستان، تاشقى موڭغۇلىيە، مانجۇرىيەدىن ئىبارەت «قولدىن كەتكەن يەر» (بۇ يەرلەر تارىختا چار روسىيە تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان)نى قايتۇرۇۋېلىشى كېرەك ئىدى. بۇلارنى موسكۋانىڭ ئاسانلىقچە ئىككى قوللاپ قايتۇرۇپ بېرىشى مۇمكىنمۇ؟ (يۇقىرىقى كىتاب 461-بەت)

... جىياڭ جېشى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراتقان دىپلوماتىيىسىدە ئامېرىكىنى تارازا تېشى قىلىشنى ئويلىغانىدى... ئامېرىكىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. (يەنى جۇڭگوغا مۇناسىۋەتلىك ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىگە ئوخشاش مەسىلىلەردە ئامېرىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېسىم ئىشلىتىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ دېمەكچى) بۇنىڭدا، ئامېرىكىنىڭ جۇڭگو-ياپونىيە ئۆز ئالدىغا يارىشىدىغان(ئەپلىشىپ قالىدىغان)، ئېھتىماللىقتىن قورقۇشى جىياڭ جېشىنىڭ ئاساسلىق پايدىلىنىش

ۋاستىسى ئىدى. ئىككى سەپتە ئۇرۇش قىلىش ھەمدە تىنچ ئوكياندا كەڭ كۆلەمدە قايتارما ئۇرۇش قوزغاش گىرۋىكىگە كېلىپ قالغان ئامېرىكا، جۇڭگونىڭ رولىنى ئويلاشمىسا بولمايتتى. چۈنكى، جۇڭگو ھېچ بولمىغاندا ياپونىيىنىڭ 1 مىلىيون كىشىلىك ئارمىيىسىنى ئىسكەنجىگە ئالالايتتى. جياڭ جېشى دەل مۇشۇ پىشاڭنى تۇتۇۋېلىپ، ئامېرىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېسىم ئىشلىتىشىنى ئۈمىد قىلغاندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالايتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 463-بەت) مەسىلىنىڭ تۈگۈنى، ئۇيغۇرىستاننىڭ مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنىڭ تۈگۈنى مانا مۇشۇ يەردە.

دېمەك، جياڭ جېشى: مۇبادا مېنىڭ تەلەپلىرىمنى قاندۇرۇشقا ماقۇل بولمىساڭ مەسىلەن، مانجۇرىيە، «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستان، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىلىرىدە مېنىڭ تەلەپلىرىمگە ماقۇل بولمىساڭ ئامېرىكا، مەن ياپونىيىگە تەسلىم بولىمەن، ياپونىيە بىلەن جۇڭگو ئۆز ئالدىغا ئۇرۇش توختىتىش شەرتنامىسى ۋە تىنچلىق شەرتنامىسى ئىمزالايدۇ. دېگەنلىكى ئۈچۈنلا، ئامېرىكا، پرېزىدېنتى روزۋېلت جياڭ جېشىنىڭ تەلەپلىرىگە ماقۇل بولۇپ، ئۇيغۇرىستاننى، مانجۇرىينى، دىپلوماتىك سۆھبەت ئارقىلىق ستالىننىڭ قولىدىن قايتۇرۇپ ئېلىپ، خىتاي گومىنداڭنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇپ بەرگەنمۇ؟

ئۇرۇش دەۋرىدە ئىككى سەپتە ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئامېرىكا ئۈچۈن بۇنىڭدىن باشقا يەنە قانداق يول بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

... بۇنداق جىددى كەيپىياتنىڭ كۈچىيىشى جۇڭگو ـ سوۋېت توقۇنۇشىنى پەيدا قىلىپ «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستاندىن سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرىنى قوغلاپ چىقىرىش ۋەقەسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى... كونا ئاداۋەتلەر يەنە بىخ سۈرۈشكە باشلىدى. ستالىن جۇڭگونىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيە ياكى ئامېرىكىنىڭ سوۋېتكە قارشى بازىسىغا ئايلىنىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيتى؛ جىياڭجېشىنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېقىنىدىكى مانجۇرىيە بىلەن «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان توغرىسىدىكى باياناتى ۋە تاشقى موڭغولىيە توغرىسىدا قويغان تەلىپى ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 466 ـ بەت)

... 1944 ـ يىلى باھاردا شىنجاڭنىڭ (ئۇيغۇرىستان) تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىلىنىدىغان ئالتاي رايونىدا جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە توقۇنۇشى يۈز بەردى. بۇ ئىش تۈپەيلى جۇڭگو ـ ئامېرىكا ئارقىمۇ ـ ئارقا پىكىر ئالماشتۇردى. بۇلارنىڭ ئەمەلى سەۋەبلىرىنىڭ قانداق بو

لۇشىدىن قەتئىينەزەر، جىياڭ جېشى بۇ تالاش-تارتىشقا قاتتىق پوزىتسىيە تۇتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 479-بەت)

... سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنى تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدۇ. بۇنداق ئۇرۇنۇش ئىشقا ئاشىدىكەن، نەپكە ئېرىشىدىغىنى توكيو، موسكۋا بولىدۇ. زىيان تارتىدىغىنى ۋاشىنگتۇن ۋە چۇڭ چىڭ بولىدۇ. (يۇقىرىقى كىتاب 481-بەت)

... بۇنىڭدىن بۇرۇن روزۋېلت جىياڭ جېشىغا ئىككى قېتىم تېلېگىراما يوللاپ، جۇڭگودىن «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى توقۇنۇشنى ئازايتىشنى تەلەپ قىلغان ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 483-بەت)

... 1944-يىلى 4-ئاينىڭ 8- كۈنى روزۋېلت جىياڭ جېشىدىن «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى ۋەقەلەرنى توختىتىپ، ئۇرۇشتىن كېيىن ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 486-بەت)

... 1944-يىلى ياز ۋە كۈز ئايلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى ئاستىدا غەربىي ئۇيغۇرىستان، جەنۇبىي ئۇيغۇرىستاندا كۆتۈرۈلگەن توپىلاڭ جىددى ئۇلغىيىشقا باسلىدى. 11-ئايغا كەلگەندە، تەشكىلى مۇكەممەل، ياخشى قوراللانغان توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار ئىلنى

ئىشغال قىلدى. بۇ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانىنىڭ باي، ئاۋات، بەلكى ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم رايونى بولۇپ، توپىلاڭچىلار بۇ يەردە ئىلىنىڭ مۇستەقىللىقىنى (ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تەرجىمان خىتاي جۇملىنى يۇقىرىقىدە قىسقارتقان بولۇشى مۇمكىن) جاكارلاشقا تەييارلاندى. (491-بەت يۇقىرىقى كىتاب)

... 1944-يىلى ئامېرىكىنىڭ مۇئاۋىن پىرېزىدېنتى ۋاللىس موسكۋانى زىيارەت قىلىپ ستالىن بىلەن مۇھىم سۆھبەتلەردە بولغان. بەلكى مۇشۇ سۆھبەتتە شىنجاڭ - ئۇيغۇرىستانىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى بىر تەرەپ قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. جىياڭ جېشىنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېيلىن 1942- يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1943-يىلى 8-ئايغىچە بىر يىل دېگۈدەك ۋاشىنگىتۇندا دىپلوماتىك پائالىيەتتە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ۋاللىس موسكۋاغا زىيارەتكە باردى. ۋاللىسنىڭ موسكۋادىن قايتارىدا ئەسلى هاۋا يولى چۇڭ چىڭ، يېڭى دېھلى، موسكۋا هاۋا يوللىرى بىلەن چۇڭ چىڭغا قايتماي، قايتارىدا موسكۋا، ئۈرۈمچى، چۇڭ چىڭ هاۋا يوللىرى بىلەن قايتىپ چۇڭچىڭغا كەلگەنلىكى، چۇڭ چىڭ - گومىنداڭ هۆكۈمىتىگە: ستالىن بىلەن سۆھبەتلىشىپ شىنجاڭ دېگەن بۇ زېمىننى ستالىننىڭ

قولىدىن ئېلىپ جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇپ بېرىدىغان ئىشنى بېجىرىپ قايتىپ كەلدىم، دەپ بىشارەت بېرىش ئۈچۈن ئىدى. بۇ ھەرىكەتنى ئاپتور جۇن گارۋېر «دىپلوماتىك جىلۋە» دەپ تەسۋىرلىگەن).

... 1944 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ستالىن، ئامېرىكا ۋەكىللىرى بىلەن مۇزاكىرە ئېلىپ بارغاندا، ئالىلقاچان بېكىتىلگەن دالىيەن پورتىنى خەلقئارالاشتۇرۇش پرىنسىپىغا سەل قاراپ، دالىيەن، لۈيشۈن ۋە مانجۇرىيە تۆمۈر يولىنى بىۋاستە ئىجارىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. ستالىن يەنە قوشۇمچە شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جۇڭگونىڭ تاشقى موڭغۇلىيىنى ئېتىراپ قىلىپ، تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىشنى تەلەپ قىلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 491 ـ بەت)

... سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېسىمىغا تاقابىل تۇرۇپ، ئۇنىڭ چوڭ دۆلەت قىياپىتىدە يىراق شەرقتە قايتا پەيدا بولۇشىنى چەكلەش ئۈچۈن، جىياڭ جېشى ئالدىراپ ـ تېنەپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا كىرىشتى. بۇنداق قىلمىغاندا ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتى.

مانجۇرىيە ۋە ئۇيغۇرىستاندىن ئايرىلىپ قالاتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 493 ـ بەت)

... ئۇرۇشــــتىن كېــيىن ئامېرىكىنىـــــڭ ئـــۆزى دۇچ كېلىدىغان خىلمۇ-خىل مەسىلىلەرمۇ روزۋېلتنى جۇڭگو - سـوۋېت مۇناسـىۋىتىنى يېقىنلاشتۇرۇشـقا مەجبـۇر قىلـدى. روزۋېلـت ئۆزىنىـڭ دىققىتىنـى ئۇرۇشـتىن كېيىنكـى مـۇقىم تەرتىپنـى قانـداق بەرپـا قىلىـش كېـرەك دېـگەن مەسـىلىگە يۆتكەشـكە باشـلىغاندا، ئـۇ ئـاۋۋال دۇچ كەلـگەن مەسـىلە جۇڭگو-سوۋېت مەسىلىسىنى ياخشىلاشنى قانـداق ئىلگىـرى سۈرۈش بولدى. روزۋېلـت: ئۇرۇشـتىن كېـيىن قۇدرەتلىـك ۋە بىرلىككە كەلگەن جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشـى يــاپونىيە تەســلىم بولغــان ۋە ئەنگلىــيە -فىرانســيە- گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلەر گورۇھى ئاسـىيا تىـنچ ئوكيـان رايونىــدىن چېكىنىــپ چىققانــدىن كېــيىن پەيــدا بولغــان بوشلۇقنى تولدۇرىدۇ، دەپ قارىغانىدى.

بىرلىككە كەلگەن بۇ جۇڭگو ئەركىن، ئامېرىكىغا مايىـل يـولنى تۇتـۇپ، زۆرۈر تېپىلغانـدا ئامېرىكـا جۇڭگـو بىـلەن بىرلىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تـۇرۇش ئىمكـانىيىتى بار ئىـدى. لېكىن روزۋېلـت بـۇ خىـل زۆرۈر پەيتىنىـڭ يـۈز بېرىشـىنىمۇ ئۈمىــد قىلمـايتتى. بەلكـى جۇڭگـو-سـوۋېت مۇناسىۋىتى بىلەن سوۋېت ئامېرىكا مۇناسـىۋىتىنىڭ يـانمۇ-يـان ھالـدا، باشـتىن-ئـاخىر دوسـتانە، مـۇقىم تەرەققـى قىلىشىنى ئـارزو قىلاتتـى. روزۋېلتىنىـڭ ئۇرۇشـتىن كېينكـى

تىنچلىق، بىخەتەرلىك ئىدىيىسى تۆت چوڭ دۆلەتنىڭ ھەمكارلىقى ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىدى. جۇڭگو-سوۋېت توقۇنۇشى بۇنداق پىكىرنى بۇزۇۋېتەتتى، شۇنداقلا ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيا تىنچلىقىغا تەھدىت پەيدا قىلاتتى. (يۇقۇرىقى كىتاب 495-بەت)

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، روزۋېلىتنىڭ مۇشۇنداق سىياستى، مانجۇرىيىنى سوۋېتنىڭ قولىدىن يۇلۇپ ئېلىپ جۇڭگوغا قوشۇپ بېرىپ، ئۇيغۇرىستاننى سوۋېتلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىدىنلا ئەمەس ھەتتا سوۋېتلەرگە يېرىم مۇستەملىكە بولۇپ تۇرغان ئۇيغۇرىستاننى سۆھبەت يولى ئارقىلىق ستالىننىڭ قولىدىن يۇلۇپ ئېلىۋېلىپ، خىتاينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قوشۇپ بېرىشتىن ئىبارەت بالايىئاپەتلىك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سىياسەت ئىدى.

... 1944-يىلى 6-ئايدا ئامېرىكىنىڭ مۇئاۋىن پرېزىدېنتى ھېنىرى خالىس (ۋاللىس) ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭگونى زىيارەت قىلدى. بۇ، ئامېرىكىنىڭ جۇڭگو-سوۋېت يېقىنلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. ۋاللىس جۇڭگونىڭ تەكلىپى بىلەن، موسكۋادىن جۇڭگوغا دائىمى يول لىنىيىسى بولغان ھىندىستان بىلەن ئەمەس، بەلكى

«شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغا ئۇيغۇرىستان بىلەن كەلگەن ئىدى. بۇ ئەسلىدە چوڭ چىگىغا قىلىنغان دىپلوماتىك جىلۋە ئىدى. ۋاڭ شىجيى ئورۇمچىگە كېلىپ ۋاللىسىنىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە ۋاللىسىنىڭ ئالدىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئەيىپلىمەسلىك توغرىسىدا شىڭ شىسەينى ئاگاھلاندۇردى. (يۇقىرىقى كىتاب 495-بەت)

... جىياڭ جېشىنىڭ ستالىن بىلەن ئۇچرىششىنى خالىمىغانلىقى «شىنجاڭ»ئۇيغۇرىستان ۋەقەسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن. 11-ئاينىڭ 12- كۈنى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نىڭ قۇرۇلغانلىقى رەسمى جاكارلاندى. جىياڭ جېشى بۇنى ستالىننىڭ پىت ئۈچەيلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىدى. بۇنىڭدىن سەل بۇرۇن سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا دوستانىلىك كۆرسەتكەن ھەمدە ئامېرىكىنى جۇڭگو- سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىنىۋاتقانلىقىغا ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا بىر ئاز يول قويغانىدى. ئەمدى بولسا ئامال قىلىپ بۇ زىياننىڭ ئورنىنى تولدۇرۇۋالماقچى ئىدى. (504-بەت يۇقىرىقى كىتاب)

... 11-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جىياڭ جېشى بىر پىلانغا تەستىق سالدى. بۇ پىلان بويىچە تاللانغان ئىككىنچى

ئارمىيىدىن 40 مىڭ نەپەر ئەسكەرنى «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستانغا ئەۋەتىپ، ئىسيانىنى باستۇرماقچى بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاجاۋۇز چىلىق قىلىش پاكىتىنى قولغا چۈشۈرۈپ، پاكىتنى ئامېرىكىغا تاپشۇرۇپ، ئامېرىكىغا، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى ئىسيانىنىڭ كۈچىيىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرۈش بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى ئىدى. جىياڭ جېشى، «شىنجاڭ»ئۇيغۇرىستان ۋەزىيىتىنىڭ يامانلىشىشى سوۋېت ئىتتىپاقى كېڭەيمىچىلىكىنىڭ ئىسپاتى، ئامېرىكا بۇ پاكىتقا ئېرىشكەن ھامان چوقۇم جۇڭگوغا ياردەم بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنى چەكلەيدۇ، دەپ قارىدى. بۇنداق چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ستالىن بىلەن كۆرۈشۈش ئۆز پۇتىنى ئۆزى چۈشەپ بەرگەنلىك ئەمەسمۇ؟ بۇنداق ئۇچرىشىش پەقەت جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى يوشۇرۇپ، ئامېرىكىنى جۇڭگوغا ياردەم بېرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قوياتتى. لېكىن قانداق سەۋەبنى چىقىش قىلمىسۇن، جىياڭ جېشىنىڭ ستالىنىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىشى، كەلگۈسىدىكى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتى بۇ ئىككى كىشى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى چوقۇم روزۋېلىت بىلەن ستالىن تەرىپىدىن يالتادا ھەل قىلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. (يۇقىرىقى كىتاب

505 ـ بەت) دېمەك، كەلگۈسى جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى يالتادا روزۋېلىت بىلەن ستالىن تەرىپىدىن بەلگىلەندى. مۇشۇ يەردە ئۇيغۇرىستان ئېغىزغا ئېلىنمىدى دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئىككى جۈملە سۆز قىستۇرۇپ قويۇشۇمغا رۇخسەت قىلىڭلار! ئۇيغۇرنىڭ تەقدىرى موسكۋادا تۈنجى قېتىم 1945يىلى 8 ـ ئايدا ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ سوۋېت شەرتنامىسى» ئارقىلىق بەلگىلەنگەن، ئۇيغۇرنىڭ مۇستەملىكە بولۇش تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان جۇڭگو ـ سوۋېت خەلقئارا يىغىنى ۋە بۇ يىغىندا ئىمزالىنىدىغان «جۇڭگو ـ سوۋېت شەرتنامىسى» 1945 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يالتادا ئېچىلغان يالتا يىغىنى ۋە يالتا يىغىنىدا ئىمزالانغان «يالتا شەرتنامىسى» تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن دېسەم ھېچ كىم ئىشەنمەيدۇ. ئىشەنمەيدىغان ھەر قانداق بىر كىشىنىڭ دۇنيادا يالتا يىغىنى دەپ بىر خەلقئارا يىغىننىڭ ئېچىلغانلىقىنى، دۇنيادا جۇڭگو ـ سوۋېت خەلقئارا يىغىنى دەپ بىر يىغىننىڭ موسكۋادا ئېچىلغانلىقىنى، يىغىندىن كېيىن «جۇڭگو ـ سوۋېت شەرتنامىسى» ئىمزالانغانلىقىنى بىلىدىغان، بىلمەيدىغانلىقى ئەلبەتتە گۇمانغا تەئەللۇقتۇر.

ئۇيغۇرلار 19-20-ئەسىر ئىچىدە 3 قېتىم جۇمھۇرىيەت قۇردى. ئۇيغۇرلارغا يېقىن-يىراق قوشنا بولغان ھەر قانداق بىر دۆلەت ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلەتنى ئېتىراپ قىلىشى كېرەك ئىدى. ئېتىراپ قىلىش شۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەخلاقى مەجبۇرىيىتى ئىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرنىڭ بۈيۈك ھەزرىتى ياقۇپبەگ قۇرغان دۆلەت ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى، چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى، مانجۇ-مەنچىڭ ئىمپېراتورلىقى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىشى كېرەك ئىدى. بىراق، بۇ دۆلەتلەر ئېتىراپ قىلمىدى، ئېتىراپ قىلماسلىقنىڭ سەۋەبى پەقەت بىرلا ئىدى- جاھانگىر ۋە جاھانگىرلىك، كېڭەيمىچىلىك ۋە تاجاۋۇزچىلىق!

«يالتا شەرتنامىسى»، «موسكۋا شەرتنامىسى» دېگەنلەرمۇ جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن دۇنيانى تەقسىم قىلىشىدا ئۆتەشكە تىگىشلىك مۇقەررەر رەسمىيەت ئىدى، خالاس! مېنىڭ بۇنداق تەھلىلىمگە قوشۇلمايدىغان كىشىلەر يەنە ئوتتۇرىغا چىقىدىغان بولسا، ئۇ كىشىلەر بۇ بىر جۈملە سۆزنى ماڭا ۋە سىزگە چۈشەندۈرۈپ قويۇشلىرى كېرەك: «كەلگۈسىدىكى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتى بۇ ئىككى كىشى تەرىپىدىن ئەمەس (جىياڭ جېشى بىلەن ستالىن تەرىپىدىن ئەمەس)، بەلكى چوقۇم روزۋېلىت بىلەن ستالىن تەرىپىدىن يالتادا ھەل

قىلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.» (يۇقىرىقى كىتاب)
دېگەن بۇ بىر جۈملىنى چۈشەندۈرۈپ قويۇشلىرى كېرەك بولىدۇ.

... يالتا يىغىنىدا ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى سۆھبەت ئارقىلىق كەلگۈسىدىكى جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ قۇرۇلمىسىنى لايىھەلىدى ھەمدە سۆھبەتنىڭ نەتىجىسىنى جۇڭگوغا ئۇختۇردى. جىياڭ جېشى دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي بېسىم تۈپەيلىدىن يالتا يىغىنى كېلىشىمدىن چۆچۈپ كەتتى ۋە غەزەپلەندى. لېكىن ھەممىگە مەلۇمكى، ئۆزىنىڭ بىرى جىياڭ جېشى باشتىن - ئاخىر ئامېرىكىنىڭ كېلىشتۈرۈشى ۋە ياردىمىگە موھتاج بولۇپ كەلگەن ھەمدە روزۋېلتقا يالتا يىغىنىدا تالاش - تارتىش قىلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئاساسى جەھەتتىن قوشۇلىدىغانلىقى توغرىسىدا كاپالەت بەرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يالتا كېلىشىمىدە بەلگىلەنگەن جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتى 1940 - يىلى جىياڭ جېشى تۈزگەن جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقداشلىقىغا ئازدۇر - كۆپتۇر ۋارىسلىق قىلغان ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 506 - بەت)

ئەمدى نېمە دەيمىز روزۋېلت بىلەن ستالىن يالتا يىغىنىدا كەلگۈسىدىكى جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ قۇرۇلمىسىنى لايىھەلىگەندە، تاشقى موڭغۇلىيىنى

سوۋېتلەرنىڭ بىقىندى دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇپ ھازىرقى مۇستەقىل ھالىتىنى ساقلاپ قالدىغان، يېڭىلا دۆلەت قۇرغان ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان ئۇيغۇر دولىتىنى مۇنقەرز قىلىپ خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە «شىنجاڭ» نامىدا قوشۇپ بېرىدىغان لايىھەنى لايىھەلەپ ستالىن بىلەن روزۋېلىت، جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ يېڭى قۇرۇلمىسىنى ۋۇجۇتقا چىقارغانمىدى، ئۇنداق بولمىسا، ئەمسە نېمە؟

… 6-ئاينىڭ (1945) 15-كۈنى خېرلى (ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى) ئاخىرى يالتا كېلىشىمىنىڭ پۈتۈن ماددىلىرىنى، شۇنداقلا يەنە تىرومىن تاپشۇرۇپ بېرىشكە ھاۋالە قىلغان بىر پارچە ئەسلەتمىنىڭ قوشۇمچە نوسخىسىنمۇ (جىياڭ جېشىغا) تاپشۇرۇپ بەردى. ئەسلەتمە، ستالىن 1945-يىلى 5- ئاينىڭ 28- كۈنى خوپچىنىسقا بەرگەن قوشۇمچە كاپالەتنامە ئىدى. (خارلى خوپچىنس 1945-يىلى 5-ئاينىڭ 28-كۈنى موسكۋاغا بېرىپ سوۋېت ئامېرىكا مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەش پالىيىتى ئېلىپ بارغان، پىرىزىدېنت تىرومىننىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى ئىدى) بۇ ئەسلەتمىگە ئاساسلانغاندا، ستالىن جىياڭ جېشى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىنى بار كۈچ بىلەن قوللاشقا قوشۇلغان

ھەمدە جىياڭ جېشى رەھبەرلىكىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋىرگىچە داۋاملىشىشىنى ئۈمىد قىلغان؛ ستالىن يەنە جۇڭگونىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستان ۋە مانجۇرىيە توغرىسىدىكى باياناتىغا قوشۇلغان. جۇڭگونىڭ مانجۇرىيىدە قايتا مەمۇرى ئاپپاراتلار قۇرۇشىنى قوللىغانىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 516-بەت)

ئۇيغۇرىستان مەسلىسىنىڭ يالتا، موسكۋا يىغىنلىرىدا ئوخشاشلا ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى، مۇھاكىمە قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىشكە ساقا، ئەمدى بۇنىڭدىن ئارتۇق يەنە قانداق پاكىت كېرەك؟

... 1945-يىلى 6-ئاينىڭ 30- كۈنى جۇڭگو سۆھبەت ۋەكىللەر ئۆمىكى ئامېرىكىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ، موسكۋاغا يېتىپ باردى. ئايرودۇرۇمدا سوۋېتلەرنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ، ئالى سوۋېت رەئىسى كالىنىن ھەمدە باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي قوماندان ۋە بارلىق دىپلوماتىيە خادىملىرىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى... ستالىن قارشى ئېلىش نوتقى سۆزلىگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگوغا تۇتقان سىياسىتىنىڭ پىرىنسىپلىرىنى شەرھلىدى. ئۇ: ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرى چار روسىيە دەۋرىدىكى بىلەن ئاسمان-زېمىن پەرقلىنىدۇ. ئۇ چاغدا چار روسىيىنىڭ مەقسىتى ياپونىيە

بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ جۇڭگونى بۆلۈۋېلىش ئىدى؛ لېكىن ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەقسىتى جۇڭگو بىلەن بىرلىشىپ ياپونىيىنى چەكلەش دەپ، كۆرسەتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 520-بەت)

1945-يىلى 7-ئاينىڭ 5-كۈنى جىياڭ جېشى چۇڭچىڭدا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم يىغىنىنى چاقىرىپ، موسكۋادىكى سۆھبەتنى مۇھاكىمە قىلدى. بەزى ئەمەلدارلار ستالىننىڭ تاشقى موڭغۇلىيىگە قويغان تەلىپىنى پۈتۈنلەي رەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. يەنە بەزىلەر ستالىننىڭ مانجۇرىيە ۋە «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىدە بەرگەن كاپالىتىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر چەكلەش شەرتنامىسى تۈزۈلمىسە سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى مانجۇرىيە، «شىنجاڭ»ئۇيغۇرىستان ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىنى ئىشغال قىلىپلا قالماستىن، يەنە شەرقىي شىمالغىمۇ تاجاۋۇز قىلىشى مۇمكىن، دېيىشتى. (يۇقىرىقى كىتاب 528-بەت)

... تېرومىن -گەرچە پوزىتسىيىسى ئانچە ئېنىق بولمىسىمۇ، جۇڭگونىڭ ئامېرىكىنى ئارىلاشتۇرۇش (موسكۋا سۆھبىتىگە ۋە جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى ئىمزالاشقا) غەرىزىنى رەت قىلدى. (1945-يىلى) 7-ئاينىڭ 4-كۈنى ئۇ خارىمانغا (ئامېرىكىنىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش

ئەلچىسى) كۆرسەتمە بېرىپ، موسكۋا سۆھبىتىگە ئالاقىدار بولغان يالتا كېلىشىمىنىڭ ھەر قانداق ماددىلىرىغا ئامېرىكا ئارىلاشمايدۇ، دىدى. لېكىن تېرومىنىنىڭ بۇ پىرىنسىپى، ئەمەلىيەتتە سۇڭ زىۋېنگە ئامېرىكىنىڭ يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ھازىرقى ھالەت» سۆزىنى مۇھاكىمە قىلىشنى رەت قىلىدىغانلىقىنى «غەيرى رەسمى» ئېيتىش بىلەن باراۋەر ئىدى. يەنى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ھازىرقى «قانۇنى» ئورنىنى ساقلاشقا ئامېرىكىنىڭ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 529 ـ بەت)

دىققەت، ئوقۇرمەنلىرىمىز! بۇ يەردىكى بىر جۈملىنى تەپەككۇرىنىڭ ئېلكىگە ئېلىڭلار! «موسكۋا سۆھبىتىگە ئالاقىدار بولغان يالتا كېلىشىمىنىڭ ھەر قانداق ماددىلىرىغا ئامېرىكا ئارىلاشمايدۇ» دېگەن بۇ بىر جۈملە سۆز، «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان»، دەپ سەپسەتە تارقىتىۋاتقان، ئەسلى قورسىقىدا ئىلىم يوق، ئەمما، دوكتۇرلۇق دىپلومىنى پۇلغا سېتىۋالغان كىشىلەرنىڭ يۈزىگە ئۇرۇلغان بىر كاچات ئەمەسمۇ؟! ئۇنىڭدىن باشقا يۇقىرىقى بىر جۈملە سۆز تاشقىرى دۇنياغا ئېلان قىلىنغان يالتا شەرتنامىسىنىڭ پەلە ـ پەتىش ماددىللىرىدىن باشقا، يەنە چوڭ دۆلەتلەر ئارا

ئىچكى جەھەتتە پايدىلىنىدىغان، يالتا يىغىنىدا ئىمزالانغان «مەخپىي كېلىشىم»نىڭ بارلىقىنىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ يەردە يەنە دىققەت قىلىدىغان بىر مەسىلە شۇكى، موسكۋا يىغىنىدا ئىمزالانغان «جۇڭگو سوۋېت شەرتنامىسى» ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىگە، مانجۇرىيە مەسىلىسىگە، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسىگە، ياپونىيىنىڭ شىمالىدىكى تۆت ئارالنىڭ تەۋەلىكى مەسىلىسىگە يەنە دالىيەن پورتى، لۈيشۈن پورتى قاتارلىق مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

... جۇڭگو گەرچە تاشقى موڭغۇلىيىدىن ئىبارەت ھالقىلىق مەسىلىدە يول قويغان بولسىمۇ، ستالىن يەنە باشقا زۆرۈر مەسىلىلەردىمۇ ۋەدە بېرىشنى ئۈيلايتتى. سۇڭ زىۋېن سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا قانداق ياردەم قىلىدۇ، دەپ سورىغاندا، ستالىن تەكلىپ بېرىپ: ئېھتىمال ئويناشقان بولۇشى مۇمكىن، سۆۋېت قىزىل ئارمىيىسىنى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىن ئۇيغۇرىستانغا كىرگۈزسەك بولىدۇ، دىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 535 ـ بەت)

... 1944 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتىنى چېكىنىشكە ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن جىياڭ جېشىنىڭ ئۇيغۇرىستان، مانجۇرىيە ۋە جۇڭگو كوممۇنىستلىرى مەسىلىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ

كاپىتالىزمغا ئېرىشىشكە ھەرگىزمۇ توسقۇنلۇق قىلمىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 556 ـ بەت)

... بەزى قوشۇمچە كېلىشىملەرنى ئىمزالاپ «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا كان ئېچىش كارخانىسىنى ئىككى دۆلەتنىڭ ئورتاق باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى بەلگىلىدى.

8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ستالىننىڭ رىياسەتچىلىكىدە، جۇڭگو تەرەپ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋاڭ شىجې بىلەن سوۋېت تەرەپ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپ «جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق ـ ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسى»غا ئىمزا قويدى. (يۇقىرىقى كىتاب 555 ـ بەت)

... سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مانجۇرىيىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىشى تامامەن مۇمكىن ئىدى. ستالىن ھەقىقەتەن شۇنداق ئويلىغان ئىدى. ئەگەر جۇڭگو موسكۋا سۆھبىتىدە قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتمىگەن بولسا، ئەگەر جىياڭ جېشى ئۇستىلىق بىلەن ئامېرىكا ئاتلىق كوزىرنى چىقارمىغان بولسا، ستالىن ئارزو قىلغان نەرسىگە يەتكەن بولاتتى... ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ پەرقىنى ئويلىغاندا، جۇڭگونىڭ قولىدىن كەتكەن نەرسىنىڭ كۆپ ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، بۈگۈنكى مانجۇرىيە

جۇڭگونىــڭ خەرىتىســىگە مەنسـۇپ بولمىغــان بــولاتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 558 ـ بەت)

(«رەقىـپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار» ماۋزۇلۇق، ئامېرىكىلىق ئاپتور جۇن گارۋېر تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ كىتاب ئاۋۋال ئىنگىلىــز تىلىــدىن لىيــۇ جەي فىــڭ، ئەي نەن شــىڭ قاتارلىق خىتاي كىشىلەر تەرىپىدىن خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلىنىــپ ‹ئىجتىمــائى پەن هــۆججەتلەر نەشــرىياتى› تەرىپىدىن 1992 ـ يىلى خىتاي تىلىدا نەشر قىلىنغان. بۇ كىتاب خىتـاي تىلىـدىن، ئوسـمانجان ساۋۇت، سىدىقهاجى روزىــلار تەرىپىــدىن ئۇيغــۇر تىلىغــا تەرجىــمە قىلىنىــپ، 1994 ـ يىلى ‹شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى› تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.)

يىگىرمە ئالتىنچى باب ئىككىنچى قېتىملىق «جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى»نىڭ ئىمزالىنىشى

1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسىنى ئىمزالىغاندا، ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن سۆھبىتىنىڭ ئېغىرلىق نوختىسى، ماۋزېدۇڭ ئېيتقاندەك، «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستاننى ياخشى يېگىلى بولىدىغان، چىرايلىق كۆرىنىدىغان ئۆلكىگە ئايلاندۇرۇشنى قانۇنى جەھەتتە گەۋدىلەندۈرۈش، جۇڭگو-سوۋېت ئىككى دۆلەت خەلقلىرى ۋە دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەللەر خەلقلىرىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى ئاغدۇرغان بۇ ئىشقا مەركەزلەشكەن، دەپ باشلايدۇ ختاي ئاپتور.

ختاينىڭ ۋەزىرى جۇئىنلەي 1950-يىلى 1-ئاينىڭ 20- كۈنى موسكۋاغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلىكتە سوۋېت تەرەپ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. جۇڭگو - سوۋېت سۆھبىتى باشلانغان بىرىنچى كۈنى، كىرىمبېل سارىيىدا كەيپىيات ياخشى، ئىككى تەرەپ رەھبەرلىرى دوستانە كەيپىيات ئىچىدە ئىككى تەرەپ ئىمزالايدىغان شەرتنامىنىڭ مەزمۇنلىرى توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەن. سۆھبەت جەريانىدا ماۋزېدۇڭ ئاۋۋال سۆز قىلىپ، خەلقئارا

ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ، يېڭى ئەھۋال ئاستىدا جۇڭگو، سوۋېت ئىككى دۆلەتنىڭ دوستلۇق، ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى شەرتنامە ئىمزالاش شەكلىدە مۇقىملاشتۇرۇلىشى كېرەك؛ ياپونىيە يىراق شەرقتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سېلىۋاتىدۇ، دىدى. ئىككى دۆلەت ئىقتىساد، سىياسەت، ھەربى ئىشلار، مەدەنىيەت، تاشقى ئىشلار بويىچە ھەمكارلىشىپ، ياپونىيە جاھانگېرلىكىنىڭ ۋە ياپونىيە جاھانگېرلىكى بىلەن تىل بېرىكتۈرۈپ باشقا دۆلەتلەرگە تاجاۋۇز قىلغۇچىلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئورتاق چەكلىشىمىز كېرەك، دىدى. (باشقىلارنى تاجاۋۇزچى دېسە ئۆزىنى نېمە دەيدىغاندۇ، روس بىلەن خىتاي)

ستالىن غاگزىسىنى ئاغزىدا ئۇمەللەپ تۇرۇپ: ماۋزېدۇڭنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، دوستلۇق، ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسى، جۇڭگو-چاڭچۈن تۆمۈر يولى، لۈيشۈن-دالىيەن پورتى، سودا-تىجارەت ۋە سودا-تىجارەت كېلىشىمنى، پۇل قەرز ئېلىش، ئاۋىئاتسىيە ھەمكارلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك، دىدى.

ماۋزېدۇڭ تەكلىپ بىرىپ: جۇڭگو-چاڭچۈن تۆمۈريولى، لۈيشۈن-دالىيەن بۇ ئۈچ مەسىلە بىر كېلىشىمگە كىرگۈزۈلىشى كېرەك، دىدى.

ستالىن قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ: "جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى، يېڭى شەرتنامە بولۇشى، يالتا مەخپى كېلىشىمى بىلەن ئالاقىسى يوق بولۇشى كېرەك دىدى"، دەيدۇ ئاپتۇر قىپقىزىل يالغان سۆزلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ستالىن خىتاينىڭ گومىنداڭ پارتىيىسى- جياڭ جېشىنىڭ سۆھبەت ۋەكىللىرى بىلەن بىرىنچى قېتىم 1945-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى موسكۋادا «جۇڭگو سوۋېت شەرتنامىسى»نى ئىمزالىغاندىمۇ ۋە نۆۋەتتە ماۋزېدۇڭ بىلەن يەنە موسكۋادا يېڭى «جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى» ئىمزالاشقا كىرىشكەندىمۇ ھېچ قاچان، جۇڭگو -سوۋېت شەرتنامىسى ئىمزالاشتا، يالتا كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن پىرىنسىپتىن ۋاز كەچكەن ئەمەس. خىتاي ئاپتور نېمىشقا يالغان سۆزلەيدۇ؟ چۈنكى ئۇ خىتاي-دە! ئۇنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن سىياسى مۇددىئالىرى باشقا-دە!

ستالىن ماۋزېدۇڭغا مۇنداق تەكلىپ بەردى: ئۈچىنچى دۆلەت گىراجدانلىرىنىڭ شەرقى شىمال- مانجۇرىيىگە، «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان رايونىغا كىرىپ ئولتۇراقلىششىغا رۇخسەت يوق، دىدى. چۈنكى،

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ۋە ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرى جۇڭگوغا دىققەت قىلىشقا باشلىدى. ستالىن ئامېرىكىلىقلارنىڭ مانجۇرىيىگە ۋە ئۇيغۇرىستانغا كىرىپ ئولتۇراقلىشىشىغا سەزگۈر مۇئامىلە قىلاتتى.

ماۋزېدۇڭ ۋە ستالىننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە 1950-يىلى 1-ئاينىڭ 22-كۈنى، ماۋزېدۇڭ، جۇ ئېنلەي، ستالىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. مولوتوپ، ۋىشىنىسكى، لىڧۇ چۈن، ۋاڭ جىيا شاڭ قاتارلىقلار سۆھبەتتە بىللە بولدى.

سۆھبەت جەريانىدا، سوۋېتلەر «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان چېگرىسىدا ساقلاپ قويغان نۇرغۇن ھەربىي قورال-ياراقنى جۇڭگوغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەسىلىسى، مانجۇرىيىدە سوۋېتلەرنىڭ كونسۇلخانىسىنى قۇرۇش مەسىلىسى ... قاتارلىق مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

ئىلاۋە: «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان چېگرىسىدا ساقلاپ قويغان قورال-ياراقلار مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» يالتا يىغىنى ۋە يالتا مەخپىي شەرتنامىسى، موسكۋا يىغىنى ۋە موسكۋادا ئىمزالانغان جۇڭگو-سوۋېت

شەرتنامىسى ئارقىلىق سېتىلىپ خىتاي گومىنداڭنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇپ بېرىشنى قارار قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرنىڭ مىللىي ئازادلىق ئارمىيىسى ستالىننىڭ بۇيرۇقى بويىچە ماناس دەرياسى بويىدا توختىتىلدى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا قورallىق ئۇيغۇرلار، نېمىشقا ئۈرۈمچىگە كىرمەيمىز، دەپ قورallىق ئىسيان كۆتۈرۈپ، ۋەقە تۇغدۇرىدىغان بولسا، ستالىن ئۇيغۇرنىڭ قورallىق قوشۇنىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسلى ئۇيغۇرىستانغا تەۋە يۇقىرىقى ئىلى، ھازىرقى قازاقىستانغا تەۋە يەركەت ناھىيىسىدە نۇرغۇن ئېغىر تىپلىق ھەربى قوراللارنى ساقلىغان ئىكەن. ماۋزېدۇڭ ستالىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە ئەنە شۇ قوراللارنى جۇڭگوغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

سۆھبەتتىن كېيىن، جۇڭگو سۆھبەت ۋەكىللىرىنىڭ تەركىبىدىكى لى فۇ چۈن جۇڭگولۇق خىزمەتداشلىرى بىلەن بىرلىكتە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن كونكرېت تەتقىق قىلىپ تۈرلۈك كېلىشىم ئىمزالاشنى كېلىشتى. «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر بويىچە، ماۋزېدۇڭنىڭ، سەيپىدىن ئەزىزنى چاقىرتىپ موسكۋاغا ئېلىپ كېلىشى، دەل مۇشۇ كېلىشىملەرگە ئىمزا قويدۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. ("ماۋزېدۇڭ

ۋە ستالىن" خىتاي مەركىزى كومىتىتى پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتى خىتايچە نەشرى، 296ـ 297ـ 298ـ 299ـ بەتلەر) ئۇنداقتا، سەيپىدىن ئەزىزى، تۆۋەندە ئوقۇرمەنلەرگە ئايان بولىدىغان "قوشۇمچە مەخپى كېلىشىم"گىمۇ ئىمزا قويغان بولامدۇ؟ "قوشۇمچە مەخپى كېلىشىم" نىڭ 17 ـ ماددىسىدا ئۇيغۇرلارغا، تىبەتلەرگە، ئىچكى موڭغۇللارغا دۆلەت قۇرۇپ بېرىش قەيت قىلىنغان ئىكەن، ستالىن 1950 ـ يىلى "جۇڭگو ـ سوۋېت شەرتنامىسى" ئىمزالىنىپ 1953 ـ يىلى ئۆلۈپ كەتكىچە، يۇقىرىقى مىللەتلەرگە دۆلەت قۇرۇپ بېرىش پىلانىنى نېمىشقا ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى؟ كېلىشىمگە سەيپىدىن ئەزىزىمۇ قول قويغان بولسا، بۇ كېلىشىم تارىخنىڭ ئۆچمەس پاكىتى بولۇپ قالىدۇ. ئۇنداقتا كىشىلەر سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ خائىنلىقى، مۇناپىقلىقى توغرىسىدا ۋالاقشىپ يۈرمەي، سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ بىرئۆلۈغ تارىخي شەخس ئىكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەشكە ئادەتلىنىدۇ. ئاخىرىدا سەيپىدىن ئەزىزىنى موسكۋاغا ئېلىپ بارغان كىشى ماۋزېدۇڭ ئەمەس، ئەكسىچە ستالىن بولۇپ چىقىدۇ. تولۇق مەتبۇئات يۈزى كۆرمىگەن ئەمما شۇ چاغلاردا كوچىلاردا ئېقىپ يۈرگەن پاراڭلارغا ئاساسلانغاندا ستالىن، سەيپىدىن ئەزىزنى ۋېيناغا ئەۋەتكەن ئىكەن. بىرلەشكەن

دۆلەتــلەر تەشــكىلاتىنىڭ مىللىــي مەســىلىلەرگە قــاراپ چىقىــدىغان ۋە مىللــى مەســىلىلەرنى ھەل قىلىــدىغان كومىتېتى (بۇگۇنكى ئاتالمىش كىشىلىك ھوقۇق كومىتېتىمۇ)شــۇ چاغــدا ۋېيناغــا جايلاشــقان ئىــدى. ۋېيىنــا شــەھەر باشلىقى سـەيپىدىن ئەزىزىنـى قوبـۇل قىلىـپ: 1912ـ يىلـى سـىزنىڭ دادىڭىـز تـاش ئـاخۇنۇم سـودا ـ تىجارەت قىلىـپ مۇشۇ شەھەرگە كەلگەن ئىدى، دېگەن ۋە بىر پارچە گىـلەم سـوۋغا قىلغـان ئىـكەن. مۇشـۇ ئىشـلارنىڭ راسـتلىقىنى بىـر كۆنى تارىخ ئىسپاتلايدىغان بولسا، سـەيپىدىننى موسـكۋاغا چاقىرىپ كەلگەنمۇ ستالىن ۋە ۋېيناغا ئەۋەتكەنمۇ سـتالىن بولـۇپ چىقىـدۇ. چـۈنكى بۇنـداق ئىشـلارغا ماۋزېـدۇڭنىڭ ھوقــۇقى يەتمەيــدۇ. ئۇنىــڭ ئۈســتىگە ئۇيغۇرلارغــا، موڭغۇللارغا، تىبەتلەرگە دۆلەت قـۇرۇپ بېـرىش توغرىسىـدا ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭ ئوتتۇرىسىدا شەرتنامە ئىمزالانغـان ئىــكەن، ســتالىننىڭ ســەيپىدىن ئەزىزنـى موســكۋاغا چاقىرىپ كېلىشى شەرتسىز بولىـدۇ. سـتالىن 1945ـ يىلـى 2ـ ئاينىڭ 11ـ كۈنى ئىمزالانغان «يالتا شەرتنامىسى»دىـن، 1945ـ يىلى 8ـ ئاينىـڭ 14ـ كـۈنى ئىمزالانغـان "جۇڭگـو ـ سـوۋېت شەرتنامىسـى" دىـن چىقىـپ كەتـكەن بولىـدۇ. بـۇ ئىــش نــېمە ئۈچــۈن شــۇنداق بولىــدۇ؟ ئۇيغۇرلارغــا، تىــبەتلەرگە، ئىچكــى موڭغۇلغــا دۆلەت قــۇرۇپ بېــرىش

توغرىسىدا خىتاي ماۋزېدۇڭ بىلەن ئىمزالىغان كېلىشىمنى ستالىن، سەيپىدىنىنىڭ قولى ئارقىلىق ۋېينادا مىللەتلەر كومىتېتىغا تىزىملىتىشىمۇ يۇقىرىقى پاكىتلارغا مۇناسىۋەتلىك بولامدۇ ياكى مەن تاتلىق چۈش كۆرۈۋاتامدىمەن؟!

1994-يىلى 4-ئايلار بولسا كېرەك رابىيە خېنىم ئىككىمىز لوندۇنغا سەپەر قىلماقچى بولۇپ، بېيجىڭغا كەلگەندە سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن كۆرۈشۈپ كەلمەكچى بولۇپ ئۆيىگە باردۇق. ئايالى ئايىم ئەزىزى بىلەن رەھمەتلىك سەيپىدىن ئەزىزى بىزنى قىزغىن كۈتىۋالدى. مەن سەيپىدىن ئەزىزنى "ئۆمۈر داستانى"نى ئوقۇپ چىققانلىقىمدىن خەۋەرلەندۈردۈم.

-سەيپىدىن ئەپەندىم، ئۇيغۇرنىڭ مىللىي دېمۇكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە ئابدۇكېرىم ئابباسوپ راستىنلا ستالىن بىلەن كۆرۈشكەنمىدى، دەپ سوئال قويدۇم. سەيپىدىن ئەپەندىم ئويلىنىپ كېتىپ:

- ياق! دەپ جاۋاب بەردى ۋە كۆرۈشمىگەنلىك توغرىسىدا پاكىتلارنى سۆزلەشكە باشلىدى.... ئۇرۇمچىدە رابىيە خېنىم ئىككىمىز سەيدۇللا سەيپۇللايۇفنى يوقلاپ ئۆيىگە كىرىپ، خۇددى شۇنداق بىر سوئالنى سەيدۇللا سەيپۇللايوفقا قويغان ئىدۇق. سەيدۇللا سەيپۇللايوف:

- ياق، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ستالىن بىلەن كۆرۈشمىگەن، بىز جەمئى 9 نەپەر كىشى ئىدۇق. شۇ چاغدا بىر- بىرىمىزنىڭ نېمە ئىش قىلغانلىقىنى بىر- بىرىمىز ناھايىتى ئوبدان بىلىمىز دېگەن ئىدى. مەن:
- 9 نەپەر ئادەم ھەمىشە بىر يەردە يۈرمەيسىلەر- دە، سەيپۇللايوف ئاكا دېدىم.... نېمىشقا مۇنداق سوئاللارنى قويغان ئىدۇق؟ شۇ چاغدا «قانغا بويالغان باياۋان قۇملۇق» ماۋزۇلۇق خىتاي تىلىدا نەشىر قىلىنغان بىر كىتاب ئۈرۈمچىدە پەيدا بولدى. كىتابتا ستالىن بىلەن ئابدۇكېرىم ئابباسىنىڭ كۆرۈشكەنلىكى شۇنداق دەبىدەبىلىك تەسۋىرلەنگەن ئىدى. كىتابنىڭ ئاپتورى شىڭ شىسەي دەۋرىدە «شىنجاڭ گېزىتى»گە باش تەھرىر بولغان جاڭ بېر نېمە ئىدى. تولۇق ئىسمىنى ئۇنتۇپ قالدىم. بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىشقا شۇنچە تەقەززا بولساقمۇ نەشرىيات ئورۇنلىرى كىتابنى تەرجىمە قىلىشقا نەشىر قىلىشقا ماقۇل بولمىدى. سىلەر ئۇيغۇر مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىغا قاتناشقا ھازىر ھايات ياشاۋاتقان رەھبەرلەرنىڭ پىكرىنى ئېلىڭلار دەپ يامان يەردىن مەسىلە چىقىرىپ تۇرۇۋالدى. شۇڭا مەن سەيپىدىن ئەزىزى ۋە سەيدۇللا سەيپۇللايوف بىلەن شۇ كىتاب توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەن ئىدىم. تىرىشچانلىقىمىز بىھۇدە تىرىشچانلىق بولۇپ قالدى.

كىتابنى تەرجىمە قىلىپ نەشىر قىلدۇرالمىدۇق. بۇگۈن ئەمدى، 1950 ـ يىلى ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭ موسكۋادا سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ نەخ مەيداندا ھازىر بولغىنىدىن قارىغاندا، 1944 ـ يىلى ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىدە ئىنقىلاب تەييارلاشنىڭ ھارپىسىدا ستالىنىنىڭ ئابدۇكېرىم ئاباس بىلەن كۆرۈشكەنلىكىمۇ راست بولۇپ چىقىدۇ. باشتىكى پىكرىمىزگە كېلەيلۇق. مەن شۇ چاغدا سەيپىدىن ئەپەندىگە، سەيپىدىن ئەپەندىم:

ـ 1950 ـ يىلى ماۋزېدۇڭ بىلەن موسكۋاغا بىللە بارغان ئىكەنسىز. بالا ۋاقتىلىرىمىزدا ئاڭلىشىمىزچە شۇ چاغدا ۋېيناغىمۇ بارغان ئىكەنسىز.... دەپ سوئال قويدۇم، لېكىن، سوئالىنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرالمىدىم. چۈنكى، ئايىم ئەزىزى، سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ جاۋاب بېرىشىنى چەكلەپ قويدى...

«جۇڭگو ـ سوۋېت ـ دوستلۇق ـ ئىتتىپاقداشلىق ـ ئۆزئارا ھەمكارلىق شەرتنامىسى»

ئىلاۋە يازغۇچى خىتاي مۇنداق يازدى. «جۇڭگو ـ سوۋېت ـ دوستلۇق ـ ئىتتىپاقداشلىق ـ ھەمكارلىق شەرتنامىسى»، 1950 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى موسكۋادا ئىمزالاندى. بۇ شەرتنامىنى كۆرگەندە كىشىلەرنىڭ يۈرىكى تىترەيدۇ. جوڭگو ـ سوۋېت ھۆكۈمەتلىرى ئوتتۇرىسىدا

تـۈزۈلگەن مەخپـى شـەرتنامە ئـارقىلىق شـۇ ۋاقىتتىكـى تارىخنىـڭ ھەقىقـى قىيـاپىتىنى كـۆرۈۋالغىلى بولـدۇ. بـۇ شەرتنامە 1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى ئىمزالىنىپ 4- ئاينىـڭ 11- كۈنىـدىن باشـلاپ كـۈچكە ئـىگە قىلىنىـدى، ئۈنۈملـۈك مـۇددىتى 30يىـل. شـەرتنامىغا، جۇڭخـۇا خەلـق رېسپوبلىكىسىنىڭ ۋەزىـرى جـۇئېنلەي، سـوۋېت ئىتتىپـاقى تاشـقى ئىشـلار مىنىسـتىرلىكىنىڭ مىنىسـتىرى ۋىشىنىسـكى موسكۋادا، كىرىمىـل سـارىيىدا ئىمـزا قويـدى. بـۇ شـەرتنامە تاشقىرىغا رەسمى ئېلان قىلىنـدى، دېـدى، خىتـاي ئـىلاۋە يازغۇچى.

بۇ شەرتنامە ئىمزالىنىشتىن ئىككـى كـۈن بـۇرۇن، يەنـى 2-ئاينـىڭ 12- كـۈنى خىتـاي كوممۇنىسـتلىرى سـوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن "جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسـى، سـوۋېت سوتسىياليسـتىك رېسـپوبلىكىلار ئىتتىپاقىنىـڭ دوسـتلۇق-ئىتتىپاقداشـلىقى توغرىسـىدا «ئالاھىـدە كېلىشىم»نى ئىمزالىـدى. بـۇ «ئالاھىـدە كېلىشـىم» ئەسـلىدە مەخپـى بولىشـى كېـرەك ئىـدى. بـىراق، 1950-يىلـى 7- ئاينىــڭ 16- كــۈنى ئامېرىكىنىــڭ تاشــقى سىياســەت جەمئىيىتـى تەرىپىـدىن نيـۇ - يـورك شـەھىرىدە دۇنياغـا ئاشـكارىلاندى. «ئالاھىـدە كېلىشـىم»نىـڭ جۇڭگـو تەرەپ رىياسەتچىســى ماۋزېــدۇڭ باشــلىق، جــۇئېنلەي تولــۇق

هوقۇقلۇق ۋەكىل بولۇپ «ئالاھىدە مەخپى كېلىشىم»گە ئىمزا قويدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ رىياسەتچىسى ستالىن باشلىق، ۋىشىنىسكى «ئالاھىدە مەخپى كېلىشىم»گە ئىمزا قويدى.

1 ـ «جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق ـ ئىتتىپاقداشلىق ـ ئۆز ئارا ھەمكارلىق شەرتنامىسى»

1949 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭ موسكۋاغا يېتىپ كېلىپ زىيارەتنى باشلىۋەتتى. 1950 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ ۋەزىرى قوشۇمچە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى جۇئېنلەي موسكۋاغا يېتىپ كەلدى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەت 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاياقلاشتى. 1950 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئىمزالانغان شەرتنامە شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى كۈچكە ئىگە بولدى. ئۈنۈملۈك ۋاقىت 30 يىل بولدى. «جۇڭگو ـ سوۋېت ـ دوستلۇق ـ ئىتتىپاقداشلىق ـ ئۆز ئارا ھەمكارلىق شەرتنامىسى»نىڭ ئەسلى تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ـ سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقىنىڭ دوستلۇق ـ ئىتتىپاقداشلىق ـ ئۆزئارا ھەمكارلىق شەرتنامىسى»

جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ئالىي مىنىستىرلارمەھكىمىسى بىلەن ئىرادە باغلاپ، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى بىلەن سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ دوستلۇق ۋە ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىپ؛ ئورتاق ھالدا ياپونىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىنىڭ ياكى باشقا ھەر خىل شەكىللىك تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىدە ياپونىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن دۆلەتلەرنىڭ، قايتا تاجاۋۇزچىلىق يولىغا مېڭىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ؛ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ نىشانى ۋە پىرىنسىپلىرىغا ئاساسلىنىپ، يىراق شەرق ۋە پۈتۈن دۇنيانىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تىنچلىقى ۋە ئومۇمىيۈزلۈك بىخەتەرلىكىنى مۇستەھكەملەپ؛ جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ۋە سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنچىلىق، بۇرادەرلىك، دوستلۇقنىڭ مۇستەھكەملىنىشىنىڭ جوڭگو-سوۋېت ئىككى مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ نىگىزلىك مەنپەئەتىگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىگە چوڭقۇر ئىشىنىپ؛ ئۈشبۇ مەقسەتتە، بۇ شەرتنامىنى تۈزۈشنى ئىرادە قىلدۇق، ھەمدە ھەر قايسى تەرەپلەر تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرىنى ئەۋەتتى:

جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى، جۇڭگو دۆلەت مەھكىمىسىنىڭ ۋەزىرى، قوشۇمچە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى جۇئېنلەي؛ سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى،ئاندېرى. يانولىيېۋىچ. ۋىشىنىسكى.

ئىككى نەپەر تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللەر ئۆزئارا سالاھىيەت داكومىتى ۋە ھۆججەتلەرنى ئالماشتۇرۇپ كۆرۈپ، مۇۋاپىق دەپ قارىغاندىن كېيىن، تۆۋەندىكى ماددىلارغا قوشۇلدى:

1) ماددا

شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت ئورتاق كۈچ چىقىرىشقا كاپالەت قىلىپ، زۆرۈرى تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ياپونىيە ۋە باشقا بىۋاسىتە تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىدە ياپونىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن ھەرقانداق دۆلەتنىڭ قايتىدىن تاجاۋۇزچىلىق يولىغا مېڭىپ، تىنچلىققا بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنى چەكلەيدۇ. شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەتنىڭ قايسى بىرى ياپونىيىنىڭ ياكى ياپونىيە بىلەن ئىتتىپاقلاشقان ھەرقانداق بىر دۆلەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچراپ، ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغاندا شەرتتنامە تۈزگەن لېكىن تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىمىغان

ئىككىنچى دۆلەت پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ھەربىي ۋە باشقا جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ.

ئىككى تەرەپ سەممىي ھەمكارلىششنى خالايدىغانلىقىنى دۇنيا تىنچلىقىنى ۋە بىخەتەرلىكىنى قوغداشنى مەقسەت قىلغان ھەر قانداق ھەرىكەتلەرگە قاتنىششنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈدۇ ھەمدە بۇ مەقسەتنى تېزلىك بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ.

2)ماددا

شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى تەرەپ ئۆزئارا قوشۇلۇپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە باشقا ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر بىلەن ئىمكانىيەت يار بەرگەن قىسقا مۇددەت ئىچىدە ياپونىيە بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاشنى قولغا كەلتۈرۈشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ.

3)ماددا

شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەتنىڭ بىرسىگە قارشى تۇرىدىغان ئۈچىنچى تەرەپ بىلەن ھەر قانداق شەرتنامە ئىمزالاشقا قاتناشمايدۇ. ئىككى دۆلەتنىڭ بىرسىگە قارشى تۇرىدىغان ھەرقانداق بىر گۇرۇھنىڭ ھەرقانداق ھەرىكەت ۋە تەدبىر ئېلىشلىرىغا قاتناشمايدۇ.

4)ماددا

شــەرتنامە ئىمزالىغــان ئىككــى دۆلەت تىنچلىقنــى ۋە ئومۇمىيۈزلۈك بىخەتەرلىكنــى مۇستەھكەملەش مەنــپەئەتىگە ئاساسلىنىپ، جۇڭگو ـ سوۋېت ئىككى دۆلەتنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق زور مەسىلىلەردە ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىش ئېلىپ بارىدۇ.

5)ماددا

شــەرتنامە ئىمزالىغــان ئىككــى دۆلەت دوســتلۇق، ھەمكارلىشىش روھىغا كاپالەت قىلىپ، ھەمدە باراۋەرلىك، ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقوقى ۋە زېمىن پۈتۈنلىكىنى، ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشماسلىق پىرىنسىپىنى ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىپ، جۇڭگو ـ سوۋېت ئىككى دۆلەتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، مۇستەھكەملەپ، ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە مۇمكىن بولغان ئىقتىسادىي ياردەملەرنى بېرىپ، زۆرۈرى ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشلىرى كېرەك.

6)ماددا

بۇ شــەرتنامە ئىككى تەرەپ تەستىقلىغاندىن كېيىن دەرھال كۈچكە ئىگە بولىدۇ. تەستىقلانغان نۇسخىسى بېيجىڭدە ئالماشتۇرۇلىدۇ.

بۇ شەرتنامىنىڭ قەرەللىك ۋاقتى 30 يىل بولىدۇ. ئەگەر ۋاقىت توشۇشتىن بىر يىل بۇرۇن، شەرتنامە ئىمزالىغان

ھەر قانـــداق بىـــر تەرەپ بـــۇ شـــەرتنامنى بىكـــار قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە، شـەرتنامىنىڭ ۋاقتـى يەنە 5 يىل ئۇزارتىلىپ، بۇ قانۇنغا ئەمەل قىلسا بولىدۇ.

1950 ـ يىلـــى 2 ـ ئاينىـــڭ 14 ـ كـــۈنى موســـكۋادا ئىمزالاندى.

ئومـۇمىي ئىككـى پـارچە، ھەر بىـر پارچىسـى خىتـايچە روسچە يېزىلغان. ئىككـى خىـل يېزىقتـا يېزىلغـان مـاددىلار ئوخشاشلا كۈچكە ئىگە.

جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى خەلـق ھۆكـۈمىتى (ئىمزا)

ســوۋېت سوتسيالىســتىك جۇمھــۇرىيەتلەر ئىتتىپــاقى مىنىستىرلار مەھكىمىسى كابىنتى (ئىمزا)

قوشۇمچە ئىمزالانغان مەخپى كېلىشىم.

2 ـ «جۇڭخـــۋا خەلـــق رېسپوبلىكىســـى، ســـوۋېت سوتسيالىسـتىك جۇمھـۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىـڭ دوسـتلۇق ـ ئىتتىپاقداشـلىقى توغرىسـىدا ئالاھىـدە كېلىشـىم» جۇڭخـۇا خەلـق رېسپوبلىكىسـى مەركىـزى خەلـق ھۆكـۈمىتى بىـلەن ســـوۋېت سوتسيالىســـتىك جۇمھـــۇرىيەتلەر ئىتتىپـــاقى ئوتتۇرىســىدىكى قويـۇق ھەمكـارلىقنى تېخىمـۇ كـۈچەيتىش ئۈچـۈن، جاھـانگىر دۆلەتلەرنىـڭ ھەر قانـداق شـەكىللىك تاجاۋۇزىــدىن ھەمــدە يــاپون جاھــانگىرلىكى بىــلەن تىــل

بىرىكتۈرۈپ قايتا باش كۆتۈرۈشىدىن ئورتاق ساقلىنىپ، ئاسىيانىڭ يېڭى تەرتىپىنى تۈرغۇزۇپ، جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق-ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن دوستلۇق-ئىتتىپاقداشلىق، ھەمكارلىق شەرتنامىسىنىڭ ئالاھىدە سىرتىدا، يەنە ئالاھىدە كېلىشىم ئىمزالايمىز.

ھەر قايسى تەرەپ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپ قاتناشتۇرسا بولىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى، دۆلەت مەھكىمىسىنىڭ ۋەزىرى قوشۇمچە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى جۇئېنلەي.

سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى مىنىستىرلار مەھكىمىسىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ئاندېرى. (نوئالىيۋىچ) ۋىشىنىسكى.

ئىككى تەرەپنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرى ئۆزئارا داكۇمىنت، ھۆججەتلەرنى ئالماشتۇرۇپ كۆرۈپ، مۇۋاپىق تاپقاندىن كېيىن تۆۋەندىكى ماددىلارغا قوشۇلدى.

1- ماددا: شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت جاھانگېرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئورتاق چەكلەپ ھەمدە ئۈچىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا ئورتاق تاقابىل تۇرۇپ، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى، سوۋېت سوتسىيالىتىك

جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇشىغا يول قويىدۇ، دۇنيا تىنچلىقىنى ئورتاق قوغدايدۇ.

2-ماددا: كېلىشىم ئىمزالىغان كۈندىن باشلاپ، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ئاۋۋال شەرقىي شىمال، جۇڭگونىڭ شىمال تەرىپىدە سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشىغا دېڭىز ۋە ھاۋا ئارمىيە بازىسى بېرىدۇ. ھەمدە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى مەسئۇل بولۇپ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيانى ئازاد قىلىش ئىشلىرىغا قاتنىشىپ، ئاسىيانى ئازاد قىلىش ئىشلىرىنى تاماملايدۇ.

3-ماددا: شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى تەرەپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى ئۆزگەرتىپ خەلقئارا قىزىل ئارمىيە قىلىپ قۇرۇشقا، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئالى قوماندانىنىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلىشىغا قوشۇلىدۇ.

4-ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى، 10 مىليون ئادەم تەييارلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ياردەملىشىپ، جۇڭگو-سوۋېت ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى ئورتاق قۇرۇپ، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىگە تاقابىل تۇرىدۇ.

5ـ ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى شەرقىي شىمالدىكى ھەر قايسى چېگرا ئېغىزلىرىنى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئەبەدى ئەسكەر تۇرغۇزۇشىغا ئېچىپ بېرىدۇ. سوۋېت ئارمىيىسى ئەركىن چىقىپ تۇرىدۇ. ئېچىپ بېرىشكە تېگىشلىك پورتلار جۇملىدىن چىڭ خۇاڭ داۋ، خەيجو، يەنتەي، ۋي خەيۋي، چىڭ داۋ، دالىيەن قاتارلىق پورتلاردىن ئىبارەت.

6ـماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى يىل ئاخىرىدىن بۇرۇن، 4 مىليون ئارمىيىنى تولۇقلاپ تەييارلاپ، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە قارشى تەييارلىق قىلىدۇ.

7ـ ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ نوپۇسىنى، بايلىق مەنبەئەلىرى كەمچىل بولغانلىقتىن، 100 مىليون كېمەيتمىسە بولمايدۇ. تەپسلى چارىلىرىنى جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ئۆزى بەلگىلەيدۇ.

8ـماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتىگە قاراشلىق ھەر قايسى ئىدارە ئورگانلار، ئۇمۇمى خەلق ئىگىلىكىدىكى سانائەت تارماقلىرى، سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ مەخسۇس خادىملىرىنى مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلەيدۇ.

9 ـ ماددا: كېلىشىم تـۈزگەن ئىككى دۆلەت، سـوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ تېخنىك خادىملارنى ئەۋەتىپ، جۇڭگونىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى مۇھىم سانائەت ئورۇنلىرىدا باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرىدۇ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەۋزەل مۇئامىلە قىلىش تۈزۈمى بويىچە، يۇقىرىقى خادىملارغا ئەۋزەل مۇئامىلە قىلىشقا قوشۇلىدۇ.

10 ـ ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ دېڭىز بويلىرى سودا بازارلىرىنى، ئىچكى بازارلىرىنى، سوۋېتلىكلەرنىڭ ئەركىن سودا قىلىشىغا ئېچىۋېتىپ، 1 % پىرسەنت ئەۋزەل باھادا باج ئېلىشنى يولغا قويىدۇ.

11 ـ ماددا: شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت، جۇڭگو ـ سوۋېت ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش شەرتى ئاستىدا، ماددى بويۇملار بىلەن ماددى بويۇملارنى تېگىشىش شەكلىدە سودا قىلىپ، دوستلۇق مۇناسىۋىتى تىكلەشكە قوشۇلىدۇ.

12 ـ ماددا: سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى دۆلىتى ئىچىدىكى تۆمۈر، خام ئەشيا كانلىرىنى باشقۇرۇش ئالاھىدە ھوقۇقىغا ئىگە. بۇنىڭ ئىچىدە قەلەي كېنىدا يىل بويى ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتىنىڭ 20 % پىرسەنتىنى جۇڭگو ئۆزگە

قالـدۇرغانىنىڭ سىرتىدا، قالغىنىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنى تەمىنلەيدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ سانائەت قۇرۇلۇشىغا ياردەملىشىدىغانلىقىغا قوشۇلىدۇ.

13 ـ ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ بېيجىڭ، تيەن جىن، شاڭخەي، گۇۋاڭ جۇ، چۇڭ چىڭ، چاڭ شا، خاڭ جۇ، جىيۇ جياڭ، ۋۇخۇ، شامىن، شەنتۇ، فۇجۇ قاتارلىق 15 شەھىرىدە، شەھەرنىڭ مەركىزى رايونلىرىنى سوۋېتلەر پۇقرالىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىشىغا ئايرىپ بېرىدۇ.

14 ـ ماددا: سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەلەپ، ئېلتىماسلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگوغا 3 مىليون دوللار قەرز بېرىدۇ. (قەرز قايتۇرۇش پىرىنسىپى قەرز بېرىش كېلىشىمى ئىمزالىغاندا بەلگىلىنىدۇ) بۇنىڭغا جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى شەرقىي شىمال، شىمالى جۇڭگو، (مانجۇرىيە)خام ئەشيا مەھسۇلاتلىرىنى زاكالەت قىلىپ قويىدۇ، قەرزنى قايتۇرىدىغان چاغدا خام ئەشيانىڭ تۈرلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئەمەلى ئېھتىياجغا كېرەك دەپ، قارىغانلىرىنى تاللىۋالىدۇ.

15 ـ ماددا: شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ چاقچۇن تۆمۈر يولى ۋە

تۆمۈر يول بويىدا 15 خىتاي مىلى (خىتايچە 1 مىل، 1.609 كىلومېتىرغا باراۋەر) ئىچىدە ئورتاق باشقۇرۇشقا قوشۇلدۇ. ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرىنىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى، مەسىلەن، تۆمۈر يول ئىدارە باشلىقى، دائىمى ھەيئەتلەر رەئىسى دېگەندەك خىزمەتلەردە نۆۋەتتىكى ئېھتىياجغا ئېتىبار بېرىپ، جۇڭگونىڭ ۋەكىللىرى مۇئاۋىنلىقنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

16 ـ ماددا: بۇرۇن، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن مانجۇرىيە كېلىشىمىگە (ئېھتىمال خاربىن شەرتنامىسى بولسا كېرەك) ئاساسلىنىپ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى سودا ـ تىجارەت ئىمتىيازىدىن داۋاملىق بەھرىمەن بولۇشى، قايتۇرۇشقا تېگىشلىك قەرزنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇشى كېرەك.

17 ـ ماددا: كېلىشىم تۈزگەن ئىككى دۆلەت، ئىككى تەرەپ، ئىچكى موڭغۇلىيە، (شىنجاڭ) ئۇيغۇرىستان، شىزاڭ(تىبەت) قاتارلىق ئۆلكىلەردە ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشغا قوشۇلدۇ. ئۇلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشغا ئىككى تەرەپ ئورتاق مەسئۇل بولىدۇ.

18 ـ ماددا: كېلىشىمنامە ئىككى تەرەپنىڭ تەستىقلىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، دەرھال كۈچكە ئىگە بولىدۇ، تەستىقلانغان ماتېرىياللار چىتا شەھىرىدە ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇلىدۇ.

19 ـ ماددا: كېلىشىمنامە ئىنتايىن مەخپىي بولۇش خاراكتېرىغا ئىگە، كېلىشىم ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت، ئىككى تەرەپ، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش، ئاشكارىلىماسلىق مەسئۇلىيىتىگە ئىگە.

1950 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى موسكۋادا ئىمزالاندى.

ئومۇمىي ئىككى نوسخا، ھەر بىر نوسخا ئوخشاشلا خىتايچە، روسچە يېزىلدى. كېلىشىمنامەنىڭ ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان نوسخىلىرى ئوخشاش كۈچكە ئىگە.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى جۇئېنلەي، (ئىمزا)

سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ئالىي مەھكىمىسى رەئىسلەر كابىنىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى ئاندېرى. يانولىيۋېچ. ۋىشىنىسكى،(ئىمزا)

ماتېرىيال ۋە ماقالىنىڭ كېلىش مەنبىئى ـ خەينەن ئۆلكىسى جالەي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ تارىخى. ("جۇڭگوغا نەزەر "تورىبېتى)

يىگىرمە يەتتىنچى باب خىتاي بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان سۆھبەتكە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار

1 ـ ئۇيغۇرلار كىمدىن، نېمە ۋە ياكى قايسى شەكىللىك سىياسىي مەمۇرى بىرلىك تەلەپ قىلىدۇ؟ ئۇچۇق ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ھاياتىغا، سىياسىي دېمۇكراتىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇيغۇرلار كىمدىن نېمە تەلەپ قىلىدۇ، كىمدىن قاچان، قانداق تەلەپ قىلىدۇ؟ ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلار خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىدىن ۋەتەن تەلەپ قىلىدۇ، لېكىن ئاۋۋال ھوقۇق تەلەپ قىلماي تۇرۇپ، ۋەتەننى ئوڭايلا قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. ۋەتەن ئۇيغۇرىستاننى ھازىر خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى بېسىپ يېتىپتۇ، ۋەتەن ئۇيغۇرىستان خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالدى. مەسىلەن، خىتايدىن ھوقۇق تەلەپ قىلغاندا ھوقۇق بېرىلىدىغان نەرسىمۇ؟ قائىدە بويىچە بولغاندا ھوقۇق بېرىلىدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى تارتىپ ئالىدىغان نەرسىدۇر. ھوقۇق بۇ كۈچ دېگەنلىكتۇر. ھوقۇقنى تارتىپ ئالماقچى بولغاندا، كۈچنى كۈچ بىلەن تارتىپ ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا ئۇيغۇرلار ھازىر قانداق كۈچكە ئىگە، ئۇيغۇرلارنىڭ نېمە كۈچى بار؟ ئۇيغۇرلارنىڭ ھېچ قانداق كۈچى يوق. ئۇيغۇرلار دەسلەپ تۇرغان زېمىننى

گەرچە ئۇيغۇرلا مىنىڭ ۋەتىنىم دېسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار دەسلەپ تۇرغان بىر غېرىچ يەرمۇ ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق ئەمەس. خىتاي ئالللىقاچان بۇ زېمىن ئۇيغۇرىستاننى، شىنجاڭنى، شەرقىي تۈركىستاننى «جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىرقىسمى» دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ئاساسى قانۇنىغا «يەر زېمىن دۆلەتنىڭ» دەپ، يېزىپ بولغان ئىدى.

ئۇنداقتا ۋەتەنداشلىرىم! بىز ئۇيغۇرلار نېمىگە ئاساسلىنىپ ۋەتەن تەلەپ قىلىمىز. بىز ئۇيغۇرلار نېمىگە ئاساسلىنىپ ھوقۇق تەلەپ قىلىمىز ياكى ھازىرقى كۈندە كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا ئېقىپ يۈرگىنىچە بولغاندا نېمىگە ئاساسلىنىپ ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىمز، نېمىگە ئاساسلىنىپ مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىمىز؟

مېنىڭچە بولغاندا ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىدىغان بىرمۇ ئۇيغۇر يوق. بىراق، خەلقئارا نىزامنامىلارغا ئاساسلىنىپ، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى خەلقئارا ئېتىراپ قىلىشلارغا ئاساسلىنىپ، قوشنىمىز تىبەتلەرنىڭ خەلقئارا سىياسىي سەھنىلەردە ئوينىغان رولىغا ئېتىبار بېرىپ، دالاي لاما ئالىي ئاپتونومىيە تەلەپ قىلغاندەك، ئالىي ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئارىمىزدا يوق ئەمەس.

2ـ ئۇنداقتا ئاپتونومىيە، ئالىي ئاپتونومىيە دېگەن سىياسىي ئاتالغۇلارنى قانداق چۈشىنىشىمىز كېرەك.

ئاپتونومىيىنىڭ سىياسىي ئۇقۇملۇق مېغىزىنى، ئاپتونومىيىلىك سىياسىي، مەمۇرى، تەشكىلى بىرلىكىنى، ئاپتونومىيە دېگەن سىياسىي ئىبارىنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى قانداق خۇنۇكلەشتۈرگەن بولسا خىتاينىڭ نۆۋەتتە ئۇيغۇرلارغا قۇرۇپ بەرگەن ئاپتونومىيە سىياسى مەمۇرى بىرلىكىنى ھەم شۇنداق خۇنۇك سىياسى مەمۇرى بىرلىك ھەم شۇنداق خۇنۇك سىياسى مەمۇرى قۇرۇلما دەپ، چۈشىنىشىمىز كېرەك. مەسىلىنىڭ تۈگىنى شۇيەردىكى، ئاپتونومىيە، ئالىي ئاپتونومىيە ئېلىش ئۇيغۇرلار ئۈچۈن مەقسەت ئەمەس، قانداق ھوقۇق ئېلىش بۇ ئاساسلىق مەقسەتتۇر. مۇبادا خىتاي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاپتونومىيىلىك ھوقۇقنى بېرىشنى لايىق تاپىدىغانلا بولسا، خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا قايسى شەكىللىك ئاپتونومىيە بېرىشى بۇ مۇھىم ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق شەكىللىك ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىشى ۋە قانداق شەكىللىك ئاپتونومىيە ئېلىشى بۇ مەقسەتكە مۇۋاپىق سىياسىي ھەرىكەتتۇر.

ئۇيغۇرىستاننىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانى نۆۋەتتە خىتاي ئىكەن، مۇستەملىكىچى خىتايدىن ئۇيغۇرلار ئەگەر ئاپتونومىيە ھوقۇقى تەلەپ قىلىدىغان بولسا، ئاپتونومىيە ھوقۇقنى بېرىش بىلەن ئاپتونومىيە مەمۇرى بىرلىكىنى

ئېلىش تىنچ يول بىلەن، بەلكى خەلقئارا نازارەت ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان بولسا، ئۇنداقتا بېرىش بىلەن ئېلىشنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى يەنى خىتاي قانداق شەكىللىك ھوقۇق بېرىدۇ، ئۇيغۇرلار قانداق شەكىللىك ھوقۇق تەلەپ قىلىدۇ، دېگەن پەرقنى كىم كېلىشتۈرۈپ قويىدۇ؟ خەلقئارا جەمئىيەتتە سىېنىڭ كىشىلىك ھوقۇق، سىياسىي ھوقۇق دەۋالىرىڭغا كىم، قايسى دۆلەت ئىگە بولغان بولسا، بەلكى شۇ دۆلەت كېلىشتۈرۈپ قويىشى مۇمكىن! ئەمدى كېلەيلۇق:

خىتاي ئۇيغۇرلارغا قۇرۇپ بەرگەن ئاپتونومىيىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى قەيەردىن قەيەرگىچىلىك؟

ئاپتونومىيە بۇ ئىسمىنىڭ مەنىسى ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش دېگەنلىك بولاتتى، شۇڭا خىتاي تىلىدا «زى جى چۇ» دەپ ئاتالدى. ئەمما، مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا 1955 ـ يىلى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۇيغۇرلارغا ئاپتونومىيە قۇرۇپ بەرگەندىن باشلاپ ھازىرغىچە، ئۇيغۇرلار بىر كۈنمۇ ھەتتا، بىر دەقىقىمۇ ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇپ باقمىدى.

ئاپتونومىيە مەمۇرى بىرلىكىنىڭ ھەربىي قوشۇن تەشكىللەش ھوقۇقى بارمۇ ـ يوق، ئاپتونومىيە مەمۇرى بىرلىكىنىڭ ساقچى قوشۇنلىرى تەشكىللەش ھوقۇقى

بارمۇ-يوق. ئالايلۇق، ساقچى قوشۇنلىرىنى تەشكىللەش «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى»نىڭ هوقۇقى دائىرىسى ئىچىدە بولىدىغان بولسا، 1955 -يىلىدىن تاكى هازىرغىچە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى»دا تەشكىللەنگەن ساقچىلار قوشۇنىنىڭ مىللەت تەركىبى نىمە؟ دەپ سوئال قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بۇ مەسىلە يەنى ساقچىلار قوشۇنىنىڭ مىللەت تەركىبى بۇ، ئەڭ مۇهىم سىياسىي ئامىلدۇر. ساقچى قوشۇنى تەشكىللەش بويىچە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى»غا، ئۇيغۇرلاردىن ساقچى قوشۇنى تەشكىللەش هوقۇقى بېرىلگەن بولسا، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى»نىڭ بىرىنچى سكرېتارى ئۇيغۇردىن قويۇلغان بولاتتى.

خىتاينىڭ سىياسىي مەمۇرى تۈزۈمى كوللېكتىپ رەهبەرلىك، هۆكۈمەت بۇ پارتىيە، پارتىيە بۇ هۆكۈمەت. ئەگەر، ئۇيغۇرلارغا بېرىلگەن ئاپتونومىيە هەقىقى ئاپتونومىيە بولۇپ قۇرۇلغان بولسا، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى»غا ئۇيغۇرنى مەسئۇل قىلماقچى بولسا، كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن ئۇيغۇرلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدىغۇ؟! دېمەك، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا بەرگەن ئاپتونومىيە هوقۇقى قىپقىزىل يالغان ئاپتونومىيە هوقۇقىدۇر.

نـۆۋەتتە ئۇيغـۇرلار مۇبـادا ئـاپتونومىيە ھۇقـۇقى تەلەپ قىلىدىغان بولسا، يەنىلا يۇقىرىقىدەك ئـاپتونومىيە ھوقـۇقى تەلەپ قىلامدۇ؟ بـۇ مـۇمكىن ئەمەس . بەزى كىشـىلەر ئـالىي ئاپتونومىيە دېـگەن ئۇقـۇمنى كۆتـۈرۈپ چىقىشـتى. ئۇنـداقتا بۇنداق ئاپتونومىيىنىـڭ ھوقـۇق دائىرىسـى قانـداق بولۇشـى كېرەك، ئالىي ئاپتونومىيىنىـڭ ھوقـۇق شـەكىللىرى قانـداق بولۇشى كېرەك؟

دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئـاپتونومىيە شـەكىللىرىنى قويۇپ تۇرۇپ، پەقەت جۇڭگونىـڭ ئـۆزىگە مۇناسـۋەتلىك، «بىـر دۆلەتــتە ئىككــى خىــل تــۈزۈم» سىياسـتى بـويىچە شاڭگاڭ مەمۇرى رايونىغا بېرىلگەن ھوقـۇق نـېمە؟ دېـگەن سوئالنىڭ ئۆزىگىلا جاۋاب بېرەيلۇق.

شاڭگاڭنىڭ پۇل بېرلىكى شـاڭگاڭنىڭ ئۆزىنىـڭ پـۇلى، شـاڭگاڭنىڭ سـاقچى قوشـۇنلىرى شـاڭگاڭلىق خىتـايلاردىن تەشكىللەنگەن، شـاڭگاڭ مەمۇرىيىتىنىـڭ باشـلىقىنى گەرچە مەركـــزى ھۆكـــۈمەت تەيىنلەيـــدىغان بولســـمۇ، لـــېكىن شـــاڭگاڭلىق خىتايـــدىن تەيـــىنلەنگەن، ھەرگـــز يـــاكى فۇجيەنـدىن يـاكى جاڭسـۇلۇق خىتايـدىن تەيـىنلەنمىگەن. شـاڭگاڭنىڭ بـايرىقىچۇ؟ گەرچە رەڭگـى، چـوڭ قۇرۇقلـۇق خىتايلىرىنىڭ بايرىقىغا ئوخشاش قىپقىزىـل بولسـىمۇ، بەش يۇلتۇزلۇق ئەمەس. چىتىر شـەكىللىك بـايراقتۇر. ھەممىـدىن

قىزىغى شۇ يەردىكى، چوڭ قۇرۇغلۇق خىتايلىرى شاڭگاڭغا ئۆز ئىختىيارى كىرىپ- چىقالمايدۇ. شاڭگاڭغا تۈزۈلۈپ بېرىلگەن 23 ماددىلىق قانۇن زادى قانداق قانۇن ؟ (مەن بۇ قانۇننى ساقلاپ قالالمىدىم)

ئەمدى بۈگۈن ئۇيغۇرلار بولسۇن، موڭغۇللار، تىبەتلەر بولسۇن، زوراۋانلىق ئاستىدا ئۆزلىرى ئاتاپ كېلىۋاتقان ۋە ياشاپ كېلىۋاتقان ئاپتونومىينى شاڭگاڭنىڭ ئاپتونومىيىسىگە سېلىشتۇرۇپ باقسا بولىدۇ.

ئەگەر ئۇيغۇرلار خىتايدىن ئالىي ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىدىغان بولسا، ئالىي ئاپتونومىيىنىڭ سىياسى مەمۇرى بېرلىكى قانداق شەكىلدە بولىدۇ؟

ئالىي ئاپتونومىيىنىڭ مەمۇرى بىرلىكى مۇشۇنداق شەكىللىك بولۇشى كېرەك دەيدىغان خەلقئارا قانۇن بارمۇ-يوق، مېنىڭ بۇنىڭدىن خەۋىرىم يوق ئىكەن. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا شۇنداق ئالىي ئاپتونومىيىلىك ھوقۇققا ئېرىشكەن مىللەتلەرنىڭ تەجرىبىسىدىن ئۆگىنىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، قوشنىمىز روسىيە ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، قېلىپ قالغان يەنە باشقا مىللەتلەرگە، روسىيە پېدىراتسىيىسى ھۆكۈمىتى مېنىڭ بىلىشىمچە جۇمھۇرىيەت شەكلىدە ئالىي ئاپتونومىيە قۇرۇپ بەردى. ئالتايىسكى

ۋىلايەتلىرىدە تۇۋا جۇمھۇرىيىتى، قازان ۋىلايەتلىرىدە تاتارىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇپ بەردى. يەنە مەسىلەن، كانادادا كۋبىكلەرنىڭ ئالىي ئاپتونومىيىسىنى دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت دېيىشكىمۇ بولىدۇ. يەنە مەسىلەن، كانادا، ھىندىستان، پاكىستان، يېڭى زىنلاندىيە، ئاۋىستىرالىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئەنگلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى پېدىراتسىيە شەكىللىك مۇناسىۋەتتۇر. بۇنداق دۆلەتلەر مۇناسىۋىتىدىن ئەتراپلىق مەلۇماتىم يوق ئىكەن. بىلىدىغان باشقا ۋەتەنداشلار تولۇقلاپ قويسا بولىدۇ.

ئالىي ئاپتونومىيە نامىدا ھوقۇق تەلەپ قىلىش:

1- دۆلەت مۇداپىئە ھوقۇقى مۇستەملىكىچى دۆلەتنىڭ قولىدا بولىدۇ. مۇستەملىكىچى مۇستەملىكە ئەلنىڭ چېگرىلىرىدا قانچىلىك ساندا ئەسكەر تۇرغۇزىدۇ، بۇ قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. ئەمما، مۇستەملىكىچى دۆلەت مەسىلەن خىتاي، ئۇيغۇرىستاننىڭ جاي-جايلىرىدا ۋىلايەتتىن تارتىپ ناھىيىلەرگىچە قانۇنسىز تۇرغۇزغان بارلىق ئەسكىرى، قوراللىق قىسىملىرىنى جۇملىدىن بىڭتۇەننى چېكىندۇرۇپ چىقىپ كېتىدۇ.

2- تاشقى مۇناسىۋەتلەر ھوقۇقى، دىپلوماتىيە ھوقۇقى مۇستەملىكىچى دۆلەتنىڭ قولىدا بولىدۇ. تاشقى سودا

ھوقۇقىمۇ مۇستەملىكىچىلەرنىڭ قولىدا بولامدۇ-بولمامدۇ، شۇ ۋاقىتتا ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن قانۇندا بەلگىلىنىدۇ.

3- مەسىلەن، خىتايدىن ئالىي ئاپتونومىيە تەلەپ قىلغۇچى تىبەت، ئۇيغۇردەك مىللەتلەر بىلەن ئاساسلىق مىللەت خىتاي ئوتتۇرىسىدا ئالىي ئاپتونومىيە ھوقۇقلىرى بىلەن مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقلىرىنى ماسلاشتۇرىدىغان، قەيت قىلىپ موقىملاشتۇرىدىغان، ھەر ئىككى تەرەپ ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان ئاساسى قانۇن بولۇشى لازىم.

4- ئالىي ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىلگەن مىللەت بىلەن مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى ئاساسى قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىنىشى لازىم بولىدۇ. مەسىلەن، مۇستەملىكىچى مەركىزى ھۆكۈمەتكە قاراشلىق مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان كارخانا، شىركەتلەر جۈملىدىن بىڭتۈەن ۋە نېفت شىركەتلىرى ئالىي ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەتنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن سىرىت، مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىقتىسادىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانلىقتىن، ئۇيغۇرلارغا قانچىلىك ھەق تۆلەيدۇ، دېگەن مەسىلىمۇ، ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان ئاساسىي قانۇننىڭ روھى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ.

5ـ ئالىي ئاپتونومىيە هوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەت بىلەن مەركىزى هۆكۈمەتنىڭ باج ـ تۆلەم مۇناسىۋەتلىرى ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ.
6ـ كۆچمەنلەر مەسىلىسىدە ھەرقانداق ئېتىرازغا ئورۇن يوق، قەيەردىن كەلگەن بولسا، شۇيەرگە قايتىپ كېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، ئالىي ئاپتونومىيە هوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەت ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنلىرىغا ئاساسلىنىپ، چېگرىدىن كىرىپ ـ چىقىش رەسمىيەتلىرىنى قانۇن ئارقىلىق بەلگىلەيدۇ.
7ـ ئالىي ئاپتونومىيلىك جايلاردا قانچىلىك ساندا ساقچى ۋە قوراللىق ساقچى تەشكىللەش هوقۇقىنى، ئالىي ئاپتونومىيلىك هوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەت ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنلىرىغا ئاساسلىنىپ بەلگىلەيدۇ ۋە مۇستەملىكچى مەركىزى هۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشىغا يوللايدۇ.
8ـ ئەڭ ھالقىلىق مەسىلە، ئالىي ئاپتونومىيلىك مەمۇرىيەتنىڭ باشلىقى ياكى رەئىسىنى مەركىزى هۆكۈمەت بەلگىلەپ بەرمەسلىكى، ئالىي ئاپتونومىيلىك هوقۇق ئالغان مىللەتنىڭ رەئىس ۋە باشلىقىنى قەرەللىك سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىقىرىش هوقۇقلىرى ئوتتۇرىدا ئورتاق

تۈزۈلگەن ئاساسي قانۇننىڭ ماددىلىرى بويىچە ۋە ئالىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ قانۇنلىرى بويىچە بەلگىلىنىشى لازىم.

9 ـ ئالىي ئاپتونومىيە هوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەت ئەڭ ئاۋۋال مىللىي پارلامېنت تەشكىللەيدۇ. مۇۋاپىق سان بېرىش ئارقىلىق يېتىمچى مىللەتلەرنى پارلامېنتقا جەلىپ قىلىدۇ. مىللىي پارلامېنت ئوتتۇرىدىكى ئاساسىي قانۇن ئاساسىدا يەرلىك قانۇن چىقىرىدۇ ۋە قانۇننى شەرھىلەش هوقۇقىمۇ بولۇشى لازىم.

10 ـ ئالىي ئاپتونومىيە هوقۇقىغا ئېرىشكۈچى مىللەت بىلەن مۇستەملىكە قىلغۇچى ئاساسلىق مىللەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاۋۋال هەل قىلىنىشقا تېگىشلىك ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە شۇكى، «بۇ تېررىتورىيە كىمنىڭ» دېگەن مەسىلىنى هەل قىلىش ئۈچۈن جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ ئاساسى قانۇنى ۋە بۇ قانۇننىڭ 4 ـ ماددىسىغا كىرگۈزۈلگەن «مىللى ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ هەممىسى جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتىنىڭ ئايرىلماس قىسمىدۇر» دېگەن ساقتا قانۇننىڭ ساقتا ماددىسىنى ئاۋۋال بىكار قىلىش لازىم.

مەسىلەن، 2009 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شۇئىتسارىيىنىڭ جەنۋە شەهىرىدە تىبەت، خىتاي

زىيالىيلىرىنىڭ يىغىنى بولۇپ ئۆتتى. يىغىنغا قاتناشقۇچىلار بىردەك: «جۇڭخۇا خەلق رېسپۇبلىكىسى ئاتاپ كېلىۋاتقان، تىبەت ئەزەلدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ بىرقىسمى» دەيدىغان سۆز تارىخى پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس دەپ، ئورتاق پىكىرگە كېلىشتى.

11 ـ 1 مىليون 900 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق بۇ زېمىن، بۇ تۇپراق ئۇيغۇرىستان ئۇيغۇرنىڭ زېمىنىدۇر.

12 ـ ئۇيغۇرىستاندا ياشاۋاتقان باشقا مىللەتلەرنىڭ تەقدىرى قانداق بولىدۇ؟ بۇ مەسىلىگە مۇۋاپىق 1920 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ماقۇللانغان تۈركىيە، «گىراجدانلار ئەھدىنامىسى» نىڭ 5 ـ ماددىسىدا: «دۆلەت ئىچىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقى قوشنا دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان تۈركلەرنىڭ ھوقۇقى بىلەن ئوخشاش ئۆلچەمدە بولىدۇ» (‹تۈركىيە ھازىرقى زامان تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى 23 ـ بەت) دېيىلگەندەك، مەملىكىتىمىز ئۇيغۇرىستاندا ياشاۋاتقان قازاقلارنىڭ ھوقۇقى، قازاقىستاندا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھوقۇقى بىلەن ئوخشاش ئۆلچەمدە بولىدۇ، مەملىكىتىمىز ئۇيغۇرىستاندا ياشاۋاتقان قىرغىزلارنىڭ، ئۆزبېكلەرنىڭ ھوقۇقىمۇ، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستانلاردا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھوقۇقى بىلەن ئوخشاش ئۆلچەمدە

بولىدۇ. تۇڭگانلار خالىسا قايتىپ بېرىپ نىڭ شىيادا دۆلەت قۇرۇۋالسا بولىدۇ.

... سوۋېتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سىياستى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. 5 يىللىق پىلانىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى باستۇرۇشلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، 100 مىڭدىن 200 مىڭغىچە قازاق خەلقى قېچىپ جۇڭگونىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىگە كىرىۋالدى....

(«دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى» ئاپتورى لەپتىن ستاۋروس، خىتايچە نەشرى 691 ـ بەت)

يۇقىرىقى پىكىرلەر لايىھەلەر پەقەت ئالىي ئاپتونومىيە توغرىسىدىكى دەسلەپكى پىكىر ۋە دەسلەپكى لايىھە دەپ قارىلىشى لازىم.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرۇلغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى لازىم

بىز يۇقىرىدا ئۇشبۇ ماقالىغا ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى دەپ، ماۋزۇ قويغان ئىدۇق. ماۋزۇ بۇنداق قويۇلغانىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان خەلقئارا سىياسەت بار ئوقشايدۇ دەيدىغان تۇيغۇغا كېلىپ قالماسلىقىمىز كېرەك. بىراق، مەسىلە شۇ يەردىكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر دۆلەتلىرى تارىختا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسەتلىرى دائىرىسىگە كىرىپ قېلىپ، بۈگۈنگىچە بۇ شەكىلدە سېتىلغان بولسا، ئەتىسى ئۇ شەكىلدە سېتىلىپ كەلدى. باشتا يازغان يازمىلىرىمىزنى ئوقۇغان ئوقۇرمەنلىرىمىز، تارىخنى پاكىتلارنى كۆرۈپ شۇنداق ھېسسىياتقا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

مەسىلەن، شۇنداق دەيلۇق. ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ھۆكۈمتى 1928-يىلى گومىنداڭ جىياڭ جېشى ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلدى. 1933-يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ قەشقەر ئۆلكىسى قەشقەر شەھىرىدە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى كىم ئېتىراپ قىلدى؟ 1931-يىلى

ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالىدا مانجۇرىيىدە قۇرۇلغان «مانجۇرىيە جۇمھۇرىيىتى»نى كىم ئېتىراپ قىلدى؟ تۇنجى بولۇپ ئېتىراپ قىلىشقا تېگىشلىك ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرى ھۆكۈمىتى، ئۇيغۇرنىڭ ياش جۇمھۇرىيىتىنى نېمىشقا ئېتىراپ قىلمىدى، مانجۇرىيە دۆلىتىنى نېمىشقا ئېتىراپ قىلمىدى؟ 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خىتايدا «جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى» قۇرۇلدى. سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خىتاينىڭ جۇمھۇرىيىتىنى تۇنجى بولۇپ ئېتىراپ قىلدى. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسى غۇلجا شەھرىدە، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى قۇرۇلۇشتىن 5 يىل بۇرۇن قۇرۇلغان، بەلكى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىدە قۇرۇلغان، بۇ دۆلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنى تۇنجى بولۇپ ئېتىراپ قىلىشقا تېگىشلىك سوۋېت ئىتتىپاقى نېمىشقا ئېتىراپ قىلمىدى؟ روسىيە ھۆكۈمىتى لېنىن ۋە چىچېرىنلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمەت ۋە دۆلەت قۇرۇپ بەرمەسلىك سىياسىتىگە ئەمەل قىلدىمۇيا؟! سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقئارا سىياسىي تاۋىكىغا چۈشكەندە ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان دۆلەتنى مۇنقەرز قىلىش نىيىتىدە تاۋىكىغا قويغانمۇ، يا؟!

يۇقىرىدا «يالتا شەرتنامىسى» ۋە «موسكۋا شەرتنامىسى» توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئەمدى خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ، ئېنىق ئېيتقاندا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ قىسمەن بولسىمۇ، «يالتا شەرتنامىسى»نى قانداق ئېتىراپ قىلغانلىقىنى؛ بۇيەردە دېمەكچى بولغىنىمىز شۇكى، ئۇيغۇر - ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنىڭ يالتادا سىياسىي سودىغا قويۇلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان ماقالىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

1 - «يالتا يىغىنىدا تىلغا ئېلىنغان شىنجاڭ مەسىلىسى»

ماۋزۇنى شۇنداق قويغان ئاپتور لى شىڭ ئەپەندى، «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخىي ۋە ھازىرقى ئەھۋالى» ماۋزۇلۇق كىتابىدا مۇنداق باشلايدۇ:

(‹ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت› نىڭ ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھرىدە قۇرۇلغان ئۇيغۇرنىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى) ئوتتۇرا سەپتىن ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىشى ھەربىي پىلانىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىدى. مىللىي ئارمىيە ئاساسى كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا جىڭ ۋە شىخو جېڭىنى قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلان، بىرونېۋىكلىرى ۋە زەمبىرەكچى قىسمىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، 8 - سىنتەبىر ئايرىم - ئايرىم ھالدا جىڭ ۋە شىخو شەھىرىنى ئىشغال قىلغان،

(خىتاي گومىنداڭ ئارمىيىسى ياپونغا قارشى ئۇرۇش قىلغاندا ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ ۋە روسىيە ھاۋا ئارمىيىلىرىنىڭ ماسلىششى ئارقىسىدا قەيەر-قەيەرگە ھۇجۇم قىلغان؟ خىتاينىڭ چەتتىن ياردەم ئېلىشى بىلەن ئۇيغۇرنىڭ چەتتىن ياردەم ئېلىشىنىڭ پەرقى نەدە؟) ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، گومىنداڭنىڭ بۇ ئىككى شەھەرنى قوغداپ ياتقان 6 مىڭدىن كۆپرەك ئەسكىرىنى يوقىتىپ، نۇرغۇن قورال-ياراغ، ئوق-دورىلارنى ئولجا ئالغان. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، مەركىزى شەھەر ئۈرۈمچىگە ئارانلا 150 كىلومېتىر كېلىدىغان ماناس دەرياسىنىڭ غەربى قىرغىقىغا قىستاپ كېلىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن دەريانى پاسىل قىلىپ تىركىشىپ تۇرغان. ئەينى چاغدا، گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدە ئاران 6 بىرىگادا ئەسكىرى كۈچى بولغاچقا ئۇلار ئامالسىز «بۈيۈك ئۈرۈمچىنى قاتتىق قوغداش»، (‹بۈيۈك ئۈرۈمچى› خىتايغا خاس مەنىسىدە شەرقتە قۇمۇلغىچە، جەنۇپتا قارا شەھەرگىچە، غەربتە ماناس ناھىيىسىگىچە بولغان دائىرىنى كۆرسىتىدۇ. تۈزگىچىدىن) تىن ئىبارەت جىددى تاقابىل تۇرۇش پىلانىنى تۈزۈشكە مەجبۇر بولغان. ھالبوكى بۇ چاغدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاراتقان سىياسىتىدە ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىغان.

1945 ـ يىلى 2 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگلىيىدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى يالتا شەھىرىدە يىغىن ئېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مەخپىي مۇزاكىرە قىلىدۇ. ئامېرىكا تەرەپ گېرمانىيىگە قارشى ئۇرۇش ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگىلا تايانغاندا ياپونىيىنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن يەنە بىر يېرىم يىل ۋاقىت كېتىدۇ؛ ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى «سوۋېت ئىتتىپاقى ـ ياپونىيە بىتەرەپلىك شەرتنامىسى»دىن ۋاز كېچىپ ياپونىيەگە قارشى ئۇرۇش قىلسا، ياپونىيىنى مۇددەتتىن بۇرۇن مەغلۇپ قىلغىلى بولىدۇ، ئامېرىكا تەرەپتىن ئۇرۇشتا يارىلىنىدىغان، ئۆلىدىغانلارمۇ زور دەرىجىدە ئازىيىدۇ، دەپ قارايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ جۇڭگوغا تەۋە تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ، «هازىرقى مۇستەقىل هالىتى»نى ساقلاپ قېلىشنى ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشنىڭ بىر شەرتى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئامېرىكا بۇنى قوللايدۇ. شۇنداق قىلىپ ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېسىم ئىشلىتىشى ئارقىسىدا، جىياڭ جېشى

ئامالسز سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلىدۇ. لېكىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئالماشتۇرۇشنىڭ بىرىنچى شەرتى سۈپىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ، جۇڭگونىڭ «شىنجاڭ» ئۇيغۇرىستان زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مەمۇرى ھوقۇقىغا ھەمدە «شىنجاڭ تۇپىلىڭى»، (ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى كۆرسىتىدۇ) غا ئەمدى ھەر قانداق ياردەم بەرمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىشىنى، شۇنىڭدىلا جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ، تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقى توغرىسىدىكى تەلىپىنى ئويلىشىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. (‹جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى› ئاپتورى لىشىڭ، ئۇيغۇرچە نەشرى 315-316-بەت)

خىتاي يازغۇچى لى شىڭنىڭ ئېتىراپ قىلىشى بىلەن خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۇيغۇر مەسىلىسىنى ئېتىراپ قىلىشى ئوخشاش بولۇپ، بۇ ئېتىراپ قىلىشلاردىن گەرچە ئەسلى ماتېرىيال كەمچىل بولسىمۇ ئۇيغۇر مەسىلىسىنىڭ يالتا يىغىنىدا بىۋاستە ئوتتۇرىغا قويۇلماي ۋاستىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

پەلەكنىڭ چارقى چۆرگىلەپ 20-ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىغا كەلگەندە، 1989-يىلى بېرلىن تېمى ئۆرۈلۈپ،

ئىككى بىرلىن بىرلىشىپ، ھېچ كىم دىمىسىمۇ، ھېچ كىم ئېيتمىسىمۇ تارىخ، «يالتا شەرتنامىسى»، «يالتا سىستېمىسى»نىڭ يىمىرىلگەنلىكىنى جاكارلىدى. دۇنيا تەنتەنە قىلدى، تارىخچىلار، سىياسىئونلار، گېرمانىيە خەلقى، پۈتۈن شەرقىي ياۋرۇپا خەلقى، قىسقىسى پۈتۈن دۇنيا خەلقى تەنتەنە قىلدى. شەرقى ياۋرۇپا خەلقى كىرىمىل كوممۇنىزىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاسارەتلىرىدىن قۇتۇلدى. مۇستەقىللىقنى ئۆزىنىڭ قولىغا قايتۇرۇپ كەلدى. بولۇپمۇ بالتىق بويىدىكى ئۈچ دۆلەتنىڭ تەنتەنىسى ھەممىدىن ئۈستۈن بولدى. چۈنكى، بۇ ئۈچ دۆلەت 1939 ـ يىلى روسىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان «روسىيە ـ گېرمانىيە شەرتنامىسى»نىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ، مۇستەقىللىقىدىن ئايرىلىپ قالغان دۆلەتلەر ئىدى. روسىيە كىرىمىل ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ 15 مۇستەقىل دۆلەت دۇنياغا كەلدى. كوممۇنىزىم ئىمپېرىيىسى، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى دىدۇق، توغرىسىنى ئېيتقاندا، مۇستەملىكىچى سوۋېتلەر سىستېمىسى يىمىرىلدى. بۇنداق يىمىرىلىش پەقەت ياۋرۇپادا، ئۇنىڭدىن كېيىن روسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىلا نەتىجە كۆرسەتتى. يەنى مىللەتلەر مۇستەقىل بولدى.

يالتا سىستېمىسى دېگەندە بۇ سىستېما ياۋروپا ئىستراتېگىيىسى ۋە يىراق شەرق ئىستراتېگىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يالتا سىستېمىسى يىمىرىلدى دېگىنىمىزدە ھازىرغىچە، بۇ سىستېمىنىڭ ياۋروپا ئىستراتېگىيىسى يىمىرىلدى. لېكىن تېخى ھازىرغىچە يالتا سىستېمىسىنىڭ يىراق شەرق سىستېمىسى يىمىرىلمىدى. يالتا سىستېمىسىنىڭ يىراق شەرق ئىستراتېگىيىسى ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى، مانجۇرىيە مەسىلىسىنى، تاشقى موڭغولىيە مەسىلىسىنى، ياپونىيىنىڭ شىمالدىكى تۆت ئارال مەسىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يالتا سىستېمىسىدا يۇقىرىقى مەسىلىلەر كونكرېتلاشتۇرۇلۇپ، جۇڭگو-سوۋېت ئوتتۇرىسىدا ئىككى قېتىم ئىمزالانغان شەرتنامىلار ئارقىلىق بۇنىڭ ئىچىدە مانجۇرىيە ۋە ئۇيغۇرىستان خىتاينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ۋە خىتاينىڭ كوممۇنىستلار ھۆكۈمىتىگە قوشۇپ بېرىلدى.

ئۇيغۇرلار خەلقئارا دەۋاغا چىققان ئىكەن، چوقۇم يالتا يىغىنىدا ئۇيغۇرلار قانداق سېتىلدى، موسكۋا يىغىنىدا ئۇيغۇرىستان قانداق سېتىلدى، ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلەتلەر قانداق يوقىتىلدى، دېگەن مەسىلىلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، قازىنىڭ، ئالاقىدار دۆلەتلەرنىڭ ئالدىغا قويۇشلىرى لازىم بولىدۇ. لېكىن قازى كىم ؟ قازى ئامېرىكا، قازى

ئەنگىلىيە، قازى سابىق سوۋېتلەر- ھازىرقى روسىيە پېدېراتسىيىسى، يالتا يىغىنىنى ئاچقان، موسكۋا يىغىنىنى ئاچقان مۇشۇ دۆلەتلەر. قازىنىڭ ئالدىغا كېلىش ئۆچۈن ئۇيغۇرنىڭ كۆچى بولىشى كېرەك.......

2- دەۋا قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن پاكىتلار

سابىق پېرېزىدېنت بوش ياۋرۇپاغا بېرىپ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتناشماقچى بولدى.

لاتۋىيىنىڭ پايتەختى رىگا شەھرى پېرېزىدېنت بوشنىڭ بىرىنچى بېكىتى بولدى. ئۇ، ئۇ يەردە بالتىق بويىدىكى ئۈچ دۆلەتنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن پېرېزىدېنت بوش روسىيە پېدېراتسىيىسىنىڭ پايتەختى موسكۋاغا بېرىپ، قىزىل مەيداندا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى غەلىبىسىنىڭ 60 يىللىقىنى تەبرىكلەش ۋە ھەربىي پارات مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ.

بىراق، پېرېزىدېنت بوش ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىشىدىغان بىر چاغدا، بالتىق بويىدىكى دۆلەتلەر بىلەن روسىيە پېدېراتسىيىسىنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىختىلاپلىرى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. لاتۋىيە ۋەكىللەر

ئـۆمىكىنى ئەۋەتىــپ، قىزىــل مەيدانــدا ئۆتكۈزۈلــدىغان ھەربىي پارات، كـۆرەك قىلىـش مۇراسـىمىغا قاتناشـتۇرماقچى بولـدى، لـېكىن بىــر ئەركىــن دۆلەت سـالاھىيىتى بىــلەن قاتنىشـىدىغانلىقىنى تەكىتلىــدى. بــالتىق بويىــدىكى يەنە باشـقا ئىككـى دۆلەت ئـازانىيە، لىتـۋان ۋەكىلــلەر ئـۆمىكى ئەۋەتمەيـدىغان، تەبــرىكلەش مۇراسـىمىغا قاتناشـمايدىغان بولدى. ئۇلار، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشـى مەزگىلــدە گەرچە سـوۋېت قىزىــل ئارمىيىســى، گېرمــانىيە ئارمىيىســىنى ۋەتىنىمىزدىن قوغلاپ چىقارغـان بولسـىمۇ، ئۇنىڭـدىن كېيىن بىزنىڭ ۋەتىنىمىزنـى ھەربىـي ئىشغالىيەت ئاستىغا ئالـدى، دىدى.

بۈگۈن بالتىق بويىـدىكى ئـۈچ دۆلەت ناتوغـا ۋە ياۋروپـا ئىتتىپاقىغـا ئەزا بولــدى. ئــۇلار ئوخشاشــلا روســيە پېدىراتسىيىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەينى چاغدا بۇ ئـۈچ دۆلەتنـى ئىشـغال قىلغانلىقىــدىن ئەپــۇ سورىشــنى تەلەپ قىلــدى. ئۇلارنىـڭ بـۇ ھەرىكىتـى ئامېرىكـا ھۆكۈمىتىنىـڭ قوللىشـىغا ئېرىشتى.

لــېكىن روســيە پېدىراتسىيىســىنىڭ پرېزىــدېنتى ۋىلادىمىــر پـۇتىن، ئـۆتكەن ھەپـتە گېرمـانىيە تېلېـۋىزىيە ئىستانسىسى مۇخبىرىنىڭ زىيارىتىنى قوبـۇل قىلغانـدا، ئـۇ:

بۇنىڭ ئۈچۈن ئەپۇ سوراشنىڭ ھاجىتى يوق، بەلكى روسىيە ئاللىقاچان ئەپۇ سورىغان ئىدى، دىدى.

ۋىلادىمىر پۇتىن: سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى 1989-يىلى بىر تۈرلۈك قارار نامە ئېلان قىلىپ، سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى بىلەن گىتلېر گېرمانىيىسى ھۆكۈمىتى 1939-يىلى ئىمزالىغان، سوۋېتلەرنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپ بىلەن گېرمانىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى دىمىنتىروپ قول قويغان «كېلىشىم» ستالىننىڭ شەخسى قارارى، سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىدى، دەپ جاكارلىدى. بۇنداق جاكارلاش سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ بالتىق بويىدىكى ئۈچ دۆلەتتىن ئەپۇ سورىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. (2005-يىلى 5-ئاينىڭ 6-كۈنى ‹ب ب س› خىتاي تىلى بۆلۈمى پىروگراممىسى.)

ئەمگىكىمىز مۇشۇ يەردە ئاخىرلاشتى. ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان، بەلكى يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۈچ قېتىم قۇرغان جۇمھۇرىيەت - دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تولۇق ھوقۇقلۇق مىللەتتۇر. ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ۋە يەنە دۆلەت قۇرۇش ھوقۇقىنى نۆۋەتتە خەلقئارا جەمئىيەتكە ئېتىراپ قىلدۇرۇشقا تولۇق ھوقۇقلۇق مىللەتتۇر. ئۇيغۇرلار خەلقئارا سىياسى پائالىيەتلەردە

تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىشقا تولۇق هوقۇقلۇق مىللەتتۇر.

ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلەتلەرنى ئەسلىدە، ئەينى چاغدا ۋاقتىدا ئېتىراپ قىلىشقا تېگىشلىك دۆلەتلەر مەسىلەن، ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر نېمىشقا ئېتىراپ قىلمىدى؟ ئۇيغۇرنىڭ دۆلىتىنى نېمىشقا ئۈچ چوڭ دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي سودىنىڭ قۇربانىغا ئايلاندۇرۇۋەتتى؟ بۇ مەسىلە سەن بىلەن مەن سوئال قويۇش بىلەن ھەل قىلالايدىغان مەسىلە ئەمەس.

مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىش - بىر دۆلەتتە باشقا مىللەتلەر بىلەن بىللە ياكى ھاكىم مىللەت بىلەن بىللە ياشاۋاتقان بىر مىللەتنىڭ مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىشى (قوراللىق ھەرىكەت قىلغان بولسا، بۇ باشقا بىر ئىش) ياكى مۇنداق ئېيتقاندا قانۇنلۇق بىر دۆلەتتىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا ئۇرۇنۇشى، قانۇنلۇق دۆلەت دېگەندە دۇنيادا يەنە باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن بىر دۆلەتتىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلىشى، خەلقئارا نىزامنامە ۋە خەلقئارا قانۇنلارغا ئاساسلانغاندا يولسىزلىق ۋە قانۇنسىزلىق بولىدۇ.

1 ـ تارىختا قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىش يوللۇق بولۇپلا قالماستىن ھەم قانۇنلۇق بولىدۇ. 1) ئۇيغۇرلار 1865 ـ 1933 ـ 1944 ـ يىللىرى دۆلەت قۇردى، ھەر قانداق باشقا بىر دۆلەت ئۇيغۇرنىڭ دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلسا يوللۇق بولاتتى ۋە قانۇنلۇق بولاتتى. ئۇيغۇر ھەم شۇ دۆلەتلەرنى شۇنداق ئېتىراپ قىلاتتى. 2) ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلغاندا خىتاي تاجاۋۇزچى ئورۇندا تۇرىدۇ. خىتاي ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغان ھەرىكەت مەنتىقى يوسۇندا ئىسپاتلىنىدۇ. 3) خەلقئارا «يالتا يىغىنى»، خەلقئارا «موسكۋا يىغىنى»، يالتا شەرتنامىسى ۋە ئىككى قېتىم ئىمزالانغان جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىلىرى ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە قولدىن ـ قولغا سېتىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەن، پاكىتلار ئاساسىدا خەلقئارا دەۋاغا چىقىش، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن يوللۇق ۋە قانۇنلۇقتۇر. 4) ئەگەر كىمدە ـ كىم، سېنىڭ قۇرغان دۆلەتلىرىڭنى كىم ئېتىراپ قىلغان دەپ، سوئال قويۇدىغان بولسا، 1974 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان «تاجاۋۇزچىلىقنىڭ تەبىرى توغرىسىدا قارار»نى

كۆتـۈرۈپ چىقىـپ، قۇرغـان دۆلەتنـى ئەسـلىگە كەلتـۈرۈش تەلەپلىرىگە پاكىت ۋە دەستەك قىلىشقا بولىدۇ.

3 ـ «يالتـا سىسـتېمىسـى» ۋە بـۇ سىسـتېمىنىڭ ياۋروپـا ئىستراتېگىيىسـى بېـرلىن تېمـى ئۆرۈلـۈش بىـلەن تەڭـلا ياۋروپادا گۇمران بولدى. ئۇنداقتا «يالتا سىستېمىسى»نىڭ ئاسىيا ئىستراتېگىيىسى قاچان گـۇمران بولىـدۇ. ئۇيغـۇرلار مۇشۇنىڭ ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى كېرەك.

4 ـ خۇدا بۇيرىغان ھەر قانداق بىـر سىياسـى سورۇندا، ئۇيغۇرنىــڭ سىياســى پائــالىيەتچىلىرى 1950 ـ يىلــى روس بىــلەن خىتــاي، ماۋزېــدۇڭ بىــلەن ســتالىن ئوتتۇرىســدا ئۇيغۇرلارغا، تىبەتلەرگە، ئىچكى موڭغۇللارغا دۆلەت قـۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا ئىمزالانغان «مەخپى كېلىشىم»نىـڭ 17 ـ ماددىســىنى كۆتــۈرۈپ چىقىــپ، ئۇيغۇرنىـــڭ سىياســـي دەۋاسىغا دەسـتەك قىلىـپ ھەم روسـىيىنىڭ ھەم خىتاينىـڭ مەســـئۇلىيىتىنى، يالغــانچىلىقىنى سۈرۈشـــتە قىلىشـــقا ھوقۇقلـۇق. بىزنىـڭ بـۇ سـۈپەتتە پىكىـر قىلىشـىمىز خـام خىيـال بولۇشـىمۇ مـۇمكىن، بەلكـى كەلگۈسـىنىڭ رېئـاللىقى بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. تارىختـا ھەر قانـداق زور ۋەقەلەر ئـاۋۋال خىيالـدىن باشـلىنىپ كېيىن ھەرىكەتـكە ئايلانغـان ئىدى.

خۇلاسە شۇكى، 1944-يىلى ئاخىرقى قېتىم قۇرۇلغان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ھەر بىر ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇرنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى ۋە ئەخلاقى مەسئۇلىيىتىدۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن سابىق پىرېزىدېنت بوش ئۇيغۇرنىڭ سىياسى دەۋاگەرلىرىگە قانداق يول ئېچىپ بەردى؟

2005-يىلى 5-ئاينىڭ 6- كۈنى سابىق پىرېزىدېنت بوش خەلقئارا جەمئىيەتكە قارىتىپ: «يالتا يىغىنى ئىنتايىن زور تارىخىي خاتالىق بولغان ئىدى» دەپ كۆرسەتتى.

2010-يىلى 9-ئاينىڭ 3- كۈنىدىن 2011-يىلى 3- ئاينىڭ 12- كۈنىگىچە ۋاشىنگتۇندا يېزىلدى.

پايدىلانغان كىتابلار ۋە ماتېرىياللار

«ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى» ئەنگلىيە، ئاپتورى چارلىز بولگېر.

«شەرقىي تۈركىستان قوللانمىسى» ئاپتورى ئابلىكىم باقى، ئىستانبول نەشرى.

«ئۇيغۇرنامە» ئاپتورى سابىت ئۇيغۇري، ئالمۇتا نەشرى.

«شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ئاپتورى مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، ئىستانبۇل نەشرى.

«بوشۈن تور بېتى»، «جۇڭگوغا نەزەر تور بېتى».

«ماۋزېدۇڭ ۋە ستالىن» خىتايچە نەشرى، ئاپتورى ليۇ جيې چېڭ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى، مەركىزى پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتى.

«ئۇيغۇرلار» ئاپتورى تۇرغۇن ئالماس، دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى نەشرى.

«شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» ئاپتورى ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق، مىللەتلەر نەشرىياتى.

«11 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» ئاپتورى ئا. گ. مالياۋكىن روسىيە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

«يەتتە سۇ تارىخى ئۆچېرىكلىرى» ئاپتورى، ۋ. ۋ. بارتولد روسىيە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

«قەشقەرىيە» ئاپتورى ئا. ن. كوروپاتكىن روسىيە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 27 ـ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 23ـتوم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
«ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى خاتىرىلىرى» تۈزگۈچى شېن يۈك شىك قاتارلىقلار، خىتايچە نەشرى، چۈگچېك نەشرىياتى.
«دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى» ئاپتورى لەپتىن ستاۋروس، ئامېرىكا، خىتايچە نەشرى. شاڭخەي ئىجتىمايى پەنلەر ئاكادىمىيىسى نەشرىياتى.
«شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
«رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار» ئاپتورى جون گارۋېر، ئامېرىكا. ئۇيغۇرچە نەشرى، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى.
«قىزىق نۇقتىلار» ئاپتورى لى جىڭ لۇڭ قاتارلىقلار، خىتايچە نەشرى، جۇڭگو مۇھاجىرلار نەشرىياتى.
«تۈركىيە ھازىرقى زامان تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

«قانۇنىنىڭ پەلسەپە ئاساسلىرى» ئاپتورى گېگېل، گېرمانىيە، خەنزۇچە نەشرى، سودا نەشرىياتى.
«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قانۇنلار توپلىمى» ئۇيغۇرچە نەشرى، مىللەتلەر نەشرىياتى.
«شىنجاڭ ـ سوۋېت سودىسى» ئاپتورى لى شېڭ، خەنزۇچە نەشرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
«مەن كەچكەن كېچىلەر» ئاپتورى سوپاخۇن سوۋۇروپ، ئۇيغۇرچە نەشرى، مىللەتلەر نەشرىياتى.
«مەن شاھىد بولغان ئىشلار» ئاپتورى سەيدۇللا سەيپۇللايوف، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى.
«دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق ئەھدىنامىسى قوللانمىسى» سىچۈەن خەلق نەشرىياتى 1990 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
«2005 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى «ب ب س» خەنزۇ تىلى پروگراممىسى.